montesquieu

scrisori persane

•

caiete

TRADUCERE DE
ŞTEFAN POPESCU

PREFAŢĂ DE
SRINA ELIADE

1970

EDITURA MINERVA

MONTESQUIEU

Les Lettres persanes
Chez Firmin Didot Frères, Paris, 1838
Les Cahiers (1716—1755)
texte culese și prezentate de Bernard Grasset, Paris, 1941.

PREFAȚĂ

Cele două opere reunite în volumul de față au văzut lumina tiparului la distanță de peste două sute de ani: *Scrisori persane* în 1721, cînd autorul lor, Charles de Secondat, baron de la Brède et Montesquieu, era un tînăr magistrat din Bordeaux cu totul necunoscut în cercurile literare pariziene și *Caietele*, în 1939, cînd numele lui Montesquieu, cunoscut în lumea întreagă, evoca numai operele sale, mai adesori citate decît citite, dar intrate în conștiința universală, praful uitării acoperind de mult imaginea omului contingent și muritor, care a fost Montesquieu.

Publicarea *Caietelor* păstrate cu grijă timp de două sute de ani de urmașii scriitorului, va fi fost o surpriză pentru acei cercetători care țin cu orice chip să descopere amănuntul biografic semnificativ pe baza căruia să poată elabora teorii menite să explice geneza operei prin experiența individuală a scriitorului. Dezamăgirea lor va fi crescut treptat deoarece pe măsură ce întorceau filele *Caietelor*, nici în acele mărturisiri cu caracter intim nu aflau relatate întîmplări revelatorii, incendii pasionale sau lupte interioare, după cum nici printre rînduri nu puteau ghici aversiunile, manile, ticurile sau complexele atît de căutate azi pentru explicarea operei prin caracterul sau temperamentul creatorului.

Fapt ciudat, acumularea amănuntelor pe care Montesquieu le dă asupra lui însuşi nu concretizează o imagine, ci estompează mereu contururile ei pentru a fixa în mintea cititorului noţiunea de cercetător ştiinţific ; însemnările intime ale lui Montesquieu pot fi definite drept jurnalul de bord al unui savant devorat de o unică pasiune, aceea de a afla adevărul.

„Aş vrea să mărturisesc adevărul fără a deveni martir" [1] notează scriitorul şi această dorinţă nu era uşor de îndeplinit în epoca respectivă.

Iscusitul magistrat din Bordeaux va găsi însă o stratagemă pentru a proclama adevărurile pe care le descoperise, sperînd că nu va avea de pătimit de pe urma îndrăzneţelor sale afirmaţii şi, spre binele lui Montesquieu şi al nostru, al tuturor, stratagema se va dovedi nu numai utilă, ci şi generatoare de numeroase inovaţii pe care vom încerca să le punem în lumină în paginile ce urmează.

Faptul că Montesquieu ar fi preferat să vorbească în propriul său nume şi să angajeze astfel cititorii săi într-un dialog menit să le dea de gîndit este dovedit de rîndurile inserate în prefaţa ediţiei din 1754 a *Scrisorilor persane*, prefaţă pe care în ciuda aversiunii manifeste pentru acest gen de prezentări *„cele mai anoste scrieri din lume"* — cum le califică autorul — Montesquieu se simte dator s-o întocmească.

„Romanele de acest fel au de obicei succes fiindcă autorul relatează el însuşi situaţia actuală şi, datorită acestui lucru, poate comunica cititorilor pasiunile pe care le descrie mai bine decît în oricare alt gen de naraţiune" [2]

Afirmaţia citată denotă, aşa cum remarcă pe drept cuvînt Jean Rousset, că Montesquieu socoteşte că cea mai

---

[1] Montesquieu. *Mes pensées* în *Oeuvres complètes* Bibliothèque de la Pléiade. 1949. p. 997

[2] Montesquieu *Quelques réflexions sur Les Lettres Persanes*, ed. cit., p. 129.

bună formulă romanescă este de a te adresa cititorilor *„folosind persoana întîia a singularului și timpul prezent"*.[1]

Montesquieu nu va renunța să spună *„eu constat și consider necesar"*, dar se va pune la adăpost de urmările nefaste, pe care în mod logic ar fi trebuit să le aibă pentru el publicarea asprului rechizitoriu întocmit regimului politic și social din timpul regenței lui Philippe d'Orleans, născocind doi persani cărora le dă delegația de a se mira de ceea ce văd și de a pune sub semnul întrebării credințe ce păreau de nezdruncinat.

Preferînd să treacă sub tăcere motivele care l-au determinat să-i aducă din îndepărtatul lor Ispahan, tocmai la Paris, pe cei doi persani, Usbec și Rica, Montesquieu are grijă să invoce, în scurta prefață a primei ediții a romanului său, un argument în ton cu paginile aparent ușuratice ale *Scrisorilor persane*

„Public aceste prime scrisori ca să încerc gustul cititorilor; mai am o sumedenie prin sertare pe care le-aș putea tipări mai tîrziu. Condiția este să nu fiu cunoscut, fiindcă de mi se va afla numele, am să tac. Cunosc o femeie care merge destul de bine, dar cum se uită cineva la ea, șchioapătă"[2]

Surprinzătorul argument descumpănește pentru o clipă, dar nu poate convinge, oricine dîndu și ușor seama că la rigoare se poate stabili o analogie între o femeie al cărei pași se împleticesc atunci cînd se simte observată și un orator care se bîlbîie știindu-se ascultat, dar că atribuirea unor asemenea complexe unui scriitor care își redactează opera neștiut și nevăzut de nimeni, avînd răgazul să mediteze îndelung asupra fiecărui cuvînt și să revină asupra rîndurilor scrise pentru a elimina din fra-

[1] Jean Rousset, *Forme et Signification*, José Corti, 1967, p. 67

[2] Montesquieu *Préface*, ed. cit., p. 131.

zele sale toate elementele ce le împiedică să se țină bine pe picioare, este cu totul nejustificată.

Neîncrezător în puterea de convingere a argumentului invocat și nici în capacitatea persanilor săi de a se prezenta în fața publicului francez fără a divulga numele celui căruia îi „încredințează scrisorile", Montesquieu ia măsuri concrete pentru a-și păstra anonimatul și trimite manuscrisul în afara granițelor Franței.

După toate probabilitățile *Scrisori persane* apare la Amsterdam în 1721, pe coperta cărții figurînd numai indicația că volumul a fost tipărit la Colonia de către Pierre Marteau, nume fictiv sub care se ascundea un librar ce publica pe acea vreme cărți mai mult sau mai puțin compromițătoare pentru autorii lor.

Spre mirarea lui Montesquieu, care nu uitase, desigur, că în 1717, deci numai cu patru ani înainte, criticile cuprinse în epigrama redactată în limba latină de Voltaire prilejuiseră „copilului teribil" al secolului al XVIII-lea o încarcerare de unsprezece luni la Bastilia, nu porțile închisorii se deschid în fața lui de îndată ce în Franța se află cine este autorul *Scrisorilor persane*, ci... ușile celor mai elegante saloane pariziene.

Oricît ar fi cîntărit de bine argumentele ce pledau pro sau contra publicării cărții purtînd pe copertă numele autorului, punînd în balanță tot ce știa — și Montesquieu știa că temeliile regimului instaurat de Ludovic al XIV-lea păreau multora din ce în ce mai șubrede, că grație relatărilor făcute de călătorii ce străbătuseră ținuturi îndepărtate precum și experiențelor științifice ce pasionau pînă și pe cele mai elegante doamne din lumea mare, noi perspective se deschideau neîncetat gîndirii omenești, știa că nu numai în Franța, ci și în întreaga Europă existau oameni pasionați ca și el de aflarea adevărului și care nu se sfiau să tălmăcească și să răstălmăcească legile statornicite de Dumnezeu sau de cei care se socoteau investiți cu atribute divine — oricît ar fi cîntărit de

bine tot ceea ce știa, Montesquieu nu-și putea da seama de ponderea exactă a două lucruri, puse și ele în balanță și anume de faptul că autoritatea regentului scădea din ce în ce mai mult și că blazata societate pariziană dorea să fie amuzată cu orice preț, chiar dacă era silită să și privească chipul în oglinda întinsă de Usbec și Rica, în care cele mai fine riduri apăreau drept cute adînci.

„Îndrăznesc să spun că Scrisorile persane *sînt voioase, că înveselesc și că prin aceste calități au cîștigat favoarea publicului"*, notează Montesquieu în *Caiete*.

Scrisorile persane sînt spirituale, amuză și ca atare oamenii din societatea ce-și trăiește cu frenezie ultimele clipe în secolul al XVIII-lea acceptă să se privească, fără să creadă cu adevărat că oglinda persană reflectă veridic imaginea lor așa cum se priviseră și în oglinzile pe care i le întinseseră pe rînd La Fontaine, La Bruyère, La Rochefoucauld sau Molière.

Societatea franceză se apără de persanii lui Montesquieu numindu-i extravaganți, întocmai cum regii medievali numiseră „nebuni" pe cei care, în clinchet de zurgălăi, izbutiseră să le descrețească frunțile, formulînd glumeț amare gînduri.

Datorită faptului că persanii pe care numai de nevoie i-a născocit, au darul de a fi pe placul rafinaților parizieni, Montesquieu scapă de urmările bănuite, nu fără temei nefaste, și societatea franceză scapă — pentru un timp — de Montesquieu... poftindu-l la recepții.

Cînd se află că autorul *Scrisorilor persane* este președintele Curții din Bordeaux, *„tonul ușuratic al cărții părui și mai amuzant în contrast cu gravitatea pe care o implică funcția de magistrat"*, afirmă Gustave Lanson[1].

[1] Gustave Lanson, *Histoire de la littérature française*, Hachette, 1912, p. 710.

Invitațiile sosesc cu duiumul pe adresa scriitorului la modă.

Montesquieu va fi rugat de doamna de Lambert să vină și marțea cînd primea scriitori și poeți precum și miercurea cînd elegantul salon era frecventat numai de aristocrați, autorul *Scrisorilor persane* purtînd un nume care, deși nu de prima mînă, putea fi rostit în fața înalților oaspeți de vreme ce Montesquieu era baron și strămoșii săi figurau de mai bine de trei sute de ani în analele aristocrației provinciale recrutate din rîndurile magistraturii.

Puțin mai tîrziu un nou salon își va deschide ușile, cel al doamnei de Tencin, unde cei ce făceau parte din elita intelectuală franceză puteau întîlni călători de vază în trecere prin Paris, ca doctorul Tronchin, din Geneva, de pildă, sau lordul Chesterfield, cu care Montesquieu avea să lege o strînsă prietenie.

Autorul *Scrisorilor persane* poate fi întîlnit între 1722 și 1728, atît în saloane, cît și în cafenele, precum și în acele cercuri închise, numite „cluburi" ce se înmulțesc mereu, căci anglomania francezilor începe încă din secolul al XVIII-lea, după cum atestă cuvîntul împrumutat pentru a denumi un gen de reuniuni specific civilizației insulare engleze.

Reacțiile mondenilor parizieni la intrarea domnului de Montesquieu în saloane nu vor fi fost prea diferite de cele provocate de apariția persanilor născociți de el și consemnate astfel într-una din scrisorile trimise de Rica :

„Locuitorii Parisului sînt de o curiozitate ce merge pînă la extravaganță... Dar dacă din întîmplare cineva le spunea celor din jur că sînt persan, auzeam îndată un murmur : — Ah, ah, domnul e persan ? Ce lucru nemaipomenit ! Cum poate să fie cineva persan ?" (*Scrisori persane*).

Desigur că și în clipa cînd Montesquieu va fi trecut prima oară pragul unui salon, se vor fi găsit destui care

să-l întrebe — fără a aștepta de altfel răspunsul — fiind obligați de imperioase datorii să-l părăsească pentru a saluta pe noua favorită a cutărui sau cutărui personaj de vază : „Domnul este autorul acelei delicioase cărți care a făcut atîta vîlvă ? De necrezut ! Cînd veți binevoi să dați la iveală și celelalte scrisori ?"

Spre deosebire de personajii săi care în clipa cînd se hotărăsc să nu mai poarte șalvari și turban sînt aruncați de croitorii parizieni într-un „înfricoșător neant", Montesquieu nu va înceta să farmece pe membrii societății pariziene chiar atunci cînd haina impecabilă a mondenului va ascunde privirilor nu numai roba magistratului, părăsită de altfel definitiv în 1725, dar și aparatele optice de mărit prin care îi plăcea să privească procesele psihologice și sociale în saloane. Secretul uluitoarei performanțe mondene a lui Montesquieu îl aflăm în caietele sale :

„Mi-am dat întotdeauna seama că pentru a reuși în societate este bine să treci drept nebun, rămînînd înțelept în sinea ta" (Caiete).

Montesquieu va pune, în mod conșecvent, în aplicare regula descoperită și se va sluji, cum nu se poate mai bine, de două defecte, unul înăscut, timiditatea, și altul simulat, imposibilitatea de a-și concentra atenția pentru a fi prezent la recepții fără a supăra pe nimeni, deși răspunsurile sale nu puteau totdeauna mulțumi pe cei doritori să stea de vorbă cu el, căci — așa cum ne-o mărturisește — pe cei mai mulți din musafirii elegantelor saloane nu i-a ascultat niciodată, mulțumindu-se doar să dea aprobator din cap, cînd vreunul din ei, dornic să strălucească, făcea dovada că posedă „știința mondenă", ce constă din relatarea celor întîmplate în ajun, *„vorbind despre fleacuri ca despre lucruri de mare importanță și despre chestiunile grave, ca despre fleacuri". (Caiete).*

Cele două defecte despre care ținea să se știe că le are, vor dispare însă ca prin farmec în clipa cînd Montesquieu se va afla în tovărășia unor oameni pe potriva sa, căci atunci cînd este invitat să participe la o discuție în care vorbitorii aduc argumente și contraargumente, Montesquieu *„se descurcă destul de bine"*.

Montesquieu „s-a descurcat" întotdeauna foarte bine fie că s-a aflat în tovărășia mondenilor, care îl socoteau drept un foarte talentat autor de romane conținînd aventuri galante, fie în tovărășia celor care, datorită lui La Bruyère și La Rochefoucauld știau să recunoască în frazele lapidare ale lui Montesquieu gîndirea profundă a unui filozof preocupat de a extrage legile generale psihologice ale „omului etern" din observarea atentă a comportării individilor într-o anumită epocă, fie că s-a aflat în tovărășia celor, puțini la număr, care au știut citi printre rîndurile *Scrisorilor persane* că veșnic mirații Usbec și Rica n-au străbătut atîtea mări și atîtea țări doar pentru a critica moravurile parizienilor, ci și pentru, sau mai bine zis mai ales pentru a mina însăși baza politică și socială care generase aceste moravuri.

Pentru acești cititori atenți și care îi împărtășeau de bună seamă părerile, Montesquieu va cîti în cunoscutul „Club de l'Entresol" *Dialogul lui Sila cu Eucrate*, pe care Roger Caillois, avînd desigur prezent în minte titlul dat de André Gide unora dintre eseurile sale, îl numește interviu imaginar, și pe drept cuvînt după părerea noastră, deoarece Eucrate este un foarte dibaci reporter, care izbutește, prin întrebări meșteșugite, să arunce sămînța îndoielii pînă și în mintea despotului Sila, convins că tirania instaurată de el folosise cetății.

Pentru prima oară flagelul politic și social combătut și în *Scrisorile persane*, este denunțat, spunîndu-i-se pe nume — tirania — dar, prudent ca întotdeauna, Montesquieu nu-l va ataca vorbind în propriul său nume, ci va

reînvia două personaje din antichitate cărora le va acorda pe rînd cuvîntul, ferindu-se însă să comunice tuturor informațiile culese de reporterul Eucrate, trimis de el la Roma pe la începutul erei noastre (interviul va fi publicat de abia în 1745, adică după douăzeci de ani de la citirea lui în cercul închis al unui club).

Acceptînd mereu să facă compromisuri, dar numai compromisuri formale — căci, așa cum declară în *Caiete*, *„aș fi îndeplinit bucuros ritualul cerut de religia păgînă de vreme ce nu se cerea decît să îngenunchez în fața unei statui“*, dar refuzînd să spună un cuvînt sau să facă vreun gest care să contravină principiului etic adoptat în tinerețe și niciodată nesocotit în cursul existenței sale — acela de a pune interesele colectivității deasupra intereselor sale personale, Montesquieu izbutește uluitorul tur de forță de a spune mereu adevăruri dintre cele mai grave fără a jigni pe nimeni și fără a deveni martir. Mai mult decît atît, extraordinara capacitate a scriitorului de a se folosi de orice constrîngere exterioară pentru a găsi o formulă inedită de a exprima ceea ce gîndea, îi aduce consacrarea sa pe plan literar.

Autorul *Scrisorilor persane* este ales în 1728 la Academia Franceză și — fapt ciudat — nu rămîne la Paris pentru a se bucura în tihnă de privilegiul de a fi considerat un foarte spiritual monden și un talentat scriitor, ci pornește într-o lungă călătorie.

Între 1728 și 1732, Montesquieu străbate Italia, Elveția, Germania, imperiul Austro-Ungar, ajungînd în Transilvania și, înainte de a se retrage definitiv în sihăstria sa din La Brède, va poposi doi ani în Anglia, invitat de lordul Chesterfield pe care îl cunoscuse în salonul doamnei de Tencin.

Ilustrul călător va fi primit de împărați, regi, prinți și miniștri și deși, așa cum va mărturisi în *Caietele* sale, *„de îndată ce i-am cunoscut, frica puerilă ce mă cuprin-*

dea la vederea celor mari s-a transformat, fără tranziție, în dispreț", Montesquieu va ști să-și exprime unele păreri care, cu toate că nu vor fi fost pe placul tuturor, nu-i puteau fi totuși luate în nume de rău, ca de pildă acel răspuns dat, la Viena, unuia din miniștri, jenat de lipsa de fast a palatului imperial :

„Dumneavoastră, care veniți din Franța și ați vizitat palatul din Versailles, vă mirați, desigur, văzînd în ce locuință modestă trăiește împăratul nostru.

— Domnule, i-am răspuns, nu-mi pare de loc rău să văd o țară unde supușii unui împărat au locuințe mai bune decît cele ale stăpînului lor." (Caiete)

Montesquieu nu se va mulțumi însă să stea de vorbă cu regi și miniștri și să privească oamenii ce treceau pe străzi, de la ferestrele palatelor unde era găzduit, ci va colinda, mergînd pe jos, cartierele mărginașe, intrînd în cîrciumi, oprindu-se în fața tarabelor și atunci cînd va veni ocazia, în Germania și în Transilvania, va cere să coboare și în mine, capricii ce vor fi părut ciudate, dar care trebuiau satisfăcute de vreme ce erau exprimate de un oaspete atît de politicos și atît de celebru cum era baronul de Montesquieu, membru al Academiei Franceze.

Comportamentul lui Montesquieu diferă esențial de cel al persanilor născociți de el, căci scriitorul nu va judeca nici ca un călător dornic de a surprinde amănuntul pitoresc așa cum face Rica, și nici ca Usbec, filozoful uneori atît de detașat de toate obiceiurile și credințele omenești, încît pare coborît pe pămînt de pe o altă planetă, ci ca Montesquieu, adică întocmai ca acel cercetător ce dorește să afle adevărul căutînd să se identifice cu cei care, din diferite motive, cred sau sînt siliți să creadă că singurul adevăr posibil este cel pe care îl văd și îl trăiesc.

„Cînd am călătorit în țări străine m-am legat de fiecare din ele ca și cum ar fi fost propria mea țară ; am fost

părtaș la soarta lor și aș fi dorit ca fiecare din ele să se afle într-o stare înfloritoare"

După lunga sa călătorie, în cursul căreia Montesquieu a fost mereu solicitat de rezolvarea unor probleme care nu-l priveau direct, dar care priveau pe contemporanii lui și care ne privesc încă direct și pe noi cei ce îi ascultăm astăzi concluziile, Montesquieu se întoarce în Franța și nu va mai părăsi decît foarte rar castelul din La Brède, trăind cu un singur gînd, acela de a-și termina opera, căci, așa cum remarcă pe bună dreptate Roger Caillois „*operele sale nu cuprind decît o singură pledoarie în cadrul căreia revin mereu aceleași argumente*" [1].

Să-l lăsăm pe Montesquieu în sihăstria lui să-și termine opera, meditînd asupra unor noi metode menite să pună în plină lumină adevărul cauzei pe care a servit-o întotdeauna, binele umanității, redactînd *Spiritul legilor* și *Considerații asupra cauzelor măririi și decadenței romanilor*, să-l lăsăm mai ales să se ocupe de acele probleme care nu l-au privit decît pe omul Montesquieu, după cum ne declară el însuși, spre sfîrșitul vieții sale: „*Nu mai am decît două lucruri de făcut: primul, să știu să fiu bolnav, și al doilea să știu să mor*", să-l lăsăm pe cel ce a trăit în secolul al XVIII-lea în Franța purtînd numele de Charles de Secondat de la Brède et Montesquieu să se odihnească în pace și să ne întoarcem la opera lăsată de el, operă în care pulsează încă o inimă generoasă și din care se înalță ca o flacără vie una din cele mai luminate minți omenești.

•

Așa cum am arătat la începutul acestei prezentări, Montesquieu a fost constrîns de împrejurări să renunțe de a se adresa cititorilor, așa cum ar fi dorit, vorbindu-le în propriul său nume.

[1] Roger Caillois, *Préface* în Montesquieu, *Oeuvres complètes*, ed. cit., p. IV.

Conştient de avantajele pe care le oferă întrebuinţarea pronumelui personal „eu", singurul capabil să stabilească o legătură directă între emiţătorul mesajului şi cel căruia îi este destinat, Montesquieu investeşte cu noi funcţii romanul epistolar, care deşi fusese incidental folosit şi în secolul al XVII-lea de scriitori ca d'Aubignac, Boursault, Bussy-Rabutin şi Fontenelle avea să cunoască o extraordinară înflorire în cursul secolului al XVIII-lea, formula fiind folosită în diverse scopuri în Franţa de scriitori ca Le Sage, Marivaux, Crébillon, Prévost, Diderot şi Choderlos de Laclos şi în Anglia de Richardson ale cărui romane : *Pamela* (1740) şi *Clarissa Harlowe* (1747) aveau să aibă o atît de mare influenţă asupra lui Jean-Jacques Rousseau.

Apariţia romanului epistolar marchează o etapă importantă pusă recent în plină lumină de Jean Rousset :

„Se pare că atunci cînd forma romanului epistolar a fost găsită, pentru prima oară în istoria romanului, romancierul a renunţat la naraţiune ; el nu mai povesteşte şi nici nu mai sileşte personajele sale să povestească ; el se liberează astfel de istoria concepută ca o serie de evenimente în care oamenii sînt agenţi sau victime. În acest fel de romane evenimentul constă din cuvintele pronunţate şi din efectul ce trebuie să fie obţinut prin aceste cuvinte... Instrumentul naraţiunii are precădere asupra naraţiunii. Astfel autorul ce pare absent, de vreme ce nu mai povesteşte, de vreme ce lasă personajele sale să spună tot ce au de spus, îşi ia revanşa devenind ordonator şi regizor ; dar dacă rămîne în umbră ca scriitor şi narator, el apare în schimb în plină lumină în calitate de autor, adică de făuritor al operei." [1]

Profitînd de avantajul de a spune „eu" neauzit de public, Montesquieu va rămîne mereu în culise indicînd celor doi persani, Usbec şi Rica, momentul cînd trebuie să

[1] Jean Rousset, *Forme et Signification*, ed. cit. p 74.

între în scenă pentru a expune, în calitate de martori, situația pe care au constatat o poposind în Franța la începutul secolului al XVIII-lea.

Pentru ca martorii aleși să prezinte materialele cuprinse în dosarul alcătuit cu grijă de Montesquieu, fără să poată fi acuzați de subiectivism, autorul ia o precauțiune suplimentară și anume îi declară cetățeni ai Persiei, țară despre care începuse să se vorbească mult la începutul secolului al XVIII-lea datorită interesului stîrnit de relatările făcute de Tavernier, Chardin și Bernier despre călătoriile lor în Asia și mai ales în urma publicării poveștii *O mie și una de nopți* apărută în 1708 în tălmăcirea lui Galland.

Martorii veniți dintr-o țară atît de îndepărtată în spațiu pot fi persani de două soiuri, adică privind realitatea pe care o văd într-o altă țară prin prisma credințelor și prejudecăților lor din Persia, așa cum este Rica, sau pur și simplu „străini" ca Usbec, care uitîndu-și propria naționalitate poate privi atît Persia, cît și Franța, dintr-un punct exterior situat la o foarte mare distanță de amîndouă țările.

Persanul Rica străbate străzile Parisului răspunzînd celor care îl întreabă : *„Cum poate fi cineva persan ?"* prin întrebarea : *„Cum poate fi cineva francez ?"*, opunînd unei serii de prejudecăți o altă serie de prejudecăți, aduse în bagajele sale.

În primele scrisori expediate din Franța unor prieteni despre care nu vom afla niciodată cum și unde i-a cunoscut, Rica povestește impresiile sale de turist proaspăt sosit la Paris.

Cum este și firesc, primul lucru care uimește pe un călător sosit din Ispahan este aspectul orașului.

„Parisul e mare cît Ispahanul. Casele sînt atît de înalte încît ți-ar veni să juri că locuiesc în ele numai astrologi. Îți închipui că un oraș construit în aer, care are șase sau șapte case unele peste altele, este extrem de populat și

că atunci cînd toată lumea coboară în stradă se produce o învălmășeală groaznică.

Poate n-ai să mă crezi, dar de o lună de zile de cînd sînt aici n-am văzut pe nimeni umblînd ca oamenii. Nu există pe lume cameni care să-și folosească mai bine membrele lor decît francezii : aleargă, zboară. Trăsurile din Asia cu mersul lor încet, ca și pasul măsurat al cămilelor, i-ar face să leșine."

Mutatis mutandis, prima scrisoare expediată de Rica, ar putea fi semnată de orice locuitor al unui oraș patriarhal din Europa sosit într-una din marile metropole ale lumii de azi.

În aceeași categorie se înscriu misivele în care Rica povestește ceea ce a văzut la teatru sau la operă.

Instalat într-un fotoliu, în stal, provincialul care nu a intrat niciodată într-o sală de spectacol, vede două piese : una jucată pe scenă de actori și actrițe ce recită și se mișcă în fața spectatorilor și a doua, avînd același subiect, mimată de femei și bărbați ce stau așezați în loji. Rica preferă piesa mimată celei recitate pe scenă considerînd că „actorii" din loji sînt superiori celorlalți de vreme ce *„pe fețele lor sînt zugrăvite toate pasiunile omenești în mod atît de grăitor, încît cuvintele nu-și mai au rost"*

Curînd Rica, prin mijloace pe care nu le vom afla niciodată, încetează de a fi un simplu turist înghiontit pe străzile Parisului, de către trecătorii grăbiți sau împroșcat de noroiul caleștilor în care se plimbă cei bogați, pentru a deveni un oaspete nelipsit din saloanele pariziene unde va avea prilejul să cunoască membrii înaltei societăți din capitala Franței.

Văzuți prin prisma persană, parizienii îi apar lui Rica niște specimene interesante tocmai prin diferențele pe care le prezintă față de persani.

Femeile atît de virtuoase și de modeste în Persia care trăiesc nevăzute și neauzite de nimeni, în afară de stă-

pînul haremului, se plimbă pe străzile Parisului, intră în saloane și în săli de spectacole însoțărășite de soții lor sau de soții altor femei. Ele nu par a avea alte precupări, de la douăzeci și pînă la optzeci de ani, decît de a trece în ochii tuturor mai tinere decît sînt în realitate și de a cuceri inimile a cît mai mulți bărbați.

Soții legitimi ai acestor doamne acceptă în general situația dată.

„Francezii nu vorbesc niciodată de soțiile lor. Le e frică să vorbească de ele în fața oamenilor care le cunosc mai bine decît ei.

Sînt printre ei oameni foarte nefericiți pe care nu-i mîngîie nimeni; aceștia sînt soții geloși; alții pe care îi urăște toată lumea: aceștia sînt soții geloși. Sînt și unii pe care toți bărbații îi disprețuiesc: aceștia sînt tot soții geloși"

Soții demni de milă și în același timp de dispreț, sînt cei care nu au înțeles un lucru pe care Rica nu va întîrzia să-l constate: Franța este guvernată de femei.

„Ibben, crezi că o femeie e amanta unui ministru ca să se culce cu el? Aș! Ce idee! E amanta lui, pentru ca, în fiecare dimineață, să-i îndese sub nas cinci sau șase petiții. Bunătatea lor firească apare din pripeala cu care fac bine unui șir întreg de oameni «nevoiași» care le procură o sută de mii de livre rentă.

Se plînge lumea, în Persia, că împărăția e condusă de două, trei femei; în Franța e și mai și. Aici femeile cîrmuiesc cu toatele și iau lucrurile nu numai cu ridicata, dar își împart și cu de-amănuntul toată autoritatea"

În scrisorile citate mai sus, Rica privește încă Franța prin prisma mentalității din țara sa de obîrșie.

Pe nesimțite însă, turistul persan se va aclimatiza, devenind un lucid cetățean francez ce nu se va amesteca niciodată în mulțime, ci va rămîne mereu izolat în locul său de la balcon, loc admirabil ales pentru a observa

fără a fi văzut, loc reperat de altfel înaintea lui Montesquieu, de către La Bruyère.

Distanța dintre spectatori și actori există încă, dar ea poate fi măsurată în metri și nu în mii de leghe.

Din balconul său, Rica își va îndrepta rînd pe rînd binoclul spre un individ așezat în lojă sau în stal și imaginea se va mări, neajungînd însă niciodată la proporțiile unor *Caractere* ca cele descrise de înaintașul său.

Citeodată prin binoclul lui Rica vor apărea în prim plan mondenii care *„strică mai mult ușile tot bătînd în ele ca să li se deschidă, decît vînturile sau furtunile"*

Mondenii, vanitoșii, cochetele, șarlatanii, cucernicii atît de cucernici încît uită să fie credincioși, avocații pricepuți să jongleze cu legile, grometrii care în dorința lor de a găsi linia pură se aseamănă cu grădinarii ce taie toate florile care se înalță cu un cap deasupra celorlalte, cei ce știu să vorbească ore în șir fără să spună nimic, precum și ghidușii care de îndată ce au izbutit să stîrnească rîsul printr-o vorbă de duh într-un salon, au grijă ca gluma să fie difuzată și în alte saloane pentru ca reputația lor să fie consolidată și atîția alții, pricepuți în descoperirea defectelor celor din jurul lor, dar întotdeauna încîntați de propriile lor persoane, vor reține rînd pe rînd atenția lui Rica.

„Doamne, îmi spuneam în sinea mea, nu vom fi oare niciodată în stare să ne dăm seama decît de ridicolul celorlalți ?"

Ridicol, constată Rica, este tot ce a fost ieri.

„Altădată femeile aveau talie și dinți, astăzi nici nu mai poate fi vorba de așa ceva."

Ridicol este ceea ce se întîmplă alături, la vecinul ce locuiește gard în gard cu tine, în saloanele burgheze dacă le frecventezi pe cele aristocratice și invers, în Spania dacă ești francez și în Franța dacă ești spaniol, german sau persan.

Ridicolul nu este decît o chestiune de perspectivă și Rica, pe măsură ce șederea lui se prelungește, riscă să uite că de fapt a fost trimis de Montesquieu în Franța pentru a privi locuitorii acestei țări de la distanța necesară pentru a-i descrie obiectiv.

Participînd la o conversație în care este dezbătută problema condiției femeii în Occident față de a celor din Orient, închise în haremuri, Rica pare convins de argumentele aduse de francezi și la sfîrșitul scrisorii, în care relatează discuția în contradictoriu, mărturisește unuia din prietenii săi :

„Trebuie să recunoaștem — spune el în Scrisori persane — *deși acest lucru contravine moravurilor noastre : la popoarele cele mai civilizate femeile au avut întotdeauna autoritate asupra bărbaților lor."* După ce citează exemple din istoria Egiptului, a Babilonului și a Romei, Rica sfîrșește scuzîndu-se :

„Vezi, dragul meu Ibben, că am început să îndrăgesc această țară unde oamenilor le place să susțină păreri extraordinare și să le exprime în mod paradoxal".

Din turistul naiv de la începutul șederii sale la Paris, turist veșnic mirat de aspectele unei civilizații cu totul diferită de cea a țării din care venise, Rica se transformă treptat, așa cum am văzut, nu numai într-un spectator amuzat ce privește din balcon o piesă jucată de oameni cărora începe să le poată înțelege reacțiile, ci și într-un cetățean francez gata să intre în scenă în caz de nevoie.

Rica se va franciza în asemenea măsură, încît simte nevoia ca altcineva să-i spună cum sînt într-adevăr francezii în mijlocul cărora trăiește.

Astfel, după lectura unei scrisori în care un francez descrie Spania și moravurile spaniolilor, Rica exclamă :

„Nu m-ar supăra de fel, dragă Usbec, să citesc o scrisoare trimisă la Madrid de un spaniol, care ar călători în Franța".

În timpul şederii sale în Franţa, Rica nu va avea ocazia să citească nici o scrisoare în care vreun spaniol, englez, italian sau persan să-şi spună părerile asupra poporului din care Rica a început să facă parte, dar cititorii *Scrisorilor persane* vor beneficia de dubla perspectivă simţită ca neapărat necesară de Rica-Montesquieu, căci Usbec a sosit şi el în Franţa şi, deşi nu-i răspunde lui Rica, va scrie nenumărate scrisori în care dezbate, pe un alt registru, problemele ridicate de prietenul său.

Dubla perspectivă este creată prin seria de scrisori paralele expediate de cei doi persani, scrisori care rămîn, în majoritatea cazurilor, fără răspuns.

Pe măsură ce persanul Rica se francizează, persanul Usbec pierde, în cursul şederii sale la Paris, orice contigenţă cu pămîntenii, atît cei domiciliaţi în Asia cît şi cei ce trăiesc în Europa.

În timp ce Rica se umanizează participînd la necazurile celor în mijlocul cărora trăieşte : *„Iţi mărturisesc, Usbec, că n-am văzut niciodată pe cineva vărsînd lacrimi fără să mă înduioşeze"*, Usbec poate declara întocmai, cum face Montesquieu în *Caietele* sale : *„Sînt prietenul tuturor celor ce judecă cu mintea, şi duşmanul tuturor celor care judecă cu inima"*, deşi aşa cum am arătat mai sus, în calitate de călător, Montesquieu s-a comportat ca Rica şi nu ca Usbec, legîndu-se de soarta oamenilor din fiecare ţară pe care a străbătut-o, ca şi cum ar fi fost vorba de soarta compatrioţilor săi

Usbec nu este un tînăr ce pleacă din Persia, ca Rica, pentru a-şi completa educaţia vizitînd ţări străine, ci un om în toată firea, fost mare dregător la Curtea din Ispahan, silit de împrejurări să-şi părăsească patria.

Primele scrisori trimise de Usbec nu conţin mirarea turistului, ci îngrijorarea exilatului care nu ştie dacă, cum şi cînd îşi va mai vedea ţara şi numeroasele sale soţii, lăsate în paza eunucilor.

Usbec scrie mereu prietenilor săi, dorind să afle ce se spune despre plecarea lui, dă ordine eunucilor, își imploră soțiile să respecte legile haremului și așteaptă cu înfrigurare vești din Ispahan.

Usbec este nefericit și primul contact cu o lume diferită de cea în care a trăit, nu îl încîntă, ci îl descumpănește. *„Divine preot, nu-mi pot stăpîni nerăbdarea așteptînd răspunsul tău sublim. Am îndoieli ce trebuie lămurite. Simt că mintea mea se rătăcește, readu-o pe drumul cel drept. Vino și mă luminează, izvor de lumină"*, scrie Usbec marelui preot din Com. Molacul Mehmet-Ali.

Marele preot îi va răspunde, sfătuindu-l să nu mai pună întrebări inutile de vreme ce rezolvarea tuturor problemelor care îl frămîntă pe Usbec se află în cărțile sfinte, și sfatul este însoțit de un exemplu „grăitor" : musulmanilor le este interzis să mănînce carne de porc de vreme ce acest animal, pe veci impur, s-a născut din excrementele elefantului urcat de Noe pe corabia sa pentru a echilibra vasul ce altfel risca să se scufunde.

„Nu înțelegi motivele pentru care anumite lucruri sînt spurcate fiindcă nu cunoști multe altele și nu ai cunoștință de cele petrecute între Dumnezeu, îngeri și oameni", scrie în concluzie Mehmet-Ali.

Răspunsul nu pare să-l mulțumească pe Usbec și ca atare corespondența între preotul ce explică totul prin tradiție și călătorul care își exprimase părerea că *„simțurile sînt oare cele care judecă singure dacă un lucru e curat sau murdar ?"*, încetează.

Ajuns la Paris, Usbec pare să uite necazurile sale și începe să trimită o serie de misive ce completează seria de schițe aflate în scrisorile lui Rica.

Astfel, galeria de portrete se va îmbogăți și alături de mondenii, cochetele, vanitoșii și șarlatanii zugrăviți de Rica, vor figura, pictați cu aceleași mijloace inaugurate de La Bruyère, parveniții primiți în înalta societate pentru arta bucătarilor lor, preoții care au învățat de la Tartuffe

să aducă doamnele în sînul bisericii după ce și-au făcut stagiul în alcovurile lor, poeții care au întotdeauna grijă să se exprime diferit de ceilalți oameni nu pentru că ar gîndi altfel, ci fiindcă *„vorbesc pentru a căpăta un dram de minte“*, seducătorii de profesie care fac curte doamnelor măritate îmboldiți mai ales de dorința de a face în necaz soților geloși, precum și marii seniori care *„își suflă nasul în mod atît de neîndurător, scuipă cu atîta indiferență și își mîngîie cîinii într-un fel atît de jignitor pentru oamenii care sînt de față“*, încît sfîrnesc „admirația“ lui Usbec, care pe vremea cînd era mare dregător la Curtea din Ispahan se străduise să arate celorlalți că le este superior prin mărinimie, înțelegere și bunătate.

Ca și Rica, Usbec se va mira nu numai de felul de a fi al unora dintre parizieni, ci și de acele trăsături de caracter pe care le socotește comune tuturor francezilor.

Rica denunțase în scrisorile sale frivolitatea parizienilor, vorbise despre dorința lor de a fi veșnic în pas cu moda, de a părea spirituali nu numai în saloane, ci și cînd sînt chemați să-și spună cuvîntul în cadrul consiliilor de stat sau cînd se află în fruntea unei armate.

Usbec va constata, la rîndul său, cîtă importanță acordă francezii unor lucruri puerile. Scrisoarea în care relatează discuțiile înverșunate dintre cei ce susțin că nici un scriitor francez nu se poate compara cu cei din Grecia antică, poate fi considerată urmarea sau preambulul celei în care Rica povestește discuțiile care au avut loc la Sorbona cu privire la felul cum trebuie pronunțată o literă din alfabet.

„Cum poate fi cineva francez?“ se întreabă mereu atît Rica cît și Usbec, constatînd cît de ciudați sînt oamenii în mijlocul cărora au poposit și răspunsurile la întrebarea pe care și-o pun constituie o admirabilă frescă a moravurilor societății franceze din timpul regenței lui Philippe d'Orleans.

Rica nu va depăși niciodată acest stadiu mulțumindu-se să constate și să se minuneze, mirarea lui scăzînd pe mă-

sură ce *„felul său de a gîndi se dezbară pe nesimțite de tot ce avea asiatic, adaptîndu-se fără efort celui european"*, cu alte cuvinte pe măsură ce înlocuiește o serie de prejudecăți prin altele.

Dimpotrivă, Usbec, cel care la începutul călătoriei înregistra aproape mașinal anumite imagini din țările pe care le străbătea, gîndul și inima fiindu-i mereu la Ispahan, de îndată ce ajunge la Paris, uită complet că este persan, fără însă a deveni vreodată francez.

Pe măsură ce prietenul său mai tînăr, devine mai ancorat în timp și în spațiu, Usbec se detașează de pămînt și de epoca în care trăiește, situîndu-se într-un spațiu interplanetar de unde contemplă, cu o egală curiozitate, toți oamenii și toate instituțiile lor politice și sociale.

Din Sirius, sau de pe Saturn, unde l-a situat Montesquieu, Usbec va auzi totuși întrebarea pusă pe străzile Parisului : *„Cum poate fi cineva persan ?"* și va răspunde, așa cum afirmă Paul Valéry, printr-o nouă întrebare : *„Cum poate fi cineva ceea ce este ?"*

„De îndată ce această întrebare ne vine în minte, continuă Valéry, *ea ne face să ieșim din noi înșine și să apărem dintr-o dată în fața propriilor noștri ochi, drept ceva imposibil. Mirarea de a fi cineva, ridicolul oricărei înfățișări și existențe particulare, precum și efectul produs de contemplarea critică a acțiunilor, credințelor și persoanelor noastre sînt imediate : orice fenomen social devine carnavalesc...*

Sistemul convențional devine comic, sinistru, insuportabil și dacă stai să te gîndești, de neconceput ! Legile, religia, toate obiceiurile, îmbrăcămintea, peruca, spada, părerile, totul devine bizarerie, mascaradă, obiecte de expus la bîlci sau în muzee" [1]

Sistemul convențional la care se referă Valéry, este cel în care trăiește fiecare om în cadrul unei civilizații date,

[1] Paul Valéry, *Lettres persanes*, în *Variété*, II, Gallimard, N.R.F., 1930, p. 67.

căci instaurarea oricărui regim social presupune, după părerea ilustrului gînditor *„prezența unor lucruri absente"*, și aceste lucruri absente sînt prezente în conștiința oamenilor prin semnele și simbolurile lor.

Semne și simboluri...

Oricît ar fi fost ele de arbitrare la origine, semnele și simbolurile o dată constituite și acceptate de o colectivitate, capătă diverse motivări în ochii celor ce trăiesc în cadrul unei anum[illegible] societăți.

Vorbind de na[illegible]a semnului lingvistic, semn convențional prin excelență, Claude Lévi-Strauss, pentru a pune în evidență tendința creierului omenesc de a motiva *a posteriori* orice semn, dă un exemplu ce ni se pare grăitor :

„Regulile de circulație au atribuit în mod arbitrar valorile semantice respective culorilor roșu și verde. S-ar fi putut alege și invers... În sistemul actual, roșul evocă primejdia, violența, sîngele și verdele speranța, liniștea și desfășurarea placidă a unui proces natural, cum ar fi cel al creșterii plantelor... Roșul și verdele nu sînt numai niște stimuli senzoriali înzestrați cu o valoare proprie, ci și purtătorii unor simboluri tradiționale care, din moment ce există din punct de vedere istoric, nu pot fi manipulate în mod absolut liber." [1]

Montesquieu manipulează absolut liber nu numai semne și simboluri, recent instituite ca cele citate de Lévi-Strauss, ci și moravuri asupra cărora oamenii au încetat de mult să se întrebe, într-atît par de „firești", legi de secole acceptate de colectivitate și credințe atît de înrădăcinate încît ele persistă cîteodată chiar cînd gîndirea logică le consideră absurde, ceea ce îl determină pe Roger Caillois să afirme, pe bună dreptate, că Montesquieu a făcut o adevărată revoluție sociologică.

„Înțeleg prin revoluție sociologică, spune criticul fran-

[1] Claude Lévi-Strauss, *Anthropologie structurale*, Plon, 1958, p. 108.

cez, acea atitudine intelectuală care constă în a te preface că eşti străin de societatea în care trăieşti, în a o privi din afară, ca şi cum ai vedea-o pentru prima dată. Examinînd-o atunci aşa cum ai proceda cu o societate tribală de indieni sau de papuaşi, trebuie să te abţii neîncetat de a socoti firesti uzurnele şi legile acestei societăţi." [1]

Pentru a pune în plină lumină îndrăzneala de care a dat dovadă Montesquieu, care i-a silit pe francezi să se vadă nu numai bizari, aşa cum îi apar persanului Rica, ci şi absurzi, cum i se înfăţişează lui Usbec, situat în atemporalitate şi interspaţialitate, Roger Caillois menţionează că pînă şi în zilele noastre *„savanţii comentează într-una ceremoniile religioase ale conacilor, sau ale aztecilor, dar că neglijează cu toţii să se ocupe de liturghie sau de procesiunile în care este înfăţişat* Corpus Christi. *O anumită doză de respect îi opreşte să fie sociologi pînă la capăt şi să raţioneze ca persanii"* [2] spune în concluzie unul din ultimii exegeţi ai operei lui Montesquieu.

Dar dacă scriitorul izbuteşte printr-un extraordinar efort să se desolidarizeze nu numai de compatrioţii săi ci şi de epoca sa, putînd să declare, prin intermediul lui Usbec: *„mi-e milă de nebunia oamenilor"*, el nu o face pentru a demonstra absurdul condiţiei umane ci pentru că este convins că acest absurd poate fi redus, pentru că este pe deplin conştient că punînd în lumină extravaganţa comportamentelor sociale, denunţă implicit şi cauzele care le-au generat.

Nu îndepărtata Persie, intrigile de la Curtea din Ispahan şi soarta femeilor închise în haremuri îl preocupă pe Montesquieu, ci Franţa de la începutul secolului al XVIII-lea, acea ţară slăbită de războaiele duse de Ludovic al XIV-lea, minată de uneltirile curtenilor recrutaţi

---

[1] Roger Caillois, *Préface*, ed. cit., p. V.
[2] *Ibid.*, p. VI.

din rîndul lacheilor ce formează *„o castă mai onorabilă în Franța decît în alte țări, fiind pepiniera viitorilor mari seniori"* și împărțită în tabere adverse de clerici denumiți dervișii de către Usbec, care ne spune: *„Acești dervișii jură să dea ascultare, să trăiască în sărăcie și în curățenie trupească. Se spune că primul din aceste trei jurăminte este cel mai bine respectat; cît despre al doilea îți dau cuvîntul că nu este deloc luat în seamă; te las pe tine să hotărăști cu privire la cel de al treilea. Dar oricît de bogați ar fi acești dervișii, ei nu renunță niciodată la titlul de săraci... și au dreptate, căci titlul de săraci îi împiedică să fie săraci."*

Franța despre care vorbește autorul este o monarhie și Montesquieu știe și o spune: Monarhia este o stare violentă care degenerează întotdeauna în despotism sau în republică, puterea nu poate fi niciodată împărțită egal între popor și rege; *„echilibrul fiind prea greu de păstrat, trebuie ca puterea să scadă într-o parte, în timp ce crește în cealaltă"*.

Descrierea acestei „stări violente" este de fapt firul care leagă între ele seriile de scrisori trimise de cei doi persani în trecere prin Paris prietenilor lor rămași pe alte meleaguri.

Întocmai ca într-un arabesc ale cărui linii sinuoase ce se apropie, se întretaie, se îndepărtează pentru a se apropia din nou, linii ce par izvorîte din fantezia sau capriciul celui ce a minuit penelul, dar care, în realitate, sînt trasate în urma unui riguros calcul geometric, curba înscrisă de scrisorile expediate de Rica se apropie uneori pînă a se identifica cu cea formată de scrisorile lui Usbec, în cazul cînd ambii persani expun consecințele nefaste ale monarhiei absolute asupra moravurilor: slugărnicie, ipocrizie, lene, desfrîu, favoritism, corupție, dorința de a face avere rapid și prin orice fel de mijloace.

Și tot ca într-un arabesc oriental, unde curbele își pot lua oricînd un nou avînt, continuînd totuși voluta, scri-

sorile lui Usbec, îndepărtîndu-se brusc de cele ale lui Rica, se ridică de la planul constatării efectelor la cel superior al căutării cauzelor, întorcîndu-se din nou la punctul de plecare, de data aceasta nu pentru a constata, ci pentru a propune remedii : paleative, ca de pildă monarhia constituțională în cadrul căreia puterea suveranului este limitată și remediul pe care Montesquieu speră că oamenii îl vor găsi într-o bună zi — republica.

Gîndurile lui Montesquieu sînt mereu îndreptate spre viitor, spre acea republică unde oamenii vor fi cetățeni egali în drepturi și vor pune cu toții, mai presus de interesele lor personale, pe cele ale colectivității, acea republică în care legile vor fi respectate nu de frică, ci de bunăvoie, fiind considerate de toți membrii societății drept necesare și juste, justiția omenească putînd înlocui, în ochii lui Montesquieu, religia.

„*Așadar*, scrie Usbec, *chiar dacă nu ar exista Dumnezeu, trebuie să iubim întotdeauna justiția, adică să ne străduim să semănăm cu acea Ființă pe care ne-o închipuim atît de desăvîrșită și care, dacă există, ar fi în mod necesar justă. Oricît ne-am libera de jugul Religiei, n-ar trebui să ne eliberăm niciodată de jugul Echității.*"

„*Societatea se bazează pe avantajul reciproc*", continuă Usbec și cuvintele sale prefigurează cele ce aveau să fie rostite în 1762 de Jean-Jacques Rousseau : Contract social.

Acest Contract social trebuie respectat nu numai de membrii unei societăți circumscrisă între granițele unei anumite țări, ci și de toți oamenii ce coexistă pe pămînt.

„*N-am auzit vorbindu-se vreodată despre dreptul public fără să se începă de îndată să se caute cu grijă care e originea societății. Asta mi se pare ridicol. Dacă oamenii n ar forma o societate, dacă ar fugi unii de alții, ar trebui să cauți cauza și să afli de ce stau despărțiți. Ei se nasc însă cu toții legați unii de alții. Fiul se naște*

lîngă tatăl său şi acolo rămîne. Iată societatea şi cauza societăţii.

Dreptul public e mai cunoscut în Europa decît în Asia. Totuşi se poate spune că pasiunile regilor, răbdarea popoarelor, linguşeala scriitorilor i-au corupt toate principiile"

Acest drept al indivizilor în cadrul unei naţiuni nu se deosebeşte de dreptul fiecărei naţiuni în contextul internaţional !

„Magistraţii trebuie să împartă dreptatea între cetăţeni. Fiecare popor trebuie să împartă dreptatea între el şi alt popor. În această împărţire a dreptăţii de gradul doi, nu se pot folosi alte maxime decît aceleaşi ca în cea de gradul întîi."

Curba ascendentă a gîndirii lui Usbec, de la individ la naţiune, de la naţiune la societatea alcătuită din toţi oamenii ce trăiesc pe acest pămînt, se identifică cu cea descrisă de gîndirea filozofului umanist care declară în *Caietele* sale :

„Dacă aş şti un lucru care mi-ar fi folositor, dar dăunător familiei mele, l-aş alunga din mintea mea. Dacă aş şti un lucru folositor familiei mele, dar care nu ar sluji patriei mele, aş încerca să-l uit. Dacă aş şti un lucru util patriei mele, dar care ar aduce prejudicii Europei, sau util Europei, dar nociv umanităţii, aş privi acest lucru drept o crimă."

O parte din visurile lui Montesquieu aveau să se realizeze în Franţa în 1789, la treizeci şi patru de ani după moartea scriitorului, altele treptat în cursul secolelor, ca de exemplu desfiinţarea comerţului cu sclavi, iar alte idei, deşi au pătruns adînc în conştiinţa tuturor oamenilor ce merită să poarte acest nume ca de pildă toleranţă faţă de diferitele religii ale cetăţenilor unei aceleiaşi ţări, rămîn încă să fie puse în practică nu numai local, ci pe tot întinsul globului şi nu sporadic, ci în vecii vecilor.

XXX

Profundul umanism al scriitorului este întovărășit de un optimism ce-l face să spere — și din acest punct de vedere Montesquieu este contemporan cu noi — că în clipa cînd știința va face asemenea progrese încît va produce nu numai mașini folositoare, ci și arme mai distrugătoare decît cele cunoscute, se vor găsi oameni care să împiedice folosirea acestor arme.

„Dacă se va inventa vreodată o armă fatală, ea va fi pe dată proscrisă de dreptul ginților și conștiințimîntul unanim al națiunilor va înmormînta această invenție", scrie autorul *Scrisorilor Persane*

Pentru majoritatea contemporanilor săi, Montesquieu a fost un spiritual filozof, meșter în mînuirea frazelor lapidare și a paradoxului, artă pe care învățase să o aprecieze citind *Caracterele* lui La Bruyère, *Maximele* ducelui de La Rochefoucauld și adîncile gînduri ale marelui Blaise Pascal. Pentru cei mai destoinici dintre contemporanii săi, Montesquieu a fost premergătorul și vizionarul unei noi epoci a cărei deviză trebuia să fie libertatea, egalitatea și fraternitatea.

Prima carte în care Montesquieu își expune părerile și revendicările, din motivele arătate mai sus, nu se înfățișează ca un manifest, ci îmbracă haina unui roman epistolar, formulă fecundă ce avea să-și manifeste întregul potențial nu numai în cursul secolului al XVIII-lea, ci mai ales în secolul nostru, cînd scriitorii, renunțînd la tehnica scrisorii, rețin procedeul multiplicării perspectivelor pentru „metamorfozarea" — folosim expresia lui R. M. Albérès — tehnicii romanești.

Vitraliile, stereoscopiile și stereofoniile moderne, obținute fie prin folosirea alternativă a pronumelui personal „eu" și cea a pronumelui „el", așa cum face de pildă Marcel Proust, fie prin consemnarea acțiunilor diverselor personaje, nu numai de alt personaj, ce le dă uneori și replica, ci și din perspectiva romancierului, așa cum face André Gide în romanul *Falsificatorii de bani* și în jurna-

lui acestui roman, fie că adoptă tehnica contrapunctului ca Aldous Huxley, sau Jean Paul Sartre, toate vitraliile, stereoscopiile şi stereofoniile moderne pureed, după părerea noastră, din arabescul *Scrisorilor persane* în care liniile se apropie, se identifică, se întretaie şi se distanţează pentru a se întîlni din nou într-un punct ce constituie nucleul operei.

Cei pricepuţi în secretele artei orientale ştiu că un covor persan bine făcut conţine într-un colţ o asimetrie voită, ce dezminte rigoarea înlănţuirii motivelor ornamentale.

N-am putea spune dacă Montesquieu a cunoscut sau nu această regulă, dar cert este că unul cel puţin din cei doi persani prezenţi în operă o cunoştea, căci în vreme ce Rica evoluează, urmînd o linie orizontală ce merge continuu de la est spre vest, Usbec, după ce urmează o traiectorie verticală ce ajunge pînă în Sirius, cade brusc în toate păcatele pe care le denunţase cu o obiectivitate supraomenească.

Usbec care, în nenumărate scrisori adresate prietenului său Redi, se arătase partizan convins al monogamiei afirmînd că poligamia practicată în Orient duce la descreşterea populaţiei şi la procrearea unor copii debili, Usbec care se ridicase împotriva legilor persane ce dădeau dreptul unui bărbat să dezonoreze întreaga familie a mireseі, repudiind femeia pe motiv că nu este virgină, Usbec care mărturiseşte prietenului său că fiind de mic crescut în harem nu poate iubi nici o femeie, nefiind niciodată pus în situaţia de a lupta pentru a o cuceri, ci numai în situaţia de a alege o sclavă din zecile de sclave ce sînt de fapt soţiile sale, Usbec, filozoful, primeşte într-o bună zi o scrisoare de la eunucul şef însărcinat cu menţinerea ordinei într-un harem alcătuit din zeci de sclave văduvite. Femeile se revoltă de încarcerarea lor ce nu mai are nici măcar scopul de a păstra intactă onoarea soţului lor, ci numai acel de a procura eunucilor

bune state de serviciu în ochii unui stăpîn ce nu se va mai întoarce, poate, niciodată.

Monologurile conținute în scrisorile descriptive se schimbă într-un susținut dialog între Usbec și eunucii care expediază „telegrame" ce uneori se încrucișează pe drum cu cele ale lui Usbec, cel pe care l-am văzut detașîndu-se mereu de toate prejudecățile, căci filozoful uită, la primirea scrisorii, tot ce descoperise, tot ce învățase, tot ce ne învățase, pentru a se transforma pe dată într-un tiran ce ordonă eunucilor săi să pedepsească fără milă femeile închise în haremuri, femeile ce nu-l interesau, femeile a căror purtare nu-i putea pune în joc reputația în țara unde trăia, țară în care soții înșelați de singura lor soție se răzbună cucerind zeci de soții ale altora.

Din filozoful cel mai luminat, Usbec se transformă în omul cel mai absurd, orbit de patimi și de prejudecăți.

Ridicol ?

„Pasiunile nu sînt niciodată ridicole prin ele însile", declară Montesquieu în *Caiete*.

Usbec nu este ridicol, ci numai inconsecvent, motivele sale de a acționa făcînd parte din acele motive de care vorbea Pascal, spunînd că rațiunea nu le cunoaște.

Asimetria cerută de regulile compoziției covoarelor persane nu este întîmplătoare ci face parte din însăși concepția estetică a lui Montesquieu, care declară : *„O regularitate prea mare este citeodată, și aș putea spune adesea, neplăcută. Nu există nimic mai frumos decît cerul, dar el este semănat de stele împrăștiate ici și colo. Casele și grădinile din jurul Parisului nu au decît defectul de a se asemăna prea mult între ele ; nu sînt decît copii reînointe ale celor făcute de arhitectul Le Nôtre... Casele noastre sînt, aidoma caracterelor din literatura noastră".*[1]

[1] *Mes pensées*, p. 1263.

Şi despre aceste caractere Montesquieu spune răspicat:

„Niciodată nu s-a comis o eroare mai grosolană decît atunci cînd s-a voit cu tot dinadinsul să se reducă la un sistem sentimentele oamenilor şi, fără discuţie, cea mai proastă imagine a omului este aceea care se află în cărţi care nu conţin decît o îngrămădire de constatări de ordin general, aproape întotdeauna false." [1]

Nu am dori să afirmăm că după ce a înfăptuit, aşa cum spune Roger Caillois, revoluţia sociologică, Montesquieu a înfăptuit şi revoluţia psihologică, dar însemnările citate mai sus, scrise de un om care a redus la sisteme tot ce putea fi redus la sisteme, nu pot să nu ne dea de gîndit.

Închizînd cele două cărţi despre care am vorbit, voim să-l asigurăm pe Montesquieu că multe din afirmaţiile sale, atît cele tulburătoare din *Caiete*, cît şi spiritualele sale paradoxuri, aflate în *Scrisori persane*, ne vor da încă mult de gîndit şi să-i cerem totodată scuze gînditorului francez de a nu-i fi urmat sfatul şi de a fi procedat altfel decît a făcut el cînd a întîlnit oameni de seamă.

„Cînd văd un om de seamă nu-l analizez niciodată", spune Montesquieu şi noi am încercat să analizăm nu numai un mare scriitor francez, ci şi un om al cărui spirit iscoditor şi lucid nu l-a îndepărtat de ceilalţi oameni, ci dimpotrivă l-a ajutat să afle căile prin care a nădăjduit şi a izbutit într-adevăr să contribuie la instaurarea ordinei în univers.

IRINA ELIADE

---

[1] Op. cit., p. 1059.

SCRISORI PERSANE

INTRODUCERE

(1721)

N-am de gînd să scriu aci o dedicație și nici nu cer protecția cuiva pentru această carte. Dacă e bună va fi citită, iar dacă e proastă nu-mi pasă de n-o va citi nimeni.

Public aceste prime scrisori ca să încerc gustul cititorilor; mai am o sumedenie prin sertare, pe care le-aș putea tipări mai tîrziu.

Condiția este să nu fiu cunoscut, fiindcă, de mi se va afla numele, am să tac. Cunosc o femeie care merge destul de bine, dar cum se uită cineva la ea, șchioapătă. Lucrarea are destule lipsuri, fără să mai arăt criticilor și pe-ale mele. De s-ar afla cine sînt, au să spună: „Cartea nu se potrivește cu caracterul lui; ar fi trebuit să-și folosească timpul pentru ceva mai bun; nu-i face cinste unui om serios." Criticii nu pierd niciodată ocazia să facă asemenea reflecții, pentru că nu-și pun spiritul la prea mare încercare.

Persanii care își scriu aceste scrisori unii altora locuiau cu mine. Ne petreceam viața în comun. Și, deoarece mă priveau ca pe un om din altă lume, nu-mi ascundeau nimic. Într-adevăr, oameni veniți de atît de departe nu puteau să mai

aibă secrete. Îmi arătau cea mai mare parte din scrisori. Eu le-am copiat. Ba chiar am dat peste cîteva pe care acești persani s-ar fi ferit să mi le încredințeze, atît erau de umilitoare pentru vanitatea și gelozia lor.

Eu nu îndeplinesc așadar decît rolul de traducător ; unica dificultate a fost să adaptez lucrarea spiritului nostru. Pe cît am putut l-am cruțat pe cititor de limbajul asiatic și l-am scăpat de o mulțime de expresii atît de sublime, încît l-ar fi plictisit grozav.

Dar asta încă nu e tot ce am făcut pentru el. Am suprimat lungi complimente cu care orientalii sînt la fel de darnici ca și noi ; am sărit peste un nesfîrșit număr de fleacuri ce nu pot înfrunta lumina zilei și care trebuie să rămînă între amici.

Dacă cei ce au publicat culegeri de scrisori ar fi făcut la fel, mulți și-ar fi văzut lucrările epuizîndu-se.

E ceva ce m-a uimit adesea : faptul că i-am văzut citeodată pe acești persani la fel de bine informați despre moravurile și obiceiurile națiunii ca și mine, astfel încît cunoșteau cele mai tainice stări de lucruri, remarcînd situații care, sînt sigur, au scăpat multor germani ce au călătorit prin Franța ; îmi explic asta prin popasul lung pe care l-au făcut aici, fără să adaug că e mult mai ușor pentru un asiatic să cunoască obiceiurile francezilor într-un singur an decît pentru un francez să cunoască obiceiurile asiaticilor în patru, deoarece pe cît sînt primii de indiscreți pe atît sînt ceilalți de rezervați.

Tradiția permite oricărui traducător, ba chiar și celui mai ignorant comentator, să împodobească

frontiscipiul traducerii sau al comentariilor sale cu panegiricul originalului, relevîndu-i utilitatec, meritele şi perfecţia. Eu n-am făcut-o. Motivele se pot lesne ghici. Unul dintre cele mai puternice e că ar fi un lucru foarte plictisitor, situat într-un loc prin el însuşi foarte anost. E vorba de o prefaţă.

Scrisoarea I

USBEC CĂTRE PRIETENUL SĂU RUSTAN

La Ispahan

N-am poposit la Com decît o zi. După ce ne-am închinat la mormîntul fecioarei care a adus pe lume doisprezece profeţi [1], ne-am continuat drumul şi ieri, a douăzeci şi cincea zi de la plecarea noastră din Ispahan, am ajuns la Tauris.

Rica şi cu mine sîntem poate printre cei dintîi persani pe care dorinţa de cunoaştere i-a îndemnat să plece din ţara lor, renunţînd la dulceaţa unei vieţi tihnite ca să caute cu sîrguinţă înţelepciunea.

Ne-am născut într-o ţară înfloritoare, dar n-am crezut ca marginile ei să poată fi şi cele ale cunoştinţelor noastre şi nici ca lumina Orientului să fie singura care să ne lumineze.

Scrie-mi ce se vorbeşte pe acolo despre călătoria noastră. Nu mă cruţa. Nu cred să fie mulţi cei care ne aprobă. Adresează-mi scrisoarea la Erzerum, unde voi rămîne cîtva timp. Adio, dragul meu Rustan. Fii încredinţat că în orice parte a lumii m-aş afla, ai în mine un prieten credincios.

Din Tauris, în 15 ale lunii Safar, 1711

---

[1] Fatma, fiica lui Mahomet, soţia lui Ali

Scrisoarea II

USBEC CĂTRE ȘEFUL NEGRU AL EUNUCILOR

La haremul său din Ispahan

Tu ești paznicul credincios al celor mai frumoase femei din Persia. Ție ți-am încredințat ceea ce aveam mai scump pe lume : ai în mîinile tale cheile acelor uși fatale, ce nu se deschid decît pentru mine. Vegheată de tine, această comoară scumpă inimii mele se odihnește bucurîndu-se de cea mai deplină siguranță. Tu ești de pază și în liniștea nopții și în tumultul zilei. Grija ta neobosită sprijină virtutea în șovăielile ei. Dacă femeile asupra cărora veghezi ar încerca să-și calce datoria, tu le vei împiedica. Ești pedeapsă a viciului și stîlp al credinței.

Tu le poruncești, dar le și asculți. Le îndeplinești orbește toate dorințele, dar le obligi să se supună, totdeodată, legilor haremului ; ești mîndru că le faci chiar cele mai neînsemnate servicii ; te supui cu respect și cu teamă poruncilor lor îndreptățite ; le servești ca un rob al robilor lor. Dar cînd îți reiei puterea și ți-e teamă că legile rușinii și ale cuviinței ar slăbi, atunci le ordoni ca un stăpîn, ca mine însumi.

Amintește-ți întotdeauna de prăpastia din care te-am scos, cînd erai cel mai neînsemnat dintre sclavii mei, ca să te pun în această funcție și să-ți încredințez bucuriile inimii mele. Rămîi într-o profundă umilință în fața celor ce-mi împărtășesc iubirea, dar fă-le totodată să simtă deplina supunere. Îngăduie-le toate plăcerile ce pot fi nevinovate ; risipește-le grijile ; distrează-le cu muzică, dansuri și băuturi delicioase ; îndeamnă-le să fie cît mai mult împreună. Dacă vor să meargă la

țară, condu-le ; dar fii necruțător cu orice bărbat ce s-ar apropia de ele. Îndeamnă-le la curăție care e chipul nevinovăției sufletului. Uneori vorbește-le de mine. Aș vrea să le revăd în încîntătoarele locuri pe care ele le înfrumusețează. Adio.

Din Tauris, în 18 ale lunii Safar, 1711

Scrisoarea III

ZACHI CĂTRE USBEG

La Tauris

I-am poruncit șefului eunucilor să ne ducă la țară ; o să-ți spună el că nu ni s-a întîmplat nimic. Cînd a trebuit să trecem peste rîu și să ne părăsim litierele, ne-am așezat ca de obicei în lăzi ; doi sclavi ne-au purtat pe umerii lor și nici o privire nu ne-a pîngărit.

Cum aș fi putut să trăiesc, dragă Usbec, în haremul tău din Ispahan, în acele locuri care, amintindu-mi fără încetare de plăcerile trecutului, deșteptau zilnic, ca o nouă furtună, dorințele mele ? Rătăceam din încăpere în încăpere, căutîndu-te mereu și negăsindu-te niciodată, dar întîlnind pretutindeni cruda amintire a fericirii mele trecute. Mă vedeam cînd în locul unde te-am primit în brațele mele pentru prima oară în viață, cînd acolo unde ai curmat acea faimoasă ceartă dintre femeile tale. Fiecare dintre noi se credea mai frumoasă decît celelalte. Ne-am înfățișat ție după ce isprăvisem cu tot ce ne-a putut scorni imaginația : giuvaeruri și podoabe.

Ți-a făcut plăcere să privești meșteșugul cu care ne-am împodobit și ai rămas încîntat văzînd cît

de departe ne împinsese dorința arzătoare de a-ți fi pe plac. Dar curînd ai făcut ca aceste farmece împrumutate să dea înapoi în fața grației naturale. Ne-ai distrus întreaga operă. A trebuit să ne despuiem de podoabele devenite stînjenitoare : a trebuit să ne înfățișăm ochilor tăi în simplitatea firii. Departe de a mă rușina nu mă gîndeam decît să învîng. Fericite Usbec, cîte farmece s-au arătat înaintea ochilor tăi ! Vreme îndelungată ai rătăcit din încîntare în încîntare. Sufletul tău a șovăit mult timp. Fiecare farmec nou îți cerea un tribut și, într-o clipă, ne-ai acoperit pe toate cu sărutări. Privirile tale curioase iscodeau prin locurile cele mai tainice. Ne-ai făcut să schimbăm într-o clipă mii de poziții diferite. Mereu dădeai alte porunci și noi ți le ascultam cu o supunere mereu nouă. Îți mărturisesc, Usbec, că o pasiune mai vie chiar decît ambiția m-a făcut a dori să-ți plac. M-am văzut devenind, pe nesimțite, stăpîna inimii tale. M-ai luat, m-ai părăsit, ai revenit la mine și am știut să te păstrez : victoria a fost toată a mea, iar disperarea a rivalelor mele. Ni se părea că sîntem singuri pe lume : nimic din cele înconjurătoare nu merita să ne preocupe. Cerul a vrut ca rivalele mele să aibă curajul de a fi martore la toate dovezile de dragoste pe care le-am primit de la tine ! Dacă le-ar fi văzut bine, ar fi înțeles deosebirea dintre pasiunea mea și a lor ; ar fi înțeles că dacă se puteau întrece cu mine în frumusețe, nu se puteau întrece cu mine în simțăminte... Dar unde mă aflu ? Unde mă duce această poveste deșartă ? E o nenorocire să nu fii de loc iubită, dar e o insultă să încetezi de a mai fi. Ne părăsești, Usbec, ca să rătăcești prin ținuturi barbare. Cum ? ! Pentru tine nu are preț fericirea de a fi iubit ? Vai, ție ! Nici nu-ți dai seama ce pierzi !

Suspin şi nimeni nu mă aude. Vărs lacrimi şi tu nu te bucuri de ele. Dragostea hălăduieşte în haremul tău, dar nepăsarea ta te îndepărtează neîncetat de el. Ah, dragul meu Usbec, dacă ai şti să fii fericit!

Din haremul Fatmei, în 21 ale lunii Maharram, 1711

Scrisoarea IV

ZEFIS CĂTRE USBEC

La Erzerum

Monstrul ăsta negru şi-a pus în gînd să mă aducă în cele din urmă la desperare. Vrea cu orice preţ să-mi smulgă pe Zelide, sclava mea, Zelide, care mă serveşte cu atîta dragoste şi ale cărei mîini dibace îşi duc pretutindeni podoabele şi graţia; nu-i ajunge că despărţirea aceasta e dureroasă, ci vrea s-o facă şi dezonorantă. Trădătorul vrea să considere drept crimina'e motivele încrederii mele şi pentru că se plictiseşte după uşă, unde îl expediez întotdeauna, îndrăzneşte a bănui că a auzit şi văzut lucruri pe care nici nu mi le-aş putea închipui. Sînt tare nefericită! Nici rezerva şi nici virtutea mea nu m-ar putea pune la adăpost de bănuielile lui nebuneşti: un sclav josnic vrea să mă atace chiar în inima ta şi trebuie să mă apăr tot acolo. Nu, am mai mult respect faţă de mine însămi ca să mă cobor pînă la a mă justifica. Nu-mi trebuie altă chezăşie a purtării mele decît tu însuţi, dragostea ta, dragostea mea şi, dacă trebuie să ţi-o spun, dragă Usbec, lacrimile mele.

Din haremul Fatmei, în 29 ale lunii Maharram, 1711

Scrisoarea V

RUSTAN CĂTRE USBEC

La Erzerum

Eşti în mijlocul tuturor discuţiilor din Ispahan. Nu se vorbeşte decît de plecarea ta : unii o atribuie uşurinţei, alţii vreunei supărări, nu te apără decît prietenii, dar ei nu conving pe nimeni. Lumea nu poate pricepe că eşti în stare să-ţi părăseşti femeile, părinţii, prietenii, patria ca să te duci în ţări necunoscute persanilor. Mama lui Rica e neîmpăcată ; îşi cere fiul pe care zice că i l-ai răpit. Cît despre mine, dragă Usbec, firesc că mă simt îndemnat să aprob tot ce faci, dar nu mă pot împăca de loc cu absenţa ta ; şi orice motive ai invoca, inima mea n-o să le accepte niciodată. Adio ! Să mă iubeşti întotdeauna.

Din Ispahan, în 26 ale lunii Rebiab 1, 1711

Scrisoarea VI

USBEC CĂTRE PRIETENUL SĂU NESSIR

La Ispahan

După un drum de o zi de la Erivan, am părăsit Persia şi am intrat în ţinuturile supuse turcilor. După alte douăsprezece zile am sosit la Erzerum unde vom poposi trei, patru luni.

Trebuie să-ţi mărturisesc, Nessir, că am simţit o durere ascunsă cînd n-am mai văzut pămîntul Persiei şi cînd m-am găsit printre osmanlîii perfizi. Pe măsură ce pătrundeam în ţara acestor păgîni, mi se părea că devin eu însumi păgîn.

Mi-au apărut înainte patria, familia, prietenii; mi s-a redeșteptat, în suflet, dragostea, o anumită neliniște a început să mă tulbure și m-a făcut să-mi dau seama că ceea ce m-am încumetat să fac îmi răpește liniștea. Dar cel mai mult îmi întristează inima gîndul la femeile mele.

Și nu pentru că le-aș iubi, Nessir; din acest punct de vedere sînt atît de insensibil, încît nu mai am dorințl. În numeroasele haremuri în care am trăit, am învins dragostea, distrugînd-o prin ea însăși; dar chiar din răceala mea iese o tainică gelozie ce mă devoră. Văd o ceată de femei lăsate de capul lor; n-am decît niște lași care să răspundă de ele. Chiar dacă sclavii mei ar fi credincioși, cu greu aș fi sigur de ele; dar ce se va întîmpla dacă nu sînt? Cine știe ce vești triste voi primi în țările îndepărtate pe care le voi străbate! Iată o boală căreia nici prietenii mei nu-i pot aduce vreun leac, iată un loc ale cărui triste secrete trebuie să le rămînă necunoscute; dar ei, ce-ar putea să facă? Oare n-am să prefer de o mie de ori o faptă nepedepsită dar ascunsă, unei pedepse zgomotoase? Încredințez inimii tale, dragă Nessir, toate necazurile mele; e singura mîngîiere ce mi rămîne în situația în care mă aflu.

Din Erzerum, în 10 ale lunii Rebiab 2, 1711

Scrisoarea VII

FATMA CĂTRE USBEG

La Erzerum

Sînt două luni de cînd ai plecat, dragul meu Usbec și sînt atît de abătută, încît nu-mi vine să cred. Alerg prin harem ca și cum tu ai fi aici și

nu-mi pot veni în fire din această închipuire. Ce-ai fi vrut să devină o femeie care te iubește, care se obișnuise să te țină în brațe, care nu se ocupase decît de grija de a-ți da dovezi de dragoste ; liberă prin naștere, sclavă prin violența iubirii ei ?

Cînd m-am măritat, ochii mei nu văzuseră încă fața vreunui bărbat ; tu ești, pînă acum, singurul a cărui vedere mi-e îngăduită [1] pentru că nu-i socotesc bărbați pe acești eunuci îngrozitori, al căror defect cel mai neînsemnat e de a nu fi de loc bărbați. Cînd compar frumusețea chipului tău cu urîțenia lor nu mă pot împiedica de a mă socoti fericită ; închipuirea nu-mi poate da o mai minunată idee decît farmecul încîntător al ființei tale. Dacă vreodată îmi va fi îngăduit să ies din locul acesta, unde sînt închisă datorită situației mele, dacă va fi să scap de paza ce mă înconjoară și dacă mi se va da voie să-mi aleg eu un bărbat dintre toți cei care trăiesc în această capitală a popoarelor, îți jur, Usbec, că pe tine te voi alege. Nu poate exista un alt bărbat în lume, în afară de tine, care să merite să fie iubit.

Să nu crezi că lipsa ta mă face să neglijez o frumusețe ce ți-e scumpă ; deși nu pot fi văzută de nimeni și deși podoabele cu care mă gătesc sînt nefolositoare fericirii tale, caut să-mi păstrez obișnuința de a plăcea. Nu mă culc pînă nu mă parfumez cu parfumurile cele mai plăcute. Îmi amintesc acele timpuri fericite cînd veneai în brațele mele ; un vis încîntător care mă seduce și îmi arată obiectul scump al iubirii mele. Imaginația nu se pierde în dorințe și se lasă amăgită de spe-

[1] Persanele erau păzite cu mai multă severitate decît turcoaicele.

rante. Mă gîndesc uneori că, dezgustat de o călătorie obositoare, ai să te întorci la noi ; noaptea trece în visări ce nu-s nici somn, nici veghe. Te caut alături și mi se pare că fugi de mine ; în cele din urmă, focul care mă mistuie împrăștie el însuși vraja și îmi revin. Atunci sînt atît de însufletită... N ai să crezi, Usbec : e cu neputință să trăiești într-o asemenea stare. Prin vinele mele curge foc. De ce nu pot să exprim ceea ce simt atît de bine ? Și cum de simt atît de bine ceea ce nu pot exprima ? În aceste clipe, Usbec, aș da întreaga lume pentru o singură sărutare de-a ta. Cît e de nefericită o femeie cu dorinți atît de violente atunci cînd e lipsită de acel care singur i le poate îndeplini. Bizuindu-se numai pe ea, neavînd nimic care s-o distreze, trebuie să trăiască cu obișnuința suspinelor și cu furia unei pasiuni răscolite ; departe de a fi fericită ea nu are nici măcar norocul de a face pe altul fericit. Podoabă de prisos a unui harem, păstrată pentru onoare și nu pentru fericirea soțului ei.

Sînteți cruzi, voi bărbații ! Sînteți încîntați că noi, femeile, avem dorinți pe care nu ni le putem satisface. Vă purtați cu noi ca și cînd am fi nesimțitoare, dar v-ați supăra dacă am fi cu adevărat astfel. Credeți că dorințele noastre, chinuite atîta timp, vor fi trezite la vederea voastră. E greu să te faci iubit : e mai ușor să obțineți de la firea noastră ceea ce nu îndrăzniți să sperați a obține de la meritele voastre.

Adio, dragul meu Usbec, adio. Fii sigur că nu trăiesc decît ca să te ador. Mi-e sufletul plin de tine, și absența ta, departe de a mă face să te uit,

mi-ar însufleți și mai mult dragostea dacă ea ar putea deveni și mai puternică.

Din haremul din Ispahan, în 12 ale lunii Rebiab 1, 1711

Scrisoarea VIII

USBEC CĂTRE PRIETENUL SĂU RUSTAN

La Ispahan

Scrisoarea ta mi-a fost predată la Erzerum, unde mă aflu. Mă îndoiam că plecarea mea va face vîlvă. Nu mi-am bătut de loc capul cu asta. Ce-ai vrea să urmez, prudența adversarilor mei sau pe a mea ?

Am apărut la curte din cea mai fragedă tinerețe ; pot să spun că acolo sufletul nu mi s-a corupt : îmi făurisem chiar și un plan măreț, îndrăzneam să fiu virtuos. De îndată ce am cunoscut viciul m-am îndepărtat de el, dar mai apoi m-am apropiat iarăși, ca să-l demasc. Duceam adevărul pînă la picioarele tronului ; vorbeam un limbaj pînă atunci necunoscut. Tăiam avîntul lingușitorilor și buimăceam în același timp și idolul și adoratorii săi.

Dar cînd am văzut că sinceritatea mi-a făcut dușmani, că mi-am atras invidia miniștrilor fără să am favoarea prințului, că într-o curte coruptă nu mă susțineam decît printr-o slabă virtute, am hotărît s-o părăsesc. Am simulat un mare interes pentru știință și, simulîndu-l, l-am dobîndit cu adevărat. Nu mă mai amestecam în treburile nimănui și m-am retras într-o casă de la țară. Dar și această hotărîre își avea neajunsurile ei ; rămîneam mereu expus răutății dușmanilor mei și

aproape că îmi pierdusem mijloacele de a mă apăra. Cîteva sfaturi primite în taină m-au făcut să mă gîndesc, cu seriozitate, la situaţia mea. Am hotărît să mă exilez şi chiar retragerea mea de la curte mi-a oferit un pretext plauzibil. M-am dus la rege. I-am arătat dorinţa pe care o aveam de a mă instrui în ştiinţele Occidentului, l-am lăsat să înţeleagă că ar putea avea foloase de pe urma călătoriilor mele şi am găsit înţelegere. Am plecat, smulgînd o victimă duşmanilor mei.

Iată, Rustan, adevăratul motiv al călătoriei mele. Lasă Ispahanul să vorbească. Nu mă apăra decît în faţa celor ce mă iubesc. Lasă-le duşmanilor interpretările lor răutăcioase ; sînt prea fericit că acesta e singurul rău pe care mi-l pot face.

În prezent, se vorbeşte de mine ; poate că voi fi repede uitat şi că prietenii mei... Nu, Rustan, nu vreau să mă las cuprins de acest gînd trist. Le voi fi întotdeauna drag. Mă bizui pe devotamentul lor ca şi pe al tău.

Din Erzerum, în 20 ale lunii Jemmadi 2, 1711

Scrisoarea IX

ŞEFUL EUNUCILOR CĂTRE IBBI

La Erzerum

Tu îl urmezi pe vechiul tău stăpîn în călătoriile sale şi străbaţi provincii şi regate. Necazurile n-au cum să te ajungă. Fiecare clipă îţi aduce ceva nou ; tot ceea ce vezi te distrează şi face ca timpul să treacă fără să-l simţi.

Cu mine lucrurile nu stau la fel. Închis într-o temniță îngrozitoare, sînt înconjurat mereu de aceleași lucruri și ros de aceleași necazuri. De cincizeci de ani gem copleșit sub povara grijilor și a neliniștilor ; iar de-a lungul unei vieți întregi nu pot spune că am avut o zi senină și o clipă de liniște.

Cînd primul meu stăpîn își făuri planul crud de a-mi încredința femeile sale și mă obligă prin făgăduieli întărite de mii de amenințări să mă despart pentru totdeauna de mine însumi, obosit de servicii în slujbele cele mai chinuitoare, mă gîndeam să-mi sacrific pasiunile pentru liniște și bogăție. Nefericitul de mine ! Mintea mea neghibzuită mă făcu să văd răsplata și nu ceea ce pierdeam. Speram să scap de neajunsurile iubirii, nefiind în stare să o satisfac. Vai ! Au stins în mine efectul pasiunii, fără să stingă și cauza ; și departe de a mă descătușa de pasiuni, mă găsii înconjurat de ispite care mi le răscoleau fără încetare. Am intrat în harem, unde totul mă făcu să regret ceea ce pierdusem. Mă simțeam tulburat în fiecare clipă ; mii de drăgălășenii necăutate păreau că se descoperă vederii mele numai ca să mă întristeze. Ca o culme a nefericirii aveam mereu în fața ochilor un bărbat fericit. În aceste timpuri de tulburare n-am condus niciodată o femeie în patul stăpînului meu și n-am dezbrăcat-o niciodată, fără să mă întorc acasă cu inima copleșită de mînie și cu o groaznică desperare în suflet.

Iată cum mi-am petrecut mizerabila-mi tinerețe ! N-aveam alt confident decît pe mine însumi. Copleșit de necazuri și de supărare, trebuia singur să

mi le rumeg ; şi chiar la femeile pe care eram ispitit să le privesc, cu ochi drăgăstoşi, nu mă uitam decît cu asprime. Aş fi fost pierdut dacă m-aş fi trădat şi cîte n-ar fi avut ele de cîştigat din asta.

Îmi amintesc că într-o zi, pe cînd îmbăiam o femeie, mă simţii atît de tulburat, încît îmi pierdui cu totul capul şi îndrăznii să pun mîna într-un loc de temut. Am crezut în primul moment că ziua aceea va fi ultima pentru mine. Am fost totuşi destul de norocos şi am scăpat de moarte ; dar frumoasa pe care am făcut-o martoră a slăbiciunii mele mi-a vîndut foarte scump tăcerea ei. Mi-am pierdut autoritatea asupra ei şi m-a constrîns la îndatoriri care m-au expus să-mi pierd de o mie de ori viaţa.

În cele din urmă, focul tinereţii s-a stins. Sînt bătrîn şi, în privinţa asta, sînt liniştit. Pe femei le privesc cu indiferenţă şi le întorc tot dispreţul şi toate chinurile pe care m-au făcut să le sufăr. Îmi amintesc mereu că m-am născut pentru a le stăpîni şi mi se pare că atunci cînd le poruncesc redevin bărbat. Le urăsc de cînd le pot privi cu sînge rece şi de cînd raţiunea îmi permite să le văd toate slăbiciunile. Deşi le păzesc pentru altul, plăcerea de a mă face ascultat îmi dă o tainică bucurie. Cînd le fac să ducă lipsă de toate mi se pare că o fac pentru mine şi am întotdeauna o satisfacţie indirectă. Mă simt în harem ca într-o mică împărăţie ; iar ambiţia, singura pasiune ce mi-a rămas, se simte niţel mulţumită. Văd cu plăcere că totul depinde de mine şi că sînt necesar în fiecare clipă. Accept bucuros ura tuturor acestor femei, ură ce mă întăreşte în postul meu. De altfel, nu au de a face cu un ingrat ; le încuviinţez plăcerile cele mai nevinovate, şi mă prezint în faţa

lor ca un obstacol de netrecut ; își fac planuri și eu le opresc dintr-o dată ; mă înarmez cu refuzuri și mă încarc cu scrupule ; nu-mi ies niciodată din gură decît cuvinte ce țin de datorie, de virtute, de pudoare și de modestie. Le aduc la desperare vorbindu-le fără încetare despre slăbiciunea sexului lor și despre autoritatea stăpînului. Pe urmă mă plîng că sînt obligat la atîta asprime și par a vrea să le fac să înțeleagă că n-am alt motiv decît propriul lor interes și un mare devotament pentru ele.

Asta nu înseamnă că n-am și eu un nesfîrșit număr de neplăceri și că în fiecare zi aceste femei răzbunătoare nu încearcă să facă mai mult decît le permit ! Dau atacuri teribile. Există între noi un fel de flux și reflux de autoritate și de supunere : mereu fac să cadă pe capul meu serviciile cele mai umilitoare. Se prefac că au pentru mine un dispreț fără pereche și fără să-mi cruțe bătrînețile mă scoală noaptea de zeci de ori pentru orice fleac. Sînt fără încetare copleșit de ordine, de porunci, de servicii, de capricii. Parcă s-au înțeles să facă cu schimbul ca să mă obosească și fanteziile lor se țin lanț. Adesea se distrează sporindu-mi grijile. Pun la cale false destăinuiri : ba vine cineva să-mi spună că un bărbat tînăr dă tîrcoale zidurilor, ba că au auzit zgomote sau că e de predat o scrisoare ; toate acestea mă necăjesc și ele rîd de supărarea mea. Sînt încîntate să mă vadă chinuindu-mă astfel. Altă dată mă lipesc cu spatele de ușa lor și mă țin înlănțuit zi și noapte. Ele știu foarte bine să simuleze îmbolnăviri, leșinuri, spaime ; nu scapă nici un pretext ca să mă aducă acolo unde vor. În aceste ocazii e nevoie de o supunere oarbă și de o curtenie fără de margini. Un

refuz din gura unui om ca mine ar fi un lucru nemaiauzit şi, dacă aş ezita să le ascult, ar avea dreptul să mă pedepsească. Aş prefera să-mi pierd viaţa, dragul meu Ibbi, decît să mă cobor pînă la această umilinţă.

Şi asta nu e tot. Nu sînt niciodată sigur că mă bucur măcar o clipă de favoarea stăpînului. În inima lui am atîtea duşmane care nu se gîndesc decît să mă piardă. Sînt sferturi de oră cînd nu sînt de loc ascultat, sferturi de oră cînd nu li se refuză nimic, sferturi de oră cînd eu n-am niciodată dreptate. Duc în patul stăpînului meu femei furioase ; crezi că ele fac ceva pentru mine şi că poziţia mea e cea mai solidă ? Mă tem de lacrimile, de suspinele, de îmbrăţişările şi chiar de plăcerile lor. Ele se află la locul triumfului lor ; farmecele lor ajung teribile pentru mine. Serviciile lor din prezent şterg într-o clipă toate serviciile mele din trecut şi nimeni nu răspunde de un stăpîn care şi-a pierdut capul.

De cîte ori nu mi s-a întîmplat să mă culc ca favorit al stăpînului şi să mă scol în disgraţie ! În ziua cînd am fost biciuit într-un mod atît de revoltător şi pus să dau ocol haremului, ce făcusem oare ? Lăsasem o femeie în braţele stăpînului meu. De cum îl văzu că se înflăcărează începu să verse şiroaie de lacrimi. Se tîngui mînuindu-şi atît de bine plîngerile încît ele creşteau pe măsura iubirii pe care o iscau. Cum m-aş fi putut apăra într-un moment atît de critic ? Fui pierdut atunci cînd mă aşteptam mai puţin. Am fost victima unui tîrg amoros şi a unui tratat făcut de suspine. Iată, dragul meu Ibbi, cruda situaţie în care am trăit întotdeauna.

Cît eşti de fericit ! Grijile tale se mărginesc numai la Usbec. Ţi-e uşor să-i faci pe plac şi să-i păstrezi îngăduinţa pînă la capătul zilelor tale.

Din Ispahan, în ultima zi a lui Safar, 1711

Scrisoarea X

MIRZA CĂTRE PRIETENUL SĂU USBEC

La Erzerum

Erai singurul om ce m-ar fi putut mîngîia de absenţa lui Rica şi numai Rica m-ar fi putut consola de absenţa ta. Ne lipseşti, Usbec, erai sufletul cercului nostru. De cîtă violenţă e nevoie pentru a rupe legăturile pe care le formează inima şi spiritul !

Discutăm mult aici ; discuţiile noastre se învîrt de obicei în jurul moralei. Ieri, s-a pus în discuţie dacă oamenii ar fi fericiţi prin plăceri şi prin satisfacţiile simţurilor ori prin practicarea virtuţii. Te-am auzit spunînd adesea că oamenii se nasc pentru a fi virtuoşi şi că dreptatea e o calitate ce le aparţine la fel ca şi existenţa. Lămureşte-mă, te rog, ce vrei să spui.

Am stat de vorbă cu Molacii [1] care mă aduc la desperare cu citatele lor din Coran pentru că eu nu le vorbesc ca drepteredincios, ci ca om, ca cetăţean, ca tată de familie. Adio !

Din Ispahan, în ultima zi a lunii Safar, 1711

[1] Preoţi mahomedani care interpretau pasajele echivoce sau obscure din Coran.

Scrisoarea XI

USBEC CĂTRE MIRZA

La Ispahan

Renunți la propria ta rațiune ca s-o pui la încercare pe a mea. Te cobori pînă la a-mi cere sfaturi ; mă crezi în stare să te instruiesc. Dragul meu Mirza, prietenia pe care mi-o prilejuiești e un lucru ce mă măgulește mai mult decît părerea bună ce ți-ai făcut-o despre mine.

Pentru a îndeplini ceea ce îmi ceri, nu cred că trebuie să folosesc raționamente prea abstracte. Există anumite adevăruri pe care nu e destul să le impui, ci mai trebuie să le faci și simțite : așa sînt adevărurile morale. Poate că această scurtă istorioară te va mișca mai mult ca o filozofie subtilă.

În Arabia trăia un mic popor, troglodiții, coborîtori din străvechii troglodiți care semănau mai mult cu animalele decît cu oamenii, dacă ar fi să-i credem pe istorici. Aceștia nu erau chiar atît de hidoși și nici atît de păroși ca urșii, nu mormăiau, aveau ochi, dar erau atît de răi și de sălbatici, încît nu țineau seamă de nici un principiu de justiție legală sau naturală.

Aveau un rege de origină străină care, voind să îndrepte răutatea firii lor, îi trata cu asprime ; dar ei complotară împotriva lui, îl omorîră și exterminară întreaga familie regală.

După această lovitură de stat se strînseră să aleagă un guvern și după multe ciorovăieli îi creară pe magistrați. Dar abia îi aleseseră că aceștia le și deveniră de nesuferit și îi măcelăriră și pe ei.

Poporul, eliberat de acest nou jug, nu mai asculta decît de firea sa sălbatică. Toți căzură la învoială că nu se vor mai supune nimănui, că fiecare va veghea numai asupra intereselor sale fără să-i pese de ale celorlalți.

Această hotărîre unanimă îi mulțumea de minune pe toți. Ziceau : „La ce bun să mă omor muncind pentru oameni de care nici nu-mi pasă ? O să mă gîndesc numai la mine. Am să trăiesc fericit. Ce-mi pasă că ceilalți n-o să fie ? O să-mi procur tot ce-mi trebuie și avînd de toate, n-o să-mi pese de loc că ceilalți troglodiți au să fie niște pîrliți."

Era în luna cînd se fac semănăturile. Fiecare își spuse : „O să-mi lucrez pămîntul ca să-mi dea numai atîta grîu cît îmi trebuie pentru hrană. Nu am nevoie de o cantitate mai mare. N-o să mă ostenesc degeaba."

Pămînturile acestui mic regat nu erau la fel : erau unele sterpe și pietroase, altele, în locuri joase, erau udate de mai multe pîraie. În anul acela fu mare secetă ; astfel, pămînturile din locurile ridicate nu dădură nimic, pe cînd cele ce avuseseră apă fură foarte roditoare. În felul acesta, oamenii de la munte pieriră aproape cu toții de foame, datorită răutății celorlalți care refuzaseră să împartă recolta.

Anul ce urmă fu foarte ploios : se întîmplă ca locurile ridicate să fie nemaipomenit de fertile, iar pămînturile joase să fie înecate de ape. Pentru a doua oară jumătate din popor se plînse de foamete dar nenorociții aceștia găsiră oamenii la fel de neînduplecați cum fuseseră ei înșiși.

Unul dintre locuitorii de vază avea o femeie foarte frumoasă. Vecinul său se îndrăgosti de ea și o răpi. Se iscă o ceartă grozavă și, după multe

injurături și lovituri, se învoiră să se supună hotărîrii unui troglodit care, pe vremea republicii, avusese oarecare trecere. Se duseră la el și voiră să-și spună păsul.

— Ce mă interesează, spuse omul acela, că femeia asta e a ta sau a lui? Am de arat țarina; doar n-o să-mi pierd vremea împăcîndu-vă pe voi și, ocupîndu-mă de daravelile voastre, să-mi neglijez treburile mele. Vă rog să mă lăsați în pace și să nu mă mai tulburați cu certurile voastre. După asta îi lăsă în plata Domnului și se duse să-și lucreze ogorul.

Cel care răpise femeia era și cel mai puternic. Jură că mai bine moare decît să dea înapoi femeia; celălalt, pătruns de nedreptatea vecinului său și de asprimea judecătorului se întorcea disperat cînd întîlni pe drum o femeie tînără și frumoasă, care venea de la fîntînă. N-avea femeie și asta îi plăcu. Îi plăcu și mai mult cînd află că era femeia celui pe care voise să-l ia ca judecător și care fusese atît de puțin simțitor la nenorocirea lui; o răpi și o duse în casa lui.

A fost odată un om care avea o bucată de pămînt destul de roditor și îl cultiva cu multă grijă. Doi vecini de-ai lui se întovărășiră, îl alungară din casă, îi luară pămîntul și se înțeleseră să se apere împreună împotriva tuturor celor care ar avea să îl ia; și, într-adevăr, o duseră astfel cîteva luni.

Dar unul din ei, sătul să mai împartă cu altul ceea ce ar fi putut avea singur, își omorî tovarășul și deveni singurul stăpîn al ogorului. Dar nici stăpînirea lui nu fu prea lungă; alți doi troglodiți îl atacară iar el, fiind prea slab să se poată apăra, fu omorît.

Un troglodit, aproape despuiat, văzu lînă de vînzare. Întrebă cît costă. Negustorul îi zise : „Firește, n-ar trebui să cer pe lînă decît atîția bani cît mi-ar trebui ca să cumpăr două măsuri de grîu ; dar am s-o vînd de patru ori mai scump, ca să am opt măsuri." Celălalt n-avu încotro și plăti prețul cerut.

— Sînt foarte mulțumit, spuse negustorul, o să am grîu acum.

— Ce spui ? întrebă străinul ; ai nevoie de grîu ? Am de vînzare ; doar că s-ar putea să te mire prețul : știi că grîul e grozav de scump și aproape peste tot domnește foametea ; dar dă-mi banii înapoi și am să-ți dau o măsură de grîu ; căci nu-l dau altfel chiar dacă ai crăpa de foame.

În același timp o boală îngrozitoare pustia ținutul. Un medic priceput veni dintr-o țară vecină și dădu leacuri atît de potrivite celor ce se dădură pe mîna lui încît îi vindecă pe toți. Cînd molima încetă se duse pe la toți cei pe care-i tratase ca să le ceară ce i se cuvenea ; dar nimeni nu voi să-i dea ceva. Se reîntoarse în țara lui unde ajunse istovit de oboseală după un drum atît de lung. Dar curînd după sosirea sa află că aceeași boală bîntuia iarăși și pustia mai rău ca oricînd acea țară nerecunoscătoare. Troglodiții, nemaiașteptînd să vină el la ei, se duseră ei la el de data asta.

— Plecați, le zise el, nelegiuiților ! Aveți în suflet o otravă mult mai ucigătoare decît cea de care voiți să vă vindecați ! Nu meritați să faceți umbră pămîntului, pentru că n-aveți pic de omenie în voi și pentru că legile dreptății vă sînt necunoscute ; mă tem că-i supăr pe zeii care vă pedepsesc, dacă m-aș opune dreptei lor mînii.

Din Erzerum, în 3 ale lunii Jémmadi 2, 1711

Scrisoarea XII

USBEC CĂTRE ACELAȘI

La Ispahan

Ai văzut, dragul meu Mirza, cum au pierit troglodiții datorită tocmai răutății lor și cum au fost victimele propriilor lor nedreptăți.

Din atîtea familii nu mai rămaseră decît două care scăpară de nenorocirile nației întregi. Existau în țara aceea doi oameni destul de ciudați: oameni de omenie; știau ce e dreptatea: iubeau virtutea; erau legați prin cinstea sufletului lor ca și prin corupția celorlalte suflete. Vedeau jalea tuturor, dar n-o simțeau decît din milă; acesta fu motivul unei noi uniri între ei. Lucrau cu o rîvnă comună pentru interese comune, între ei nu existau neînțelegeri, decît cele născute dintr-o dulce și caldă prietenie. Duceau o viață fericită și liniștită într-un îndepărtat colț din țară, despărțiți de compatrioții nedemni de prezența lor. Cultivat de mîinile lor harnice, pămîntul părea să rodească de la sine.

Își iubeau nevestele și erau iubiți de ele cu dublu. Grija lor cea mai mare era să dea copiilor o creștere aleasă. Le reaminteau mereu nenorocirile nației lor, punîndu-le sub ochi acest exemplu atît de mișcător. Îi făceau mai ales să simtă că interesul unuia se găsește întotdeauna în interesul comun, al tuturor; dacă vrei să trăiești de capul tău, înseamnă că vrei să pieri. Virtutea nu e de loc un lucru pe care să-l cultivi în silă și nici nu trebuie privită ca un efort anevoios, iar a face dreptate altuia e o binefacere pentru tine însuți.

Avură curînd mîngîierea părinților virtuoși, aceea de a avea copii care să le semene. Tînăra

generație, care se ridica sub ochii lor, creșcu datorită unor căsătorii fericite. Numărul se mări dar bunaînțelegere rămase aceeași. Și virtutea, departe de a slăbi în mulțime, fu dimpotrivă întărită printr-un mai mare număr de pilde.

Cine ar putea zugrăvi fericirea acestor troglodiți ? Un popor atît de drept trebuie să fie iubit de zei. De cum își deschisese ochii ca să-i cunoască, învățase să se teamă de ei ; iar religia veni să îndulcească moravurile în ceea ce natura lăsase prea aspru în ele.

Făcură sărbători în cinstea zeilor. Tineri și fete împodobite cu flori îi slăveau dansînd în acordurile unei muzici cîmpenești. Pe urmă se făceau ospețe, unde domnea pe cît de multă bucurie, pe tot atîta cumpătare. În aceste adunări ieșeau la iveală făpturile lor nevinovate, aici se învăța cum să-ți dărui inima și cum s-o primești pe a altuia. Aici sfiala feciorelnică făcea, înroșindu-se, mărturisiri neașteptate, curînd întărite de consimțămîntul părinților ; și, tot aici, mamelor duioase le plăcea să prevadă o căsnicie dulce și credincioasă.

Mergeau la templu să se roage zeilor, nu pentru bogății și pentru belșug risipitor ; astfel de dorințe erau nedemne de fericiții troglodiți ; nu puteau să le dorească decît pentru compatrioții lor. Stăteau în fața altarului ca să ceară sănătate pentru părinții lor, înțelegere între frați, dragoste din partea soțiilor lor, iubire și supunere din partea copiilor. Fetele veneau să aducă jertfa dragostei inimii lor și nu cereau altă favoare decît aceea de a putea face fericit un troglodit.

Seara, cînd turmele se întorceau de la cîmp și cînd boii obosiți trăgeau plugurile, troglodiții se adunau după o cină cumpătată, cîntau nedreptatea și nenorocirile strămoșilor lor, virtutea ce re-

născuse o dată cu noua generație, și fericirea ei. Cîntau apoi măreția zeilor, harul dăruit totdeauna oamenilor care îi imploră și mînia lor de care nu pot scăpa cei ce nu se tem de ei. Descriau pe urmă desfătările vieții cîmpenești și fericirea unui trai veșnic împodobit de nevinovăție. Se lăsau apoi în voia somnului pe care grijile și supărările nu-l tulburau niciodată. Natura le împlinea și dorințele și nevoile. În această fericită țară lăcomia era necunoscută. Își făceau daruri, iar cel ce dăruia se socotea mai mulțumit. Poporul troglodit se considera o singură familie. Turmele lor se amestecau mai totdeauna și, de obicei, își cruțau osteneala de a le mai despărți.

Din Erzerum, în 3 ale lunii Jemmadi 2, 1711

Scrisoarea XIII

USBEC CĂTRE ACELAȘI

N-am destule cuvinte să-ți vorbesc despre virtutea troglodiților. Unul dintre ei spuse într-o zi :

— Mîine, tata va trebui să are ogorul. Am să mă scol cu două ore înaintea lui și cînd se va duce la cîmp îl va găsi arat gata.

Un altul gîndea : „Mi se pare că sora mea a îndrăgit un tînăr troglodit înrudit cu noi ; ar trebui să vorbesc cu tata și să-l îndemn să facă această căsătorie."

I se spuse altuia că hoții îi furaseră turma :

— Sînt foarte mîhnit, zise el, pentru că aveam o viței albă pe care voiam s-o aduc ofrandă zeilor.

Un altul fu auzit spunînd :

— Trebuie să mă duc la templu să mulțumesc zeilor pentru că fratele meu, pe care tata îl iubește atît de mult și care mi-i atît de drag, și-a recăpătat sănătatea!

Sau:

— Pe ogorul vecin cu al tatălui meu, cei care-l cultivă sînt chinuiți în fiecare zi de arșița soarelui; trebuie să mă duc și să plantez doi copaci pentru ca bieții oameni să se poată odihni din cînd în cînd la umbra lor.

Într-o zi, cînd mai mulți troglodiți erau strînși la un loc, un bătrîn vorbi despre un tînăr pe care-l bănuia că făcuse o faptă urîtă și îl dojeni.

— Nu putem crede că a făcut o asemenea crimă, spuseră tinerii troglodiți, iar dacă a făcut-o, să moară ultimul din familia lui!

I se spuse unui troglodit că niște străini i-au jefuit casa și i-au luat tot.

— De n-ar fi fost niște necinstiți, răspunse el, aș dori ca zeii să le îngăduie a se folosi de cele luate, mai multă vreme decît mi-au îngăduit mie.

Prosperitatea aceasta nu era privită fără invidie. Popoarele vecine se uniră și, sub un pretext neîntemeiat, hotărîră să le răpească turmele. De îndată ce aflară despre această hotărîre, troglodiții le trimiseră soli care le vorbiră astfel:

— Ce v-au făcut troglodiții? V-au răpit femeile? V-au luat vitele? V-au pustiit cîmpurile? Nu. Sîntem drepți și ne temem de zei. Ce vreți de la noi? Vreți lînă să vă faceți haine? Vreți laptele vacilor noastre sau roadele pămîntului nostru? Aruncați armele, veniți în mijlocul nostru și vă vom da de toate. Dar jurăm pe ce avem mai scump că, dacă intrați ca dușmani pe

pământul nostru, vă vom privi ca pe un popor care comite o nedreptate şi o să vă tratăm ca pe fiare.

Vorbele acestea au fost respinse cu dispreţ; popoarele sălbatice intrară înarmate pe pământul troglodiţilor pe care credeau că-l apără doar nevinovăţia lor.

Dar ei erau bine organizaţi pentru apărare. Îşi aşezaseră femeile şi copiii în mijlocul lor. Se mirară de ticăloşia duşmanilor şi nu de numărul lor. O ardoare nouă le cuprinse inima: unul voia să moară pentru tatăl său, altul pentru nevastă şi copii, unul pentru fraţi, altul pentru prieteni şi toţi pentru poporul troglodit. Locul celui căzut era îndată ocupat de altul care avea de răzbunat pe lîngă cauza comună şi moartea celui răpus.

Aşa se luptă virtutea cu nedreptatea. Acelor popoare laşe, care nu căutau decît să prade nu le fu ruşine să o ia la fugă; dădură îndărăt în faţa virtuţii troglodiţilor, chiar înainte de a fi loviţi.

Din Erzerum, în 9 ale lunii Jemmadi 2, 1711

Scrisoarea XIV

USBEC CĂTRE ACELAŞI

Deoarece poporul creştea treptat, troglodiţii găsiră cu cale să-şi aleagă un rege. Hotărîră că trebuie să dea coroana celui mai vrednic de ea şi ochii tuturor se îndreptară spre un bătrîn venerabil prin vîrsta şi prin îndelungata sa virtute. El însă nu voise să ia parte la acea adunare şi se retrăsese acasă cu inima plină de tristeţe.

Cînd i se trimiseră împuterniciți să-i aducă la cunoștință că fusese ales, spuse :

— Ferească Dumnezeu să le fac troglodiților nedreptatea de a crede că nu e printre ei nici unul mai vrednic decît mine. Îmi oferiți coroana și, dacă țineți cu orice preț, va trebui s-o primesc ; dar să știți că voi muri de durere la gîndul că, născîndu-mă, i-am văzut pe troglodiți liberi, iar azi îi văd supuși. După aceste cuvinte vărsă șiroaie de lacrimi. Nefericită zi ! spuse el, de ce-am trăit atîta ? Apoi strigă cu voce aspră : Văd bine cum stau lucrurile, o, troglodiți ! Virtutea începe să vă apese. În împrejurarea în care vă aflați, neavînd nici un șef, trebuie să fiți virtuoși, vrînd-nevrînd, altfel n-ați putea trăi și ați cădea în nenorocirea primilor voștri părinți. Dar jugul acesta vi se pare greu ; ați prefera să vă supuneți unui prinț și să-i respectați legile mai puțin aspre decît moravurile noastre. Știți că în acest caz v-ați putea satisface ambiția, ați putea strînge averi și ați trîndăvi într-o lașă voluptate și, că, avînd grijă să vă feriți de a face crime mari, n-o să mai aveți nevoie de virtute. Se opri o clipă și vărsă lacrimi mai multe ca oricînd. Și ce îmi cereți să fac ? Cum ar fi cu putință să poruncesc ceva unui troglodit ? Vreți ca el să facă o faptă vrednică pentru că i-am poruncit eu, el care ar fi făcut-o chiar fără mine, datorită înclinării sale naturale ? O, troglodiți ! Sînt la capătul zilelor mele, îmi îngheață sîngele în vine, în curînd am să-i revăd pe sfinții voștri strămoși : de ce vreți să-i întristez, fiind silit să le spun că v-am părăsit sub un alt jug decît cel al virtuții ?

Din Erzerum, 10 ale lunii Jemmadi 2, 1711

Scrisoarea XV

PRIMUL EUNUC CĂTRE EUNUCUL NEGRU. JARON

La Erzerum

Rog cerul să te readucă în aceste locuri ! Să te scape de toate relele.

Deși n-am cunoscut niciodată legăturile de prietenie și m-am închis complet în mine însumi, tu m-ai făcut totuși să simt că mai am inimă și, în timp ce eram ca un bronz pentru toți sclavii ce trăiau sub ordinele mele, te vedeam cu plăcere crescînd.

Sosi și timpul cînd stăpînul meu puse ochii pe tine. Mai era încă mult pînă să înceapă să vorbească în tine firea cînd sabia te-a și despărțit de ea. N-am să-ți spun dacă te-am deplîns sau dacă mi-a făcut plăcere să te văd ridicat pînă la mine. Ți-am potolit plînsul și țipetele. Mi se părea că te văd născîndu-te a doua oară, ieșind dintr-o sclavie în care trebuia să fii veșnic supus, ca să intri într-alta în care trebuia să poruncești. M-am îngrijit de educația ta. Asprimea, însoțită veșnic de învățătură, te-a făcut să nu-ți dai seama mult timp că îmi erai drag. Totuși, îmi erai. Ți-aș spune că te iubeam cum își iubește un tată copilul, dacă aceste denumiri de *tată* și *fiu* s-ar potrivi cu soarta noastră.

Ai să străbați țări locuite de creștini care n-au crezut niciodată. E cu neputință să nu te pîngărească. Cum te-ar putea vedea profetul în mijlocul atîtor milioane de dușmani ai săi ? Aș vrea ca stăpînul să facă la reîntoarcere un pelerinaj la Mecca ; v-ați putea curăți de păcate în țara îngerilor.

Din haremul din Ispahan, în 10 ale lunii Jemmadi 2, 1711

Scrisoarea XVI

USBEC CĂTRE MOLACUL MEHMET ALI, PĂZITORUL CELOR TREI MORMINTE *

La Com

De ce trăiești în criptă, divine Molac ? Ești făcut mai degrabă pentru a poposi printre stele. Fără îndoială că te ascunzi temindu-te să nu întunecі soarele. Întocmai ca acest astru, tu n-ai nici o pată ; dar ca și el te lași acoperit de nouri.

Știința ta e o prăpastie mai adîncă decît oceanul ; spiritul tău e mai ascuțit decît Zufagar, acea sabie a lui Ali, care avea două vîrfuri. Tu știi ce se petrece în cele două coruri ale puterilor cerești. Tu citești Coranul pe pieptul divinului nostru profet ; iar atunci cînd găsești vreun pasaj obscur, un înger coboară de pe tron din ordinul său, își întinde aripile, ca să-ți dezvăluie ție taina.

Prin tine aș putea fi în strînsă legătură cu serafimii, căci tu, al treisprezecelea imam, nu ești tu oare centrul care leagă cerul cu pămîntul, puntea între abis și lăcașul zeilor ?

Mă aflu în mijlocul unui popor păgîn : dă-mi voie să mă curăț de păcate cu ajutorul tău. Îngăduie-mi să-mi întorc fața spre locurile sfinte în care locuiești. Deosebește-mă dintre cei răi așa cum distingi în revărsatul zorilor pînza albă de cea neagră. Ajută-mă cu sfaturile tale ! Ai grijă de sufletul meu ! Îmbată-l cu duhul profeților, hrănește-l cu știința paradisului și-mi îngăduie să aștern rănile lui la picioarele tale. Trimite-mi scrisorile tale sfinte la Erzerum unde voi rămîne cîteva luni.

Din Erzerum, în 11 al lunii Jemmadi 2, 1711

* Cele trei morminte sînt : cel al Fatmei și a două din rudele ei.

Scrisoarea XVII

USBEC CĂTRE ACELAȘI

Divine preot, nu-mi pot stăpîni nerăbdarea aşteptînd răspunsul tău sublim. Am îndoieli ce trebuie lămurite. Simt că mintea mea se rătăceşte, readu-o pe drumul cel drept. Vino şi mă luminează, izvor de lumină. Fulgeră cu pana ta divină piedicile pe care am să ţi le arăt. Fă-mă să-mi fie milă de mine însumi şi să roşesc de întrebarea ce ţi-o voi pune.

Cum se face că legiuitorul nostru interzice carnea de porc şi toate cărnurile pe care le numeşte spurcate? Cum se face că ne opreşte să atingem un mort şi pentru a ne curăţi sufletul ne porunceşte să ne spălăm neîncetat trupul? Mie mi se pare că lucrurile, în ele însele, nu sînt nici curate, nici murdare. Nu pot concepe nici o calitate inseparabilă de obiect care să facă unele obiecte curate, iar altele murdare. Noroiul nu mi se pare murdar decît pentru că ne răneşte privirile sau un alt simţ; dar noroiul în sine nu e mai murdar decît aurul sau decît diamantele. Ideea de murdărie contractată prin atingerea de un cadavru ne vine din repulsia naturală pe care o avem. Dacă trupurile acelor ce nu se spală de loc nu ne-ar supăra nici mirosul nici văzul, cum ne-am putea închipui că sînt murdare?

Aşadar, divine Molac, simţurile sînt oare cele care judecă singure dacă un lucru e curat sau murdar? Dar, întrucît obiectele nu-i impresionează pe oameni în acelaşi mod, iar ceea ce produce unora o senzaţie de plăcere produce altora una de dezgust, urmează că mărturia simţurilor nu poate servi ca regulă aci, cel puţin în cazul

cînd nu admitem că fiecare poate hotărî asupra acestei chestiuni după cum îl taie capul, deosebind în ceea ce-l privește, lucrurile curate de cele murdare.

Dar asta oare n-ar răsturna, sfinte preot, deosebirile stabilite de divinul nostru profet și punctele fundamentale ale legii scrise de mîna îngerilor ?

Din Erzerum, în 20 ale lunii Jemmadi 2, 1711

Scrisoarea XVIII

MEHMET ALI, SLUJITORUL PROFEȚILOR, CĂTRE USBEC

La Erzerum

Ne puneți mereu întrebări ce s-au pus de mii de ori sfîntului nostru profet. De ce nu citiți scrierile tradiționale ale învățaților ? De ce nu vă adresați acestui izvor pur al tuturor învățămintelor ? Vi s-ar limpezi toate îndoielile.

Nefericiților, împiedicîndu-vă de cele pămînțești nu v-ați ațintit niciodată ochii spre cele cerești și, cinstind cinul preoțesc, nu îndrăzniți nici să-l dobîndiți, nici să-l urmați !

Necredincioșilor, nu veți pătrunde niciodată tainele veșniciei. Lumina voastră e asemenea întunericului prăpastiilor, iar judecata minții voastre e ca pulberea stîrnită de pașii voștri cînd soarele e la amiază în arzătoarea lună Șahban.

Astfel zenitul minții voastre nu ajunge la nadirul celui mai mărunț imam [1]. Filozofia voastră za-

[1] Preot la mahomedani.

darnică e ca fulgerul care vestește vijelia și beznele. Vă aflați în mijlocul furtunii și rătăciți în voia vînturilor.

E foarte ușor de răspuns întrebării tale : e de ajuns să-ți povestesc ce i s-a întîmplat într-o zi sfîntului nostru profet, atunci cînd, ispitit de creștini, pus la încercare de jidovi, îi uimi și pe unii și pe alții.

Ebreul Abdias Ibesalon îl întrebă de ce ne oprește Dumnezeu să mîncăm carne de porc.

— Nu fără motiv, spuse profetul : porcul e un animal spurcat și am să vă conving. Făcu din noroi, în palmă, o figură omenească. O aruncă la pămînt și strigă : Scoală-te !

Cît ai bate din palme, de jos se ridică un om care spuse :

— Sînt Iafet, fiul lui Noe.

— Cînd ai murit, ai avut părul la fel de alb ca acum ? îl întrebă sfîntul profet.

— Nu, răspunse Iafet, dar cînd m-ai deșteptat, am crezut că a sosit Judecata de Apoi și m-am speriat atît de tare încît am albit dintr-o dată.

— Istorisește-mi, zise trimisul lui Dumnezeu, povestea cu arca lui Noe.

Iafet se supuse și-i arătă amănunțit și întocmai tot ce se petrecuse în primele luni ; după care vorbi astfel :

— Am pus toate murdăriile animalelor într-un colț al corăbiei ceea ce însă o făcu să se aplece atît de tare încît ne cuprinse o frică de moarte, mai ales pe femei, care plîngeau de-ți era mai mare mila. Tata Noe, sfătuindu-se cu Dumnezeu, primi poruncă să ia elefantul și să-l întoarcă cu capul spre partea ce se înclina. Acest animal uriaș făcu atîta murdărie încît din ea se născu un porc. Usbec, crezi că de-atunci n-am mai mîncat carne de porc

și că l-am privit ca pe un animal spurcat ? Dar, cum porcul scurma în fiecare zi murdăriile astea, se stîrni o putoare atît de mare pe corabie încît el însuși nu se putu stăpîni și strănută ; iar din nasul lui ieși un șoarece care rodea tot ce-i ieșea în cale. Noe nu mai putu răbda acest lucru și crezu că ar fi nimerit să-i ceară încă o dată sfatul lui Dumnezeu. Dumnezeu îi porunci să-l izbească zdravăn pe leu în frunte. Cel lovit strănută și pe nas ieși o pisică. Nu crezi că aceste animale sînt spurcate ? Ce părere ai ?

Nu înțelegi motivele pentru care anumite lucruri sînt spurcate fiindcă nu cunoști multe altele și nu ai cunoștință de cele petrecute între Dumnezeu, îngeri și oameni. Nu cunoști istoria veșniciei. N-ai citit cărțile scrise în cer. Ceea ce ți s-a arătat nu e decît o mică parte din biblioteca divină ; iar cei care, la fel ca noi se apropie mai mult de aceste lucruri, atîta vreme cît sînt în viață bîjbîie totuși prin întunecime. Adio ! Mahomed să sălășluiască în inima ta.

Din Com, în ultima zi a lunii Șahban, 1711

Scrisoarea XIX

USBEC CĂTRE PRIETENUL SĂU RUSTAN

La Ispahan

N-am poposit la Tocat decît opt zile. După treizeci și cinci de zile de drum am ajuns la Smirna.

Între Tocat și Smirna nu se găsește nici un oraș care să merite a fi pomenit. Am văzut cu mirare slăbiciunea imperiului otoman. Trupul acesta bolnav nu se susține printr-un regim dulce și blînd,

ci prin remedii violente care îl sleiesc şi-l rod fără încetare.

Paşalele, care nu-şi dobîndesc funcţia decît cu bani, intră ruinaţi în provincii şi le pustiesc de parcă ar fi ţări cucerite. Cavaşii [1] obraznici îşi fac mendrele. Cetăţile sînt ruinate, oraşele pustii, cîmpurile distruse, agricultura şi comerţul sînt în totală părăsire.

Faptele rele rămîn nepedepsite în acest regim aspru. Creştinii care îşi cultivă pămîntul şi evreii care strîng dările sînt expuşi la mii de violenţe.

Dreptul de proprietate asupra pămînturilor e nesigur şi, în consecinţă, interesul de a le pune în valoare micşorat. Nu există titluri sau acte de posesiune care să însemne ceva împotriva capriciilor celor care guvernează.

Barbarii aceştia lăsînd în mare paragină toate meşteşugurile au neglijat şi pe cel al armelor. În timp ce naţiunile europene se cultivă pe zi ce trece, ei rămîn în vechea lor ignoranţă şi nu se hotărăsc să preia invenţiile noi decît după ce acestea au fost întrebuinţate de mii de ori împotriva lor.

N-au nici un fel de experienţă pe mare, pic de dibăcie într-ale navigaţiei. Se spune că o mînă de creştini plecaţi de pe o insulă [2] îi fac pe toţi turcii să asude, sleindu-le împărăţia.

Incapabili să facă negoţ, admit aproape în silă să vină să-l facă europenii, totdeauna harnici, întreprinzători şi cred că le fac acestor străini cine ştie ce serviciu, îmbogăţindu-i.

Pe toată această vastă întindere de pămînt pe care am străbătut-o n-am găsit nici un oraş bogat şi puternic, în afară de Smirna. Că Smirna nu sea-

[1] Cavaşii — jandarmi (arh.)
[2] Aceştia par a fi Cavalerii din Malta.

mână cu toate celelalte orașe ale lor, e meritul europenilor nu al turcilor.

Iată, dragă Rustan, o imagine adevărată a acestui imperiu care, în mai puțin de două secole, va fi teatrul trimfurilor vreunui cuceritor.

Din Smirna, în 2 ale lunii Ramazan, 1711

Scrisoarea XX

USBEC CĂTRE ZACHI. SOȚIA LUI

La haremul din Ispahan

M-ai jignit, Zachi, și simt în inimă porniri de care ar trebui să-ți fie teamă, dacă depărtarea nu ți-ar da timp să-ți schimbi purtarea și nu mi-ar potoli apriga gelozie ce mă chinuie.

Aflu că ai fost găsită singură cu Nadir, eunucul alb, care va plăti cu capul necredința și perfidia. Cum de te-ai pierdut pînă într-atîta încît să uiți că n-ai voie să primești în camera ta un eunuc alb, cîtă vreme ai negri puși să te servească ? Poți mult și bine să-mi spui că eunucii nu-s bărbați și că virtutea ta te pune mai presus de gîndurile pe care o asemănare imperfectă le-ar putea provoca în tine. Asta nu e o scuză nici pentru tine, nici pentru mine. Pentru tine, fiindcă ai făcut un lucru pe care legile haremului îl interzic ; pentru mine, deoarece m-ai dezonorat expunîndu-te privirilor ; ce zic eu, privirilor ? Poate chiar încercărilor unui trădător care te-a murdărit cu crimele lui și, mai mult încă, prin regretele și disperarea neputinței sale.

O să-mi spui poate că mi-ai fost totdeauna credincioasă. Hm ! Ai fi putut oare să nu fii ? Cum

să fi înșelat veghea eunucilor negri care sînt atît de uluiți de viața pe care o duci ? Cum ai fi putut sfărîma lacătele și porțile ce te țin închisă ? Te lauzi cu o virtute care ți-e impusă ; poate că dorințele tale murdare ți-au anulat de mii de ori meritul și prețul fidelității cu care te mîndrești atît.

Aș vrea să nu fi făcut ceea ce pe bună dreptate bănuiesc. Aș vrea ca acest trădător să nu fi ridicat spre tine mîinile lui profanatoare, ca tu să fi refuzat a oferi privirilor lui ceea ce constituie desfătarea stăpînului său. Aș vrea să cred că, acoperită de veșminte, ai păstrat între tine și el această slabă barieră și că el însuși, cuprins de un sfînt repect, să-și fi plecat ochii, pierindu-i îndrăzneala și tremurînd la gîndul pedepselor ce și le pregătea ; chiar dacă toate acestea ar fi așa, nu e mai puțin adevărat că ai săvîrșit o faptă împotriva datoriei tale. Și dacă ai nesocotit-o zadarnic, fără să-ți fi satisfăcut poftele desfrînate, ce-ai putea face să le mulțumești ? Ce ai face dacă ai putea scăpa din acel loc sacru, care e pentru tine o teribilă închisoare, în timp ce pentru tovarășele tale e un adăpost împotriva ispitelor și viciilor ? Un templu sfînt în care sexul vostru pierde slăbiciunea, devine de neînfrînt cu toate neajunsurile ce i le-a dat natura ? Ce ai face dacă ai fi de capul tău, neavînd altă apărare decît iubirea ta pentru mine, atît de grav jignită și datoria trădată atît de nedemn ? Sfinte sînt moravurile țării în care trăiești pentru că te apără de atentatele celor mai josnici sclavi ! Ar trebui să-mi mulțumești pentru constrîngerea în care te silesc să rămîi, pentru că numai datorită ei meriți să mai trăiești.

Nu-l poți suferi pe șeful eunucilor pentru că e tot timpul atent la purtarea ta și îți dă sfaturi înțelepte. Spui că urîțenia lui e atît de mare încît

ți-e silă să-l privești : ca și cum în astfel de funcții ar trebui modele de frumusețe. Ceea ce te întristează e că nu-l ai în locul lui pe eunucul cel alb care te necinstește.

Dar ce ți-a făcut prima dintre sclave ? Ți-a spus că familiaritatea cu care te porți față de tînăra Zelide e împotriva bunei cuviințe ; iată motivul urii tale.

Ar trebui să fiu un judecător aspru, Zachi, și nu sînt decît un soț care caută să te găsească nevinovată. Dragostea mea pentru Roxana, noua mea soție, nu mi-a știrbit tandrețea pe care trebuie s-o am pentru tine, care nu ești mai puțin frumoasă. Îmi împart iubirea între voi două ; iar Roxana nu are alt merit decît acela pe care virtutea îl poate adăuga frumuseții.

Din Smirna, în 12 ale lunii Zilcade, 1711

Scrisoarea XXI

USBEC CĂTRE ȘEFUL EUNUCILOR ALBI

Ar trebui să tremuri deschizînd această scrisoare sau, mai degrabă, ar fi trebuit să tremuri cînd ai îngăduit trădarea lui Nadir. Tu, care lîncezești într-o bătrînețe liniștită, nu poți să-ți ridici ochii spre temutele ființe iubite de mine fără să faci o crimă. Tu, căruia nu ți-e niciodată îngăduit să-ți pui piciorul pîngăritor pe pragul acelui locaș teribil, care le ascunde tuturor privirilor, admiți ca cei a căror purtare îți e dată în seamă să facă ceea ce tu n-ai avea îndrăzneala să faci ! Nu vezi fulgerele caro-s gata să cadă și asupra lor și asupra ta ?

Şi ce sînteţi voi altceva decît nişte josnice unelte pe care le poţi strivi după plac? Existaţi doar atît timp cît vă supuneţi. Aţi venit pe lume doar ca să trăiţi după legile mele sau să muriţi de îndată ce aş porunci. Respiraţi atîta timp cît fericirea mea, dragostea mea şi chiar gelozia mea au nevoie de josnicia voastră şi, în fine, nu puteţi avea altă soartă decît supunerea, nici alt suflet decît voinţa mea, nici altă speranţă decît fericirea mea.

Ştiu că unele dintre soţiile mele suferă cu greu legile aspre ale datoriei; că prezenţa continuă a unui eunuc negru le plictiseşte; că le e lehamite de aceste fiinţe ingrozitoare care au sarcina să le aducă soţului lor. Toate acestea le ştiu; dar tu, care îngădui dezordinea aceasta, vei fi pedepsit într-un chip care-i va face să tremure pe toţi cei ce abuzează de încrederea mea.

Jur pe toţi profeţii cerului şi pe Ali, cel mai mare dintre toţi, că dacă nu vă faceţi datoria o să privesc viaţa voastră ca pe cea a gîzelor ce le strivesc sub picioarele mele.

Din Smirna, la 12 ale lunii Zilcade, 1711

Scrisoarea XXII

JARON CĂTRE PRIMUL EUNUC

Pe măsură ce Usbec se depărtează de harem îşi îndreaptă tot mai mult gîndurile către femeile sale blestemate. Suspină, varsă lacrimi, durerea îl înăcreşte, bănuielile lui cresc. Vrea să mărească numărul paznicilor. Mă trimite acasă cu toţi negrii care îl întovărăşesc. Nu-i mai pasă de el, ci

numai de ceea ce îi e de mii de ori mai prețios decît el însuși.

Așadar, am să trăiesc sub poveţile tale şi o să împart cu tine grijile. Doamne Dumnezeule ! De cîte lucruri e nevoie ca să faci fericit un singur om !

Se părea că natura le-a făcut pe femei să trăiască în supunere, dar apoi le-a schimbat soarta. Între cele două sexe se iscau noi neînțelegeri pentru că aveau aceleași drepturi. Noi am intrat în alcătuirea unei noi armonii : am pus între noi și femei ură, iar între bărbați și femei iubire.

Fruntea mi se va încrunta, privirile mi se vor întuneca. Bucuria îmi va pieri de pe buze. Fața îmi va fi liniștită dar spiritul neliniștit. Nu voi aștepta zbîrciturile bătrîneții ca să oglindesc tristețea.

Mi-ar fi plăcut să-l însoțesc pe stăpînul meu în Occident ; dar voința mea e un bun al lui. Vreo să-i păzesc nevestele ; o să le păzesc cu credință. Știu cum trebuie să mă port cu sexul acesta, căruia, dacă nu-i permiți să fie vanitos, începe să fie mîndru. Și mai știu că e mai greu să le umilești decît să le distrugi. Mă vei vedea în curînd.

Din Smirna, în 12 ale lunii Zilcade, 1711

Scrisoarea XXIII

USBEC CĂTRE PRIETENUL SĂU IBBEN

La Smirna

Am sosit la Livorno după patruzeci de zile de plutire pe mare. Livorno e un oraș nou, mărturie a geniului ducilor de Toscana care au făcut din-

tr-un sat mlăştinos cel mai înfiorător oraş al Italiei.

Aici femeile se bucură de multă libertate. Pot să-i privească pe bărbaţi prin anumite ferestre cu jaluzele ; pot să iasă în fiecare zi, întovărăşite, de cîteva bătrîne şi nu poartă decît un văl.[1] Cumnaţii, unchii, nepoţii, le pot vedea fără ca soţul să se supere cîtuşi de puţin.

Pentru un mohamedan e un adevărat spectacol să vadă pentru prima dată un oraş creştin. Nu vorbesc de lucrurile care îţi atrag mai întîi privirile : varietatea clădirilor, îmbrăcămintea, obiceiurile. Pînă şi în cele mai mărunte lucruri există ceva deosebit, ceva ce simt dar nu pot exprima.

Mîine plecăm la Marsilia. N-o să stăm mult acolo. Planul lui Rica şi al meu e să ne ducem fără întîrziere la Paris, capitala împărăţiei Europei. Călătorii caută întotdeauna oraşele mari care sînt un fel de patrie comună tuturor străinilor. Adio.

Fii încredinţat că am să te iubesc întotdeauna.

Din Livorno, în 12 ale lunii Safar, 1712

Scrisoarea XXIV

RICA LUI IBBEN

La Smirna

Sîntem la Paris de o lună şi am fost într-o continuă agitaţie. Îţi trebuie multă bătaie de cap pînă ce te vezi instalat într-o casă, să-i găseşti pe oamenii de care ai nevoie şi să-ţi procuri lucrurile necesare care îţi lipsesc toate o dată.

[1] Persanele au patru văluri.

Parisul e mare cît Ispahanul. Casele sînt atît de înalte încît ți-ar veni să juri că locuiesc în ele numai astrologi. Îți închipui că un oraș construit în aer, care are șase sau șapte case unele peste altele, este extrem de populat și că atunci cînd toată lumea coboară în stradă se produce o învălmășeală groaznică.

Poate n-ai să mă crezi, dar de o lună de zile de cînd sînt aici n-am văzut pe nimeni umblînd ca oamenii. Nu există pe lume oameni care să-și folosească mai bine membrele decît francezii: aleargă, zboară. Trăsurile din Asia cu mersul lor încet ca și pasul măsurat al cămilelor i-ar face să leșine. Eu care nu-s făcut pentru acest fel de viață și care umblu adesea fără să-mi ies din pas mă înfurii uneori ca un creștin; căci, hai să zicem, mă las stropit din creștet pînă în tălpi, dar nu pot ierta înghiontelile ce le înghit regulat. Cel ce vine după mine și mi-o ia înainte mă dă de-o parte. Un altul din față mă împinge pe locul de unde mă înghiontise primul și nu apuc să fac nici o sută de pași că mă simt zdrobit ca după zece leghe.

Să nu crezi că pot de pe acum să-ți vorbesc cu temei despre moravurile și obiceiurile europenilor. Eu însumi n-am despre aceasta decît o idee vagă și n-am avut timp decît să mă mir.

Regele Franței [1] este cel mai puternic cap încoronat din Europa. Totuși n-are mine de aur, ca vecinul său regele Spaniei; dar are mai multe bogății ca acesta pentru că le scoate din vanitatea supușilor săi: o mină inepuizabilă. A întreprins și a susținut războaie neavînd alte fonduri decît titluri de onoare de vînzare; și, printr-o ciudățe-

[1] Atunci era pe tronul Franței Ludovic al XIV-lea.

nie a deşertăciunii omeneşti, trupele lui fură plătite, cetăţile întărite şi flota echipată.

De altfel, regele acesta e un mare vrăjitor. Îşi exercită puterea pînă şi asupra spiritului supuşilor săi. Îi face să creadă ce vrea el. Dacă n-are decît un milion de galbeni în vistierie şi-i trebuie două, n-are decît să-i convingă că un galben valorează cît doi şi ei îl cred. Dacă are de susţinut un război costisitor şi-i lipsesc banii, nu face decît să le bage în cap că nişte bucăţi de hîrtie sînt bani şi ei se conving pe dată. Merge pînă la a-i face să creadă că-i vindecă de orice boli atingîndu-i [1], atît de mare e puterea pe care o are asupra spiritelor supuşilor săi.

Ceea ce îţi spun despre regele acesta nu trebuie să te mire : există un alt vrăjitor mai tare decît el care îi stăpîneşte spiritul nu mai puţin decît o face regele cu supuşii. Acesta e Papa. Îl face să creadă ba că trei nu fac decît unu, ba că pîinea pe care o mănîncă nu e pîine şi vinul pe care îl bea nu e vin şi mii de alte lucruri de soiul acesta.

Şi, ca să-l ţină mereu în frîu, şi să nu-şi piardă obişnuinţa credinţei, îi dă din cînd în cînd, pentru exerciţii, anumite articole de credinţă. Acum doi ani i-a trimis o scrisoare mare numită „Constituţie" [2], şi voia să-i oblige, sub ameninţarea unor mari pedepse, pe rege şi pe supuşii săi, să creadă tot ce era scris în ea. Reuşi în ceea ce-l priveşte pe regele, care se supuse de îndată, dînd exem-

[1] Aluzie la privilegiul pe care îl aveau regii Franţei — după cîte se spune — de a vindeca de gîlci, prin simplă atingere.

[2] E vorba de celebra bulă *Unigenitus*, abolită de Clement al XI-lea la 8 septembrie 1713, la cererea lui Ludovic al XIV-lea.

plu supușilor săi ; dar unii dintre aceștia se revoltară spunînd că nu vor să creadă nimic din acea scriere. Femeile au fost acelea care au pornit revolta, care au semănat discordia la curte, în întregul regat și în toate familiile. „Constituția" le interzicea femeilor să citească o carte pe care creștinii spun că au primit-o din cer.[1] Cartea aceasta e de fapt Coranul lor. Femeile, indignate de jignirea adusă sexului lor, se opuseră cu îndîrjire acestei „Constituții", atrăgînd de partea lor pe bărbați, care în această împrejurare nu voiră să aibă nici un privilegiu. Trebuie totuși să-ți mărturisesc că muftiul ăsta nu judecă greșit ; și, pe marele Ali, trebuie să fie informat asupra principiilor sfintei noastre credințe ; căci, dat fiind faptul că femeile sînt creaturi inferioare nouă, iar profeții ne spun că ele nu vor intra niciodată în rai, de ce s-ar ocupa de o carte care nu e făcută decît spre a arăta drumul spre Paradis ?

Am auzit spunîndu-se despre rege lucruri ce țin de domeniul fanteziei și nu mă îndoiesc că nu-ți va veni să le crezi.

Se spune că, în timp ce purta război cu vecinii, uniți toți împotriva lui, avea în propriul său regat un nesfîrșit număr de dușmani nevăzuți[2] care îl înconjurau. Se mai spune că timp de treizeci de ani i-a căutat și că în ciuda grijii neobosite a unor dervișI[3], care se bucură de încrederea lui, n-a fost în stare să găsească vreunul. Dușmanii aceștia trăiesc cu el, la curte, în capitală, printre soldați, în tribunale. Cu toate acestea se spune că va avea durerea să moară fără să-i fi găsit. S-ar părea că există, în general, dar nu

[1] *Biblia.*
[2] JansenișTii, ordin religios catolic.
[3] Iezuiții și anume Père La Chaise.

sînt nimic în particular : un corp fără membre. Fără îndoială că cerul vrea să-l pedepsească pentru că nu şi-a cruţat duşmanii învinşi, de aceea îi dă alţii invizibili, al căror geniu şi al căror destin sînt superioare alor lui.

Am să continui să-ţi scriu şi am să-ţi povestesc lucruri foarte opuse firii persanilor. Într-adevăr, acelaşi pămînt ne ţine pe amîndoi ; dar oamenii din ţara în care trăiesc eu şi cei din ţara în care eşti tu sînt oameni foarte diferiţi unii de alţii.

Din Paris, în 3 ale lunii Rebiab 2, 1712

Scrisoarea XXV

USBEC CĂTRE IBBEN

La Smirna

Am primit o scrisoare de la Redi, nepotul tău. Îmi spune că pleacă din Smirna cu gîndul de a vizita Italia. Singurul scop al călătoriei sale e să înveţe şi să devină prin aceasta mai vrednic de tine. Te felicit că ai un nepot care va fi într-o bună zi mîngîierea bătrîneţelor tale.

Rica îţi scrie o scrisoare lungă. Mi-a spus că ţi-a vorbit pe larg despre ţara asta. Vioiciunea spiritului său îl face să înţeleagă totul cu promptitudine. Eu gîndesc mai încet, nu sînt în stare să-ţi spun nimic.

Tu eşti subiectul tăifăsuielilor noastre cele mai duioase. N-avem cuvinte să exprimăm buna primire pe care ne-ai făcut-o la Smirna şi serviciile pe care prietenia ta ni le face în fiecare zi. Îţi dorim, generosule Ibben, să găseşti pretutindeni

prieteni atît de recunoscători şi de credincioşi ca noi.

Aş vrea să te revăd curînd, să retrăiesc cu tine acele zile fericite care se scurg atît de dulce între doi prieteni. Adio.

Din Paris, în 4 ale lunii Rebiab 2, 1712

Scrisoarea XXVI

USBEC CĂTRE ROXANA

La haremul din Ispahan

Cît de fericită eşti, Roxana, că te afli în dulcea ţară a Persiei şi nu în aceste regiuni otrăvite unde nu e cunoscută nici ruşinea, nici virtutea! Cît de fericită eşti! Trăieşti în haremul meu ca într-un sălaş al nevinovăţiei, inaccesibil tentativelor necinstite ale oamenilor. Te găseşti bucuroasă, într-o fericită imposibilitate de a păcătui. Niciodată vreun bărbat nu te-a pîngărit cu privirile lui pofticioase. Nici chiar socrul tău, cu toată libertatea din timpul ospeţelor nu ţi-a văzut gura ta frumoasă. N-ai uitat niciodată să-ţi legi o eşarfă sfinţită ca să ţi-o acoperi. Fericită Roxana, cînd te-ai dus la ţară ai avut întotdeauna eunuci care mergeau înaintea ta ca să ucidă pe îndrăzneţii ce nu ţi-au fugit din cale. Eu însumi căruia mi te-a oferit cerul ca să mă faci fericit, cîtă ostenceală nu mi-am dat pînă să fiu stăpîn pe acea comoară pe care o apărai cu atîta statornicie! Ce chin pentru mine să nu te văd în primele zile după căsătoria noastră! Şi cîtă nerăbdare după ce te-am văzut. Totuşi nu-mi satisfăceai această nerăbdare, ba dimpotrivă o aţiţai prin refuzurile încăpăţi-

nate ale unei pudori întărîtate. Mă confundai cu acei bărbați de care te ascundeai fără încetare. Îți mai amintești de ziua cînd te-am pierdut printre sclavele care m-au trădat scăpîndu-te de urmăririle mele ? Îți mai aduci aminte că văzîndu-ți neputincioase lacrimile, ai folosit autoritatea mamei tale ca să potolești furia iubirii mele ? Îți amintești, atunci cînd toate mijloacele s-au epuizat, de cele pe care le-a găsit curajul tău ? Ai pus mîna pe pumnal amenințînd cu moartea pe soțul care te iubea, dacă ar fi continuat să-ți ceară ceea ce-ți era mai drag chiar decît propriul tău soț. Două luni a ținut lupta aceasta între iubire și virtute. Ai împins prea departe scrupulele tale curate. Nu te-ai predat nici după ce-ai fost învinsă. Apărai pînă dincolo de orice margine o virginitate ce era pe moarte. Mă priveai ca pe un dușman ce te-a jignit și nu ca pe un soț care te-a iubit. Mai bine de trei luni n-ai îndrăznit să mă privești fără să roșești. Aerul tău rușinat părea să-mi reproșeze privilegiul pe care-l dobîndisem. Nu mă bucuram de o posedare tihnită. Îmi furai tot ce puteai din farmecul și grația ta, iar eu mă îmbătasem de favorurile cele mai mari, fără să le fi dobîndit pe cele mărunte. Dacă ai fi crescut în țara asta n-ai fi fost atît de tulburată. Aici femeile și-au pierdut orice reținere. Se înfățișează bărbaților cu chipul descoperit, ca și cum ar vrea să-i învingă. Îi caută cu privirile. Îi văd în moschei, la plimbare și chiar la ele acasă. Obiceiul de a fi slujite de către eunuci le e necunoscut. În locul simplității nobile și a pudorii încîntătoare care domnește între voi, aici apare o brutală lipsă de rușine cu care e imposibil să te obișnuiești.

Da, Roxana, dacă ai fi aici, te-ai simți jignită de ticăloșia îngrozitoare în care a coborît sexul vos-

tru ! Ai fugi de locurile acestea groaznice și ai suspina după acel dulce adăpost, unde găsești nevinovăție, unde ești sigură de tine însăți, unde nici un pericol nu te face să tremuri și unde mă poți iubi fără să te temi că-ți pierzi dragostea pe care mi-o datorezi.

Cînd îți pui în lumină strălucirea obrazului prin cele mai frumoase culori, cînd îți parfumezi trupul cu parfumurile cele mai prețioase, cînd te gătești cu cele mai minunate veșminte, cînd cauți să te deosebești de tovarășele tale prin grația dansului și plăcuta dulceață a cîntecului, cînd le întreci pe toate în farmec, blîndețe și veselie nu-mi pot închipui că ai avea alt țel decît să-mi placi mie. Și cînd te văd roșind sfioasă, cînd privirile tale le caută pe ale mele, cînd te strecori în inima mea cu vorbe dulci și lingușitoare, nu m-aș putea îndoi, Roxana, de dragostea ta.

Dar ce să mai gîndesc despre femeile din Europa ? Arta de a se sulemeni, podoabele cu care se gătesc, grija pentru persoana lor, dorința statornică de a place sînt tot atîtea pete pe virtutea lor și jigniri pentru soții lor.

Și nu că m-aș gîndi că ele împing nelegiuirea atît de departe încît ți-ar putea îngădui să crezi o asemenea purtare sau că ajung cu desfrînul pînă la acel oribil exces care te face să te înfiori, de a încălca întru totul credința conjugală. Sînt destul de puține femei pierdute într-atîtea, încît să meargă cu crima așa de departe. Toate poartă în inimă un anumit caracter de virtute pe care-l au din naștere, dar pe care educația îl slăbește fără ca totuși să-l distrugă. Ele pot ușor să-și neglijeze obligațiile exterioare cerute de pudoare, dar cînd e vorba să facă ultimul pas, firea se revoltă. De aceea dacă vă ținem închise cu atîta strășnicie

și vă păzim cu atîția sclavi, dacă vă înfringem atît de aspru dorințele ce zboară prea departe, n-o facem de teama ultimului gest de necredință, ci pentru că știm că neprihănirea nu e niciodată prea mare și că cea mai mică pată o corupe.

Te deplîng, Roxana ! Nevinovăția ta atîta timp încercată merita un soț care să nu te fi părăsit niciodată și care să poată stăpîni el însuși dorințele ce nu se pot supune decît virtuții tale.

Din Paris, în 7 ale lunii Regeb, 1712

Scrisoarea XXVII

USBEC CĂTRE NESSIR

La Ispahan

Sîntem în prezent la Paris, acest mîndru rival al orașului-soare. [1]

Cînd am plecat din Smirna l-am însărcinat pe prietenul meu Ibben să-ți trimită o cutie în care se găseau cîteva daruri pentru tine. Vei primi scrisoarea asta pe aceeași cale. Deși departe, la cinci sau șase sute de leghe de el, îi trimit și primesc vești, la fel de ușor ca și cum el ar fi la Ispahan și eu la Com. Trimit scrisorile la Marsilia de unde pleacă mereu vase spre Smirna. De acolo, pe cele cu destinația Persia, le trimit cu caravanele de armeni care pleacă la Ispahan în fiecare zi.

Rica se bucură de o sănătate deplină. Constituția sa robustă, tinerețea și veselia lui naturală îl pun deasupra tuturor încercărilor.

[1] Ispahan.

Dar eu nu sînt sănătos : trupul și sufletul mi-s abătute. Cad pradă unor gînduri din zi în zi mai triste. Sănătatea care-mi slăbește, mă întoarce cu gîndul spre patria mea, făcîndu-mi și mai străină țara mea. Dar, dragă Nessir, te rog mult, fă în așa fel încît soțiile mele să nu afle starea în care mă găsesc. Dacă ele mă iubesc, vreau să le cruț lacrimile ; iar dacă nu mă iubesc, nu vreau să le măresc îndrăzneala.

Dacă eunucii m-ar ști în primejdie, dacă ar putea spera să rămînă nepedepsită bunăvoința lor lașă, ar înceta în curînd să mai reziste la vocea lingușitoare a acestui sex, care știe să se facă ascultat de pietre, mișcînd și lucrurile neinsuflețite.

Adio, Nessir. Îmi face plăcere să-ți dau dovezi de încredere.

Din Paris, în 5 ale lunii Șahban, 1712

Scrisoarea XXVIII

Rica lui ***

Ieri am văzut ceva cu totul deosebit, deși se repetă zilnic la Paris.

Spre sfîrșitul după-amiezii se strînge toată lumea să joace un fel de piesă pe care am auzit că o numesc *comedie*. Mișcarea are loc pe o estradă căreia i se spune *teatru*. De o parte și de alta, în niște firide numite loji, se pot vedea bărbați și femei jucînd între ei scene mute, aproape la fel cu cele obișnuite la noi în Persia.

O amantă tristă își exprimă durerea. Alta, cu ochi vii și cu un aer pasionat, îl devoră cu privi-

rile pe amantul său care o privește la fel. Pe fețele lor sînt zugrăvite toate patimile, exprimate cu o putere de convingere cu atît mai vie cu cît e mută. Aici actorii nu apar decît pînă la brîu și au de obicei un manșon ca să-și ascundă mîinile din modestie. Jos se găsește o trupă de oameni în picioare, care își bat joc de cei din lojile teatrului, iar aceștia rîd de cei de jos.

Dar cei care se ostenesc cel mai rău sînt cîțiva tineri, aleși din cei de vîrstă fragedă, ca să poată ține la oboseală. Aștia sînt obligați să fie peste tot. Trec prin locuri cunoscute numai de ei, urcă cu o uimitoare îndeminare de la un cat la altul ; sînt sus, jos, în toate lojile. Parcă s-ar cufunda în apă, îi pierzi din ochi, îi regăsești. Adesea părăsesc o scenă și se duc să joace pe alta. Poți vedea alții care printr-un miracol cu totul neașteptat, deși au cîrji, merg ca ceilalți. În sfîrșit, lumea trece în alte săli unde se joacă o comedie deosebită.[1] Se începe cu reverențe și se continuă cu îmbrățișări. Se spune că cea mai îndepărtată cunoștință are dreptul să-l înăbușe pe celălalt ; se pare că locul acela îndeamnă la tandrețe. Într-adevăr, se spune că prințesele care domnesc acolo nu sînt de loc crude și, dacă faci excepție de cele două sau trei ore din zi cînd sînt destul de sălbatice, se poate spune că în restul timpului sînt accesibile și că bețiia asta le părăsește ușor.

Tot ce ți-am spus pînă aici se petrece aproape întocmai și într-un alt loc căruia i se spune *operă*. Deosebirea constă în faptul că într-unul se vorbește, iar în altul se cîntă. Unul din prietenii mei m-a dus într-o zi în loja unde se dezbrăca una dintre actrițele principale. Am făcut o cunoștință

[1] În foaier.

atît de strînsă, încît a doua zi am primit de la ea această scrisoare :

Domnule,

„Sînt cea mai nefericită ființă din lume. Am fost întotdeauna cea mai virtuoasă actriță din operă. Acum vreo șapte-opt luni mă găseam în loja în care m-ați văzut ieri. În timp ce mă îmbrăcam ca preoteasă a Dianei, un abate tînăr veni să mă întîlnească și fără pic de respect pentru haina mea albă, pentru văl și pentru eșarfă îmi răpi fecioria. Oricît i-am exagerat sacrificiul pe care i-l făcusem, s-a pus pe rîs și susținu că n-am fost fecioară. Totuși fiind însărcinată de-atîtea luni nu îndrăznesc să mai ies pe scenă. Fiindcă, în ceea ce privește onoarea, sînt de o susceptibilitate greu de închipuit și am susținut întotdeauna că e mult mai ușor să faci pe o fată de familie bună să-și piardă virtutea decît modestia. Cu această susceptibilitate vă dați seama că tînărul abate n-ar fi reușit niciodată dacă nu mi-ar fi promis că se va însura cu mine. Un motiv atît de întemeiat m-a făcut să trec peste micile formalități obișnuite și să încep cu ceea ce ar fi trebuit să sfîrșesc. Dar, pentru că necredința lui m-a dezonorat, nu mai vreau să rămîn la operă unde — între noi fie vorba — nu mi se dă atîta cît să pot trăi : și, cum pe măsură ce îmbătrînesc pierd din farmec, leafa mea, mereu aceeași, pare să scadă pe zi ce trece. Am aflat de la un om din suita domniei-voastre că e foarte căutată în țara dumneavoastră o bună dansatoare și că, dacă aș fi în Ispahan, m-aș căpătui curînd. Dacă ați binevoi să-mi acordați pro-

tecția și să mă luați cu dumneavoastră în acea țară, veți avea satisfacția de a face bine unei fete care prin virtutea și purtarea ei ar fi *vrednică de bunătatea dumneavoastră.*

Sînt..."

Din Paris, în 2 ale lunii Salval, 1712

Scrisoarea XXIX

RICA LUI IBBEN

La Smirna

Papa e căpetenia creștinilor. E un idol vechi, tămîiat din obișnuință. Odinioară, chiar și regii se temeau de el pentru că-i răsturna la fel de ușor cum răstoarnă măreții noștri sultani pe regii din Irimeta și din Georgia. Dar azi nu se mai teme nimeni de el. Se zice că e urmașul unuia dintre primii creștini, pe care-l numesc sfîntul Petre și de bună seamă că moștenirea a fost bogată, căci are comori uriașe și stăpînește o țară mare.

Episcopii sînt oamenii de legi, subordonați lui, care au sub conducerea sa două funcții bine definite. Cînd sînt toți la un loc fac articole de credință, ca papa ; dar, cînd se despart, nu mai au altă funcție decît aceea de a dispensa pentru încălcarea legii. Trebuie să știi că religia creștină e încărcată cu o mulțime de practici foarte grele și, pentru că au socotit a fi mai puțin plăcut să-și facă datoria decît să aibă episcopi care să-i scutească să și-o îndeplinească, au ales pentru binele obștesc această ultimă alternativă. În felul acesta,

dacă nu vor să țină ramazanul, dacă nu vor să se supună formalităților căsătoriei, dacă vor să-și calce cuvîntul, dacă vor să se căsătorească împotriva opreliștilor legii, uneori chiar dacă vor să revină asupra jurămintelor, se duc la episcop sau la papă care le acordă dispensa pe loc.

Episcopii nu fac articole de credință din proprie inițiativă. Există un nesfîrșit număr de învățați, cea mai mare parte dervișI, care ridică între ei mii de probleme noi asupra religiei. Sînt lăsați să discute vreme îndelungată și lupta durează pînă cînd vine să-i pună capăt o hotărîre.

Așa că, pot să te asigur, n-a existat niciodată o împărăție în care să fie atîtea războaie civile ca în cea a lui Cristos.

Cei care scot la iveală o propunere nouă sînt mai întîi numiți eretici. Fiecare erezie are numele ei, care servește pentru cei ce fac parte din ea ca o parolă. Dar cine nu vrea nu e eretic. N-are decît să se împace pe jumătate și să facă o concesie celor ce-l acuză de erezie. Oricare ar fi această concesie, înțeleasă ori nu, ca îl face pe om alb ca zăpada și el are dreptul să se numească ortodox.

Ceea ce ți-am spus e valabil pentru Franța și Germania, pentru că am auzit că în Spania și în Italia sînt anumiți dervișI care nu știu de glumă [1] și care îi ard pe oameni ca pe niște paie. O dată căzut în mîinile acestor oameni, ferice de cel ce s-a rugat Domnului cu niște boabe de lemn în mîini [2] sau care a purtat pe umăr două bucăți de postav legate cu o panglică [3] și care a fost de cî-

[1] Închizitorii.
[2] Mătănii.
[3] Scapulari.

teva ori într-o provincie numită Galicia[1]! Fără asta, nenorocitul o să se simtă destul de încurcat. Chiar dacă ar jura ca un păgîn că e ortodox, s-ar putea ca ei să nu cadă de acord asupra acestei însuşiri şi să-l ardă ca pe un eretic. Oricît ar mai vrea să renege, nu i se ia în seamă nici o renegare şi ajunge cenuşă înainte ca cineva să se gîndească să-l asculte.

Alţi judecători admit uneori că acuzatul e nevinovat; ăştia însă îl presupun totdeauna vinovat. În situaţii îndoielnice se adoptă de regulă asprimea. Probabil pentru că îi cred pe oameni răi. Pe de altă parte, au o atît de bună părere despre oameni încît nu-i cred niciodată capabili să mintă; pentru că primesc mărturia duşmanilor, a femeilor uşoare şi a acelora care practică profesiuni de prost renume. În sentinţă fac un mic compliment celor îmbrăcaţi în cămaşa de eretic, spunîndu-le că regretă că-i văd îmbrăcaţi atît de rău. Sînt blînzi şi urăsc vărsarea de sînge. Sînt disperaţi că i-au condamnat; dar, ca să se consoleze, confiscă pe seama lor toate bunurile acelor nenorociţi.

Fericită e ţara locuită de fiii profetului! Asemenea triste întîmplări sînt necunoscute acolo.[2] Sfînta religie, pe care au adus-o acolo îngerii, se apără prin înşăşi adevărul ei. N-are nevoie de aceste mijloace violente ca să se menţină.

Din Paris, în 4 ale lunii Salval, 1712

[1] Provincie cu capitala la Santiago, a cărei catedrală păstrează mormîntul sfîntului Iacob de Compostella, prilej de a continua pelerinaje.

[2] Dintre mahomedani, persanii sînt cei mai toleranţi.

Scrisoarea XXX

RICA ACELUIAȘI

La Smirna

Locuitorii Parisului sînt de o curiozitate ce merge pînă la extravaganță. Cînd am ajuns aici, toți mă priveau de parcă aș fi căzut din cer ; bătrîni, bărbați, femei, copiii, toți voiau să mă vadă. Cînd ieșeam pe stradă toată lumea alerga la ferestre. Dacă eram la Tuileries, îi vedeam numaidecît strîngîndu-se în cerc. Chiar și femeile creau în jurul meu un curcubeu de mii de culori. De eram la spectacol, vedeam îndată îndreptîndu-se spre mine sute de lornicte. Pe scurt, niciodată vreun om n-a fost privit atît de mult ca mine. Zîmbeam uneori auzindu-i pe niște oameni care aproape că nu ieșiseră niciodată din odaia lor spunînd :

— Trebuie să recunoaștem că are o înfățișare tipic persană.

Straşnic lucru ! Găseam portretul meu pretutindeni. Mă vedeam multiplicat în toate prăvăliile, pe toate drumurile, atît de mult se temeau că nu m-au văzut destul.

Atîta cinste nu întîrzie să devină o povară. Nu mă știam un om atît de ciudat și de rar. Cu toate că am o foarte bună părere despre mine, nu mi-am închipuit niciodată că voi ajunge să tulbur liniștea unui oraș mare unde nu eram cunoscut. Asta mă făcu să mă hotărăsc să-mi schimb hainele persane și să-mi pun altele europenești, să văd dacă în fizionomia mea mai rămînea ceva de luat în seamă. Încercarea aceasta mă făcu să mă dumiresc cîte parale' făceam în realitate. Fără podoabe străine, m-am văzut prețuit cît se poate

de corect. Avui motiv să mă plîng de croitorul meu care mă făcu să pierd într-o clipă atenția și stima publică ; pentru că am intrat dintr-o dată într-o teribilă nimicnicie. Rămîneam uneori o oră întreagă în tovărășia cuiva fără să mi se arunce o privire și fără să mi se dea prilejul să deschid gura. Dar, dacă din întîmplare cineva le spunea celor din jur că sînt persan, auzeam îndată un murmur :

— Ah, ah, domnul e persan ? Ce lucru nemaipomenit ! Cum poate să fie cineva persan ?

Din Paris, în 6 ale lunii Saval, 1712

Scrisoarea XXXI

REDI CĂTRE USBEC

La Paris

Sînt la Veneția acum, dragul meu Usbec. Poți să fi vizitat toate orașele din lume și totuși să fii surprins ajungînd la Veneția. Întotdeauna te vei mira văzînd cum răsare de sub apă un oraș cu turnuri și moschei și găsind o sumedenie de oameni acolo unde n-ar trebui să fie decît pești.

Dar orașului acesta păgîn îi lipsește cea mai prețioasă comoară din lume, adică aghiazma. E imposibil să îndeplinești măcar o abluțiune [1] după tipic. Orașul e nesuferit scumpului nostru profet, care nu-l privește din înaltul cerului decît cu mînie.

Fără de asta, dragul meu Usbec, aș fi încîntat să trăiesc într-un oraș în care mintea mi se îmbo-

[1] Purificarea religioasă.

gătește pe zi ce trece. Mă inițiez în tainele comerțului, în preocupările principilor, în formele de guvernămînt. Nu neglijez nici superstițiile europene, mă ocup de medicină, fizică, astronomie. Studiez artele : ies, în sfîrșit, din norii care îmi acopereau vederile în țara mea de baștină.

Din Veneția, în 16 ale lunii Salval, 1712

Scrisoarea XXXII

RICA LUI ***

Zilele trecute m-am dus să vizitez o casă în care sînt întreținuți destul de sărăcăcios vreo trei sute de oameni.[1] Bine am făcut, fiindcă biserica și clădirile nu merită să fie văzute. Cei care locuiau în casa asta erau destul de veseli. Mulți dintre ei jucau cărți sau alte jocuri pe care nu le cunosc. Cînd să plec, tocmai ieșea și unul din acești oameni. Auzindu-mă că întreb care e drumul spre Marais, cel mai îndepărtat cartier din Paris, îmi spuse :

— Merg tocmai într-acolo. Vă conduc. Urmați-mă ! Mă călăuzi admirabil, mă scoase din tot felul de încurcături și mă feri cu îndemînare de trăsuri și căruțe. Era aproape să ajungem, cînd mă cuprinse curiozitatea :

— Prietene, îi spusei, n-aș putea să aflu cine ești ?

— Sînt orb, domnule, îmi răspunse el.

[1] Casa de care e vorba aici, e ospiciul *Quinze-vingt*, fondat de Sfîntul Ludovic în 1254 pentru trei sute de nobili cărora sarazinii le scoseseră ochii.

— Cum ! Eşti orb ! Dar de ce nu l-ai rugat să ne ducă pe omul cu care jucai cărţi ?

— Şi el e orb, îmi răspunse ; au trecut patru sute de ani de cînd în casa unde m-aţi întîlnit trăim trei sute de orbi. Dar trebuie să vă părăsesc. Iată strada pe care o căutaţi. Eu mă amestec în mulţime ! O să intru în biserica asta, unde, vă jur, voi încurca eu pe oameni mai mult decît mă încurcă ei pe mine.

Din Paris, la 17 ale lunii Salval, 1712

Scrisoarea XXXIII

USBEC CĂTRE REDI

La Veneţia

Vinul e atît de scump la Paris din cauza impozitelor, încît s-ar părea că le-a intrat în cap să respecte preceptele Coranului care interzice consumarea lui.

Cînd mă gîndesc la efectele nefaste ale acestei băuturi nu mă pot împiedica să o consider ca cel mai de temut dar pe care natura l-a făcut oamenilor. Dacă ceva a stricat viaţa şi reputaţia monarhilor noştri, apoi asta a făcut-o beţia. Aceasta e cel mai otrăvit izvor al nedreptăţii şi cruzimii lor.

Am s-o spun spre ruşinea oamenilor : legea interzice prinţilor noştri să bea vin, dar ei beau în aşa hal, că ajung neoameni. Năravul ăsta e dimpotrivă îngăduit prinţilor creştini şi nu se bagă de seamă dacă îi face să săvîrşească vreo greşeală.

Spiritul omului e contradicția însăși. Desfrîul și orgia îi fac pe oameni să se revolte cu furie împotriva preceptelor și astfel, legea făcută pentru a ne îndrepta, servește adesea ca să ne facă și mai vinovați.

Dar cînd dezaprob folosirea acestei băuturi care te face să-ți pierzi mintea, nu condamn și băuturile care înveselesc. Orientalii sînt înțelepți cînd caută leac împotriva tristeții cu aceeași grijă ca împotriva celei mai primejdioase boli. Cînd i se întîmplă vreo nenorocire unui european, n-are alt remediu decît lectura unui filozof numit Seneca; dar asiaticii, mai chibzuiți decît ei și mai buni medici în privința asta, beau băuturi care sînt în stare să-l facă pe om vesel și să-i îndulcească pînă și amintirea necazurilor.

Nimic nu e mai trist ca mîngîierea scoasă din necesitatea răului, din inutilitatea remediilor, din fatalitatea destinului, din ordinul providenței și din nefericirea speciei umane. E o bătaie de joc să vrei să alini o suferință prin considerația că omul s-a născut nefericit. Mai bine smulge-i omului gîndurile din cap și socotește-l o ființă simțitoare, în loc să-l tratezi ca pe una care judecă.

Sufletul, unit cu trupul, e fără încetare tiranizat dacă sîngele se mișcă prea încet, iar dacă mintea nu e purificată cum trebuie sau prea puțin, cădem copleșiți de tristețe. Dar dacă bem băuturi care pot schimba această dispoziție a trupului, sufletul nostru e din nou în stare să primească impresii care să-l învioreze și simte o tainică plăcere văzînd că mașina, ca să spunem astfel, își recapătă mișcarea și viața. *

Din Paris, în 25 ale lunii Zilcade, 1713

Scrisoarea XXXIV

USBEC CĂTRE IBBEN

La Smirna

Femeile din Persia sînt mai frumoase ca cele din Franța, dar cele din Franța sînt mai drăgălașe. E greu să nu le îndrăgești pe cele dintîi și să nu te simți bine cu celelalte. Primele sînt mai drăgăstoase și mai simple, celelalte mai vesele și mai nostime.

Ceea ce face frumusețea atît de aleasă în Persia, e viața regulată pe care o duc acolo femeile. Nu joacă, nu pierd nopțile, nu beau de loc vin și nu se expun aproape niciodată la aer. Trebuie să mărturisim că haremul e mai degrabă făcut pentru sănătate decît pentru plăceri. În el se duce o viață liniștită și tihnită. Pretutindeni, în Persia, se simte supunerea și datoria. Chiar plăcerile sînt serioase, iar bucuriile severe, gustate aproape întotdeauna ca niște dovezi de autoritate și dependență.

În Persia nici bărbații nu sînt atît de veseli ca francezii. Nu au deloc acea libertate de spirit și acel aer mulțumit pe care le găsesc aici în toate situațiile și în toate împrejurările.

În Turcia e mult mai rău. Acolo poți găsi familii în care din tată în fiu n-a rîs nimeni de la întemeierea monarhiei.

Gravitatea asta a asiaticilor provine din prea slaba legătură dintre ei. Nu se întîlnesc decît atunci cînd sînt constrînși de vreo ceremonie. Prietenia, această dulce legătură a inimii, care dă

farmec vieții, le este aproape necunoscută. Se retrag în casele lor unde găsesc totdeauna pe cineva care îi așteaptă, astfel încît fiecare familie e într-un fel izolată de celelalte.

Într-o zi cînd discutam despre asta cu un om de pe-aici, îmi spuse :

— Ceea ce mă miră mai mult în obiceiurile voastre e că sînteți obligați să trăiți cu sclavii, în a căror inimă și în al căror suflet se resimte josnicia condiției lor. Acești oameni lași vă slăbesc sentimentul virtuții pe care îl avem de la natură, distrugîndu-l încă din copilărie, de cînd vă influențează.

Renunță la prejudecăți. Ce poți pretinde unei educații primite de la un nenorocit a cărui onoare constă în a păzi femeile altuia și care se mîndrește cu întrebuințarea cea mai josnică ce poate fi dată unui om. E vrednic de dispreț tocmai pentru că e credincios, deoarece credința îi e singura virtute, îndemnat fiind la ea de invidie, gelozie, și desperare. Arzînd de dorința de a se răzbuna pe cele două sexe al căror rebut e, consimte să fie tiranizat de cel tare, ca să-l poată apăsa pe cel slab. Dobîndindu-și toată strălucirea condiției lui din urîțenie, imperfecție și diformitate, nu e respectat decît pentru că e nevrednic de a fi respectat. În sfîrșit, stînd înfipt ca pentru veșnic în ușa de care e legat, mai strașnic decît balamalele și zăvoarele care o țin, se laudă cu cei cincizeci de ani de viețuire în acest post nedemn în care, exprimînd gelozia stăpînului său, și-a întrebuințat toată josnicia.

Din Paris, în 14 ale lunii Zilhaje, 1713

Scrisoarea XXXV

USBEC CĂTRE GEMSID, VĂRUL SĂU, DERVIS ÎN FAIMOASA MĂNĂSTIRE DIN TAURIS

Ce părere ai despre creştini, sublime derviş? Crezi că în ziua Judecăţii de apoi vor păţi ca şi turcii cei necredincioşi care vor servi drept măgari evreilor pe care-i vor mîna în goană spre iad? Ştiu bine că nu vor ajunge în lăcaşul profeţilor şi că marele Ali n-a sosit pentru ei. Dar pentru că n-au avut fericirea să găsească moschei în ţara lor, crezi că vor fi condamnaţi la pedepse veşnice? Crezi că Dumnezeu o să-i pedepsească pentru că n-au fost adepţii unei religii pe care n-au cunoscut-o? I-am cercetat adesea pe aceşti creştini, ţi-o mărturisesc. Le-am pus întrebări, ca să văd dacă au aflat de marele Ali, care era cel mai frumos dintre toţi bărbaţii. Am văzut că nici nu auziseră vorbindu-se de el.

Nu seamănă de loc cu necredincioşii pe care sfinţii noştri profeţi îi treceau prin tăişul sabiei pentru că refuzau să creadă în minunile cerului. Sînt mai degrabă asemenea acelor nefericiţi care trăiau în întunericul idolatriei înainte ca lumina divină să vină să lumineze faţa marelui nostru profet.

De altfel, dacă examinezi de aproape religia lor găseşti în ea un fel de sămînţă a dogmelor noastre. M-a uimit adeseori tainele providenţei care pare a fi voit a-i pregăti astfel pentru convertirea generală. I-am auzit vorbind despre o carte a învăţaţilor lor intitulată *Poligamia triumfătoare*, în care se dovedeşte că poligamia e poruncită creştinilor. Botezul lor e o imagine a abluţiunilor noastre prescrise de lege şi creştinii nu greşesc decît

în eficacitatea pe care o atribuie acestei prime abluțiuni, care, cred ei, le poate înlocui pe toate celelalte. Preoții și călugării lor se roagă ca și noi, de șapte ori pe zi. Ei speră să se bucure de paradisul unde vor gusta mii de plăceri prin reînvierea trupului. Au ca și noi posturi rînduite, canoane cu care speră să înduplece milostivirea divină. Adoră îngerii buni și se feresc de cei răi. Cred cu sfințenie în minunile Domnului săvîrșite prin slujitorii săi. Recunosc ca și noi puținele lor merite și nevoia unui mijlocitor pe lîngă Dumnezeu. Văd pretutindeni mahomedanismul, deși nu-l găsesc nicăieri pe Mahomed. Orice ai face, adevărul scapă și pătrunde întotdeauna prin întunericul ce-l înconjoară. Va veni o zi cînd Cel Veșnic n-o să vadă pe pămînt decît adevărați credincioși. Timpul care înghite tot o să distrugă chiar și greșelile. Oamenii o să se mire cu toții, cînd se vor vedea sub același steag. Totul, pînă și legea va dispare. Cei divini vor fi luați de pe pămînt și duși în arhivele cerului.

Din Paris, în 20 ale lunii Zilhaje, 1713

Scrisoarea XXXVI

USBEC CĂTRE REDI

La Veneția

Cafeaua e foarte mult folosită la Paris, unde se servește într-un mare număr de case publice. Într-unele din aceste case se spun noutăți, în altele se joacă șah. Există una în care cafeaua se prepară în așa fel încît dă duh celor care o beau. Cel puțin, din toți cei care ies de acolo, nu e nici

unul care să nu creadă că are de patru ori mai mult spirit decît avea cînd a intrat.

Dar ceea ce mă surprinde la acești oameni de spirit e că nu se fac folositori patriei și că-și consumă talentele cu lucruri copilărești. De pildă, cînd am ajuns la Paris, i-am găsit înfierbîntați de o ceartă cum nu se poate închipui mai măruntă : era vorba de reputația unui bătrîn poet grec [1] a cărui patrie nu se cunoaște de două mii de ani, după cum nu se știe nici data morții lui. Cele două tabere recunoșteau că fusese un excelent poet ; problema era de a i se atribui mai mult sau mai puțin merit. Fiecare voia să-l îndatoreze, dar printre acești împărțitori de reputație, unii cîntăreau mai mult decît alții ; iată cearta. Era destul de vie, căci și dintr-o parte și din cealaltă se rosteau, cu prietenie, înjurături atît de grosolane, se făceau glume atît de amare, încît nu admiram mai puțin modul în care se discuta decît subiectul discuției. Dacă cineva, îmi spuneam eu, ar fi destul de aiurit încît să se ducă în fața unuia din acești apărători ai poetului grec și să atace reputația unui oarecare cetățean cinstit, n-ar fi prea bine primit. Cred că excesul acesta atît de delicat pentru reputația morților s-ar înflăcăra strașnic dac-ar fi s-o apere pe a celor vii ! Dar, oricum ar fi, am adăugat, să mă ferească Dumnezeu să-mi atrag vreodată dușmănia criticilor acelui poet, pe care odihna de două mii de ani în mormînt nu l-a putut apăra de o ură atît de neîmpăcată ! În prezent se bat cu vîntul, dar ce s-ar întîmpla dacă

[1] Cearta celor Vechi cu Modernii, iscată în secolul al XVII-lea și reînviată la începutul secolului următor de către Houdar de la Motte, J. B. Rousseau și Madame Dacier.

furia lor ar fi însufleţită de prezenţa unui duşman adevărat ?

Cei despre care ţi-am vorbit discută în limba obişnuită ; dar trebuie deosebiţi de un alt soi de oratori care se folosesc de o limbă barbară [1], ce pare să adauge ceva furiei şi îndîrjirii combatanţilor. Sînt cartiere unde se pot vedea un fel de învălmăşeli negre şi dese produse de soiul acesta de oameni. Ei se hrănesc din distincţii şi trăiesc din raţionamente obscure şi concluzii false. Meseria aceasta cu care ar trebui să moară de foame, produce totuşi venituri. O întreagă naţiune [2] alungată din ţara ei a fost văzută traversînd mările ca să se stabilească în Franţa, neaducînd cu sine, pentru nevoile vieţii, decît un talent de temut pentru discuţii. Adio.

Din Paris, în ultima zi a lunii Zilhaje, 1713

Scrisoarea XXXVII

USBEC LUI IBBEN

La Smirna

Regele Franţei e bătrîn. Noi n-avem în istoria noastră nici un exemplu de monarh care să fi domnit un timp atît de îndelungat. Se spune că posedă, în cel mai înalt grad, talentul de a se face ascultat. Dovedeşte acelaşi geniu în guvernarea familiei, a curţii şi a statului. A fost auzit

[1] Teologii de la Sorbona.

[2] *O întreagă naţiune* era, după afirmaţia domnului Laboulaye, o aluzie la „Seminarul irlandez" întemeiat în 1677 de preoţii refugiaţi şi care ocupa clădirea colegiului Lombarzilor, întemeiat în 1334 şi părăsit în 1581.

adesea spunînd că, din toate formele de guvernămînt din lume, îi place mai mult cea a turcilor și cea a augustului nostru sultan ; atîta caz face de politica orientală.

I-am studiat caracterul în care am găsit atîtea contradicții, încît mi-e peste putință să le explic. De pildă, are un ministru de optsprezece ani și o amantă de optzeci. [1] Își iubește religia, dar nu-i poate suferi pe cei ce spun că trebuie s-o respecte cu rigurozitate. Deși fuge de zgomotul orașelor și nu se prea lasă văzut, nu se ocupă de dimineață pînă seara decît să-i facă pe oameni să vorbească despre el. Îi plac trofeele și victoriile, dar se teme la fel de mult să vadă un bun general în fruntea trupelor sale pe cît s-ar teme dacă l-ar vedea în fruntea unei armate dușmane. Cred că nu i s-a întîmplat niciodată nimănui să fie în același timp copleșit de mai multe bogății decît ar putea spera un prinț și covîrșit de o sărăcie pe care un particular n-ar putea s-o suporte.

Îi place să răsplătească pe cei care îl servesc ; dar plătește cu aceeași dărnicie sîrguința sau mai degrabă trîndăvia curtenilor ca și victoriile bravilor săi căpitani. Preferă adesea un om care să-l dezbrace sau care să-i dea șervetul cînd se așază la masă, unuia care-i cucerește orașe și cîștigă bătălii. Nu crede că măreția suverană trebuie să fie incomodată în împărțirea favorurilor și, fără să se întrebe dacă cel pe care îl răsplătește cu daruri e om cu merite, crede că alegerea lui o să-l

[1] Cine e acel ministru de optsprezece ani ? Mai mulți comentatori au crezut că e vorba de Barbezieux, fiul lui Louvois, ministru de război la douăzecișipatru de ani ; dar acesta a murit în 1701. Amanta de optzeci de ani e Madame de Maintenon. În 1713 avea șaptezeci și opt de ani.

facă așa. De asemenea a fost văzut dînd o mică pensie unui om care a fugit două leghe și un post gras altuia care a fugit patru.

E măreț, mai ales în palatele sale. În grădinile palatului se află mai multe statui decît cetățeni într-un oraș. Garda lui e la fel de puternică după cum e cea a regelui în fața căruia se răstoarnă toate tronurile. Armatele sale sînt la fel de numeroase, resursele la fel de mari și bogățiile la fel de nesfîrșite.

Din Paris, în 7 ale lunii Maharram, 1713

Scrisoarea XXXVIII

RICA LUI IBBEN

La Smirna

E o mare întrebare pe care și-o pun bărbații și anume : e mai bine să le iei femeilor libertatea sau să le-o lași ? Mi se pare că sînt destule motive și pentru și contra. Dacă europenii spun că nu e o dovadă de generozitate să nefericești persoanele pe care le iubești, asiaticii noștri răspund că e o josnicie ca bărbații să renunțe la puterea pe care le-a dat-o natura asupra femeilor. Dacă le spui că numărul mare de femei închise e stînjenitor, ei răspund că zece femei supuse stînjenesc mai puțin decît una nesupusă. Cînd li se obiectează că europenii nu pot fi fericiți cu femei ce nu le sînt credincioase, li se răspunde că această credință atît de mult lăudată nu împiedică dezgustul care urmează întotdeauna după satisfacerea pasiunilor. Femeile noastre țin prea mult la noi. O pasiune atît de liniștită te face să nu mai

dorești nimic și nici să nu mai ai temeri. Spun că puțină cochetărie e o sare care dă gust și care previne corupția. Poate că unui om mai înțelept decît mine i-ar fi greu să hotărască : pentru că, dacă asiaticii fac foarte bine căutînd mijloace potrivite ca să le potolească neliniștile, și europenii fac foarte bine că nu au aceste neliniști.

La urma urmei, zic ei, cînd sîntem nefericiți în calitate de soți, găsim întotdeauna mijlocul de a ne despăgubi în calitate de amanți. Pentru ca un bărbat să se poată plînge pe drept de necredința soției, ar trebui să nu existe pe lume decît trei persoane ; dar ar fi chit cînd ar exista patru.

O altă problemă e de a afla dacă legea naturală le supune pe femei bărbaților.

— Nu, îmi zicea mai zilele trecute un filozof foarte galant ! Natura n-a dictat niciodată o asemenea lege. Stăpînirea noastră asupra lor e o adevărată tiranie. Ne-au lăsat să le subjugăm numai pentru că sînt mai blînde decît noi și deci mai umane și mai înțelepte. Avantajele acestea care ar fi trebuit fără îndoială să le dea superioritatea, dacă noi am fi fost oameni de înțeles, le-au făcut să și-o piardă pentru că n-am fost. Or, dacă e adevărat că n-avem asupra femeilor decît o putere tiranică, nu e mai puțin adevărat că ele au asupra noastră o putere naturală, acea a frumuseții, căreia nimic nu-i rezistă. Puterea noastră nu se exercită în toate țările, dar cea a frumuseții e universală. De ce să avem noi vreun privilegiu ? Pentru că sîntem mai tari ? Dar asta este o adevărată nedreptate. Folosim tot felul de mijloace ca să le slăbim curajul. Forțele ar fi egale dacă și educația ar fi aceeași. Să le cercetăm talentele pe care educația nu le-a slăbit și să vedem dacă sîntem atît de tari.

Trebuie să recunoaștem, deși asta ne cam jignește moravurile, că la popoarele cele mai civilizate femeile s-au bucurat totdeauna de autoritate în fața bărbaților lor. Autoritatea le-a fost stabilită prin lege la egipteni în cinstea zeiței Isis, iar la babilonieni în cinstea Semiramidei. Despre romani se spune că porunceau tuturor popoarelor, dar ascultau de soțiile lor. Nu mai vorbesc de sauromați care erau într-adevăr supuși femeilor. Exemplul lor nu poate fi citat, ei fiind prea barbari.

După cum vezi, dragă Ibben, am prins gust de țara asta în care oamenilor le place să susțină teorii extraordinare și să reducă totul la paradox. Profetul a hotărît asupra acestei probleme și a reglementat drepturile fiecărui sex. Femeile, spune el, trebuie să-și cinstească soții ; soții trebuie să le cinstească la rîndu-le ; dar ei au avantajul să stea cu o treaptă mai sus.

Din Paris, în 26 ale lunii Jemmadi, 1713

Scrisoarea XXXIX

HAGI[1] IBBI CĂTRE BEN JOSUA, EVREUL TRECUT LA MAHOMEDANISM

La Smirna

Mi se pare, Ben Josua, că nașterea oamenilor de seamă e prevestită de semne strălucite, ca și cum natura însăși ar trece printr-o criză pe care puterea cerească nu o poate plămădi fără caznă.

Nimic pe lume nu e mai minunat ca nașterea lui Mahomed. Dumnezeu, care a hotărît în înțe-

[1] Hagiu e un om care a făcut un pelerinaj la Mecca.

Iepciunea sa încă de la început să le trimită oamenilor acest mare profet ca să-l pună în lanțuri pe Satana, a creat cu două mii de ani înaintea lui Adam o lumină care trecu din ales în ales, din strămoș în strămoș, pînă ajunse în cele din urmă la Mahomed, ca mărturie autentică a coborîrii lui din patriarhi.

Din pricina aceluiași profet Dumnezeu nu voi ca vreun copil să fie conceput, ca natura femeii să nu înceteze de a fi impură și ca membrul bărbătesc să nu fie supus circumciziunii.

El veni pe lume circumcis și bucuria apăru pe fața lui de cum se născu. Pămîntul se cutremură de trei ori, ca și cum el însuși ar fi născut. Toți idolii se prosternară. Tronurile regilor fură răsturnate, Lucifer fu zvîrlit în fundul mării. Și abia după ce înotă patruzeci de zile ieși din abis și se refugie pe muntele Cabes de unde, cu o voce teribilă, chemă îngerii.

În noaptea aceea Dumnezeu puse o stavilă între bărbat și femeie pe care niciunul să nu o poată trece. Arta vrăjitorilor și a necromanților rămase fără efect. Se auzi din cer o voce care spuse aceste cuvinte : „L-am trimis în lume pe prietenul meu credincios".

După mărturia lui Isben Aben, istoric arab, neamul păsăresc, norii, vînturile și toate cetele de îngeri se strînseră să-l crească pe copil, certîndu-se între ei pentru această favoare. Păsările spuneau ciripind că era mai ușor să-l crească ele, pentru că puteau să-i aducă mai lesne fructe din locuri diferite. Vînturile murmurau spunînd : „Mai degrabă să-l creștem noi pentru că putem să-i aducem de pretutindeni miresmele cele mai plăcute". „Nu, nu, spuneau norii, să ne fie nouă

încredințat, pentru că va avea oricînd prospețimea apelor." La toate acestea, îngerii revoltați strigară : „Dar nouă ce ne mai rămîne de făcut ?" Din cer se auzi însă o voce care puse capăt certurilor : „Nu va fi de loc luat din mîinile muritorilor, pentru că fericit va fi sînul care-l va alăpta și mîinile care-l vor atinge, casa în care va locui și patul în care se va odihni."

După sumedenia de mărturii atît de strălucite, dragul meu Josua, trebuie să ai o inimă de piatră ca să nu crezi în sfînta sa lege. Ce altceva ar fi putut face cerul pentru a-i întări misiunea divină, decît să răstoarne natura și să-i piardă chiar pe oamenii pe care voia să-i convingă ?

Din Paris, la 20 ale lunii Regeb. 1713

Scrisoarea XL

USBEC CĂTRE IBBEN

La Smirna

Cînd moare vreun om mare lumea se adună într-o moschee și îi ține o cuvîntare de înmormîntare, adică un panegiric, după care ți-ar fi foarte greu să-ți dai seama de meritele răsposatului.

Eu aș fi de părere să se renunțe la ceremoniile funebre. Oamenii trebuie plînși la naștere, nu cînd mor. La ce altceva servesc ceremoniile și tot alaiul lugubru ce i se arată unui muribund în ultimele clipe, chiar lacrimile familiei și durerea prietenilor, decît la a exagera pierderea ce o produce ?

Sîntem atît de orbi, încît nu știm cînd trebuie să ne întristăm și cînd să ne bucurăm. Aproape întotdeauna trăim false tristeți și false bucurii.

Cînd îl văd pe Mogul urcîndu-se prosteşte în fiecare an pe cîntar și cîntărindu-se ca un bou, cînd văd popoare bucurîndu-se că prințul acesta a devenit mai material, adică mai puțin capabil de a-i guverna, mi se face milă, Ibben, de ciudățenia omenească.

Din Paris, în 20 ale lunii Regeb, 1713

Scrisoarea XLI

ȘEFUL EUNUCILOR NEGRI CĂTRE USBEC

Ismail, mărite stăpîne, unul din eunucii tăi negri, a murit de curînd și trebuie să-l înlocuiesc. Deoarece eunucii sînt foarte rari azi, m-am gîndit să mă servesc de un sclav negru pe care îl ai la țară. Pînă în prezent însă, nu l-am putut constrînge să suporte a fi destinat acestui post. Deoarece cred că la urma urmei e spre binele lui, am vrut mai zilele trecute să folosesc față de el nițică asprime. M-am înțeles cu administratorul grădinilor tale și am poruncit ca, împotriva voinței lui, să fie adus în situația de a-ți face serviciile care-ți încîntă inima și să trăiască la fel ca și mine în aceste locuri temute, pe care nici nu îndrăznește să le privească. Începuse însă să urle ca și cum am fi vrut să-i luăm pielea de pe el. Și făcu ce făcu pînă ce scăpă din mîinile noastre evitînd astfel cuțitul fatal. Am aflat tocmai că vrea să-ți scrie ca să-ți

ceară îndurare, susținînd că n-am născocit planul acesta decît dintr-o nesățioasă dorință de răzbunare pentru anumite batjocuri înțepătoare pe care zice că le-ar fi rostit la adresa mea. Jur pe cei o sută de mii de profeți că n-am făcut treaba asta decît spre a-ți sluji ție, singurul lucru scump mie, și în afară de care nu mai cunosc nimic de preț.

Mă plec la picioarele tale.

Din haremul Fatmei, în 7 ale lunii Maharram, 1713

Scrisoarea LXII

FARAN CĂTRE USBEC, MĂRITUL LUI STĂPÎN

Dacă ai fi aici, mărite stăpîne, aș apărea în fața ta acoperit de hîrtie albă și tot n-ar fi destulă ca să scriu toate insultele pe care mi le-a făcut de la plecarea ta șeful eunucilor negri, cel mai rău dintre toți oamenii.

Sub motivul unor batjocuri la care l-aș fi supus în legătură cu nefericirea situației sale, îmi pregătește o nemaipomenită răzbunare. L-a ațițat împotriva mea pe crudul administrator al grădinilor tale, care, de cînd ai plecat, mă chinuie cu munci peste puterile mele.

Fără ca totuși să pierd o clipă dorința de a te sluji, m-am gîndit de mii de ori să-mi pun capăt zilelor. De cîte ori nu mi-am zis : „Am un stăpîn plin de blîndețe, iar eu sînt cel mai nefericit sclav de pe pămînt !"

Îți mărturisesc, mărite stăpîn, nu mă credeam sortit unor nenorociri și mai mari, dar acest trădător de eunuc a vrut să atingă culmea răutății.

Acum cîteva zile, din porunca lui, m-a rînduit să păzesc sfintele tale femei, adică să mă supun unei execuții care ar fi pentru mine de o mie de ori mai crudă decît moartea. Cei ce născîndu-se au avut nefericirea să fie supuși de cruzii lor părinți unei asemenea cazne, se mîngîie poate cu gîndul că n-au cunoscut niciodată altă stare decît a lor ; dar să cad din rîndul oamenilor, să nu mai fiu bărbat, aș muri de durere, dacă nu chiar din cauza acestei barbarii.

Îți sărut tălpile cu adîncă umilință, înalte stăpîn. Fă așa încît să simt puterea acestei virtuți atît de respectate, ca să nu se spună că din porunca ta, e pe pămînt încă un nenorocit.

Din grădinile Fatmei, în 7 ale lunii Maharram, 1713

Scrisoarea XLIII

USBEC CĂTRE FARAN

Grădinile Fatmei

Primească bucurie inima ta, recunoscînd aceste rînduri sfinte. Dă-le marelui eunuc și administratorului grădinilor mele să le sărute. Le interzic să-și ridice mîna asupra ta pînă la întoarcerea mea. Spune-le să cumpere eunucul de care au nevoie. Fă-ți datoria ca și cum aș fi întotdeauna în fața ochilor tăi ; pentru că, să știi, cu cît e mai mare bunătatea mea, cu atît vei fi mai aspru pedepsit dacă abuzezi de ea.

Din Paris, în 25 ale lunii Regeb, 1713

Scrisoarea XLIV

USBEC CĂTRE REDI

La Veneția

În Franța există trei stări : clerul, militarii și magistrații. Fiecare are un dispreț suveran pentru celelalte două : cutare, de exemplu, care ar merita să fie disprețuit pentru că e prost, nu e adesea disprețuit decît pentru că e magistrat.

Pînă și cei mai de jos meșteșugari se ceartă pentru superioritatea meseriei pe care și-au ales-o. Fiecare se ridică împotriva celui ce are o altă profesiune, pe măsura ideii pe care și-a făcut-o despre superioritatea meșteșugului său.

Oamenii aceștia seamănă toți mai mult sau mai puțin cu femeia aceea din Erevan care, primind oarecari binefaceri de la unul din monarhii noștri, îi ură de mii de ori în binecuvîntările ce i le dădu, ca cerul să-l facă guvernator în Erevan.

Am citit într-o povestire că pe un vas francez, rătăcind prin apropierea coastelor Guineei, cîțiva din oamenii echipajului voiră să meargă pe uscat să cumpere niște oi. Fură duși în fața regelui care, sub un copac, împărțea dreptate supușilor săi. Ședea pe tron, adică pe un buștean, atît de mîndru de parcă ar fi șezut pe tronul marelui Mogul. Avea o gardă de trei, patru oameni cu suliți de lemn ; o umbrelă în formă de baldachin îl ferea de arșița soarelui. Toate podoabele lui și cele ale reginei, soția lui, constau în pielea lor neagră și în cîteva inele. Acest prinț, mai mult vanitos decît sărac, îi întrebă pe străini dacă se vorbea

mult despre el în Franța. Credea că numele lui ar trebui dus de la un pol la altul, și spre deosebire de acel cuceritor despre care se spunea că a făcut să tacă întreg pământul, acesta credea că întregul univers ar trebui să vorbească despre el.

Cînd hanul tătarilor isprăvește masa, un crainic vestește că toți regii pământului se pot duce să mănînce și ei, dacă vor. Sălbaticul acesta care nu mănîncă decît lapte, care n-are casă, care trăiește numai din tîlhării, îi privește pe toți regii din lume ca pe sclavii lui și îi insultă cu regularitate, de două ori pe zi.

Din Paris, în 28 ale lunii Regeb, 1713

Scrisoarea XLV

RICA LUI USBEC

La ***

Ieri dimineața, pe cînd eram încă în pat, auzii pe cineva bătînd puternic în ușa deschisă brusc, ca smulsă din țîțîni, de un om cu care legasem oarecare prietenie și care mi se păru scos din minți.

Îmbrăcămintea îi era într-un hal fără de hal. Peruca pusă strîmb, nepieptănată ; nu avusese timp să-și mai cîrpească surtucul negru și renunțase în acea zi la grija atentă cu care de obicei își ascundea sărăcia veșmintelor.

— Scoală-te, îmi spuse el, am nevoie de dumneata pentru azi. Am de făcut mii de cumpărături și aș fi încîntat să le facem împreună. Va trebui să mergem întîi în strada Saint-Honoré să vorbim

cu un notar căruia i s-a încredințat vînzarea unui petec de pămînt în valoare de cinci sute de mii de livre. Vreau să-l cumpăr eu. Venind încoace m-am oprit cîteva clipe în cartierul Saint-Germain, unde am închiriat cu două mii de scuzi o locuință. Sper să semnez chiar azi contractul.

De îndată ce fui îmbrăcat sau aproape îmbrăcat, omul meu mă făcu să cobor în grabă.

— Să cumpăr întîi o trăsură și să găsim un echipaj. Într-adevăr cumpărarăm nu numai o trăsură, ci și alte mărfuri în valoare de o sută de mii de franci, în mai puțin de o oră. Totul se făcu foarte repede, pentru că omul meu nu se tîrguí și nu plăti nimic. Nici nu se deplasă. Visam toate astea. Cînd l-am cercetat mai bine am găsit un ciudat amestec de bogăție și de mizerie, astfel încît nu știam ce să cred. Dar în cele din urmă rupsei tăcerea și luîndu-l de o parte i-am spus :

— Bine, domnule, cine o să plătească toate astea ?

— Eu, îmi răspunse el. Vino în camera mea ! Am să-ți arăt comori uriașe, bogății rîvnite de cei mai mari monarhi ! Dumneata însă n-o să le jinduiești pentru că le vei împărți totdeauna cu mine. L-am urmat. Ne-am cățărat la etajul al cincilea și pe o altă scară ne-am cocoțat la al șaselea, unde am dat de o încăpere deschisă celor patru vînturi, în care nu se găseau decît două-trei duzini de vase de pămînt, pline cu felurite licori. M-am sculat în zori, îmi spuse el, și înainte de toate am făcut ceea ce fac de douăzeci și cinci de ani, adică : m-am dus să-mi văd opera. Am înțeles că a venit ziua cea mare în care trebuia să devin mai bogat decît

oricare om de pe pămînt. Vezi licoarea [1] asta roşie ? Are acum toate calităţile cerute de filozofi, ca să prefacă metalele. Am scos din ea grăunţele acestea, care după culoare sînt aur adevărat, deşi cam imperfect ca greutate. Secretul acesta descoperit de Nicolas Flamel [2], dar pe care Raymond Lulle [3] şi alţii un milion l-au căutat într-una, a ajuns la mine, care sînt azi posesorul fericit. Facă cerul să nu folosesc comorile ce mi le-a dat decît pentru gloria lui !

Am ieşit şi am coborît sau, mai degrabă, m-am năpustit pe scări în jos, cuprins de mînie, lăsîndu-l pe omul acela bogat în spitalul lui. Adio, dragul meu Usbec. O să viu mîine să te văd, şi, dacă vei vrea, o să ne întoarcem împreună la Paris.

Din Paris, în ultima zi a lunii Regeb, 1713

Scrisoarea XLVI

USBEC CĂTRE REDI

La Veneţia

Văd pe aici oameni care discută la nesfîrşit despre religie, dar în acelaşi timp se pare că se întrec în a o respecta cît mai puţin.

---

[1] Probabil că, scriind această scrisoare, Montesquieu s-a gîndit la medicul Boudin, care crezu că a găsit secretul alchimiştilor şi despre care Saint Simon a scris un incomparabil portret, prea lung pentru a putea să fie reprodus aci.

[2] *Nicolas Flamel* (1330—1418), jurist al universităţii din Paris, alchimist considerat de contemporani drept vrăjitor.

[3] *Raymond Lulle* (1235—1315), spaniol, teolog mistic şi alchimist.

Nu numai că nu sînt mai buni creştini, dar nici măcar mai buni cetăţeni şi tocmai asta mă surprinde : pentru că, în orice credinţă ai trăi, respectarea legilor, dragostea de oameni, cinstirea părinţilor sînt totdeauna primele fapte religioase.

Într-adevăr principalul scop al unui credincios n-ar trebui oare să fie acela de a face pe placul divinităţii ce a întemeiat religia în care crede ? Dar mijlocul cel mai sigur pentru a-şi atinge scopul e fără îndoială acela de a respecta legile societăţii şi datoriile faţă de oameni. Deoarece, indiferent de credinţă, de îndată ce ai una, trebuie să deduci că Dumnezeu îi iubeşte pe oameni din moment ce a întemeiat o religie ca să-i facă fericiţi. Şi că, dacă el îi iubeşte pe oameni, poţi fi sigur că-i faci pe plac iubindu-l şi tu, practicînd faţă de ei toate cele pe care iubirea şi omenia le cere, neîncălcînd legile lor.

Eşti mai sigur că vei fi prin aceasta plăcut lui Dumnezeu decît asistînd la cutare sau cutare ceremonie. Pentru că ceremoniile nu au prin ele însele nici un grad de bunătate. Ele nu sînt bune decît prin comparaţie şi numai în măsura în care le-ar fi ordonat Dumnezeu. Dar aceasta formează subiectul unei mari discuţii. Te poţi uşor înşela pentru că ai de ales ceremoniile unei singure religii dintre cele ale altor două mii.

Un om se ruga lui Dumnezeu în fiecare zi :

— Doamne, nu înţeleg nimic din toate cîte se vorbesc despre tine. Aş vrea să te slujesc după voinţa ta, dar fiecare om pe care îl întreb vrea să te slujesc după a lui. Cînd vreau să-mi fac rugăciunea nu ştiu în ce limbă să-ţi vorbesc. Nu ştiu nici cum să stau ; unul zice că trebuie să mă rog

în picioare ; altul vrea să șed, al treilea îmi cere să stau în genunchi. Dar asta nu e tot : sînt unii care pretind că trebuie să mă spăl în fiecare dimineață cu apă rece. Alții susțin că m-ai privi cu scîrbă dacă nu m-aș lăsa să mi se taie o bucățică de carne. Mi s-a întîmplat mai ieri să mănînc iepure într-un han. Trei oameni care stăteau în apropiere, mă făcură să mă înspăimînt. Toți trei susțineau că te-am jignit grozav : primul [1], pentru că acest animal e spurcat ; al doilea [2], pentru că iepurele nu fierbe înăbușit ; în fine, al treilea [3], pentru că iepurele nu era pește.

Un brahman care trecu pe acolo și pe care-l luasem ca judecător, îmi spuse :

— N-au dreptate, pentru că, probabil, nu dumneata ai ucis animalul ăsta.

— Ba da, îi răspunsei eu.

— Ah ! Ai făcut o nelegiuire și Dumnezeu n-o să te ierte niciodată, îmi spuse el cu asprime. De unde știi că n-a trecut în animalul acesta sufletul tatălui dumitale ?

Toate lucrurile astea, Doamne, mă pun într-o neînchipuită încurcătură. Nu pot să-mi întorc capul fără să fiu amenințat că te-am jignit ; totuși eu aș vrea să-ți fiu pe plac și în acest scop să-mi folosesc viața pe care mi-ai dat-o. S-ar putea să mă înșel ; dar cred că cel mai bun mijloc pentru a reuși e să trăiesc ca un cetățean în societatea în care m-ai născut și ca tată bun al familiei pe care mi-ai dat-o.

Din Paris, în 8 ale lunii Șahran, 1713

[1] Un evreu.
[2] Un turc
[3] Un armean.

Scrisoarea XLVII

ZACHI CĂTRE USBEC

La Paris

Am să-ţi împărtăşesc o mare noutate : m-am împăcat cu Zefis. Haremul, pe care îl disputam între noi, s-a unit. Numai tu lipseşti din aceste locuri unde domneşte pacea. Vino, dragul meu Usbec, vino aici să faci să triumfe iubirea.

Am dat în cinstea lui Zefis un mare ospăţ la care au fost invitate mama ta, soţiile tale şi cele mai de seamă dintre iubite. Au fost de asemenea de faţă mătuşile tale şi cîteva verişoare. Ele au venit călare, învăluite în norul întunecat al vălurilor şi veştmintelor.

A doua zi am plecat la ţară unde speram să fim mai libere. Ne-am urcat pe cămile, cîte patru în fiecare litieră. Deoarece călătoria a fost făcută în pripă n-am mai avut timp să trimitem înainte eunucul [1], dar şeful-eunuc, isteţ ca totdeauna, a luat o altă măsură de prevedere : puse peste pînza care împiedica să fim văzute, o perdea atît de groasă încît nu puteam vedea absolut pe nimeni.

Cînd am ajuns la acel rîu pe care trebuia să-l trecem, fiecare dintre noi, aşa cum e obiceiul, se aşează într-o ladă şi fu dusă pe corabie. Ni se spusese că pe rîu e multă lume. Un curios care se apropie prea mult de locul unde eram închise primi o lovitură mortală, care îi răpi pe veci lumina zilei. Un altul care se scălda gol, lîngă mal, avu aceeaşi soartă. Eunucii tăi sacrificară pe aceşti doi nenorociţi pentru onoarea ta şi a noastră.

[1] Eunucii călări, împrejurul litierei, strigă „curuc, curuc !" (adică înapoi !) lovind cu bastoanele şi străpungînd cu săbiile pe curioşi.

Dar ascultă urmarea aventurilor noastre. Cînd ajunserăm în mijlocul fluviului se ridică un vînt atît de puternic şi un nor atît de îngrozitor acoperi cerul încît mateloţii începură să deznădăjduiască. Înspăimîntate de pericolul acesta am leşinat aproape toate. Îmi amintesc că am auzit vocea şi cearta eunucilor dintre care unii ziceau că ar trebui să ne anunţe pericolul şi să ne scoată din cuşcă. Şeful lor însă o ţinu una şi bună că mai degrabă să moară decît să rabde ca stăpînul lui să fie necinstit în acest fel şi că va înfige pumnalul în pieptul celui care ar mai face propuneri aşa de îndrăzneţe. Una din sclavele mele, pierzîndu-se cu firea, alergă dezbrăcată spre mine, să mă ajute. Un eunuc negru o apucă însă cu brutalitate şi o făcu să-şi reia locul. În acel moment am leşinat şi nu mi-am revenit decît după ce pericolul trecuse.

Cît de supărătoare sînt pentru femei călătoriile ! Bărbaţii sînt supuşi doar la primejdiile care le ameninţă viaţa pe cînd noi, în fiecare clipă, sîntem în pericol să ne pierdem viaţa sau virtutea. Adio, dragă Usbec ! Te voi adora întotdeauna !

Din haremul Fatmei, în 2 ale lunii Ramazan, 1713

Scrisoarea XLVIII

USBEC CĂTRE REDI

La Veneţia

Cei cărora le place să înveţe nu sînt niciodată leneşi. Deşi nu am nimic important de făcut sînt totuşi ocupat în permanenţă. Îmi trec vremea observînd. Seara scriu ceea ce mi-a atras atenţia, ceea ce am văzut şi auzit în timpul zilei. Totul mă interesează, totul mă uimeşte. Sînt un copil

ale cărui simțuri delicate sînt puternic impresionate de cele mai mărunte lucruri.

Poate că n-ai să mă crezi ; sîntem primiți în toate cercurile, în toată societatea, datorită în mare parte, cred, spiritului viu și veselici naturale ale lui Rica, daruri care îl fac să caute lumea și lumea să-l caute în aceeași măsură. Aerul nostru de străini nu mai supără pe nimeni. Ne bucurăm chiar de surpriza ce le-o produce politețea noastră. Francezii nu-și închipuiau că și climatul țării noastre poate crea oameni. Totuși, trebuie să recunosc, merită să le dai o dezmințire.

Am petrecut cîteva zile într-o casă de țară, lîngă Paris, la un om onorabil, încîntat să primească oaspeți. Are o soție foarte drăgălașă, la care simplitatea se unește cu o veselie ce le lipsește totdeauna doamnelor noastre din Persia, obișnuite cu o viață retrasă.

Străin cum eram, n-aveam nimic altceva mai bun de făcut decît să studiez, după obiceiul meu, mulțimea de oameni care se revărsa fără încetare, oameni ale căror caractere îmi ofereau mereu ceva nou. Am remarcat de la început unul a cărui simplitate mi-a plăcut. M-am simțit atras de el și el de mine, astfel încît eram mereu împreună, unul lîngă altul.

Într-o zi aflîndu-ne într-un cerc larg și discutînd aparte, fără să ne sinchisim de conversația generală, i-am spus :

— Veți găsi poate că sînt mai mult curios decît politicos dar, vă implor, permiteți-mi să vă pun cîteva întrebări. Și asta pentru că m-am săturat să nu fiu la curent cu nimic și să trăiesc alături de oameni pe care nu-i pot înțelege. Mă muncesc de două zile : printre oamenii aceștia nu e nici măcar unul cu care să nu mă fi chinuit de două

sute de ori, totuși n-o să-i pot pricepe nici peste o mie de ani. Mi-e mai greu să-i cunosc pe ei decît pe însăși soțiile marelui nostru monarh.

— Poți să mă întrebi, îmi răspunse el. O să-ți spun tot ce dorești. Cu atît mai mult cu cît te știu discret și că n-o să abuzezi de încrederea mea.

— Cine e omul acela, întrebai eu, care ne-a vorbit atît despre mesele pe care le dă celor mari, care e atît de familiar cu ducii și vorbește atît de des cu miniștrii voștri despre care mi s-a spus că sînt atît de scumpi la vedere ? De bunăseamă, e un om deosebit. Dar are o figură atît de josnică, nu face de loc cinste oamenilor deosebiți și nu cred să aibă vreo educație aleasă. Eu sînt străin, dar mi se pare că există în general o anumită politețe comună tuturor națiunilor. Eu nu i-am găsit nici o urmă din asta. Oare oamenii voștri de seamă sînt mai prost crescuți ca ceilalți ?

— Omul acesta, îmi răspunse el rîzînd, e un fermier. E mai presus decît alții prin averi, dar cu mult mai prejos prin naștere. Ar putea avea cea mai bună masă din Paris, dacă s-ar putea hotărî să mănînce acasă. După cum vezi, e foarte obraznic, dar are un bucătar excelent : față de care nu e de fel nerecunoscător căci, ați auzit, l-a închiriat pe toată ziua.

— Dar omul acela mare îmbrăcat în negru, întrebai eu, pe care doamna aceea l-a așezat lîngă dînsa, cum de are o îmbrăcăminte atît de mohorîtă și un aer atît de vesel, un obraz atît de proaspăt ? Surîde cu grație de îndată ce i se vorbește ; ținuta lui e mai simplă, dar mai îngrijită chiar decît a femeilor.

— Acesta e un predicator, îmi răspunse, sau, ceea ce e chiar mai rău, un duhovnic. Așa cum îl

vezi, știe mai multe decît soții. Cunoaște slăbiciunile femeilor, dar și ele le știu pe ale lui.

— Cum așa ? spusei, vorbește tot timpul de ceva căreia îi spune „virtute".

— Nu tot timpul, îmi răspunse el. La urechea unei femei nostime vorbește mai bucuros de păcate. Tună și fulgeră cînd e în public, dar e blînd ca un miel în viața particulară.

— Mi se pare, spusei eu atunci, că i se dă multă considerație, multă importanță.

— Păi cum ! Importanță ! E un om necesar. Contribuie la a face plăcută viața retrasă. Dă sfaturi mărunte, face servicii, fixează vizite, împrăștie durerile de cap mai bine decît oricine pe lume ; e un om excelent.

— Dar dacă nu vă stingheresc, spuneți-mi, cine e cel din fața voastră, atît de prost îmbrăcat, care din cînd în cînd se schimonosește și vorbește altfel decît ceilalți, care n-are destul spirit ca să vorbească, dar care vorbește ca să arate că îl are ?

— Acesta e un poet, mi se răspunse, bufonul speciei omenești. Oamenii de felul lui spun că s-au născut ceea ce sînt, asta e adevărat. Dar mai cred că vor fi așa toată viața. Cu alte cuvinte acești poeți sînt cei mai ridiculi dintre toți oamenii, aproape întotdeauna. De aceea nimeni nu-i cruță. Asupra lor se revarsă din belșug disprețul tuturor. Pe ăsta de-aici, foamea l-a făcut să intre în această casă. E bine primit de stăpîn și de stăpînă, a căror bunătate și politețe nu se dezmint în fața nimănui. Cînd s-au căsătorit, le-a scris un epitalam. E cea mai bună lucrare a lui, pentru că însurătoarea acestora s-a dovedit a fi tot atît de fericită pe cît o prezisese.

Poate că n-o să mă crezi, adăugă el, plin cum ești de prejudecățile orientului. Există pe la noi căsă-

torii fericite şi femei cărora virtutea le e un strașnic păzitor. Oamenii despre care vorbim se bucură împreună de o pace netulburată. Sînt iubiți și prețuiți de toată lumea, numai că firea lor bună îi face să primească în casa lor tot felul de oameni. Asta face ca uneori să existe o societate cam proastă. Și nu că i-aș dezaproba : trebuie să trăiești cu oamenii așa cum sînt. Oamenii despre care se spune că sînt de bună condiție nu-s adesea decît cei ale căror vicii sînt mai rafinate. Și, poate că și cu ei ca și cu otrăvurile, cele mai subtile sînt și cele mai periculoase.

— Dar bătrînul acela, spusei cu foarte încet, cu o înfățișare atît de tristă ? La început am crezut că e vreun străin deoarece pe lîngă că e îmbrăcat altfel decît ceilalți, critică tot ce se face în Franța și nu aprobă guvernul dumneavoastră.

— E un vechi luptător, îmi spuse el, care se face remarcat de auditori prin mulțimea faptelor sale de arme. Nu poate suporta ca Franța să cîștige bătălii la care el să nu se fi aflat sau să laude cineva un atac la care el să nu fi luat parte. Se crede atît de necesar istorici țării noastre, încît își închipuie că istoria se sfîrșește o dată cu el. Rănile ce le-a primit le socotește ca un semn de dizolvare a monarhiei și spre deosebire de acei filozofi care spun să te bucuri de clipa prezentă și că trecutul nu contează, el nu se bucură, dimpotrivă, decît de trecut și nu trăiește decît în campaniile pe care le-a făcut. Respiră aerul timpurilor ce s-au scurs, după cum eroii trebuie să trăiască în cele ce vor veni după el.

— Dar pentru ce și-a părăsit serviciul ? întrebai eu.

— Nu și l-a părăsit de loc, îmi răspunse. Serviciul l-a părăsit pe el. A fost numit într-un post

mărunt unde tot restul zilelor sale o să povestească, dar mai departe n-o să ajungă ; drumul onorurilor îi e închis.

— Și pentru ce ? spusei eu.

— Noi, aici în Franța, avem un principiu, îmi răspunse el. „Să nu ridici ofițeri a căror răbdare a lîncezit în funcții de subalterni.“ Noi îi primim pe aceștia ca pe oameni al căror spirit s-a îngustat din cauza flcacurilor și care, datorită obișnuinței cu lucruri mărunte, au devenit incapabili de cele importante. Noi sîntem de părere că dacă un om nu are la treizeci de ani calitățile unui general, n-o să le aibă niciodată. Omul lipsit de o privire care să-i arate dintr-o dată o întindere de mai multe leghe în diverse situații și lipsit și de acea prezență de spirit care face ca într-o victorie să folosești toate avantajele și în caz de înfrîngere toate resursele, acest om nu va dobîndi niciodată talentele acestea. Din cauza asta avem funcții strălucite pentru acești oameni mari, sublimi, cărora cerul nu le-a dat numai inimă ci și geniu eroic, și funcții secundare pentru cei ale căror cusururi le sînt tot așa. Așa sînt oamenii care au îmbătrînit în vreun război obscur. Ei nu reușesc să facă decît ceea ce au făcut toată viața și nu trebuie să te-apuci să le pui mai mult în circă tocmai cînd li se înmoaie balamalele ! După cîteva clipe mă cuprinse iar curiozitatea și îi spusei :

— Mă oblig să nu vă mai pun întrebări, dacă îmi mai permiteți numai una : cine e tînărul acela înalt, cu păr bogat, puțin în minte și atît de obraznic ? De ce vorbește mai tare ca ceilalți și se simte atît de încîntat că e pe lume ?

— Asta e un om norocos, îmi răspunse el.

La vorbele acestea unii intrară, alții ieșiră, lumea se ridică... Cineva veni să-i vorbească genti-

lomului meu şi eu rămăsei tot atît de nelămurit ca înainte. Dar după un răstimp, nu ştiu prin ce întîmplare, tînărul acela se găsi lîngă mine şi-mi adresă cuvîntul :

— E timp frumos, n-aţi vrea, domnule, să faceţi o scurtă plimbare prin grădină ?

I-am răspuns cît am putut mai amabil :

— Da ! şi am ieşit împreună.

— Am venit la ţară, îmi spuse el, ca să-i fac plăcere stăpînei casei, cu care nu stau prea rău. E pe lumea asta o anumită femeie care n-o să fie tocmai încîntată de acest lucru, dar ce să-i faci ? Întîlnesc cele mai drăguţe femei din Paris ; dar nu mă opresc la nici una. Le dau multă bătaie de cap, pentru că, între noi fie vorba, eu însumi nu fac prea multe parale.

— Se vede, domnule, spusei eu, că aveţi vreo ocupaţie sau vreo funcţie care vă împiedică să fiţi mai insistent pe lîngă ele.

— Nu, domnule, n-am altă ocupaţie decît să-i fac pe soţi să turbeze sau pe părinţi să dispere. Îmi place să pun pe jar o femeie care îşi închipuie că m-a dat gata şi s-o aduc la doi paşi de a mă pierde. Sîntem cîţiva tineri care ne-am împărţit astfel tot Parisul şi îl facem să se intereseze de cele mai mici fapte ale noastre.

— După cîte înţeleg eu, i-am răspuns, dumneavoastră faceţi mai mult tărăboi decît cel mai valoros războinic şi sînteţi mai respectat decît cel mai serios judecător. Dacă aţi fi în Persia nu v-aţi bucura de toate aceste avantaje. Mai nimerit aţi fi pentru a ne păzi doamnele decît pentru a le place !

M-am înroşit de furie. Şi chiar dacă i-am vorbit atît de puţin nu m-am putut împiedica să nu-l bruschez.

Ce părere ai despre o țară unde sînt tolerați asemenea cameni ? Unde este lăsat să trăiască unul care are asemenea îndeletniciri, unde necredința, trădarea, furtul, perfidia și nedreptatea duc la stimă ? Unde un om e respectat pentru că răpește unui părinte fiica, unui bărbat soția și tulbură legăturile cele mai dulci și mai sfinte ? Fericiți copiii lui Ali, care își apără familiile de necinste și ademenire ! Lumina zilei nu e mai curată decît focul ce arde în inimile femeilor noastre. Fiicele noastre nu se gîndesc fără cutremurare la ziua care va trebui să le răpească acea virtute ce le face asemenea îngerilor și forțelor imateriale. Scumpă țară natală, asupra căreia soarele își aruncă primele lui raze, tu nu ești mînjită de oribilele crime care obligă acest astru să se ascundă de îndată ce se ivește în Occidentul cel negru !

Din Paris, în 5 ale lunii Ramazan, 1713

Scrisoarea XLIX

RICA LUI USBEC

La ***

Stînd acum cîteva zile în camera mea, văzui că intră un derviș îmbrăcat ciudat : barba îi cobora pînă la cingătoarea de frînghie și umbla desculț. Hainele îi erau cenușii și grosolan croite. Totul mi se păru atît de curios încît primul meu gînd fu să trimit după un pictor să-i facă o schiță.

Începu prin a-mi face complimente și aflai că era un om merituos, ba mai mult, un caputin.

— Mi s-a spus, domnule, continuă el, că vă veți înapoia curînd la curtea Persiei unde aveți un rang

mare. Am venit să vă cer protecție și să vă rog să obțineți de la rege un mic sălaș pe lîngă Casbin pentru doi-trei călugări.

— Părinte, îi răspunsei, vrei așadar să mergi în Persia ?

— Eu, domnule, zise el, Doamne ferește ! Aici sînt mai mare peste multe mînăstiri și nu mi-aș schimba situația cu nici un caputin din lume.

— Dar atunci, ce naiba vrei de la mine ?

— Dacă am avea acolo un adăpost, spuse el, preoții noștri din Italia ar putea trimite doi-trei călugări de-ai lor !

— Și cunoști probabil pe călugării aceia ? întrebai eu.

— Nu, domnule, nu-i cunosc !

— Ei, drăcie, atunci ce-ți pasă dacă ei se duc sau nu în Persia ? Straşnică idee să-i faci pe doi caputini să respire aerul din Casbin. Ar fi foarte folositor lucru și pentru Europa și pentru Asia. E foarte necesar să-i interesezi în treaba asta și pe monarhi : iată ce se cheamă *colonii* ! Pleacă, dumneata și semenii dumitale nu sînteți de loc făcuți să fiți transplantați. Ați face mai bine să continuați să vă tîrîți prin locurile în care ați făcut ochi.

Din Paris, în 15 ale lunii Ramazan, 1713

Scrisoarea L

RICA LUI***

Am văzut oameni la care virtutea era atît de naturală, încît nici nu se făcea simțită. Se apucau de treabă fără să șovăie, ca din instinct. Departe de a dezvălui prin vorbe calitățile lor rare, s-ar părea că ei nici nu-și dau seama de ele. Iată oa-

menii care-mi plac. Nu acei virtuoși care parcă se miră de propria lor virtute și care privesc o faptă bună ca pe o minune a cărei istorisire trebuie să surprindă.

Dacă modestia este o virtute necesară celor cărora cerul le-a dat mari talente, ce să mai zici de insectele acestea care se încumetă să dea pe față o îngîmfare ce i-ar dezonora pe cei mai mari oameni ?

Pretutindeni întîlnești oameni care vorbesc fără încetare despre ei înșiși. Conversațiile lor sînt o oglindă care redă întotdeauna mutra lor obraznică. Îți vorbesc de cele mai mărunte fleacuri ce li s-au întîmplat și vor ca interesul pe care-l arată față de ele să-i ridice în ochii tăi. Au făcut tot, au văzut tot, au spus tot, au găsit tot ; sînt un model universal, un nesfîrșit subiect de comparație, un nesecat izvor de exemple. Oh ! ce searbădă e lauda care se întoarce de unde a plecat !

Acum cîteva zile un om de teapa asta ne-a împuiat capul timp de două ore cu meritele și talentele lui. Dar cum nu există pe lume *perpetuum mobile* încetă să vorbească. Ne veni rîndul să mai vorbim și noi. Și o făcurăm.

Un om, ce părea destul de trist, începu prin a se plînge de plictiseala conversațiilor.

— Ce ? Dai mereu de proști care se laudă ei pe ei și care își atribuie tot ?

— Aveți dreptate, reluă deodată vorbărețul nostru : ar trebui ca toți să facă la fel ca mine. Eu nu mă laud niciodată. Am avere, familie bună, cheltuiesc, iar prietenii mei spun că am oarecare spirit. De toate astea însă nu vorbesc niciodată. Dacă am cîteva calități, cea de care fac mai mult caz e modestia mea.

M-am mirat de obrăznicia lui și, în timp ce vorbea tare, spusei foarte încet :

— Fericit cel care are destulă mîndrie ca să nu se laude singur niciodată ; care se teme de cei ce-l ascultă și nu-și compromite meritele cu orgoliul altora !

Din Paris, în 20 ale lunii Ramazan, 1713

Scrisoarea LI

NARGUM, AMBASADORUL PERSIEI LA MOSCOVA, CĂTRE USBEC

La Paris

Mi s-a scris din Ispahan că ai plecat din Persia și că acum ești la Paris. De ce trebuie să aflu despre tine prin alții și nu chiar de la tine ?

Porunca regelui regilor mă reține de cinci ani în țara asta, unde am încheiat mai multe afaceri importante.

Tu știi că țarul este singurul dintre prinții creștini ale cărui interese sînt legate de ale Persiei, pentru că și el e dușman al turcilor ca și noi.

Imperiul său este mai mare decît al nostru, căci de la Moscova pînă la cel mai depărtat colț de țară, la frontiera cu China, sînt două mii de leghe.

Țarul e stăpîn atotputernic asupra vieții și averii supușilor săi care-i sînt cu toții sclavi, afară doar de patru familii. Locțiitorul profeților, regele regilor, cel care are cerul sub picioare, nici chiar el nu-și arată puterea cu mai multă strășnicie.

De-ai cunoaște clima aspră a Moscovei nu ți-ar veni să crezi că a fi exilat acolo e o pedeapsă. To-

tuși cînd vreun om mare cade în disgrație e trimis în Siberia.

După cum poruncile profetului ne opresc să bem vin, tot așa legile țarului sînt stavilă moscoviților.

Ei au un fel de a-i primi pe oaspeți care nu e de loc persan. Cînd un străin intră într-o casă soțul i-o prezintă pe nevastă-sa și străinul o sărută. Lucrul acesta trece drept o cinste făcută soțului.

În pofida faptului că părinții, în contractul de căsătorie al fiicelor lor, stabilesc că soțul nu le va biciui, nu-ți vine să crezi cît de mult le place femeilor din Moscova să fie bătute. Ele nu pot crede că stăpînesc inima soțului lor dacă acesta nu le bate cum trebuie. O purtare contrară, din partea lui, e semn de indiferență de neiertat. Iată o scrisoare pe care una din ele a scris-o mai zilele trecute mamei sale :

„Dragă mamă,

Sînt cea mai nefericită femeie din lume. Nu există lucru să nu-l fi încercat ca să mă fac iubită de soțul meu, dar n-am izbutit niciodată. Ieri aveam de făcut în casă mii de treburi. Am plecat și am umblat toată ziua prin oraș. Am crezut că, reîntorcîndu-mă acasă, o să mă bată straşnic ; dar nu mi-a spus o vorbă. Soră-mea o duce bine de tot : bărbatul ei o snopește în bătăi în fiecare zi. Nu-și poate arunca ochii la un bărbat fără ca soțul ei să n-o atingă. Se iubesc grozav de mult și trăiesc în înțelegerea cea mai deplină din lume.

De-aia e atît de mîndră ; dar n-o să-i mai dau mult timp să mă disprețuiască. Am decis să mă fac cu orice preț iubită de soțul meu. O să-l înfurii atît de tare încît va trebui să-mi dea dovezi de prietenie. N-o să se mai spună că pe mine nu

mă bate și că trăiesc în casă fără ca el să se gîndească la mine. Chiar dacă o să-mi dea doar un bobîrnac o să țip din răsputeri pentru ca lumea să creadă că totul merge bine. Cred că dacă mi-ar sări în ajutor vreun vecin atunci l-aș strînge de gît. Te rog, dragă mamă, arată-i soțului meu că se poartă cu mine cum nu se poate mai nedemn.

Tata, care e un om atît de cinstit, nu făcea așa. Îmi amintesc că, pe cînd eram mică, mi se părea cîteodată că te iubea prea mult. Te îmbrățișez, scumpa mea !"

Moscoviții, dacă ar vrea să călătorească, nu pot ieși niciodată din țara lor. Astfel, despărțiți prin legile țării lor de celelalte națiuni, și-au păstrat vechile obiceiuri cu atît mai mult cu cît nu credeau că s-ar putea să existe și altele.

Prințul care domnește azi a vrut însă să schimbe totul. A avut multă bătaie de cap cu ei pînă să-i facă să-și taie bărbile. Popii și călugării s-au împotrivit și ei ca să-și apere ignoranța.

El ține la înflorirea artelor și nu pierde din vedere nimic ca să ducă în Europa și Asia faima națiunii sale, uitată pînă acum și cunoscută doar de ea singură.

Neliniștit și frămîntat fără încetare, cutreieră prin ținuturile lui nesfîrșite, lăsînd peste tot urmele asprimii lui firești.

Le părăsește apoi, ca și cum nu le-ar putea cuprinde și pornește să cutreiere, prin Europa, alte provincii și noi regate.

Te îmbrățișez, dragul meu Usbec, și te rog să-mi scrii.

Din Moscova, în 2 ale lunii Șalval, 1713

Scrisoarea LII

RICA LUI USBEC

La ***

Eram mai zilele trecute într-o societate unde mă distram destul de bine. Se găseau acolo femei de toate vîrstele ; una de optzeci de ani, alta de șaizeci de ani, una de patruzeci, care avea o nepoată ce putea să aibă douăzeci, douăzeci și doi de ani. Un anumit instinct mă făcu să mă apropii de aceasta din urmă, care-mi spuse la ureche :

— Ce ziceți de mătușa mea care vrea la vîrsta ei, să mai aibă amanți și să facă pe cocheta ?

— Greșește ! îi răspunsei. Are intenții ce nu vi se potrivesc decît dumneavoastră.

Puțin mai tîrziu mă aflam lîngă mătușa ei care-mi zise :

— Ce spuneți de femeia asta care are cel puțin șaizeci de ani și căreia i-a trebuit azi mai mult de o oră ca să-și facă toaleta ?

— Timp pierdut ! îi spusei eu, pentru așa ceva ar trebui să aibă cineva farmecele dumneavoastră.

Mă găseam lîngă acea nefericită femeie de șaizeci de ani pe care o deplîngeam în gînd, cînd dînsa îmi șopti la ureche :

— Există oare ceva mai ridicul ? Uitați-vă la femeia aceea de optzeci de ani care și-a pus panglici de culoarea focului. Vrea să facă pe tînăra și reușește, căci pare să fi dat în mintea copiilor.

„Ah ! Doamne, îmi spusei, nu ne dăm oare seama decît de caraghioslicul altora ? S-ar putea să fie o fericire, să găsim mîngîiere în slăbiciunile altora !“ Totuși, pornit cum eram pe desfătare, îmi zisei : „Am urcat destul, acum să mai cobor. Să începem cu bătrîna care e culmea“ !

— Doamna mea, semănați atît de mult cu doamna căreia i-am vorbit adineauri, încît parcă ați fi surori. Nu cred că una să fie mai în vîrstă decît cealaltă.

— Ah, într-adevăr domnule, îmi spuse ea. Cînd una din noi va muri, celeilalte va trebui să-i fie o teamă îngrozitoare, fiindcă nu cred că între ea și mine să fie o diferență de vîrstă mai mare de două zile ! După ce o avui la mînă pe bătrîna asta prăpădită, mă dusei la cea de șaizeci de ani :

— Doamnă, trebuie să decideți asupra unui pariu făcut de mine ; m-am prins că doamna aceea și dumneavoastră (i-am arătat-o pe femeia de patruzeci de ani) sînteți de aceeași vîrstă.

— Pe onoarea mea, spuse ea, nu cred să fie între noi o diferență mai mare de șase luni !

Bun, să continuăm. Coborîi încă și mă dusei la femeia de patruzeci de ani.

— Doamnă, faceți-mi plăcerea și spuneți-mi dacă o numiți doar în glumă nepoată pe domnișoara de la masa vecină ? Sînteți la fel de tînără ca ea ! Ba, mai mult, „nepotica“ are fața cam trecută, ceea ce, desigur, nu s-ar putea spune și despre dumneavoastră ! O, culorile acestea vii ale tenului domnici voastre...

— Stați, îmi răspunse ea : îi sînt mătușă ; dar mama ei era cu cel puțin douăzeci și cinci de ani mai bătrînă decît mine. Nici nu eram născute din aceeași căsătorie. Am auzit-o pe sora mea spunînd că fiica ei și cu mine ne-am născut în același an.

— Asta spuneam și eu, doamnă ! Aveam prin urmare dreptate să mă mir !

Dragul meu Usbec, femeile care-și simt dinainte sfîrșitul prin pierderea frumuseții ar vrea să revină la tinerețe ! Ei ! Cum să nu caute să-i înșele

pe ceilalți ? De aceea își dau toată silința să se înșele mai întîi pe ele singure și să scape astfel de ideea cea mai tristă dintre toate.

Din Paris, în 3 ale lunii Șalval, 1713

Scrisoarea LIII

ZELIS CĂTRE USBEG

La Paris

Niciodată vreo pasiune n-a fost mai puternică și mai vie decît a lui Cosru, eunucul alb, pentru sclava mea Zelide. O cere în căsătorie atît de fierbinte încît nu i-o pot refuza. Și pentru ce m-aș opune cînd nici mama ei nu e împotrivă și cînd Zelide însăși pare încîntată de ideea acestei false căsătorii și de umbra zadarnică ce i se oferă.

Ce are de gînd să facă cu acest nenorocit care n-are din ceea ce îi trebuie unui soț decît gelozia, care n-o să-și părăsească răceala decît ca să intre într-o disperare inutilă ; care o să-și amintească mereu ceea ce a fost ca s-o facă să nu uite ceea ce nu mai e ; care e gata oricînd să se dăruie și nedăruindu-se niciodată se va înșela și o va înșela neîncetat. O va face în fiecare clipă să încerce toate suferințele situației sale.

Și ce ! Să trăiești mereu printre închipuiri și fantasme ? Să nu trăiești decît pentru năluciri ? Să te afli mereu alături de plăceri și niciodată în mijlocul lor ? Lîncezînd în brațele unui nenorocit, în loc să răspundă la suspinele sale să nu aibă parte decît de părerile lui de rău ?

Cum să nu dispreţuieşti un asemenea om făcut numai pentru a păzi şi nu pentru a avea ? Caut dragostea, dar n-o găsesc.

Îţi vorbesc deschis pentru că ţie îţi place sinceritatea mea. Prefer felul meu liber de a fi şi sensibilitatea mea pentru plăceri pudorii prefăcute a tovarăşelor mele.

Te-am auzit spunînd de mii de ori că eunucii gustă cu femeile un soi de voluptate necunoscută nouă. Că natura se despăgubeşte de pierderi ; că ea are resurse care repară dezavantajul situaţiei lor ; că poţi înceta de a fi bărbat, dar nu de a fi sensibil şi că în această stare eşti ca într-o a treia simţire unde nu faci, ca să zic aşa, decît să înlocuieşti plăcerile.

Dacă ar fi astfel, aş găsi pe Zelide mai puţin vrednică de plîns. E ceva să trăieşti cu oameni mai puţin nefericiţi.

Dă-mi poruncă în legătură cu cele de mai sus. Vesteşte-mă dacă vrei ca această căsătorie să aibe loc în harem. Adio !

Din haremul din Ispahan, în 5 ale lunii Şalval, 1713

Scrisoarea LIV.

RICA LUI USBEC

La ***

Azi dimineaţa stăteam în camera mea, care, după cum ştii, nu e despărţită de celelalte decît printr-un perete foarte subţire, găurit în mai multe locuri, astfel încît se aude tot ce se vorbeşte în camera vecinului. Un bărbat, ce se preumbla cu paşi mari, spuse altuia :

— Nu știu ce se întîmplă, dar totul se întoarce împotriva mea. Au trecut mai bine de trei zile de cînd n-am scos o vorbă care să-mi facă cinste și m-am și găsit amestecat în toate conversațiile fără să mi se acorde cuvîntul măcar. Îmi pregătisem cîteva spirite ca să-mi împănez discursul, dar nu mi s-a permis să le rostesc. Aveam de povestit o istorioară foarte plăcută ; dar cum aduceam vorba despre ea, lumea se făcea că nu mă aude, ca și cum ar fi făcut-o dinadins. Am cîteva glume care îmbătrînesc de patru zile în mintea mea, fără să le fi putut folosi cîtuși de puțin. Dacă situația asta continuă cred că pînă la urmă o să ajung un prost. Se pare că așa mi-e scris și că de ursita asta nu pot scăpa.

Ieri, sperasem să strălucesc alături de trei sau patru femei bătrîne, care, desigur, nu mă intimidează de loc și ar fi trebuit să vorbesc despre cele mai frumoase lucruri din lume. Îmi trebuia mai mult de un sfert de oră ca să pot conduce conversația ; dar niciodată ele nu spuseră ceva cu șir și ca niște Parce fatale tăiară firul vorbelor mele. Vrei să-ți spun ceva ? Reputația de om de spirit e greu de întreținut. Nu știu cum ai făcut tu de-ai reușit !

— Îmi vine în minte o idee, spuse celălalt : să lucrăm mînă în mînă ca să ne dăm spirit unul altuia. Să ne asociem în acest scop. O să ne spunem în fiecare zi despre ce va trebui să vorbim și o să ne ajutăm atît de bine încît dacă cineva o să vină să ne întrerupă cursul ideilor o să-l atragem noi. Dacă n-o să vrea să vină de bunăvoie o să-l silim, o să stabilim cînd trebuie să aprobi, cînd să zîmbești și cînd să rîzi cu gura pînă la urechi. O să vezi că noi vom da tonul tuturor conversațiilor și că lumea o să admire vioiciunea spiritului și di-

băcia replicilor noastre. O să ne apărăm prin semne din cap. Dacă tu strălucești azi, mîine o să mă ajuți pe mine. Intrînd cu tine într-o casă o să strig arătîndu-te :

— Trebuie să vă spun răspunsul foarte glumeț dat de către acest domn unui om pe care l-a întîlnit pe stradă, și o să mă întorc spre tine : Nu se aștepta de loc ; a fost foarte mirat. O să recit niște versuri de-ale mele și tu o să spui :

— Eram de față cînd le-a compus. Eram la masă, le-a făcut pe negîndite într-o clipă.

O să ne luăm adesea peste picior unul pe altul, și lumea o să spună :

— Ia uite, cum se încaieră, cum se apără ! Nu se cruță ! Să vedem cum au să iasă din încurcătură. Minunat, cîtă prezență de spirit ! O adevărată bătălie !

Dar nimeni n-o să spună că am schimbat cîteva focuri cu o zi înainte. Trebuie să ne cumpărăm cîteva cărți cu culegeri de glume pentru folosința celor ce n-au spirit și vor să-l imite. Totul depinde de modele. Aș vrea ca în mai puțin de șase luni să fim în stare să susținem o conversație de o oră, plină de cuvinte spirituale. Dar va trebui să le purtăm de grijă : să ne îngrijim de soarta lor. Nu e totul să spui o vorbă de spirit, trebuie s-o răspîndești și s-o semeni pretutindeni. Fără asta, totul e pierdut și, îți mărturisesc, nu există nimic mai trist decît să vezi o glumă bună spusă de tine, murind în urechea unui prost care a auzit-o. E adevărat că adesea e o compensație și că spunem la fel de multe prostii care trec *incognito*. Acesta e singurul lucru care ne poate mîngîia în ocazia asta. Iată, dragul meu, ce avem de făcut. Fă ce îți spun eu și îți promit, în mai puțin de șase luni, un loc la Academie. Asta, ca să-ți spun că munca

n-o să fie prea lungă, pentru că după aceea poți să renunți la meserie. O să fii om de spirit, chiar dacă nu ești. Se observă, în Franța, că de îndată ce un om intra într-o societate, își însușește de la bun început spiritul tagmei. Tu o să faci la fel. Nu mi-e teamă pentru tine decît să nu te fisticești cînd vei fi aplaudat !

Din Paris, în 6 ale lunii Zilcade, 1714

Scrisoarea LV

RICA LUI IBBEN

La Smirna

La popoarele Europei primul sfert de oră după căsătorie aplanează toate neajunsurile. Ultimele favoruri sînt totdeauna acordate o dată cu binecuvîntarea nupțială. Femeile nu fac ca persanele noastre, care apără terenul uneori luni întregi. Nu există nimic atît de complet. Și, dacă ele nu pierd nimic e pentru că n-au nimic de pierdut. Se știe însă întotdeauna, clipa căderii lor, ce rușine ! Și fără a cunoaște astrele, se poate prezice exact ora la care se vor naște copiii lor.

Francezii nu vorbesc aproape niciodată de soțiile lor. Le e frică să vorbească de ele în fața oamenilor care le cunosc mai bine decît ei.

Sînt printre ei oameni foarte nefericiți, pe care nu-i mîngîie nimeni : aceștia sînt soții geloși ; alții, pe care îi urăște toată lumea : aceștia sînt soții geloși. Sînt și unii pe care toți bărbații îi disprețuiesc : ăștia sînt tot soții geloși.

De aceea nu există țară în care ei să fie într-un număr atît de mic ca la francezi. Liniștea lor nu

se întemeiază pe încrederea în soţiile lor ; dimpotrivă, pe proasta părere pe care o au despre ele. Toate măsurile de înţeleaptă prevedere ale asiaticilor, vălurile cu care le acoperă, închisorile în care sînt ţinute, vigilenţa eunucilor li se par mijloace mai potrivite pentru a exersa şiretenia acestui sex decît pentru a i-o obosi. Aici soţii se împacă cu soarta şi consideră infidelitatea ca lovitura unui destin inevitabil. Un soţ care ar vrea ca soţia să-i aparţină numai lui ar fi privit ca un tulburător al bucuriei publice, ca un nesocotit care ar vrea să se desfete de lumina soarelui înlăturîndu-i pe ceilalţi oameni.

Aici, un soţ care-şi iubeşte soţia este un bărbat într-adevăr lipsit de merite încît nu se poate face iubit de o alta. Unii abuzează de necesitatea legii ca să înlocuiască plăcerile ce le lipsesc. Alţii se folosesc de toate avantajele în dauna unei societăţi întregi. Sînt şi unii ce se fac stăpîni pe ce nu li s-a dat decît cu drept de folosinţă şi fac tot ce le stă în putinţă ca să surpe o convenţie tacită ce fericeşte ambele sexe. Titlul de soţ al unei femei frumoase, ascuns cu atîta grijă în Asia, aici se poartă fără sinchiseală. Soţul se simte în stare să bage zizanii peste tot. Un prinţ se consolează de pierderea unei cetăţi cucerind alta. Pe timpul cînd turcul ne lua Bagdadul, nu i-am răpit noi Mogolului cetatea Candahar ?

Un bărbat care îndură, în general, necredinţa soţiei sale nu e de loc dezaprobat. Dimpotrivă, lumea îl laudă pentru că e prudent. Numai cazurile excepţionale dezonorează.

Asta nu înseamnă că nu există doamne virtuoase şi se poate spune că ele se disting printre celelalte. Călăuza mea îmi atrăgea mereu atenţia asupra lor ;

dar erau toate atît de urîte încît trebuia să fii un sfînt ca să nu urăşti virtutea.

După toate cîte ţi-am spus despre obiceiurile ţării acesteia, îţi dai uşor seama că francezii nu fac de loc caz de statornicie. Ei cred că a jura unei femei dragoste veşnică e tot atît de ridicul ca a susţine că vei fi mereu sănătos sau că vei fi totdeauna fericit. Cînd promit unei femei că o vor iubi întotdeauna, ei presupun că ea la rîndul ei le promite că va fi vrednică de dragoste şi dacă ea îşi calcă promisiunea, ei nu cred că trebuie să şi-o respecte pe a lor.

Din Paris, în 7 ale lunii Zilcade, 1714

Scrisoarea LVI

USBEC CĂTRE IBBEN

La Smirna

Jocurile de noroc sînt foarte la modă în Europa. A fi cartofor e o situaţie. Acest titlu singur ţine loc de naştere aleasă, de avere, de cinste. Îl pune pe oricine il poartă în rîndul oamenilor cinstiţi, fără să se mai cerceteze, deşi fiecare ştie că judecînd astfel s-a înşelat adesea. Dar ştim cu toţii că oamenii sînt incorijibili.

Femeile, în special, sînt foarte pătimaşe. E adevărat că, în tinereţe, nu se dedau jocului decît pentru a favoriza o pasiune mai preţioasă, dar pe măsură ce îmbătrînesc, pasiunea lor pentru acest joc pare să reîntinerească şi această pasiune umple golul lăsat de celelalte.

Ele vor să-şi ruineze soţii şi ca să reuşească au mijloace potrivite tuturor vîrstelor, de la cea mai

fragedă tinereţe pînă la bătrîneţea cea mai neputincioasă. Rochiile şi trăsurile încep ruina, cochetăriile o măresc, iar jocurile îi pun capăt.

Am văzut adesea nouă sau zece femei, ori mai de grabă nouă sau zece secole şezînd în jurul unei mese. Le-am văzut sperînd, temindu-se, bucurîndu-se şi mai ales le-am văzut înfuriindu-se. Ai fi zis că nu vor mai apuca să se liniştească şi că îşi vor da ortul popii înainte de a le trece desperarea. Ai fi stat la îndoială, neştiind dacă cele cărora le plăteau era creditorii sau moştenitorii lor.

Se pare că sfîntul nostru Profet a urmărit îndeosebi să ne scutească de tot ceea ce ar putea să ne tulbure minţile. Ne-a interzis să bem vin pentru că întunecă gîndul. Printr-o poruncă anume ne-a interzis jocurile de noroc, iar cînd i-a fost cu neputinţă să îndepărteze cauza unor pasiuni, le-a îndulcit. La noi, dragostea nu riscă nici tulburări, nici nebunii. Dragostea e la noi o pasiune duioasă care lasă sufletului pacea. Fiindcă avem mai multe soţii ea ne scapă de dominaţia lor şi tempercază violenţa dorinţelor noastre.

Din Paris, la 10 ale lunii Zilcade, 1714

Scrisoarea LVII

USBEC CĂTRE REDI

La Veneţia

Desfrînaţii de aici întreţin un nesfîrşit număr de femei uşoare, iar credincioşii un infinit număr de preoţi. Aceşti preoţi fac trei jurăminte : de supunere, de sărăcie şi de castitate. Se spune că primul e cel mai bine respectat dintre toate ; cît des-

pre al doilea îți spun eu că nu e de loc. Despre cel de al treilea te las să judeci singur.

Dar oricît de bogați ar fi, dervișii aceștia nu renunță niciodată la calitatea lor de oameni săraci. Mai degrabă ar renunța gloriosul nostru sultan la titlurile sale mărețe și strălucite. Și au dreptate preoții, pentru că titlul acesta pe care și-l dau, de oameni săraci, îi împiedică să fie săraci.

Medicii și unii din dervișii aceștia numiți duhovnici sînt aici sau prea de vază sau prea disprețuiți. Se spune totuși că moștenitorii se înțeleg mai bine cu medicii decît cu duhovnicii.

Am fost mai zilele trecute într-o mînăstire a acestor dervișI. Unul dintre ei, căruia părul alb îi dădea un aer venerabil, mă privi cu mare cinste și după ce îmi arătă toată clădirea, mă duse în grădină unde începurăm să discutăm.

— Părinte, l-am întrebat, ce funcție îndeplinești în comunitate ?

— Domnule, îmi răspunse el foarte încîntat de întrebarea mea, eu sînt cazuist !

— Cazuist ? zisei eu, de cînd sînt în Franța n-am auzit de funcția asta.

— Dar cum ? Nu știți ce e un cazuist ! Ei bine, ascultați, o să vă dau o explicație care vă va mulțumi. Există două categorii de păcate : păcate de moarte, care exclud cu totul paradisul, și păcate venale care îl supără într-adevăr pe Dumnezeu, dar nu-l înfurie pînă într-atît încît să ne refuze fericirea veșnică. Or, toată treaba noastră e să deosebim bine aceste două felurite păcate ; căci cu excepția cîtorva deșuchiați, toți creștinii vor să ajungă în rai. Dar nu găsești pe nici unul care să nu vrea să ajungă în rai cît mai ieftin cu putință. Cînd cunoști bine păcatele de moarte, te străduiești să nu

comiți de-astea și îți aranjezi treburile. Sînt însă oameni care nu aspiră la o perfecțiie atît de mare și, deoarece nu au nici un fel de ambiție, nu-i interesează primele locuri ; astfel că ei intră în rai cum pot. Important e să fie acolo. Asta le ajunge. Scopul lor e să nu facă nici mai mult nici mai puțin decît se cere. Aceștia sînt oamenii care mai degrabă cuceresc cerul decît să-l dobîndească prin merit și care-i spun lui Dumnezeu :

— Stăpîne, am îndeplinit condițiile cu stricteță ! Tu nu poți să nu-ți ții promisiunile ! Dar cum eu n-am făcut mai mult decît ai cerut, te scutesc să-mi dai mai mult decît ai promis.

Prin urmare, sîntem oameni trebuincioși, domnule. Totuși, asta nu e încă tot. Veți vedea, îndată. Crimă nu e fapta în sine, ci cunoașterea celui care a comis-o. Cel care face un rău are conștiința împăcată atîta timp cît crede că nu e rău ceea ce a făcut. Și, deoarece există un număr nesfîrșit de acțiuni echivoce, un cazuist poate să le atribuie un grad de bunătate pe care nu-l au, calificîndu-le ca atare și, cu condiția de a reuși să convingă că acele fapte nu au pic de venin, el li-l scoate cu totul.

Iată, v-am spus acum, taina unui meșteșug în care am îmbătrînit. Am arătat subtilitățile lui. Există un aspect ce se poate da tuturor lucrurilor, chiar și celor care par cel mai puțin susceptibile.

— Părinte, îi zisei eu, toate bune și frumoase, dar cum o să vă împăcați cu cerul ? Dacă marele înțelept ar avea la curte un om ca dumneata, care ar face față de el ceea ce faci dumneata față de dumnezeul dumitale, care ar face deosebiri între poruncile lui, arătîndu-le supușilor cînd să le respecte

și cînd pot să le calce, l-ar trage în țeapă numaidecît!

Cu aceste cuvinte, îl salutai pe dervișul acesta și-l părăsii fără să-i aștept răspunsul.

Din Paris, în 23 ale lunii Maharram, 1714

Scrisoarea LVIII

RICA LUI REDI

La Veneția

La Paris, dragul meu Redi, sînt multe meserii. Un om amabil vine să-ți ofere pe o sumă mică secretul de a face aur.

Un altul îți promite că o să te culce cu spiritele văzduhului cu condiția ca să nu fi cunoscut femeie timp de numai treizeci de ani.

Vei găsi pe urmă prezicători atît de destoinici încît pot să-ți spună întreaga viață cu condiția să fi stat de vorbă un sfert de oră cu servitorii tăi.

Femei dibace fac din virginitate o floare ce piere și renaște în fiecare zi, a suta oară culegîndu-se cu mai multă durere decît prima oară.

Sînt altele care reparînd, datorită artei lor, toate stricăciunile timpului, știu să restabilească pe față o frumusețe îndoielnică și chiar să readucă o femeie în culmea bătrîneții la tinerețea cea mai fragedă.

Toți oamenii aceștia trăiesc sau caută să trăiască într-un oraș care e mama inventivității.

Veniturile cetățenilor nu sînt de loc sigure. Ele constau doar în spirit și iscusință. Fiecare le are pe ale lui și încearcă a le pune cît mai bine în valoare.

Cine ar vrea să numere pe toți oamenii legii care urmăresc veniturile unei moschei, ar număra în același timp nisipul mării și sclavii monarhului nostru.

Un nesfîrșit număr de maeștri de limbi străine, de artă și de știință învață pe alții ceea ce ei înșiși nu știu. Și talentul acesta e într-adevăr considerabil, pentru că n-ai nevoie de prea multă inteligență ca să arăți ceea ce știi ; dar îți trebuie mult mai mult să înveți pe alții ceea ce nu știi.

Aici oamenii nu mor decît subit, altfel moartea nu și-ar putea exercita puterea, pentru că la toate colțurile se găsesc oameni care au leacuri ce nu dau greș împotriva tuturor bolilor ce-ți trec prin minte. În toate prăvăliile sînt întinse plase invizibile în care se prind toți cumpărătorii. Dar cîteodată scapi totuși ieftin : o vînzătoare tînără îi face unui bărbat curte o oră întreagă ca să-l convingă să cumpere o cutie de scobitori.

Nu e nimeni care să nu plece din orașul acesta mai prevăzător decît a venit. Nevoit să-ți lași altora avutul, înveți să ți-l păstrezi. Singurul avantaj pentru străini în acest oraș încîntător,

Din Paris, în 10 ale lunii Safar, 1714

Scrisoarea LIX

RICA LUI REDI

La ***

Eram deunăzi într-o casă unde se afla un cerc de oameni de toate categoriile. Conversația o purtau două femei bătrîne care se siliseră zadarnic în acea dimineață să se întinerească,

— Trebuie să recunoaștem, spunea una dintre ele, că bărbații de azi sînt cu totul altfel decît cei pe care i-am cunoscut în tinerețe. Pe atunci erau politicoși, amabili, curtenitori... Azi, însă, îi găsesc de o brutalitate de nesuferit !

— Toate s-au schimbat, spuse atunci un bărbat ce părea suferind de gută, timpurile nu mai sînt ca altădată. Acum patruzeci de ani toți oamenii erau sănătoși, veseli, n-aveau altceva de făcut decît să rîdă și să danseze. Astăzi, sînt toți de o tristețe insuportabilă.

O clipă mai tîrziu, conversația se ocupă de politică.

— La naiba ! spuse un bătrînel, statul e prost guvernat ! Găsiți-mi azi un ministru ca domnul Colbert. Îl cunoșteam bine pe domnul Colbert. Era unul din prietenii mei, dădea ordin să mi se plătească pensia înaintea oricui. Ce ordine era pe atunci în finanțe ! Toată lumea era mulțumită ! Azi, însă, sînt ruinat !

— Domnule, spuse atunci o față bisericească, vorbiți de perioada cea mai minunată a monarhului nostru de neînvins. A existat vreodată ceva mai măreț decît ceea ce întreprindea el împotriva ereziilor ?

— Dar interzicerea duelurilor nu înseamnă nimic ? spuse cu un aer mulțumit un bărbat care pînă atunci nu vorbise.

— Observația lui e judicioasă, îmi spuse la ureche cineva. Omul acesta e încîntat de edict și-l respectă atît de riguros, încît acum șase luni a încasat o sută de lovituri de baston, nevrînd să calce legea.

Mi se pare, dragă Usbec, că nu judecăm lucrurile decît în legăturile lor tainice cu noi înșine. Nu mă mir că negrii îl zugrăvesc pe drac de o albeață

strălucitoare iar pe zei negri ca tăciunele. Nu mă mir că Venus la anumite popoare are sinii atîrnînd pînă la coapse și că, în sfîrșit, toți cei ce se închină la idoli îi reprezintă pe zeii lor cu figuri omenești, atribuindu-le toate înclinările lor. S-a spus, pe drept cuvînt, că dacă triunghiurile și-ar face un zeu, acesta ar avea desigur trei laturi.

Dragul meu Usbec, cînd văd oamenii ce se tîrăsc pe un atom, adică pe Pămînt, care nu e decît un punct în Univers, propunîndu-se de-a dreptul ca modele Providenței, nu știu cum se împacă una cu alta, atîta extravaganță cu atîta nimicnicie.

Din Paris, în 14 ale lunii Safar, 1714

Scrisoarea LX

USBEC CĂTRE IBBEN

La Smirna

Mă întrebi dacă în Franța sînt evrei? Află că pretutindeni unde se găsesc bani se găsesc și evrei. Mă întrebi ce fac ei aici? Ceea ce fac și în Persia. Nimic nu seamănă mai mult cu un evreu din Asia decît un evreu din Europa.

Ei fac să apară printre creștini, ca și printre noi, o încăpățînare neînduplecată pentru religia lor. Această încăpățînare merge pînă la nebunie.

Religia ebraică e un vechi trunchi care a născut două ramuri ce au acoperit tot pămîntul: mahomedanismul și creștinismul; sau, e mai degrabă o mamă care a născut două fete, iar acestea au acoperit-o de răni; căci în materie de religie, cele mai apropiate sînt cele mai dușmane. Dar oricît de rău a fost tratată, ea nu încetează să se

laude că le-a adus pe lume. Se servește și de una și de alta ca să cuprindă lumea întreagă, în timp ce, pe de altă parte, bătrînețea ei venerabilă îmbrățișează toate timpurile.

Evreii se cred, deci, izvorul oricărei cucernicii și originea oricărei religii. Pe noi, dimpotrivă, ne privesc ca pe niște eretici care și-au schimbat legea sau mai degrabă ca pe niște evrei nesupuși.

Dacă schimbarea s-ar fi produs pe nesimțite ei cred că ar fi fost cuceriți cu ușurință. Dar cum s-a făcut dintr-o dată și violent și cum pot însemna ziua și ora nașterii fiecăreia, se scandalizează găsind și la noi vechime și se țin tare de o religie pe care nici chiar facerea lumii nu a precedat-o.

N-au avut niciodată, în Europa, mai multă liniște decît în prezent. Creștinii încep să se depărteze de spiritul de intoleranță care îi însuflețea. Le-a părut rău că i-a alungat pe evrei din Spania, iar în Franța au regretat că au necăjit niște creștini a căror credință se deosebea întrucîtva de a regelui. S-a constatat că zelul pentru propășirea religiei e diferit de dragostea pe care ar trebui să o aibe cineva față de ea, și că, pentru a o iubi și respecta nu e nevoie să urăști și să persecuți pe cei ce nu o respectă.

Ar fi de dorit ca musulmanii noștri să gîndească cu la fel de mult bun simț asupra acestui paragraf ca și creștinii. Ar fi de dorit ca o dată pentru totdeauna să se facă pace între Ali și Abu-Bekhr [1] și să-l lăsăm pe Dumnezeu să hotărască meritele acestor sfinți profeți.

[1] *Abu-Bekhr*, tatăl vitreg și succesorul lui Mohamed, primul calif. Mort la Medina în anul 634.

Aș vrea ca ei să fie cinstiți prin gesturi de veneraţie şi respect şi nu prin preferinţe deşarte, iar oamenii să caute să le dobîndească bunăvoinţa indiferent de locul dat de Dumnezeu, fie la dreapta sa, fie pe treptele tronului său.

Din Paris, în 18 ale lunii Safar, 1714

Scrisoarea LXI

USBEC CĂTRE REDI

La Veneţia

Intrai zilele trecute într-o frumoasă biserică numită Notre-Dame. Pe cînd admiram acest superb edificiu, avui ocazia să stau de vorbă cu o faţă bisericească pe care o atrăsese acolo, ca şi pe mine, curiozitatea. Conversaţia se opri asupra vieţii liniştite a profesiunii sale.

— Cea mai mare parte a oamenilor, îmi spuse el, invidiază fericirea situaţiei noastre şi pe drept cuvînt. Totuşi, avem şi noi neplăceri. Nu sîntem de loc atît de desprinşi de lume încît să nu fim chemaţi de mii de ori în mijlocul ei, unde avem de susţinut un rol foarte dificil.

Oamenii de lume ne umplu de mirare. Ei nu pot suporta nici încuviinţările noastre, nici opreliştile. Dacă vrem să-i îndreptăm ne găsesc ridicoli ; dacă îi aprobăm ne privesc ca pe nişte oameni mai prejos de misiunea noastră. Nimic nu e mai umilitor decît gîndul că ai indignat nişte credincioşi. Sîntem aşadar constrînşi să păstrăm o conduită echivocă şi să ne impunem păcătoşilor nu printr-un caracter hotărît, ci prin nesiguranţa în care îi punem prin felul în care primim mărturisirea lor.

Pentru asta trebuie să ai mult spirit. Situația aceasta de neutralitate e grea : oamenii de lume care încearcă totul, care se lasă în voia tuturor poftelor ce — după cum le e reușita — îi atrag sau îi resping, izbutesc mult mai bine.

Și asta nu e tot. Starea aceea atît de fericită și de liniștită pe care lumea o laudă atîta, n-o păstrăm și în lume. De îndată ce apărem în mijlocul oamenilor sîntem nevoiți să discutăm. Ne pun, de pildă, să dovedim unuia care nu crede în Dumnezeu, utilitatea rugăciunii, altuia care a negat toată viața nemurirea sufletului să-i dovedim necesitatea postului. Cazna aceasta e istovitoare și cei puși pe rîs nu-s de partea noastră. Ba chiar mai mult : ne chinuie într-una o anumită dorință de a-i atrage la convingerile noastre și pe alții, dorință care, să zic așa, e legată de însăși profesiunea noastră. Lucrul acesta e la fel de ridicol ca și cum i-ai vedea pe europeni străduindu-se în favoarea naturii umane să înălbească fața africanilor. Tulburăm statul, chinuindu-ne să facem să fie acceptate puncte de credință ce nu-s de loc fundamentale. Semănăm cu acel cuceritor al Chinei care își împinsese supușii la o revoltă generală voind să-i oblige să-și rețeze părul și să-și taie unghiile.

Însuși zelul nostru în a-i face pe cei de care răspundem să-și îndeplinească datoria față de sfînta noastră religie este adesea periculos și niciodată însoțit de prea multă prudență. Un împărat, pe nume Theodosie, trecu prin sabie pe toți locuitorii unui oraș chiar și pe femei și copii ; vrînd apoi să intre într-o biserică, un episcop, anume Ambrozie, îi închise ușile ca unui ucigaș sau eretic. Prin asta făcu o faptă eroică. Împăratul, însă, după ce făcu penitența cerută de canoanele bise-

dceşti pentru asemenea crimă, fiind apoi îngăduit în biserică, vru să stea printre preoţi. Atunci, acelaşi episcop îl dădu afară. Prin asta făcu o ispravă de fanatic sau de nebun. Iată cît e de adevărat că nu trebuie să te încrezi în zel. Ce importanţă avea pentru stat sau biserică dacă acel cap încoronat avea sau nu loc printre preoţi ?

Din Paris, în 1 ale lunii Rebiab 1, 1714

Scrisoarea LXII

ZELIS CĂTRE USBEC

La Paris

Deoarece fiica ta a împlinit şapte ani am socotit că e timpul să o mut în încăperile mai dinlăuntru ale haremului şi să nu aştept pînă o avea zece ani ca s-o încredinţez eunucilor negri. Nu e niciodată prea devreme să cruţi o tînără fiinţă de libertăţile copilăriei şi să-i dai o cuviosă educaţie între pereţii sfinţi care adăpostesc neprihănirea.

Am procedat astfel, pentru că eu nu gîndesc ca acele mame care nu-şi închid fiicele decît cu puţin înainte de măritiş, condamnîndu-le astfel, în loc să le consacre la o viaţă de harem şi silindu-le, în mod violent, la un trai pe care ar fi trebuit mai curînd să li-l inspire. Oare trebuie să aştepţi totul de la raţiunea cea puternică şi nimic de la dulcea obişnuinţă ?

E zadarnic să ni se vorbească de supunere faţă de natură. Nu e destul să ne facă să simţim aceasta, trebuie să fim îndemnate să dominăm natura, pentru ca ea să nu ne susţină în acea pe-

rioadă critică, atunci cînd încep să se nască în noi pasiunile care ne încurajează să fim independente.

Dacă n-am fi legate de voi decît prin datorie am putea s-o uităm cîteodată. Dacă n-am fi îndemnate s-o facem decît din înclinare, o altă înclinare, mai puternică, ar reuşi poate s-o slăbească. Dar cînd legea ne dă unui bărbat ea ne răpeşte tuturor celorlalţi, situîndu-ne atît de departe de ei, de parcă am fi la o sută de mii de leghe.

Natura, darnică cu bărbaţii, nu s-a mărginit să le dea dorinţe ; ea a vrut să avem şi noi dorinţe şi să fim astfel unelte însufleţite de fericirea lor. Ne-a vîrît în focul pasiunilor, ca să-i facem pe ei să trăiască liniştiţi. Dacă ies din insensibilitatea lor, natura ne-a sortit tot pe noi să-i facem să şi-o recapete, fără ca noi să putem gusta vreodată această stare fericită pe care le-o dăruim.

Cu toate acestea, Usbec, să nu-ţi închipui că situaţia ta e mai fericită decît a mea. Am gustat aici mii de plăceri pe care tu nu le cunoşti. Imaginaţia mea a lucrat fără încetare pentru a mă face să le ştiu preţul. Eu am trăit, pe cînd tu ai lîncezit.

Chiar în închisoarea în care mă ţii sînt mai liberă decît tine. Oricît ţi-ai îndoi atenţia, ca să mă ştii păzită, eu mă bucur de neliniştea ta. Bănuielile, gelozia, supărarea sînt tot atîtea dovezi ale dependenţei faţă de mine.

Continuă tot aşa, dragă Usbec. Pune-ţi oamenii să vegheze asupră-mi zi şi noapte. Nu te încrede în precauţiile obişnuite. Măreşte-mi fericirea asigurîndu-ţi-o pe a ta şi află că nu mă tem decît de nepăsarea ta.

Din haremul din Ispahan, în 2 ale lunii Rebiab 1, 1714

Scrisoarea LXIII

RICA LUI USBEC

La ***

Îmi vine să cred că vrei să-ți petreci viața la țară. La început nu te pierdeam decît două, trei zile, iar acum, iată, sînt cincisprezece zile de cînd nu te-am văzut! E adevărat că locuiești într-o casă încîntătoare unde găsești o societate pe placul tău și unde poți discuta în voie. Nu-ți trebuie mai mult ca să dai uitării întreaga lume.

În ce mă privește, duc aproape aceeași viață obișnuită. Mă plimb prin lume și încerc s-o cunosc. Fără să-mi dau seama, spiritul meu pierde tot ce îi mai rămăsese asiatic, și mă obișnuiesc lesne cu moravurile europene. Nu mă mai mir atît de mult văzînd într-o casă cinci-șase femei și cinci-șase bărbați și găsesc că asta nu e chiar atît de rău.

Pot să spun că le cunosc pe femei numai de cînd sînt aici. Am aflat despre ele într-o lună mai mult decît aș fi aflat în treizeci de ani într-un harem.

La noi firile sînt asemănătoare, pentru că sînt constrînse. Nu-i vezi pe oameni așa cum sînt, ci așa cum sînt obligați să fie. În slugărnicia inimii și a minții de la noi nu vorbește decît frica, cea care nu are decît un singur limbaj și nu natura care se exprimă atît de diferit și se înfățișează sub atîtea forme.

Prefăcătoria, această artă atît de mult practicată la noi și atît de necesară acolo, aici e necunoscută. Totul vorbește, totul se vede, totul se aude. Inima se arată ca și fața. În obiceiuri, în virtute, în viciu chiar se străvede totdeauna o oarecare naivitate.

Pentru a place femeilor, îți trebuie un anumit talent, deosebit de cel care le place încă și mai

mult : el constă într-un fel de şăgălnicie a spiritului care le amuză, părînd să le promită în fiecare clipă ceva ce nu se poate înfăptui decît după intervale prea lungi.

Această şăguială, firească femeilor, pare a fi ajuns să formeze trăsătura generală de caracter a naţiunii : se glumeşte în consiliu, se glumeşte în fruntea armatei, se glumeşte cu ambasadorii. Profesiile n-ar părea caraghioase decît în măsura aerului de seriozitate ce şi-l iau. Un medic n-ar mai părea ridicol dacă ar purta haine mai puţin lugubre şi dacă şi-ar omorî bolnavii glumind.

Din Paris, în 10 ale lunii Rebiab 1, 1714

Scrisoarea LXIV

ŞEFUL EUNUCILOR NEGRI CĂTRE USBEC

La Paris

Mă aflu într-o încurcătură pe care, mărite stăpîne, nici nu pot să ţi-o descriu. Haremul e într-o neorînduială şi o zăpăceală înspăimîntătoare. Între soţiile tale s-a iscat război. Eunucii s-au dezbinat : nu se aud decît plîngeri, murmure, reproşuri. Dispoziţiile mele sînt călcate în picioare ; totul pare a fi îngăduit în timpurile acestea de nesupunere şi eu nu mă mai bucur în harem de nici un prestigiu.

Nu e nici una printre femeile tale, care să nu se creadă mai presus decît celelalte, prin naştere, prin frumuseţe, bogăţie, spirit, prin dragostea ta, şi care să nu pună în valoare cîteva din calităţile acestea ca să obţină tot ceea ce doreşte. Îmi pierd din ce în ce mai mult acea răbdare îndelungată cu care totuşi am avut nefericirea să le nemulţumesc

pe toate. Prudența mea, chiar complezența — virtute atît de rară și de nepotrivită în postul pe care-l ocup — au fost de prisos.

Vrei, mărite stăpîne, să-ți arăt cauza tuturor acestor dezordini? Ea se află întreagă în inima ta și în blîndețea față de ele. Dacă nu mi-ai lega mîinile, dacă în locul mustrărilor m-ai lăsa să pedepsesc, dacă fără a te înmuia la văicărelile și lacrimile lor le-ai trimite să plîngă înaintea mea, cel care nu mă înduioșez niciodată, le-aș ciopli curînd pe măsura jugului ce trebuie să-l poarte și le-aș tăia pofta de a porunci și de a fi independente.

Răpit la vîrsta de cincisprezece ani din fundul Africii, patria mea, la început am fost vîndut unui stăpîn care avea mai mult de douăzeci de neveste și concubine. Judecînd după înfățișarea mea gravă și tăcută că aș fi potrivit pentru harem, porunci să fiu pentru așa ceva și mi se făcu o operație penibilă la început, dar favorabilă mai tîrziu, pentru că mă apropie de urechea și încrederea stăpînilor mei. Intrai în haremul care mi se părea o altă lume. Primul eunuc, omul cel mai sever pe care l-am văzut în viața mea, stăpînea acolo cu puteri depline. Nu se pomeneau nici neînțelegeri, nici certuri. O liniște profundă domnea peste tot. Toate femeile acelea trebuiau să se culce și să se scoale la aceeași oră în tot timpul anului. Intrau în baie pe rînd și ieșeau la cel mai mic semn pe care li-l făceam. Restul timpului, erau aproape întotdeauna închise în iatacurile lor. Era obiceiul să le țină în cea mai mare curățenie și în scopul acesta aveau neasemuite atenții. Cel mai mic refuz de a se supune era pedepsit fără milă. „Sînt sclav, spunea el, dar al unui om care e stăpînul vostru și al meu și folosesc puterea pe care mi-a dat-o asupra voastră. El vă pedepsește, nu eu, care nu fac altceva decît

să-i împrumut mîna mea !“ Femeile acestea nu intrau niciodată în camera stăpînului nechemate. Primeau această favoare cu bucurie şi cînd erau lipsite de ea, nu se plîngeau. În sfîrşit, eu, ultimul dintre negrii acestui harem paşnic, eram de o mie de ori mai respectat decît în haremul tău unde poruncesc tuturor.

De îndată ce acest mare eunuc află despre priceperea mea, puse ochii pe mine. Îi vorbi stăpînului ca despre un om capabil să lucreze în vederile lui şi să-l urmeze în funcţia pe care o îndeplinea. Nu se miră de tinereţea mea şi socoti că atenţia o să-mi ţină loc de experienţă. Ce să-ţi mai spun ? Îi cîştigai atît de mult încrederea încît nu se dădu în lături să-mi încredinţeze cheile acelor locuri teribile, pe care le păzea de atîta vreme. Sub acest mare maestru învăţai arta dificilă de a porunci şi mă formai în principiile unei stăpîniri neînduplecate. Sub îndrumarea lui studiam inima femeilor. Mă învăţă să profit de slăbiciunile lor şi să nu mă mir de loc de îngîmfarea lor. Adesea îi plăcea să mă pună să le ordon chiar eu şi să le împing pînă la ultima limită a supunerii. Apoi le făcea să revină pe nesimţite şi voia să par eu însumi înduplecat. Trebuia să-l fi văzut însă în acele momente cînd le găsea la marginea disperării, între rugăminţi şi reproşuri ; le suporta lacrimile fără să se emoţioneze. „Iată, spune el cu un aer mulţumit, cum trebuiesc stăpînite femeile ! Numărul lor nu mă stinghereşte de loc. Aş stăpîni la fel toate femeile marelui nostru monarh. Cum ar putea un bărbat să spere să le captiveze inima, dacă eunucii săi credincioşi nu au început prin a le supune mintea ?“

Şi nu era numai hotărît, avea şi un spirit pătrunzător. Le citea gîndurile şi prefăcătoriile.

Gesturile lor studiate, figurile fățarnice. Nu-i ascundeau nimic. Cunoștea pînă și faptele lor cele mai ascunse și vorbele cele mai tainice. Se servea de unele ca să le cunoască pe celelalte și îi plăcea să răsplătească cele mai mărunte destăinuiri. Și, deoarece nu-și întîlneau soțul decît atunci cînd erau anunțate, eunucul chema pe cine voia și îndrepta privirile stăpînului spre cea pe care o avea el în vedere. Această favoare era răsplata vreunui secret descoperit : îl convinsese pe stăpîn că era în interesul ordinei să-i lase lui alegerea aceasta, ca să-i dea mai multă autoritate. Iată cum se cîrmuia, mărite stăpîn, un harem care era, cred eu, cel mai bine rînduit din toată Persia.

Dă-mi mînă liberă, îngăduie să mă fac ascultat. În opt zile pun ordine în zăpăceala asta. Iată ce cere gloria ta și ceea ce pretinde liniștea ta.

Din haremul tău din Ispahan, în 9 ale lunii Rebiab 1, 1714

Scrisoarea LXV

USBEC CĂTRE SOȚIILE SALE

În haremul din Ispahan

Aflu că haremul e în neorînduială. Plin de certuri și de discordii lăuntrice. Nu v-am sfătuit, cînd am plecat, să trăiți în pace și bună înțelegere ? Mi-ați promis-o ! Oare numai ca să mă înșelați ?

Vă înșelați pe voi înșivă ! Dacă nu urmez sfaturile pe care mi le dă marele eunuc, este pentru că doresc să-mi folosesc autoritatea ca să vă oblig să trăiți așa cum v-o cer îndemnurile mele.

Nu m-aș putea servi de aceste mijloace violente decît după ce le-aș fi încercat pe toate celelalte.

Faceţi deci din consideraţie pentru voi înşivă, ceea ce n-aţi vrut să faceţi din consideraţie pentru mine.

Primul eunuc are multe motive să se plîngă. Spune că n-aveţi pic de respect pentru el. Cum puteţi socoti nimerită purtatea aceasta cu umila voastră situaţie? Oare nu lui îi e încredinţată virtutea voastră, pentru cît timp voi lipsi eu? Aceasta e o comoară sfîntă, al cărei păstrător e el. Dar dispreţul pe care i-l arătaţi este mărturia că cei însărcinaţi să vă facă să trăiţi în legile onoarei vă sînt o povară.

Schimbaţi-vă deci purtarea, vă rog, şi faceţi în aşa fel încît să pot respinge şi altă dată mijloacele ce mi se recomandă împotriva libertăţii şi liniştii voastre.

Pentru că aş vrea să vă fac să uitaţi că sînt stăpîn şi să nu-mi amintesc decît că vă sînt soţ.

Din Paris, în 5 ale lunii Şahban, 1714

Scrisoarea LXVI

RICA LUI***

Aici oamenii se prăpădesc după ştiinţă, dar nu ştiu chiar dacă-s aşa de savanţi. Cel care se îndoieşte ca filozof de toate nu îndrăzneşte să nege nimic ca teolog. Omul acesta contradictoriu e întotdeauna mulţumit de sine, cu condiţia să-i fie recunoscute calităţile.

Dorinţa cea mai vie a multor francezi e să aibă spirit, iar a celor care vor să aibă spirit este să scrie cărţi.

Totuşi, nimic nu e mai nepotrivit. Se pare că, în înţelepciunea ei, natura a avut grijă ca prostí-

ile oamenilor să fie trecătoare, dar cărţile le imortalizează. Proştii ar trebui să se mulţumească cu faptul că i-au plictisit pe toţi ce trăiesc o dată cu ei, dar ei vor să chinuie şi generaţiile viitoare, vor ca prostia lor să înfrîngă uitarea de care s-ar fi putut bucura ca de un mormînt ; vor ca posteritatea să afle că ei au trăit şi să ştie pentru totdeauna că au fost proşti.

Dintre toţi autorii disprețuiesc cel mai mult pe compilatorii care aleargă în toate părţile după petece din lucrările altora pe care le aşază într-ale lor, ca pe nişte brazde de iarbă într-un rond cu flori. Aceştia nu-s cu nimic mai presus decît tipografii care rînduiesc literele ce, combinate împreună, dau o carte, la realizarea căreia ei n-au contribuit decît cu mîna de lucru. Aş vrea să fie respectate cărţile originale şi mi se pare că e o profanare să scoţi părţile care le compun din sanctuarul lor şi să le expui unui dispreţ pe care nu-l merită de loc.

Dacă un om n-are nimic nou de spus, să tacă. Cine are nevoie de repetările lui ? Dar, o să zică acest om, aduc o ordine nouă. E un om îndemînatic, va veni în biblioteca mea şi va aşeza în rafturile de jos cărţile care erau sus şi va pune deasupra cele de dedesubt. Se va lăuda că a făcut o capodoperă.

Îţi scriu toate acestea, * * *, pentru că sînt indignat de o carte pe care tocmai am aruncat-o din mînă. O carte atît de voluminoasă încît părea să cuprindă toată ştiinţa lumii.

Mi-am spart însă capul cu ea fără să învăţ nimic. Adio.

Din Paris, în 8 ale lunii Şahban, 1714

Scrisoarea LXVII

IBBEN CĂTRE USBEC

La Paris

Trei corăbii au sosit aici fără să-mi aducă veşti de la tine. Eşti bolnav sau îţi place să mă neliniştești ?

Dacă fiind într-o ţară unde nimic nu te leagă şi tot nu mă iubeşti, ce s-ar întîmpla dacă ai fi în inima Persiei şi în sînul familiei tale ? Dar poate că mă înşel. Eşti destul de atrăgător ca să-ţi găseşti prieteni pretutindeni. Inima e acasă la ea în toate ţările. Cum s-ar putea feri un suflet ales să nu facă legături ? Îţi mărturisesc că respect prieteniile vechi, dar nu mă supără să fac în tot locul altele noi.

În orice ţară am fost, am trăit ca şi cum ar fi trebuit să-mi petrec acolo tot restul vieţii. Am simţit atracţie pentru oamenii virtuoşi, aceeaşi milă sau mai degrabă dragostea pentru nenorociţi, aceeaşi stimă pentru cei pe care bogăţia nu i-a orbit. Aşa e firea mea, Usbec ; oriunde voi găsi oameni îmi voi alege prieteni.

Se află aici un ghebru, care după tine, ocupă cred cel dintîi loc în inima mea : e cinstea întruchipată. Motive speciale l-au obligat să se retragă cu o femeie pe care o iubeşte, în acest oraş, unde trăieşte liniştit, din veniturile unui negoţ cinstit. Întreaga lui viaţă e presărată cu fapte generoase şi, deşi caută viaţa retrasă, în inima lui e mai mult eroism decît în inima celor mai mari împăraţi.

I-am vorbit despre tine, de mii de ori, îi arăt toate scrisorile tale. Văd că asta îi face plăcere şi

știu de pe acum că ai un prieten pe care nu-l cunoști.

Vei găsi aici cele mai de seamă întîmplări din viața lui : oricît de neplăcut i-ar fi fost să le scrie, n-a putut să le refuze prieteniei mele, iar eu ți le încredințez ție.

POVESTEA LUI AFERIDON ȘI A ASTARTEEI

„M-am născut printre ghebri, într-o religie care poate e cea mai veche din lume. Dragostea a venit înaintea rațiunii și am fost foarte nenorocit. N-aveam mai mult de șase ani și aproape că nu mai puteam trăi fără sora mea. Ochii mi se îndreptau mereu spre ea și, cînd mă părăsea o clipă, mi-i regăsea scăldați în lacrimi. Zilele ce treceau îmi sporeau mai mult dragostea decît vîrsta. Tatăl meu, surprins de acest puternic simțămînt, ar fi dorit să ne căsătorească după vechiul obicei al ghebrilor, ce dăinuie de pe vremea lui Camnise dar, teama de mahomedani, sub jugul cărora trăiam, îi împiedică pe cei din neamul nostru să se gîndească la aceste căsătorii sfinte, pe care religia noastră le ordonă mai mult decît le permite și care sînt imagini atît de nevinovate ale unirii rînduite de natură.

Tatăl meu, văzînd așadar că ar fi primejdios să dea ascultare înclinării mele și înclinării lui, hotărî să stingă flacăra pe care o credea încă abia pîlpîind, dar care de fapt era o mare vîlvătaie și, pretextînd o călătorie mă luă cu el, lăsînd-o pe sora mea în seama unei rude. Mama murise de vreo doi ani. N-o să vă spun cîtă desperare stîrni această despărțire. O îmbrățișai pe sora mea, scăldată în lacrimi, dar eu nu plînsei de loc, pen-

tru că durerea mă făcuse aproape nesimțitor. Sosirăm la Tiflis. Tata mă dădu pe mîna unei rude ca să-mi facă educația și mă lăsă acolo. El se întoarse acasă.

După cîtva timp aflai că prin mijlocirea unui prieten o băgase pe sora mea în seraiul regelui unde era în slujba unei sultane. Dacă mi s-ar fi adus la cunoștință moartea ei tot n-aș fi fost mai lovit deoarece, pe lîngă că nu mai speram s-o revăd, prin intrarea ei în serai devenise mahomedană și ea nu mai putea, după prescripțiile acestei religii, să mă privească decît cu silă. Totuși, nemaiputînd trăi la Tiflis, scîrbit de *mine* însumi și de viață, mă întorsei la Ispahan. Primele mele cuvinte nu-i căzură bine tatălui meu. I-am reproșat că-și trimisese fiica într-un loc unde nu putea să intre fără să-și schimbe religia.

— Ai atras asupra familiei dumitale, îi spusei eu, mînia lui Dumnezeu și a soarelui care te luminează ; ai făcut mai rău decît dacă ai fi profanat Elementele, pentru că ai profanat sufletul fiicei dumitale, care nu e mai puțin curat. O să mor de durere și de dragoste, dar fie ca asta să fie singura pedeapsă pe care ți-o va da Dumnezeu ! După aceste cuvinte plecai. Timp de doi ani îmi trăii viața ducîndu-mă să privesc zidurile seraiului și să cercetez locurile unde ar putea să se afle sora mea, expunîndu-mă de mii de ori în fiecare zi să fiu sugrumat de eunucii care fac de gardă în jurul acelor locuri înspăimîntătoare.

În cele din urmă, tata muri. Sultana pe care o slujea sora mea, văzînd-o că se face din zi în zi mai frumoasă începu să fie geloasă și o mărită cu un eunuc care o rîvnea cu pasiune. În felul acesta, sora mea ieși din hărem și împreună cu eunucul ei își luară o casă la Ispahan.

Trecură mai mult de trei luni fără să-i pot vorbi, deoarece eunucul acela era cel mai gelos om din lume şi mă refuza mereu sub diferite motive. În cele din urmă pătrunsei în haremul lui şi îmi permise să-i vorbesc prin nişte jaluzele. Nici ochiul unui linx n-ar fi putut s-o descopere, atît era de înfăşurată în haine şi în văluri şi n-o putui recunoaşte decît după sunetul glasului ei. Cît de mişcat eram, cînd mă văzui atît de aproape şi totuşi atît de departe de ea! Mă stăpînii, fiindcă eram supravegheat. Ea însă, mi se păru că vărsă cîteva lacrimi. Soţul ei vru să-mi ceară scuze, neîntemeiate, dar îl tratai ca pe ultimul sclav. Fu foarte încurcat cînd auzi că vorbeam cu sora mea într-o limbă necunoscută lui: era vechea persană, limba noastră sacră.

— Bine, dragă soră, îi spusei eu, e oare adevărat că ai părăsit religia părinţilor noştri? Ştiu că intrînd în serai a trebuit să îmbrăţişezi mahomedanismul; dar spune-mi, inima ta a putut consimţi, cum au făcut buzele, să părăseşti o religie care îmi îngăduia să te iubesc? Şi pentru ce ai părăsit acea religie care ar trebui să ne fie atît de scumpă? Pentru un mizerabil care poartă încă semnele lanţurilor; care, dacă ar fi om, ar fi ultimul dintre toţi.

— Frate, îmi spuse ea, omul de care vorbeşti e soţul meu. Trebuie să-l respect, oricît de nevrednic ţi s-ar părea; aş fi ultima dintre femei dacă...

— Ah! surioară, îi spusei eu, tu eşti ghebră. El nu ţi-e soţ şi nici nu-ţi poate fi. Dacă ai fi credincioasă ca părinţii noştri, n-ar trebui să-l priveşti decît ca pe un monstru.

— Vai, spuse ea, cît de departe de mine e acum acea religie! De abia mai ştiu preceptele ei, pe care a trebuit să le uit. Vezi că limba pe

care o vorbesc nu mai mi-e familiară şi că îmi vine peste măsură de greu să mă exprim. Dar, crede-mă că amintirea copilăriei noastre mă încîntă într-una. Din vremea aceea, n-am mai avut bucurii adevărate. N-a trecut zi să nu mă gîndesc la tine. Tu eşti vinovat mai mult decît ai crede de căsătoria mea, la care nu m-am hotărît decît în speranţa că te voi revedea. Dar oricît m-a costat ziua aceea, o să mă mai coste încă ! Te văd plin de mînie. Soţul meu tremură de furie şi de gelozie. N-o să te mai văd niciodată. Fără îndoială că îţi vorbesc pentru ultima oară. Şi de va fi aşa, viaţa mea nu va fi lungă !

La aceste cuvinte se înduioşă şi văzîndu-se în neputinţă de a vorbi, mă părăsi, lăsîndu-mă cel mai nefericit dintre oameni.

După trei sau patru zile mă rugai să mi se îngăduie s-o văd pe sora mea. Crudul eunuc ar fi vrut să mă împiedice, dar pe lîngă că soiul acesta de soţi nu au asupra nevestelor lor atîta autoritate ca ceilalţi, o iubea atît de nebuneşte pe soră-mea încît nu putea să-i refuze nimic. O văzui iarăşi, în acelaşi loc şi în aceleaşi condiţii, însoţită de două sclave, ceea ce mă făcu să recurg la limba noastră.

— Surioară, îi spusei, cum se face să nu pot să te văd, fără să fiu pus în această îngrozitoare situaţie ? Zidurile care te ţin închisă, lacătele şi gratiile acestea, paznicii ăştia mizerabili care te supraveghează, mă înfurie ! Cum de ţi-ai pierdut dulcea libertate de care se bucurau strămoşii noştri ? Mama, care era atît de neprihănită, nu-i dădea soţului ei, ca paznic al virtuţii sale, decît însăşi virtutea ei. Trăiau fericiţi şi unul şi altul, într-o încredere mută, iar simplitatea obiceiurilor lor era pentru ei o bogăţie de mii de ori mai pre-

ţioasă decît falsa strălucire de care pari să te bucuri în această casă somptuoasă. Pierzîndu-ţi religia, ţi-ai pierdut libertatea şi fericirea, precum şi acea scumpă egalitate care face cinste sexului vostru. Dar ceea ce e şi mai grav încă e că nu eşti soţia (pentru că nu poţi fi), ci sclava unui sclav exclus din rîndurile oamenilor.

— Ah, frăţioare, îmi spuse ea, respectă-l pe soţul meu, respectă religia pe care am îmbrăţişat-o! După această religie, nu te-aş putea asculta şi nu ţi-aş putea vorbi fără a face o crimă.

— Cum, surioară, îi spusei eu scos din minţi, crezi că religia asta e cea adevărată?

— Ah, spuse ea, cît de uşor ar fi pentru mine, dacă ea n-ar fi adevărată! Am făcut pentru ea un sacrificiu prea mare ca să-mi permit să nu o cred; iar dacă îndoielile mele...

La aceste cuvinte, tăcu.

— Da, surioară, îndoielile tale, oricare ar fi, sînt foarte întemeiate. La ce te poţi aştepta de la o religie care te face nefericită pe lumea asta şi nu-ţi lasă nici o speranţă pentru cealaltă? Gîndeşte-te: religia noastră e cea mai veche religie din lume. Ea a înflorit totdeauna în Persia şi nu are altă origine decît imperiul acesta ale cărui începuturi sînt necunoscute. Doar întîmplarea a adus aici mahomedanismul. Secta aceasta a fost stabilită nu pe calea convingerii, ci a cuceririi. Dacă regii noştri fireşti n-ar fi fost slabi, ai mai vedea domnind încă cultul vechilor magi. Du-te cu gîndul la acele vremuri trecute. Totul o să-ţi vorbească despre magie şi nimic despre secta mahomedană, care, după mai multe milenii, nu ajunsese nici măcar la vîrsta copilăriei.

— Dar, spuse ea, chiar dacă religia mea e mai nouă decît a ta, ea e cel puţin mai pură, pentru că

nu-l adoră decît pe Dumnezeu în timp ce voi adoraţi încă soarele, stelele, focul şi chiar elementele.

— Văd, surioară, că printre musulmani ai învăţat să batjocoreşti sfînta noastră religie! Noi nu adorăm nici astrele, nici elementele şi nici părinţii noştri nu le-au adorat vreodată. Nu le-au ridicat niciodată temple, nu le-au adus niciodată sacrificii. Le-au făcut un cult religios, inferior însă, ca unor creaţii şi manifestări ale Divinităţii. Dar, surioară, în numele lui Dumnezeu care ne luminează, primeşte această sfîntă carte pe care ţi-am adus-o. E cartea legiuitorului nostru Zoroastru. Citeşte-l fără nici o prejudecată. Primeşte în inima ta razele de lumină ce te vor lumina în timpul lecturii. Aminteşte-ţi de părinţii tăi care au cinstit atît de multă vreme Soarele, în sfîntul oraş Balk şi, în sfîrşit, aminteşte-ţi de mine care nu pot spera linişte, bogăţie, viaţă decît din schimbarea ta!

Am părăsit-o foarte mişcat, lăsînd-o să hotărască singură asupra celei mai de seamă probleme ce aş fi putut avea în toată viaţa mea.

M-am reîntors la ea după două zile. Nu-i vorbii. Aşteptai în tăcere sentinţa mea de viaţă sau de moarte.

— Eşti iubit, frate, îmi spuse ea, de către o ghebră. M-am luptat mult timp, dar, Doamne, cîte piedici ridică dragostea! Cît de uşurată mă simt! Nu mai mi-e teamă că te iubesc prea mult, nu mai pot stăvili iubirea mea. Excesul chiar, a devenit legitim. Ah! cît de mult se potriveşte asta cu starea inimii mele! Dar tu, care ai ştiut să rupi lanţurile pe care mi le făurise spiritul meu, cînd o să le rupi şi pe cele care îmi leagă mîinile? Din clipa aceasta sînt a ta! Fă-mă să văd prin

graba cu care mă primeşti cît de drag îţi e acest dar. Frate, cred că voi muri în braţele tale, atunci cînd te voi putea îmbrăţişa întîia oară.

N-o să pot arăta niciodată bucuria pe care am simţit-o la auzul acestor dulci cuvinte. Mă crezui şi mă văzui aievea, într-o clipă, cel mai fericit om. Văzui împlinindu-se aproape toate dorinţele ce le-am avut în douăzeci şi cinci de ani de viaţă. Toate tristeţile ce-mi făcuseră traiul atît de chinuit dispăruseră şi ele ! Dar, după ce mă obişnuii întrucîtva cu aceste plăcute gînduri, văzui că nu eram aproape de fericire, atît pe cît îmi închipuisem înainte, deşi trecusem de cea mai grea dintre piedici. Trebuia să surprind străşnicia paznicilor ei. Secretul vieţii mele nu îndrăznii să-l încredinţez nimănui. Trebuia să facem noi totul, ea şi cu mine. Dacă planul eşua, riscam să fiu tras în ţeapă. Nu vedeam pedeapsă mai crudă decît să greşesc. M-am înţeles cu ea să trimită pe cineva după un ceas de perete pe care i-l lăsase tatăl ei, iar eu să pun înăuntru o pilă — ca să-şi pileacă gratiile de fier ce dădeau spre uliţă — şi o funie înnodată să poată coborî. Pînă atunci urma să n-o mai văd, dar în fiecare noapte mă duceam sub fereastra ei, aşteptînd să-şi poată duce la capăt planul. Cincisprezece nopţi trecură fără să văd pe nimeni, căci nu găsise momente prielnice, cînd să pileacă gratiile. În sfîrşit, într-a şaisprezecea noapte auzii zgomotul pilei. Din cînd în cînd se oprea şi în aceste răstimpuri teama mea era nemărginită. După un ceas de strădanie o văzui legînd frînghia. Îşi dădu drumul şi alunecă în braţele mele. Habar nu mai avea de existenţa primejdiei. Rămăsei multă vreme nemişcat. O dusei la marginea oraşului unde îmi pregătisem din vreme un cal. O aşezai pe crupa

calului, în spatele meu, şi ne depărtarăm cu mare grabă de locul ce ne putea fi fatal. Înainte de revărsatul zorilor ajunserăm într-un loc pustiu, la un ghebru, care trăia retras, muncind cu bratele. N-am socotit că e bine să rămînem la el şi după sfatul său, intrarăm într-o pădure deasă şi ne ascunserăm în scorbura unui stejar bătrîn, pînă cînd zvonul despre fuga noastră se va fi risipit. Trăiam în acest adăpost ascunşi, numai noi doi, spunîndu-ne neîncetat că ne vom iubi întotdeauna. Aşteptam prilejul ca vreun preot ghebru să ne poată cununa după litera sfintelor noastre cărţi.

— Surioară, îi spusei, cît de sfîntă e unirea noastră ! Natura ne-a legat şi religia noastră sacră ne va uni şi mai mult.

În cele din urmă un preot veni să liniştească nerăbdarea iubirii noastre. Întregul ritual al căsătoriei avu loc în casa ţăranului. Ne binecuvîntă şi ne ură de mii de ori tăria lui Gustasp şi sfinţenia lui Hohorasp[1]. Curînd după aceea am părăsit Persia unde nu eram în siguranţă, retrăgîndu-ne în Georgia. Am trăit acolo un an, din zi în zi mai fermecaţi unul de celălalt. Dar, pentru că banii îmi erau pe sfîrşite şi mă temeam de sărăcie, pentru sora mea, nu pentru mine, o părăsii să mă duc să caut ajutoare la rudele noastre. Niciodată o despărţire n-a fost mai duioasă. Dar călătoria nu-mi fu numai zadarnică, ci şi tragică. Găsii toate averile noastre zălogite şi neamurile nu fură în stare să mă ajute de loc. Nu adusei mai mulţi bani decît îmi trebuiau pentru a mă întoarce la iubita mea. Desperarea îmi fu fără margini ! Nu-mi

[1] *Gustasp* şi *Hohorasp* — divinităţi persane.

mai găsii sora. Cu cîteva zile înainte de sosirea mea, tătarii năvăliseră în orașul în care se afla ea. Găsind-o frumoasă, o răpiră și o vîndură unor evrei, ce se duceau în Turcia, nelăsînd decît o fetiță pe care o născuse cu cîteva luni înainte. Îi urmării pe evreii aceia și îi ajunsei cam la trei leghe. Rugămințile, lacrimile mele, fură zădarnice. Îmi cereau mereu treizeci de tomani, și nu-mi scăzură prețul cu nici o para. După ce mă adresasem tuturor, cerînd protecția preoților turci și creștini, mă adresai și unui negustor armean. Îi vîndui fetița și mă vîndui și pe mine pentru treizeci și cinci de tomani. Mă dusei la evrei, le dădui treizeci de tomani și îi dusei cinci surorii mele, pe care încă nu o văzusem.

— Ești liberă, surioară, îi spusei, și pot să te îmbrățișez! Iată, îți aduc cinci tomani. Îmi pare rău că nu m-au cumpărat cu mai mult.

— Cum! spuse ea, te-ai vîndut?

— Da, răspunsei.

— Ah! nefericitule, ce-ai făcut? Nu eram destul de nenorocită și fără să-ți dai osteneala să mă faci și mai mult? Libertatea ta mă consola, iar robia ta o să mă bage în mormînt. Ah! frate, cît de crudă e iubirea ta! Și fetița? N-o văd nicăieri.

— Am vîndut-o și pe ea, spusei. Izbucnirăm amîndoi în lacrimi și nu avurăm puterea să ne spunem nimic. Mă dusei apoi să-l caut pe stăpînul meu și sora mea ajunse la el aproape o dată cu mine. Î se aruncă la picioare.

— Vă cer robia, spuse ea, așa cum alții vă cer libertatea! Luați-mă! O să mă vindeți mai scump decît pe soțul meu. Atunci se iscă o luptă care stoarse lacrimi din ochii stăpînului meu. Neferi-

citule, îmi spuse ea, ai crezut că o să pot primi eliberarea mea în schimbul libertății tale ? Stăpîne, iată, doi nenorociți care vor muri dacă îi despărți. Eu mă dăruiesc ! Plătiți-mă ! Poate că banii aceștia și serviciile mele vor putea dobîndi într-o zi ceea ce nu îndrăznesc să vă cer. E în interesul dumneavoastră să nu ne despărțiți. Gîndiți-vă că viața lui îmi aparține !

Armeanul era un om blînd care fu mișcat de nenorocirea noastră :

— Slujiți-mă cu credință și cu zel fiecare și vă promit că peste un an vă voi reda libertatea. Văd că nu meritați nici unul nenorocirea ce s-a abătut pe capul vostru. Dacă atunci cînd o să fiți liberi veți fi atît de fericiți pe cît meritați, dacă norocul o să vă surîdă, sînt sigur că o să mă despăgubiți de pierderea pe care o voi avea !

Amîndoi îi îmbrățișarăm genunchii și îl întovărășirăm în călătorie. Ne ușuram unul altuia muncile de robi. Eram încîntat cînd puteam face munca ce-o avea de făcut sora mea.

Sosi sfîrșitul anului. Stăpînul nostru se ținu de cuvînt și ne liberă. Ne-am reîntors la Tiflis. Acolo găsii un vechi prieten de-al tatii care practica cu succes medicina în acel oraș. Îmi împrumută niște bani cu care făcui negoț. Afacerile mă chemară mai apoi la Smirna unde mă și stabilii. Trăiesc aci de șase ani și mă bucur de cea mai plăcută și blîndă societate din lume. În familia mea domnește înțelegerea și nu mi-aș schimba această situație nici pe a tuturor regilor lumii. Am avut norocul să-l regăsesc și pe negustorul armean căruia îi datorez totul și să-i fac servicii însemnate."

Din Smirna, în 27 ale lunii Jemmadi 2, 1714

Scrisoarea LXVIII

RICA LUI USBEC

Deunăzi m-am dus să iau masa la un magistrat care mă invitase de mai multe ori. După ce am vorbit de foarte multe lucruri îi spusei :

— Domnule, am impresia că profesia dumneavoastră e destul de penibilă.

— Nu în măsura în care-ţi închipui, răspunse el. În felul în care o facem nu e decît o distracţie.

— Dar cum ? Nu vă e plin capul de treburile altora ? Nu sînteţi tot timpul ocupaţi cu lucruri ce nu-s de loc interesante ?

— Aveţi dreptate ! Lucrurile acestea nu sînt de loc interesante, pentru că nu vedem în ele nici un interes. Dar tocmai asta face ca meseria noastră să nu fie atît de obositoare cum spuneţi.

Cînd văzui că privea chestiunea într-un mod atît de degajat, continuai, spunîndu-i :

— Domnule, nu v-am văzut cabinetul !

— Cred şi eu, pentru că nici nu-l am. Cînd am ocupat această funcţie am avut nevoie de bani, ca să-mi plătesc taxele. Mi-am vîndut biblioteca, iar anticarul care a cumpărat-o, dintr-un număr imens de volume nu mi-a lăsat decît *Cartea de judecată*. Nu că le-aş regreta. Noi, judecătorii, nu ne umflăm în pene cu o ştiinţă goală ? Ce să facem şi cu sumedenia de volume de legi ? Aproape toate cazurile sînt ipotetice şi se abat de la regula generală.

— Dar oare, domnule, nu se abat tocmai pentru că dumneavoastră le faceţi să se abată ? Pentru că, în sfîrşit, de ce ar exista legi, la toate popoarele lumii, dacă nu şi-ar găsi nici un fel de aplicare ? Şi cum ai putea să le aplici dacă nu le cunoşti ?

— Dacă ați cunoaște palatul de justiție, relua magistratul, n-ați vorbi așa ! Noi avem cărți vii : avocații. Ei lucrează pentru noi și se ostenesc să ne lămurească.

— Dar nu se ostenesc, oare, să vă și înșele ? îi răspunsei. N-ați face rău dacă v-ați feri de cursele lor ? Au arme cu care atacă spiritul dumneavoastră de dreptate. Ar trebui ca dumneavoastră să aveți alte arme ca să vă apărați, și să nu mergeți să vă amestecați în luptă fără armură și cu mîna goală, printre oameni înzăuați și înarmați pînă în dinți.

Din Paris, în 13 ale lunii Șahban, 1714

Scrisoarea LXIX

USBEC CĂTRE REDI

La Veneția

Nu ți-ai închipuit vreodată că aș putea deveni un metafizician mai mare decît eram. Totuși aceasta este adevărul și ai să te convingi după ce ai să sorbi pînă ai s-o seci, această revărsare a filozofiei mele.

Filozofii cei mai înțelepți, care au cugetat asupra naturii lui Dumnezeu, au spus că El era o ființă absolut perfectă. Au abuzat însă, de această idee, pînă la extrem. Au făcut o enumerare a tuturor perfecțiunilor diferite, pe care un om ar putea să le aibă sau să și le închipuie și cu ele au încărcat ideea de Divinitate fără să se gîndească deloc că adesea aceste calități se contrazic și că nu pot subsista în același subiect fără să se anuleze.

Poeții din Apus spun că un pictor care voia să facă portretul zeiței frumuseții adună pe cele mai frumoase grecoaice, luă de la fiecare ce avea mai frumos și făcu un tot, ca să semene cu cea mai frumoasă dintre toate zeițele. Dacă vreun om ar fi tras concluzia că ea ar fi blondă sau brună, că ar avea ochii negri sau albaștri, că ar fi blîndă și mîndră, ar fi trecut drept ridicol.

Adesea lui Dumnezeu îi lipsește acea perfecțiune care ar putea să-i dea o mare imperfecțiune. El nu e niciodată mărginit decît de el însuși. Își este însuși necesitatea. Astfel, deși Dumnezeu e atotputernic, nu poate să-și calce promisiunile și nici să-i înșele pe oameni. Adesea chiar, neputința nu e în El, ci în relativitatea lucrurilor. Acesta e motivul pentru care El nu poate schimba esențele.

De aceea nu e de mirare că unii dintre învățații noștri au îndrăznit să nege prețiința nemărginită a lui Dumnezeu, pe motiv că ea ar fi incompatibilă cu dreptatea Lui.

Oricît de îndrăzneață ar fi această idee, metafizica i se potrivește de minune. După principiile ei nu e posibil ca Dumnezeu să prevadă lucrurile ce depind de determinarea cauzelor libere, pentru că ceea ce nu s-a întîmplat nu există și, în consecință, nu poate fi cunoscut. Căci, nimicul, care n-are nici o însușire, nu poate fi zărit. Dumnezeu nu poate citi într-o voință care nu există și nici nu poate să vadă într-un suflet lucruri care nu sînt în el : căci, pînă cînd sufletul nu se va fi determinat, acea acțiune care să-l determine nu e în suflet.

Sufletul e făuritorul determinării sale ! Sînt, însă, situații cînd e atît de nedeterminat, încît nici nu știe cum să se determine. Adesea nici nu o face decît pentru a-și folosi libertatea. În felul acesta Dumnezeu nu poate prevedea această deter-

minare, nici în acțiunea sufletului nici în acțiunea lucrurilor asupra sufletului.

Cum ar putea Dumnezeu să prevadă lucruri care depind de determinarea unor cauze libere? Nu le-ar putea vedea decît în două feluri: prin presupunere, ceea ce e în contradicție cu prestiința infinită; sau, le-ar vedea ca efecte necesare ce ar urma fără greș după o cauză ce ea însăși le produce. Ceea ce e încă și mai contradictoriu, deoarece se presupune că sufletul ar fi liber. Și, în cazul acesta, n-ar fi mai liber decît o bilă de biliard, liberă și ea să se miște atunci cînd e împinsă de alta.

Să nu crezi, totuși, că aș vrea să delimitez știința lui Dumnezeu. Deoarece el face ca toate creaturile sale să acționeze după bunul său plac, cunoaște tot ceea ce vrea să cunoască. Dar, deși poate vedea tot, nu se slujește totdeauna de această facultate. De obicei îi lasă creaturii facultatea de a acționa sau de a nu acționa, ca să-i rămînă aceea de a merita sau a nu merita. Atunci renunță la dreptul ce-l are de a acționa asupră-i și de a o hotărî. Dar cînd vrea să știe ceva, știe totdeauna, întrucît nu are decît să vrea, pentru ca ceva să se și întîmple așa cum vede El și să determine creaturile după voința Sa. Astfel, alege ceea ce trebuie să se întîmple din numărul de lucruri doar posibile, stabilind prin hotărîrile Sale determinările viitoare ale spiritelor și lipsindu-le de puterea pe care le-o dăduse de a acționa sau nu.

Dacă aș putea folosi o comparație într-o chestiune care e mai presus de orice comparație, aș spune că un monarh nu știe ce va face ambasadorul său într-o problemă importantă. Dacă vrea să știe, n-are decît să-i poruncească să se comporte

într-un anumit mod și se poate asigura că lucrurile se vor întîmpla așa cum proiectase.

Coranul și cărțile ebraice se ridică într-una împotriva dogmei prestiinței absolute. În ele, Dumnezeu apare pretutindeni ca ignorînd determinarea viitoare a spiritelor ; și se pare că acesta e primul adevăr pe care Moise l-a arătat oamenilor.

Dumnezeu îl pune pe Adam în raiul pămîntesc cu condiția să nu mănînce dintr-un anumit fruct. Precept absurd la o ființă care ar cunoaște determinările viitoare ale sufletelor, pentru că la urma urmei o atare ființă ar putea pune condiții bunului său plac fără a-l face derizoriu ? E ca și cum un om care ar ști că Bagdadul va fi cucerit, i-ar spune altuia : „Îți dau o mie de scuzi dacă Bagdadul n-o să fie cucerit". N-ar face el o glumă proastă ?

Dar la ce bun atîta filozofie, dragul meu Redi ? Dumnezeu e atît de sus încît nu-i vedem nici măcar umbra. Nu-l cunoaștem bine decît din învățăturile Sale. E imens. Numai duh nesfîrșit. Măreția Lui să ne amintească nimicnicia noastră. A te umili mereu, înseamnă a-l adora necontenit.

Din Paris, în ultimele zile ale lunii Șahban, 1714

Scrisoarea LXX

ZELIS CĂTRE USBEC

La Paris

Soliman, pe care tu îl iubești, e disperat din pricina unei jigniri ce i s-a făcut. Un tînăr zănatec, pe nume Sufis, îi cerea de trei luni fiica în căsătorie. Părea mulțumit de înfățișarea fetei, după cele spuse și după descrierea pe care i-o făcuseră feme-

ile care o văzuseră cînd era mică. Căzuseră la învoială asupra zestrei şi totul s-a petrecut fără nici un incident. Ieri, după primele ceremonii, fata ieşi călare, însoţită de eunucul ei şi acoperită, după obicei, din creştet pînă în tălpi. Dar cînd ajunse în faţa casei celui care o ceruse de soţie, acesta îi închise poarta şi jură că n-o va primi în ruptul capului dacă nu i se va mări zestrea. Rudele alergară şi într-o parte şi în alta ca să aranjeze afacerea. După multă ciorovăială îl convinseră pe Soliman să facă ginerelui un mic dar. În sfîrşit, după cununie, fata fu dusă în odaia nupţială cu destulă violenţă ; dar după o oră zănatecul de soţ se ridică furios, tăie obrazul fetei în cîteva locuri susţinînd că nu fusese fecioară şi o trimise la tatăl ei. Nimeni n-ar putea fi mai lovit decît el de insulta aceasta. Unii susţin că fata ar fi nevinovată. Nefericiţii părinţi, pradă unei asemenea jigniri ! Dacă fiicei mele i s-ar întîmpla aşa ceva aş muri de durere. Adio.

Din haremul Fatmei, în 9 ale lunii Jemmadi 1, 1714

Scrisoarea LXXI

USBEC CĂTRE ZELIS

Îl plîng pe Soliman cu atît mai mult cu cît răul e fără leac, iar ginerele n-a făcut decît să se servească de libertatea legii. Găsesc că legea aceasta e foarte aspră, expunînd cinstea unei familii capriciilor unui nebun. Degeaba se spune că există indicii sigure pentru a cunoaşte adevărul. E o veche greşeală în care nu mai credem astăzi. Medicii noştri au argumente de neînvins despre nesiguranţa acestor probe. Pînă şi creştinii nu le socotesc decît

niște himere, deși sînt hotărîte prin cărțile lor sfinte, iar străvechiul legiuitor a făcut să depindă de ele nevinovăția sau învinuirea tuturor fetelor.

Aflu, cu plăcere, grija pe care ți-o dai pentru creșterea fiicei tale. Să dea Dumnezeu ca soțul ei s-o găsească la fel de frumoasă și de curată ca pe Fatma. Să aibe zece eunuci care s-o păzească. Să fie cinstea și podoaba haremului căruia îi e hărăzită. Să n-aibă deasupră-i decît tavane aurite, să nu calce decît pe covoare mîndre ; și ca o culme a urărilor, să dea Domnul ca ochii mei s-o vadă în toată splendoarea.

Din Paris, în 5 ale lunii Salval, 1714

Scrisoarea LXXII

RICA LUI USBEC

La ***

Mă găseam mai zilele trecute într-o societate unde văzui un om foarte mulțumit de sine. Într-un sfert de oră hotărî asupra a trei probleme de morală, patru probleme de istorie și cinci chestiuni de fizică. N-am văzut niciodată un „judecător" atît de universal ! Spiritul lui nu se poticni de nici o îndoială. Lăsarăm științele de-o parte și se vorbi despre noutățile timpului. Și despre aceasta își dădu cu părerea. Am vrut să-l prind și îmi spusei : „Trebuie să recurg la ceea ce știu bine. O să mă refugiez în țara mea." Îi vorbii despre Persia. Dar, abia spusei patru cuvinte că îmi dădu două dezmințiri, bazate pe autoritatea domnilor Tavernier și Chardin. „Ah, Dumnezeule ! îmi spusei, ce fel de om e ăsta ? Acum o să-mi arate că el cunoaște

străzile din Ispahan mai bine decît mine!" Luai de îndată o hotărîre. Tăcui şi-l lăsai să vorbească. El continuă să-şi expună punctul de vedere.

Din Paris, în 8 ale lunii Zilcade, 1715

Scrisoarea LXXIII

RICA LUI ***

Am auzit vorbindu-se de un fel de tribunal căruia i se spune Academia Franceză. Nu există, însă, nici unul în lume atît de puţin respectat. Se spune că îndată ce ia vreo hotărîre, poporul i-o casează şi îi impune legi pe care e obligat să le respecte.

A trecut cîtăva vreme de cînd, pentru a stabili autoritatea, dădu un cod cu hotărîrile sale [1]. Copil al atîtor părinţi, era aproape bătrîn cînd s-a născut şi deşi era legitim, un bastard [2] care apăruse între timp, l-a înăbuşit încă din faşă.

Cei care compun acest tribunal, n-au altă treabă decît să pălăvrăgească într-una. În această veşnică trăncăneală laudele vin de la sine. Şi, de îndată ce s-au iniţiat în tainele sale, îi apucă furia panegiricelor şi nu-i mai slăbeşte.

Acest corp are patruzeci de capete, pline vîrf, cu figuri, metafore şi antiteze ; tot atîtea guri, care nu vorbesc decît prin exclamaţii. Urechile lor vor să fie atinse totdeauna numai de cadenţă şi de ar-

---

[1] *Dicţionarul Academiei*, a cărui primă ediţie a apărut în 1694.

[2] *Dicţionarul lui Furetière*, publicat în 1685, care a făcut ca autorul lui să fie exclus din Academia Franceză pentru că încălcase privilegiul exclusiv al societăţii. Se ştie că această carte, de pe urma numeroaselor modificări ce-i aduseseră iezuiţii, după Basnage de Beauval, e cunoscută azi sub numele de *Dicţionarul lui Trévoux*.

monie. Cît despre ochi, nici nu poate fi vorba. Par a fi făcuți ca să vorbească și nu ca să vadă.

Tribunalul nu stă prea solid pe picioare. Deoarece timpul, care e pacostea lui, ruinează în fiecare clipă și distruge tot ce a făcut. Odinioară se spunea că avea inimi lacome ; despre asta nu-ți spun nimic, las să hotărască cei care o știu mai bine decît mine.

Iată, ***, ciudățenii care nu se văd de loc în Persia noastră. Spiritul nostru nu e înclinat spre asemenea instituții ciudate și năstrușnice. Noi căutăm întotdeauna natura în obiceiurile noastre simple și în moravurile noastre nevinovate.

Din Paris, în 27 ale lunii Zilhaje, 1715

Scrisoarea LXXIV

RICA LUI USBEC

La ***

Acum cîteva zile unul dintre cunoscuții mei îmi spuse :

— V-am promis că am să vă introduc în cele mai bune case din Paris. Am să vă conduc acum la un mare senator, unul din oamenii regatului, cu o ținută foarte bună !

— Ce vreți să spuneți prin asta, domnule, că e mai politicos și mai îndatoritor decît alții ?

— Nu, îmi spuse.

— Ah ! înțeleg : te face să simți la tot pasul superioritatea lui asupra celor ce-l înconjoară. Dacă-i așa, n-am de ce să mă duc la el. Îi las întreaga superioritate și accept să mă condamne.

A trebuit, totuși, să mă duc. Văzui un omuleț atît de mîndru, prizînd tabac cu atîta măreție, suflîn-

du-şi nasul atît de nemilos, scuipînd cu atîta linişte şi mîngîindu-şi ciinii într-un fel atît de jignitor pentru oameni, încît nu mai osteneam admirîndu-l. „Ah, Doamne ! îmi zisei, dacă atunci cînd eram la curtea Persiei m-aş fi arătat şi eu aşa, aş fi reprezentat un mare prost." Ar fi trebuit, Usbec, să fi avut un caracter foarte prost ca să aducem o sută de mici insulte oamenilor care veneau zilnic la noi să ne dovedească bunăvoinţa lor. Ştiau prea bine că noi sîntem situaţi mai sus decît ei, iar, dacă n-ar fi ştiut, binefacerile noastre le-ar fi arătat-o în fiecare zi. Neavînd nimic de făcut ca să fim respectaţi, făceam totul ca să fim îndrăgiţi. Vorbeam chiar şi cu cei mai mici. În mijlocul măreţiilor care întotdeauna înăspresc, ei ne găseau simţitori ; vedeau că sîntem mai presus ca ei doar prin inima noastră simţitoare. Ne coboram pînă la nevoile lor. Dar, atunci cînd trebuia să susţinem măreţia prinţului în ceremoniile publice, atunci cînd trebuia să-i facem pe străini să respecte naţiunea, atunci cînd, în sfîrşit, în ocazii primejdioase trebuia să însufleţim soldaţii, ne ridicam de o sută de ori mai sus decît coborîsem. Readuceam pe faţa noastră mîndria şi, uneori, se spunea că aveam o ţinută bună.

Din Paris, la 10 ale lunii Safar, 1715

Scrisoarea LXXV

USBEC CĂTRE REDI

La Veneţia

Trebuie să-ţi mărturisesc că n-am observat de loc la creştini, în ceea ce priveşte religia lor, acea convingere vie pe care o au musulmanii. La ei e

cale lungă de la mărturisire la credință, de la credință la convingere și de la convingere la practică. Religia e mai puțin un subiect de simțire decît un subiect de dispute ce aparțin tuturor. Curtenii, militarii, chiar femeile se ridică împotriva clericilor, cerîndu-le să le dovedească ceea ce sînt hotăriți să nu creadă. Dar ei nu sînt împinși de rațiune și nici nu și-au dat osteneala să cerceteze adevărul sau falsitatea religiei pe care o resping. Sînt răzvrătiți care au simțit jugul și l-au scuturat înainte de a-l fi cunoscut. De aceea nu sînt mai hotăriți în necredință decît în credință. Trăiesc într-un continuu flux și reflux care-i poartă fără încetare într-un sens sau altul. Unul dintre ei îmi spuse într-o zi :

— Cred în nemurirea sufletului cîte o jumătate de an. Opiniile mele depind în mod absolut de constituția corpului. După cum am mai mult sau mai puțin spirit de animal în mine, după cum stomacul digeră bine sau rău, după cum aerul pe care-l respir e curat sau stătut, după cum carnea cu care mă hrănesc îmi cade bine sau greu, devin spinozist, socinian, catolic necredincios sau evlavios. Cînd medicul e lîngă patul meu, duhovnicul mă va găsi de partea lui. Știu foarte bine să împiedic religia să mă întristeze cînd sînt sănătos. Îi dau voie să mă mîngîie cînd sînt bolnav. Cînd nu mai am nimic de sperat, religia se prezintă și mă cîștigă cu promisiunile ei. Mult aș vrea să mă dăruiesc ei și să mor sperînd.

Prinții creștini i-au dezrobit de multă vreme pe sclavii din statele lor, pentru că, spun ei, creștinismul îi face egali pe toți oamenii. E adevărat că acest act religios le era foarte util, întrucît dobora seniorii de sub puterea cărora scoaseră poporul de jos. Pe urmă au făcut cuceriri în țări în care au

văzut că era bine să aibă sclavi. Au îngăduit ca aceştia să fie vînduţi şi cumpăraţi uitînd învăţătura religioasă, care îi mişcase atîta. Ce să-ţi mai spun ? Adevăr într-o epocă, minciună în alta. De ce nu facem şi noi cum fac creştinii ? Sîntem destul de proşti că refuzăm să ne stabilim şi să facem cuceriri uşoare în regiuni cu climă blîndă [1], pentru că apa de acolo nu e destul de pură să ne putem spăla după preceptele sfîntului Coran !

Să mulţumim Domnului atotputernic că ni l-a trimis pe Ali, marele său profet şi că mărturisesc o religie ce se face preferată peste toate interesele omeneşti şi care e pură ca cerul de unde a pogorît.

Din Paris, în 13 ale lunii Safar, 1715

Scrisoarea LXXVI

USBEC CĂTRE PRIETENUL SĂU IBBEN

La Smirna

În Europa legile sînt foarte aspre cu cei ce se sinucid : îi fac să moară a doua oară, ca să zic aşa. Sînt tîrîţi în batjocură pe uliţe ; sînt acuzaţi de infamie ; li se confiscă averile.

Mi se pare, Ibben, că legile acestea sînt nedrepte. Cînd sînt copleşit de durere, de mizerie, de dispreţ, de ce să fiu împiedicat să-mi pun capăt suferinţelor şi să mi se răpească un leac ce se află în mîinile mele ?

De ce să muncesc pentru o societate din care admit să nu mai fac parte ? De ce să respect, împotriva voinţei mele, o convenţie ce s-a încheiat

[1] Mohamedanii nu-şi băteau capul să cucerească Veneţia, deoarece n-ar fi găsit apă pentru purificare.

fără mine? Societatea se bazează pe un avantaj mutual; dar atunci cînd îmi devine o povară, cine mă împiedică să renunț la ea? Viața mi-a fost dată ca o favoare; pot deci s-o restitui atunci cînd nu mai e pentru mine o favoare. Cauza încetează, trebuie să înceteze și efectul.

Regele vrea să-i fiu supus, atunci cînd eu n-am nimic de cîștigat din această supunere? Concetățenii mei pot oare pretinde o împărțire nedreaptă a foloaselor lor și a desperării mele? Dumnezeu, deosebit de toți binefăcătorii, vrea, oare, să mă condamne să primesc daruri ce mă copleșesc?

Sînt obligat să urmez legile cînd trăiesc sub legi; dar cînd nu mai trăiesc, mă mai pot oare ele lega?

Dar, mi se va spune, tulburi ordinea providenței. Dumnezeu a unit sufletul tău cu trupul tău și tu vrei să le desparți. Te opui, așadar, planurilor sale și-i reziști.

Ce înseamnă asta? Tulburi oare ordinea providenței atunci cînd schimbi modificările materiei, făcînd pătrată o sferă pe care cele dintîi legi ale mișcării, adică legile creației, au făcut-o rotundă? Nu, fără îndoială, nu fac altceva decît să uzez de drepturile ce mi-au fost date. Și în acest sens pot să tulbur, după cum mă taie capul, toată natura, fără să se poată spune că mă opun providenței.

Atunci cînd sufletul meu se va despărți de trup o să fie mai puțină ordine și mai puțin echilibru în univers? Crezi oare că această nouă combinație ar fi mai puțin perfectă și mai puțin dependentă de legile generale, că lumea pierde ceva sau că operele lui Dumnezeu ar fi mai puțin mari sau, mai bine spus, mai puțin uriașe?

Crezi că trupul meu, devenit spic de grîu, vierme, fir de iarbă s-ar preface într-o lucrare a naturii mai puțin demnă de ea și că sufletul meu, dezlegat de tot ce avea pămîntesc, ar deveni mai puțin sublim ?

Toate aceste idei, dragă Ibben, n-au alt izvor decît mîndria. Nu ne simțim de loc micimea și, cu toate că o avem, vrem să însemnăm ceva în univers, să fim pomeniți în el, să fim un lucru de seamă în el. Ne închipuim că nimicirea unei ființe, atît de perfecte ca noi, ar degrada toată natura. Și, nu concepem că un om mai mult sau mai puțin pe lume, ce zic eu ? toți oamenii împreună, o sută de milioane de capete ca ale noastre, nu sînt decît un atom firav, mărunțel, pe care Dumnezeu nu-l zărește decît datorită imensității cunoștințelor lui.

Din Paris, în 15 ale lunii Safar, 1715

Scrisoarea LXXVII

IBBEN CĂTRE USBEC

La Paris

Dragă Usbec, cred că pentru un musulman adevărat, nenorocirile sînt mai puțin pedepse și mai mult amenințări. Sînt foarte prețioase zilele care ne constrîng să ne ispășim păcatele. Ar trebui să scurtăm timpul cînd ne e bine. La ce folosește nerăbdarea decît să arate că vrem să fim fericiți independent de cel care dă fericirea, întrucît el însuși e fericirea.

Dacă o ființă se compune din două, nevoia de a le păstra unite dovedește o dată mai mult supunere față de poruncile Creatorului. Din acest fapt s-ar fi putut scoate o lege religioasă. Dacă necesitatea de a păstra unite cele două ipostaze ale ființei este și o bună chezășie pentru acțiunile oamenilor, din acest fapt s-ar fi putut elabora o lege civilă.

Din Smirna, în ultima zi a lunii Safar, 1715

Scrisoarea LXXVIII

RICA LUI USBEC

Din ***

Îți trimit copia unei scrisori pe care a scris-o un francez din Spania. Cred că-ți va face plăcere s-o citești :

„De șase luni rătăcesc prin Spania și Portugalia trăind printre popoare care le disprețuiesc pe toate celelalte, numai francezilor făcîndu-le cinstea de a-i urî.

Trăsătura de caracter cea mai strălucită a acestor două popoare e gravitatea. Ea se manifestă mai ales în două moduri : prin ochelari și prin mustață.

Ochelarii arată cu toată evidența că cel ce-i poartă e un om încercat în știință, îngropat pînă într-atîta în lecturi adînci, încît i-a slăbit vederea ; și orice nas împodobit sau împovărat de ochelari poate trece fără discuție drept nasul unui savant.

Iar mustața, e respectabilă prin ea însăși. Independent de consecințe, oamenii nu omit ca, ajutîndu-se de ea, să tragă mari foloase pentru rege și

pentru onoarea națiunii. Acest lucru l-a ilustrat un faimos general portughez din Indii [1]. Întîmplîndu-se să aibă nevoie de bani, își rase mustața și punînd-o zălog locuitorilor din Goa le ceru douăzeci de mii de pistoli ; banii i-au fost împrumutați și, mai tîrziu, cînd îi înapoie își redobîndi cu cinste mustața.

Ușor îți vine să crezi că popoare grave și flegmatice ca acestea ar putea fi și vanitoase. Și totuși sînt. Vanitatea lor se bazează de obicei pe două lucruri considerabile : Cei ce trăiesc pe pămîntul Spaniei și al Portugaliei se simt cu inima nespus de ușoară atunci cînd sînt ceea ce se cheamă creștini vechi ; adică, nu sînt din cei pe care în ultimele secole inchiziția i-a convins să îmbrățișeze religia creștină. Cei care trăiesc în Indii nu-s mai puțin măguliți atunci cînd consideră că au sublimul merit de a fi, după cum spun ei, oameni cu carnea albă. N-a existat niciodată în haremul Marelui Stăpîn o sultană atît de mîndră de frumusețea ei ca cel mai de jos mecofan mîndru de albeața măslinie a tenului său, atunci cînd e într-un oraș din Mexic și stă pe prag cu brațele încrucișate. Un om atît de important, o creatură atît de perfectă n-ar munci nici de i s-ar da toate comorile lumii și nu s-ar hotărî niciodată să compromită onoarea și demnitatea pielei sale printr-o muncă manuală josnică.

Trebuie să se știe că în Spania, atunci cînd un om are oarecare merit, ca, de pildă, cînd poate adăuga calităților de care am vorbit mai sus și pe aceea de a fi în posesia unei spade grele sau de a fi învățat de la tatăl lui arta de a zdrăngăni din-

[1] *Juan de Castro*, explorator și savant portughez.

în-o ghitară dezacordată, atunci nu mai face nimic. Onoarea îi e prea preocupată de odihna membrelor sale. Cel care şade pe scaun zece ore pe zi dobîndeşte sigur îndoită consideraţie decît cel care stă numai cinci, pentru că noblețea se dobîndeşte şezînd pe scaun.

Dar, cu toate că aceşti duşmani de neînvins ai muncii fac paradă de liniştea lor filozofică ei nu o au în inimi. Fiindcă sînt veşnic îndrăgostiţi. Sînt primii oameni din lume gata să moară de dor sub fereastra iubitei. Spaniolul care n-are guturai nu poate trece drept crai.

Întîi sînt evlavioşi şi apoi geloşi. Se feresc să-şi expună femeile atacurilor unui militar acoperit de răni sau ale unui magistrat ramolit. Dar le-ar închide cu un călugăr novice, plin de ardoare, care îşi ţine ochii în pămînt sau cu un franciscan voinic care şi-i ridică.

Cunosc mai bine decît alţii slăbiciunea femeilor. Le îngăduie să apară cu sînii goi, dar nu le permit să li se vadă călcîiul sau să fie călcate pe degete.

Se spune pretutindeni că suferinţele dragostei sînt crude. Mult mai crude sînt însă pentru spanioli. Femeile îi vindecă de suferinţe ; dar nu fac decît să le schimbe pe unele cu altele şi după o pasiune stinsă, le rămîne întotdeauna o lungă şi supărătoare amintire.

Au mici atenţii care în Franţa ar părea nelalocul lor. De pildă, un căpitan nu bate un soldat fără să i fi cerut voie, iar inchiziţia nu condamnă la rug un evreu fără să-i fi cerut scuze.

Spaniolii care nu sînt arşi de vii, par atît de legaţi de inchiziţie, încît ar fi foarte nemulţumiţi dacă nu ar mai avea-o. Eu aş dori numai să se în-

fiinţeze o alta, nu împotriva ereticilor, ci împotriva celor care născocesc erezii, care atribuie unor mărunte practici monahale aceeaşi eficacitate ca şi celor şapte sfinte taine ; care adoră tot ceea ce venerează şi care sînt atît de evlavioşi, încît abia dacă mai sînt creştini.

Poţi găsi spirit şi bun simţ la spanioli ; dar nu le căuta în cărţile lor. Uită-te într-o bibliotecă de-a lor, romanele de-o parte, cărţile filozofice de alta. Îţi vine să crezi că au fost împărţite şi strînse de vreun duşman secret al raţiunii umane.

Singura carte bună a lor e cea care te face să vezi ridicolul celorlalte. [1]

Spaniolii au făcut descoperiri uriaşe în lumea nouă, dar nu cunosc propriul lor continent. Pe fluviile lor există cutare port pe care încă nu l-au descoperit, iar în munţii lor, naţii necunoscute [2].

Ei susţin că soarele răsare şi apune în ţara lor ; dar trebuie să adăugăm că în drumul lui nu întîlneşte decît cîmpii părăginite şi ţinuturi pustii."

Nu m-aş supăra, Usbec, dacă aş vedea o scrisoare scrisă la Madrid de un spaniol care ar călători în Franţa. Cred că şi-ar răzbuna din plin poporul. Ce teren vast pentru un om flegmatic şi predispus la cugetare ! Îmi închipui că ar începe cam aşa descrierea Parisului :

„Se află aici o casă de nebuni : la început îţi vine să crezi că e cea mai mare din oraş. Nu : remediul e prea neînsemnat pentru asemenea boală. Desigur, francezii defăimaţi fără de margini de vecinii lor, închid cîţiva nebuni într-o casă, ca să se con-

[1] *Don Quijotte.*
[2] Aluzie la valea „Las Batuecas" în Estremadura.

vingă că cei care sînt lăsați pe dinafară sînt zdraveni la minte."

Îl părăsesc aici pe spaniolul meu. Adio, dragul meu Usbec.

Scrisoarea LXXIX

USBEC CĂTRE REDI

La Veneția

Cei mai mulți dintre legiuitori au fost oameni mărginiți, pe care întîmplarea i-a cocoțat în fruntea celorlalți și care nu s-au sfătuit decît cu prejudecățile și cu închipuirile lor.

Se pare că nu și-au dat seama de măreția și cinstea ce se cuvenea operei lor. S-au distrat făcînd instituții copilărești. Cu acestea s-au conformat într-adevăr spiritelor mărunte, dar s-au discreditat în fața oamenilor de bun simț.

S-au pierdut în amănunte inutile. S-au ocupat de cazuri particulare. Acest lucru dovedește minte îngustă, care nu vede decît părți din ceva și nu îmbrățișează nimic dintr-o vedere de ansamblu.

Unii au preferat să se folosească de o altă limbă decît cea obișnuită. Lucru absurd pentru unul care face legi. Cum ar putea oamenii să le respecte dacă nu le cunosc ?

Adesea au desființat, fără să fie nevoie legi deja stabilite. Cu alte cuvinte au împins poporul la dezordinile inerente schimbărilor.

E adevărat că printr-o ciudățenie ce ține mai degrabă de natură decît de spiritul omenesc, uneori e nevoie să se schimbe anumite legi. Dar acest caz e rar și cînd se ivește nu trebuie să fie făcut decît cu o mînă tremurătoare. Atunci trebuie să

se ţină seama de multă solemnitate şi să se ia atîtea precauţii, încît în mod firesc poporul să tragă concluzia că legile sînt sfinte, din moment ce e nevoie de atîtea formalităţi ca să le înlături.

Adesea le-au făcut prea subtile, dînd ascultare mai mult unor idei logice, decît spiritului înnăscut de dreptate. Mai tîrziu au fost găsite prea aspre şi din spirit de dreptate s-a crezut că trebuie înlăturate. Remediul acesta era un nou rău. Oricum ar fi legile, ele trebuie respectate şi privite ca o conştiinţă publică şi căreia trebuie să i se conformeze întotdeauna cea a particularilor.

Trebuie, totuşi, să recunosc că unii dintre ei au avut o preocupare care dovedeşte multă înţelepciune. Aceştia au dat părinţilor o mare autoritate asupra copiilor. Nimic nu-i uşurează mai mult pe magistraţi, nimic nu goleşte într-o mai mare măsură tribunalele, în sfîrşit, nimic nu răspîndeşte mai multă linişte într-un stat în care obiceiurile îi fac întotdeauna mai buni pe cetăţeni, decît legile.

Dintre toate puterile aceasta e cea de care se abuzează mai puţin. E cea mai sacră dintre toate demnităţile. Singura care nu depinde de convenţii şi care, chiar, le-a precedat.

Se observă că în ţările unde se dau pe mîna părinţilor mai multe recompense şi pedepse, familiile sînt mai bine conduse. Părinţii sînt imaginea Creatorului universului, care, deşi poate să-i conducă pe oameni cu dragostea lui, nu omite să şi-i lege şi mai mult, dîndu-le motive să spere şi să se teamă.

Nu încheia această scrisoare fără să-ţi atrag luarea-aminte asupra cîtăţeniei spiritului francez. Se spune că au reţinut, din legile romane, un ne-

sfîrșit număr de lucruri de prisos, ba chiar și mai rău ; n-au luat însă de la romani puterea paternă stabilită de legi ca cea dintîi autoritate legitimă.

Din Paris, în 18 ale lunii Safar, 1715

Scrisoarea LXXX

MARELE EUNUC CĂTRE USBEC

La Paris

Ieri, niște armeni au adus la harem o sclavă tînără din Caucaz pe care voiau s-o vîndă. Am poruncit să fie dusă în apartamentele secrete. Am dezbrăcat-o și am examinat-o cu priviri de judecător. Cu cît mă uitam mai mult la ea cu atît o găseam mai frumoasă. O pudoare feciorelnică părea că vrea să o sustragă vederii mele. Am văzut cît de greu îi venea să-mi dea ascultare ; roșea văzîndu-se goală, chiar în fața mea, care, scutit de pasiuni ce ar putea să-i alarmeze neprihănirea, sînt neînsuflețit în fața acestui sex. Stăpînit de simplitate în gesturile cele mai libere, nu am decît priviri caste și nu pot inspira decît nevinovăție.

De îndată ce am judecat-o vrednică de tine mi-am plecat ochii. I-am aruncat o mantie de purpură pe umeri și i-am pus în deget un inel de aur. M-am prosternat la picioarele ei, am adorat-o ca pe regina inimii tale. Le-am plătit armenilor. Am ferit-o de toate privirile. Fericite Usbec ! Ai mai multe frumuseți decît toate palatele Orientului. Ce bucurie pe tine să regăsești la întoarcere tot ceea ce are Persia mai fermecător și să vezi în haremul tău cum renaște frumusețea, pe măsură ce timpul și posesiunea se străduiesc să o distrugă !

Din haremul Fatmei, în 1 ale lunii Rebiab, 1715

Scrisoarea LXXXI

USBEC CĂTRE REDI

La Veneția

De cînd sînt în Europa, dragul meu Redi, am cunoscut felurite guvernări. Aici nu e ca în Asia unde regulile politice sînt pretutindeni aceleași.

Am căutat adesea să aflu care din formele de guvernămînt e cea mai potrivită rațiunii. Mi s-a părut că cel mai bun guvernămînt e cel care-și atinge scopul mai ușor. Astfel, cel care cîrmuiește oamenii în modul care se potrivește mai bine năzuințelor și înclinărilor lor, este perfect.

Dacă într-un mod de guvernare blajină, poporul e la fel de supus ca sub o conducere aspră, primul e de preferat pentru că este mai potrivit rațiunii și pentru că severitatea este străină acesteia.

Gîndește-te, dragă Redi, că într-un stat pedepsele mai mult sau mai puțin crude nu-i fac pe oameni mai supuși legilor. În țările care prevăd pedepse moderate oamenii se tem de ele întocmai ca în țările în care pedepsele sînt aspre, îngrozitoare.

Fie că modul de guvernămînt e blînd, fie că e crud, pedepsele se dau proporțional cu fapta. Se aplică o pedeapsă mai mare sau mai mică unei crime mai mari sau mai mici. Închipuirea se supune de la sine moravurilor din țara unde te afli ; opt zile de închisoare sau o amendă ușoară lovesc la fel spiritul unui european crescut într-o țară blîndă ca pierderea unui braț prea îndrăzneț pentru un asiatic. El atribuie un anumit grad de teamă unui anumit grad de pedeapsă și fiecare o primește în felul său. Desperarea produsă de o faptă infamantă l-ar distruge pe un francez condamnat la o

pedeapsă care n-ar tulbura nici un sfert de oră somnul unui turc.

De altfel nu văd mai mult respect pentru administrație, pentru justiție, pentru dreptate în Turcia, în Persia sau printre supușii Mogulului, decît în republicile din Olanda, Veneția sau chiar Anglia. Nu văd comițindu-se acolo mai puține crime și nici oamenii intimidați de asprimea pedepselor, mai supuși legilor.

Dimpotrivă, observ o sursă de nedreptăți și de vexațiuni chiar în sînul acestor state. Găsesc că prințul care e însăși legea, e mai puțin stăpîn ca oriunde.

Văd că în asemenea momente critice, există totdeauna tulburări cînd nimeni nu mai e șef și cînd autoritatea violentă, o dată înlăturată, nimănui nu-i mai rămîne destulă ca să o poată readuce.

Nenorocirea adusă de lipsa pedepselor alimentează dezordinea și o mărește.

Observ că în această stare nu se naște niciodată o revoltă neînsemnată și că între murmur și răzvrătire nu există răgaz.

Evenimentele importante nu sînt pregătite acolo de cauze majore ; dimpotrivă, cel mai mărunt neajuns iscă o mare revoluție, adesea la fel de neprevăzută de cei care o produc ca și de cei care o îndură.

Atunci cînd Osman [1], împăratul turcilor, a fost răsturnat, nici unul din cei care au comis acest atentat nu avuseseră de gînd să-l săvîrșească. Implorau doar să li se facă dreptate într-o privință. Numai o voce din mulțime, rămasă pentru totdea-

[1] *Osman al II-lea* răsturnat în 1618 și înlocuit cu Mustafa I, unchiul său.

una necunoscută, se auzi ca din întîmplare : fu strigat numele lui Mustafa și deodată Mustafa ajunse împărat.

Din Paris, în 2 ale lunii Rebiab 1, 1715

Scrisoarea LXXXII

NERGUM, TRIMISUL PERSIEI LA MOSCOVA CĂTRE USBEC

La Paris

Dintre toate națiunile din lume, dragă Usbec, nu există nici una care să fi depășit pe tătari în glorie și în mărimea cuceririlor. Acest popor e adevăratul stăpîn al universului. Toate celelalte neamuri par a fi făcute să-l servească. E în aceeași măsură întemeietor și distrugător de imperii. În toate timpurile a dovedit pămîntului puterea sa. În toate epocile a fost urgia celorlalte popoare.

Tătarii au cucerit de două ori China, și o țin încă sub ascultarea lor. Stăpînesc uriașele întinderi care alcătuiesc imperiul mongol.

Stăpîni ai Persiei, s-au înscăunat pe tronul lui Cirus și al lui Gustaspe. Au supus Moscova. Sub numele de turci au făcut imense cuceriri în Europa, Asia și Africa și stăpînesc în aceste trei părți ale lumii.

Ce sînt cuceririle lui Alexandru pe lîngă cele ale lui Gingis Han ?

Acestei națiuni victorioase nu i-au lipsit decît istoricii ca să slăvească memoria faptelor sale minunate.

Cîte fapte nemuritoare au fost îngropate în uitare ? Cîte imperii întemeiate de el, imperii a că-

ror origine n-o cunoaștem! Această națiune războinică, preocupată numai de gloria ei prezentă, sigură că va învinge în toate timpurile, nu s-a gîndit să semnaleze viitorului amintirea cuceririlor sale trecute.

Din Moscova, la 4 ale lunii Rebiab 1, 1715

Scrisoarea LXXXIII

RICA LUI IBBEN

La Smirna

Deși francezii vorbesc mult, există totuși printre ei un soi de călugări care nu vorbesc, numiți *„chartreux"*. Se spune că intrînd în mînăstire își taie limba. Ar fi de dorit ca și toți ceilalți dervișii să reteze la fel tot ceea ce, prin profesia lor, au de prisos.

Asta despre cei tăcuți. Există, însă, alții mult mai ciudați ca aceștia și care au un talent cu totul extraordinar. Sînt cei care știu să vorbească fără a spune ceva și care înveselesc conversația timp de două ore fără să-i poți cunoaște, fără să fii în stare să-i imiți sau să reții un cuvînt din ceea ce au sporovăit.

Acest fel de oameni place femeilor. Totuși, ei nu sînt atît de iubiți cît alții care au fost dăruiți de natură cu atrăgătorul talent de a surîde cu înțeles, în fiecare clipă, și care aduc încîntarea unei aprobări vesele pentru tot ceea ce se spune.

Dar ei ating culmea ascuțimii de spirit cînd știu să găsească finețe oriunde și să descopere mii de trăsături mărunte ingenioase în cele mai obișnuite lucruri.

Cunosc alții care se simt foarte bine cînd pot introduce în conversație obiecte neînsuflețite și pot face să vorbească haina lor brodată, peruca lor blondă, tabachera, bastonul și mănușile. E preferabil să înceapă a anima lucrurile încă din stradă prin a face ascultat zgomotul trăsurii și al ciocanului care izbește puternic în poartă. Introducerea aceasta dă o idee despre restul discursului. Și, cînd începutul e frumos, face să fie înghițite toate prostiile ce urmează, dar care din fericire sosesc prea tîrziu.

Te asigur că, aceste mici talente de care la noi nu se face de loc caz, aici folosesc de minune celor care sînt fericiți că le au și că un om de bun-simț nu strălucește de loc în fața acestui fel de indivizi.

Din Paris, în 6 ale lunii Rebiab 2, 1715

Scrisoarea LXXXIV

USBEC CĂTRE REDI

La Veneția

Dacă există Dumnezeu, dragul meu Redi, trebuie neapărat ca el să fie drept, pentru că, dacă n-ar fi așa, ar fi cel mai rău și mai imperfect din toate făpturile.

Dreptatea este un raport de conveniență ce se găsește în mod real între două lucruri. Acest raport este întotdeauna același, oricine l-ar lua în considerare, fie Dumnezeu, fie un înger, fie, în sfîrșit, un om.

E adevărat că oamenii nu văd întotdeauna aceste raporturi. Chiar cînd le văd, se depărtează

de ele, interesîndu-se totdeauna de ceea ce văd mai bine. Dreptatea ridică glasul, dar îi vine greu să se facă auzită în tumultul pasiunilor.

Oamenii pot comite nedreptăți pentru că au interes să le săvîrșească și pentru că preferă să se satisfacă pe ei, nu pe alții. Oamenii acționează întotdeauna în funcție de ei înșiși. Nimeni nu e rău pe degeaba. Trebuie să existe o cauză care-l determină și aceasta e totdeauna un interes.

Dar nu e posibil ca Dumnezeu să facă vreodată o nedreptate. Din moment ce se presupune că el cunoaște dreptatea trebuie, cu necesitate, să o urmeze. Deoarece nu are nevoie de nimic și își ajunge Lui însuși, ar fi cea mai rea dintre toate ființele dacă ar face acea nedreptate fără interes.

Astfel, chiar dacă n-ar exista Dumnezeu, ar trebui să iubim totuși dreptatea. Cu alte cuvinte să ne străduim să semănăm cu ființa despre care avem o idee atît de frumoasă și care dacă ar exista, ar fi cu necesitate dreaptă. Deși sîntem liberi de jugul religiei, nu ar trebui totuși să fim și de cel al dreptății.

Iată, Redi, ce m-a făcut să mă gîndesc că dreptatea e veșnică și că nu depinde de convenții omenești. Dacă ar depinde de aceste convenții, faptul că ar trebui să scapi de tine însuți, ar fi un adevăr teribil.

Sîntem înconjurați de oameni mai puternici decît noi. Ei ne pot distruge în mii de chipuri. Pe trei sferturi pot s-o facă fără a fi măcar pedepsiți. Cîtă mîngîiere e pentru noi să știm că în inima tuturor acestor oameni se găsește un principiu lăuntric care luptă în favoarea noastră și ne pune la adăpost de faptele lor.

Fără asta ar trebui să ne fie într-una frică. Am trece pe lîngă oameni ca pe lîngă niște lei. N-am

fi niciodată siguri, măcar o clipă, de viața, avutul și cinstea noastră.

Toate gîndurile acestea mă atițâ împotriva acelor învățați care-l înfățișează pe Dumnezeu ca pe o ființă ce își încearcă puterea în mod tiranic. Îl fac să săvîrșească fapte pe care n-am vrea să le făptuim noi înșine, temîndu-ne să nu-l jignim. Îl împovărează cu toate defectele pedepsite de el la noi și, în părerile lor care se bat cap în cap, îl reprezintă pe Dumnezeu cînd ca pe o ființă rea, cînd ca pe unul care urăște răul și-l pedepsește.

Cînd un om se analizează, cîtă mulțumire îl încearcă dacă are o inimă dreaptă! Această plăcere, cît de mult l-ar costa, trebuie să-l încînte.

Își vede ființa cu atît mai presus de cei ce n-o au, cu cît se vede mai presus decît fiarele sălbatice. Da, Redi, dacă aș fi sigur că voi urma întotdeauna fără greș această dreptate pe care o am în fața ochilor m-aș socoti cel dintîi dintre oameni.

Din Paris, în prima zi a lui Jemmadi 1. 1715

Scrisoarea LXXXV

RICA LUI ***

Am fost ieri la „Invalizi" [1]. Dacă aș fi fost rege mi-ar fi plăcut la fel de mult să fi înălțat acest edificiu și să fi cîștigat trei bătălii. Găsești pretutindeni mîna unui mare monarh. Cred că acesta e locul cel mai vrednic de respect din lume.

Ce măreț spectacol să vezi strînse la un loc toate aceste victime ale patriei, care nu trăiesc decît pentru ca s-o apere și care, simțindu-și ace-

[1] Spital militar, la Paris, pentru invalizii de război.

lași suflet, dar nu și aceeași tărie, nu se plîng decît de neputința în care se află de a nu se mai putea jertfi pentru ea!

Ce este oare mai demn de admirație decît să vezi acești războinici fără putere, în acest refugiu, păstrînd o disciplină atît de precisă, ca și cum ar fi constrînși la asta de prezența dușmanului. Să-i vezi căutînd ultima lor satisfacție în această imagine a războiului și împărțindu-și inima și mintea între îndatoririle față de religie și cele față de arta militară!

Aș vrea ca numele celor ce mor pentru patrie să fie înscrise în registre și păstrate în temple considerate ca un izvor de glorie și de noblețe.

Din Paris, în 15 ale lunii Jemmadi 1, 1715

Scrisoarea LXXXVI

USBEC CĂTRE MIRZA

La Ispahan

Tu știi, Mirza, că unii miniștri ai șahului Soliman făuriseră planul de a-i obliga pe toți armenii din Persia să părăsească regatul sau să se facă mahomedani, gîndindu-se că împărăția noastră va fi pîngărită într-una atîta timp cît îi va păstra în sînul ei pe acești necredincioși. Ar fi apus măreția persană dacă în acea împrejurare cvlavia oarbă ar fi fost ascultată.

Nu se știe cum de nu izbuti planul. Nici cei care l-au propus, nici cei care l-au respins nu i-au cunoscut urmările.

Hazardul făcu ceea ce trebuia să facă rațiunea și politica. Salvă imperiul de o primejdie mai

mare decît dacă ar fi pierdut trei bătălii și două orașe.

Proscriindu-i pe armeni, s-au gîndit să-i distrugă într-o singură zi pe toți negustorii și aproape pe toți meseriașii împărăției. Sînt sigur că marele șah Abas ar fi preferat să i se taie amîndouă mîinile decît să iscălească asemenea poruncă și că trimițîndu-i pe supușii săi cei mai harnici Mogulului și celorlalți regi ai Indiilor i s-ar fi părut că le dă o jumătate din țările lui.

Persecuțiile la care mahomedanii noștri zeloși i-au supus pe ghebri, i-au obligat pe aceștia să plece în masă în Indii și au făcut ca Persia să se lipsească de această națiune harnică, atît de pricepută la agricultură, nație care, ea singură, prin munca ei, ar fi fost în măsură să învingă nerodnicia pămînturilor noastre.

Evlaviei nu-i mai rămînea decît să mai dea o lovitură. Și anume : să ruineze industria. Dacă ar fi făcut și asta, împărăția s-ar fi prăbușit de la sine și, o dată cu ea, ca o urmare fatală, însăși acea religie pe care voiau să o facă atît de înfloritoare.

Dacă trebuie să raționăm fără prejudecăți, nu știu, dragă Mirza, dacă nu e bine ca într-un stat să fie mai multe religii.

Se observă că acei care trăiesc în religii tolerate, se fac deobicei mai folositori patriei lor decît cei care trăiesc în religia dominantă pentru că, îndepărtați fiind de la onoruri, neputîndu-se distinge decît prin belșug și bogăție, sînt constrînși să și le cîștige prin muncă și să îmbrățișeze îndeletnicirile cele mai neplăcute ale societății.

De altfel, deoarece toate religiile conțin precepte folositoare societății, e bine ca ele să fie

respectate cu toată rîvna. Oare ce altceva e în măsură să însufleţească acest zel, decît numărul lor mare ?

Sînt rivale şi nu-şi iartă nimic. Gelozia coboară pînă la indivizi. Fiecare e cu ochii în patru şi se teme să facă lucruri care ar dezonora patria şi ar expune-o dispreţului şi judecăţii neiertătoare a partidei adverse.

De asemenea s-a observat întotdeauna că o sectă nouă introdusă într-un stat este mijlocul cel mai sigur pentru a corecta abuzurile celei vechi.

S-a spus degeaba că nu e în interesul regelui să tolereze mai multe religii în statul său. Chiar dacă s-ar aduna acolo toate sectele din lume, acestea nu i-ar aduce nici un prejudiciu, pentru că nu e nici una care să nu prescrie ascultarea şi să nu predice supunerea.

Recunosc că istoria e plină de lupte religioase. Dar să fim atenţi, nu marele număr de religii a produs aceste războaie, ci spiritul de intoleranţă care însufleţeşte pe cea care se crede religia dominantă.

Acesta e acel spirit de prozelitism pe care evreii l-au luat de la egipteni şi care, de la ei, a trecut ca o molimă — epidemică şi vulgară — la mahomedani şi la creştini.

În sfîrşit, e acel spirit de rătăcire a cărui dezvoltare nu poate fi considerată decît ca o eclipsare totală a raţiunii umane.

Căci, de n-ar fi neomenia de a lovi în conştiinţa altora, dacă n-ar rezulta din aceasta relele efecte care se nasc cu miile, ar trebui să fii nebun să le găseşti. Cel ce vrea să mă facă să-mi schimb religia nu o face fără îndoială decît pentru că el

nu și-ar părăsi-o pe a lui chiar dacă l-ai forța. I se pare deci ciudat că eu să nu fac un lucru pe care el însuși nu l-ar face, poate nici pentru lumea întreagă.

Din Paris, în 26 ale lunii Jemmadi 1, 1715

Scrisoarea LXXXVII

RICA LUI***

Se pare că aici familiile se conduc singure. Soțul n-are decît o umbră de autoritate asupra soției, la fel tatăl față de copii, stăpînul față de slugi. Justiția se amestecă în toate neînțelegerile lor. Și, fii sigur, că e totdeauna împotriva soțului gelos, a tatălui întristat și a stăpînului aspru.

M-am dus ieri în locul unde se împarte dreptatea. Înainte de a ajunge trebuie să treci pe sub armele unui nesfîrșit număr de negustorese tinere care te cheamă cu o voce înșelătoare[1]. Acest spectacol, la început, e destul de vesel, dar devine lugubru atunci cînd intri în sălile mari unde nu vezi decît oameni a căror îmbrăcăminte e încă și mai tristă decît figurile. În urmă, intri în locul sacru unde se dezvăluie toate tainele familiilor și unde cele mai ascunse fapte sînt date la iveală. Acolo vine o fată modestă să mărturisească chinurile unei virginități păstrate prea mult timp, luptele și rezistența ei dureroasă. E atît de puțin mîndră de

[1] E vorba de galeriile Palatului de Justiție care, pînă la Revoluție, au fost locul de întîlnire atît al îndrăgostiților cît și al oamenilor de afaceri.

victoria ei, încît amenință mereu cu o apropiată înfrîngere. Și pentru ca tatăl ei să nu-i nesocotească trebuințele, fata le dă în vileag în fața întregii lumi.

Pe urmă vine o femeie căreia nu-i e rușine să prezinte jignirile pe care le-a adus soțului ei, ca motiv pentru a fi despărțită de el.

Cu tot atîta modestie, vine o alta să declare că s-a săturat să poarte titlul de femeie fără să se și bucure de el. Ea vine să dezvăluie tainele din noaptea nunții. Vrea să fie pusă în fața celor mai abili experți și printr-o sentință să i se restabilească toate drepturile virginității. Sînt unele care îndrăznesc să-și provoace bărbații și să le ceară, în public, o luptă pe care martorii o fac atît de dificilă. Probă dezonorantă și pentru femeia care o susține ca și pentru bărbatul învins.

Un număr nesfîrșit de fete răpite sau seduse îi fac pe bărbați mult mai răi decît sînt. Amorul face să răsune întreg tribunalul. Nu auzi vorbindu-se decît de părinți furioși, de fete înșelate, de amanți necredincioși și de soți amărîți.

Prin legea ce se aplică acolo, orice copil născut în timpul căsătoriei e socotit al soțului. Oricît ar avea motive să n-o creadă, legea crede în locul lui și-l scutește de gînduri și de scrupule.

În acest tribunal hotărîrile le ia majoritatea. S-a recunoscut însă — prin experiență — că ar fi mult mai bine să le ia minoritatea. Asta e cît se poate de natural, pentru că există foarte puține spirite drepte și toată lumea e de acord că există o infinitate de capete strîmte.

Din Paris, în... ale lunii Jemmadi 2, 1715

Scrisoarea LXXXVIII

RICA LUI***

Se spune că omul e un animal sociabil. Din acest punct de vedere mi se pare că francezul e mai om decît alții. E omul prin excelență : pentru că pare a fi făcut numai pentru societate.

Dar am remarcat printre ei unii care, nu numai că sînt sociabili, ci sînt ei înșiși societatea universală. Ei se înmulțesc prin toate ungherele și populează într-o clipă cele patru cartiere ale orașului. O sută de oameni din această specie pot înlocui mai mult de două mii de cetățeni. Ei ar putea înlătura din ochii străinilor ravagiile ciumii și ale foametei. În școli se pune întrebarea dacă un corp poate fi în aceeași clipă în mai multe locuri. Ei sînt o dovadă pentru ceea ce se tot întreabă filozofii.

Sînt întotdeauna grăbiți, se află mereu în treabă, întrebînd pe toți cîți îi văd : Unde se duc ? Și de unde vin ?

Niciodată nu le-ai putea scoate din cap ideea că e o dovadă de politețe să facă vizite zilnice, fără să pui la socoteală vizitele pe care le fac cu toptanul în locuri unde se strînge lume multă. Dar această cale fiind prea lesnicioasă, vizitele de acest fel sînt desconsiderate de regulile ceremonialului lor.

Ei, cu loviturile de ciocan, strică porțile mai mult decît o fac vîntul și furtunile. Dacă te-ai duce să cercetezi lista tuturor portarilor, le-ai găsi scris numele în fiecare zi, pocit în mii de feluri, cu litere gotice. Ei își petrec viața ducîndu-se la înmormîntări, făcînd condoleanțe sau cereri în căsătorie. Regele nu face unuia dintre supușii săi

vreo gratificație, fără ca pe ei să nu-i coste asta o trăsură, cu care să se ducă să-i exprime bucuria. În sfîrșit, se întorc acasă istoviți, ca să se odihnească și să poată să-și reia a doua zi grelele lor ocupații.

Unul dintre ei muri zilele trecute, de oboseală. Pe mormînt i se puse acest epitaf :

„Aici odihnește cel care nu s-a odihnit niciodată. A asistat la cinci sute treizeci de înmormîntări. S-a bucurat de nașterea a două mii șase sute optzeci de copii. Pensiile pentru care și-a felicitat prietenii, mereu în termeni diferiți, se ridică la două milioane șase sute de mii de livre ; drumurile parcurse pe trotuar se ridică la nouă mii șase sute de stadii ; cele făcute la țară, la treizeci și șase. Conversația cu el era plăcută. Ținea minte trei sute șaizeci și cinci de povestiri. Din fragedă tinerețe știa pe de rost o sută optsprezece citate din scriitori antici, pe care le folosea în ocazii strălucite. S-a săvîrșit în al șaizecilea an al vieții sale. Tac acum, călătorule, cum aș putea isprăvi de spus toate cite le-a făcut și tot ceea ce a văzut el ?“

Din Paris, în 3 ale lunii Jemmadi 2, 1715

Scrisoarea LXXXIX

USBEC CĂTRE REDI

La Veneția

La Paris domnește libertatea și egalitatea. Nașterea, virtutea, chiar meritele dobîndite în război, oricît de strălucite ar fi, nu-l scapă pe om de mulțimea cu care se confundă. Invidia rangu-

lui e aici necunoscută. Se spune că cel dintîi om în Paris e cel care are la trăsură cei mai buni cai. Un mare senior e unul care îl vede pe rege, care vorbește cu miniștri, are strămoși, datorii și pensii. Dacă sub acestea își poate ascunde trîndăvia printr-un aer de om grăbit sau printr-o falsă atracție spre plăceri, se crede cel mai fericit dintre toți oamenii.

În Persia nu sînt mari decît cei cărora monarhul le dă o funcție în conducerea statului. Aici, există oameni mari prin naștere, dar nu au nici o căutare. Regii de aici procedează ca acei meșteșugari iscusiți care pentru a-și face o treabă se ajută totdeauna cu uneltele cele mai simple.

Favoarea e marea zeitate a francezilor. Ministrul e marele pontif căruia îi jertfesc cele mai multe victime. Cei care îl înconjoară nu sînt de loc îmbrăcați în alb. Cînd sacrificatori, cînd sacrificați, se consacră ei înșiși idolului lor, ca tot poporul.

Din Paris, în ale lunii Jemmiadi 2, 1715

Scrisoarea XC

USBEC CATIH IBBEN

La Smirna

Dorința de glorie nu e de loc diferită de acel instinct de conservare pe care îl au toate creaturile. S-ar părea că ne mărim ființa atunci cînd putem să o vîrîm în memoria celorlalți. Dobîndim astfel o nouă viață ce ne devine la fel de pre-

ţioasă ca cea pe care am primit-o de la Dumnezeu.

Aşa după cum oamenii nu sînt toţi la fel de legaţi de viaţă, tot aşa nu sînt deopotrivă de sensibili în glorie. Această nobilă pasiune este, desigur, întotdeauna săpată în inimile lor ; dar imaginaţia şi educaţia o modifică în mii de chipuri.

Deosebirea aceasta dintre om şi om se face şi mai simţită între popor şi popor.

Se poate lua drept maximă ideea că în ficcare stat dorinţa de glorie creşte o dată cu libertatea supuşilor şi scade o dată cu ea. Gloria nu e niciodată tovarăşă cu supunerea.

Un om de bun-simţ îmi spunea deunăzi :

— În Franţa, eşti din multe puncte de vedere mai liber decît în Persia. De asemenea gloria e aici mai preţuită. Această fericită fantezie îl face pe un francez să muncească şi cu plăcere şi cu tragere de inimă, lucru pe care sultanul nostru nu-l scoate de la supuşii lui decît punîndu-le necontenit, sub ochi, pedepse şi recompense.

De asemenea, la noi, regele e gelos pe onoarea ultimului dintre supuşii săi. Pentru a o menţine, există tribunale vrednice de respect. Onoarea e tezaurul scump al naţiunii, singurul pe care suveranul nu e stăpîn, pentru că n-ar putea fi fără a-şi ştirbi interesele. Astfel, dacă un supus se simte jignit de către rege, fie prin vreo preferinţă, fie prin cea mai mică dovadă de dispreţ, părăseşte numaidecît curtea, funcţia, serviciul şi se închide în casă.

Deosebirea dintre trupele franceze şi cele ale voastre e că acestea din urmă, formate din sclavi, lăsi de la natură, nu-şi învinge teama de moarte

decît prin frica de pedeapsă. Asta produce în suflet o altă teroare care aproape că îi prostește. Pe cînd ceilalți înfruntă loviturile chiar cu plăcere și înlătură teama printr-o satisfacție ce le e superioară.

Dar sanctuarul onoarei, al reputației și al virtuții pare a fi stabilit în republici și în țări unde se poate pronunța cuvîntul patrie. La Roma, în Atena, în Lacedemonia, onoarea singură plătea serviciile cele mai de seamă. O cunună de frunze de stejar sau de lauri, o statuie, o laudă era o imensă răsplată pentru o bătălie cîștigată sau pentru cucerirea unui oraș.

Acolo, un om care a făcut o faptă frumoasă era deplin răsplătit prin însăși acea faptă. Nu putea să vadă un compatriot fără să resimtă plăcerea de a-i fi binefăcător. Socotea numărul serviciilor sale, prin cel al concetățenilor săi. Oricine e în stare să facă un bine unui om. Contribuind la fericirea unei societăți întregi, înseamnă că te poți asemăna cu zeii.

Dar oare această nobilă rîvnă nu s-a stins cu totul în inimile persanilor dumneavoastră, la care funcțiile și demnitățile nu sînt decît atributele fanteziei suveranului? Reputația și virtutea sînt considerate acolo ca fiind născociri dacă nu sînt însoțite de favoarea regelui, o dată cu care se nasc și mor. Un om care și-a cîștigat cinstirea publică nu e niciodată sigur că mîine nu va fi dezonorat. Iată-l azi general de armată. Poate că regele vrea să și-l facă bucătar și nu va mai putea spera altă laudă decît pentru că a gătit o tocană strașnică.

Din Paris, în 15 ale lunii Jemmadi 2, 1715

Scrisoarea XCI

USBEC CĂTRE ACELAȘI

La Smirna

Din această pasiune unanimă pe care poporul francez o are pentru glorie, s-a alcătuit în spiritul indivizilor un fel de nu știu ce căruia i se spune punct de onoare. La drept vorbind e trăsătura de caracter a fiecărei îndeletniciri, dar e mai vădit la oamenii de arme unde punctul de onoare e totul. Mi-ar fi foarte greu să te fac să simți ce e asta, fiindcă noi n-avem habar de așa ceva.

Odinioară francezii, mai ales cei nobili, nu urmau deloc alte legi decît cele ale acestui punct de onoare. Ele orînduiau toată comportarea vieții lor și erau atît de aspre încît nu puteai, fără o pedeapsă mai crudă decît moartea, nu zic să le calci, dar nici să desconsideri cea mai mică dispoziție.

Cînd era vorba de a rezolva neînțelegeri ele nu prescriau decît un singur fel de hotărîre, aceea prin duel. Duelul rezolva dificultățile. Ceea ce era rău în ei, era faptul că, adesea, judecata se făcea între alte părți decît cele interesate.

Oricît de puțin s-ar fi cunoscut unul pe altul, trebuiau să se angajaze în luptă și să plătească cu ființa lor, ca și cum unul din acești mercenari angajați ar fi fost el însuși călcat pe picior. Duelgiul se simțea onorat întotdeauna de asemenea alegere și de o preferință atît de măgulitoare. Cutare, care n-ar fi dat patru pistoli unui om ca să-l scape de spînzurătoare pe el și întreaga lui familie, nu se dădea înapoi de a-și risca viața de mii de ori.

Acest fel de a hotărî a fost destul de rău închipuit, fiindcă nu înseamnă că un om are dreptate dacă e mai îndemînatic şi mai puternic decît altul.

De aceea regii au interzis duelul sub pedepse foarte aspre, dar zadarnic : onoarea care vrea să domnească întotdeauna, se revoltă şi nu recunoaşte nici un fel de legi.

Astfel, francezii se află într-o situaţie foarte grea. Aceleaşi legi ale onoarei îl obligă pe un om cinstit să se răzbune atunci cînd a fost jignit. Dar pe de altă parte, justiţia îl loveşte cu pedepse din ce în ce mai crude atunci cînd se răzbună. Dacă te supui legilor onoarei mori pe eşafod. Dacă te supui celor ale justiţiei eşti azvîrlit pentru totdeauna în afara societăţii omeneşti. Nu există deci decît această crudă alternativă. Sau să mori sau să nu fii vrednic de a trăi.

Din Paris, în ultima zi a lunii Jemmadi 2, 1715

Scrisoarea XCII

USBEC CĂTRE RUSTAN

La Ispahan

A apărut aici un personaj travestit în ambasador al Persiei care-şi bate joc, cu obrăznicie, de cei doi regi mai mari din lume. I-a adus regelui Franţei daruri pe care regele nostru nu le-ar fi făcut decît unui rege din Irimeta sau din Georgia şi, în josnica lui zgîrcenie, a dezonorat măreţia celor două imperii.

S-a făcut caraghios în fața unui popor care pretinde a fi cel mai politicos din Europa și a făcut să se spună în Occident că regele regilor nu domnește decît peste niște barbari.

A primit onoruri pe care se părea că ar fi vrut să și le refuze lui însuși. Și, deoarece curtea Franței are mai la inimă decît el măreția persană, l-a făcut să pară demn înaintea unui popor care-l disprețuiește.

Nu spune lucrurile acestea la Ispahan. Cruță capul unui nenorocit. Nu vreau ca miniștrii noștri să-l pedepsească pentru propria lui imprudență și pentru alegerea nepotrivită pe care au făcut-o.

Din Paris, în ultima zi a lunii Jemmadi 2, 1715

Scrisoarea XCIII

USBEC CĂTRE REDI

La Veneția

Monarhul care a domnit atît de multă vreme a încetat din viață [1]. I-a făcut pe oameni să vorbească mult despre el cît a trăit; la moartea sa toată lumea a tăcut. Hotărît și curajos în ultimele lui clipe, părea să nu cedeze decît destinului. Așa a murit Abbas [2] după ce a umplut lumea întreagă cu faima lui.

Să nu crezi că acest mare eveniment n-a iscat aici decît reflecții morale. Fiecare s-a gîndit la

[1] *Ludovic al XIV-lea* a murit la 1 septembrie 1715.
[2] Unchiul lui Mahomet.

afacerile lui și la a scoate cîștiguri din această schimbare. Regele, strănepot al monarhului răposat, neavînd decît cinci ani, un prinț, unchiul lui, a fost declarat regent al regatului.

Fostul rege făcuse un testament care îngrădea autoritatea regentului. Acest prinț abil s-a dus în Parlament și exprimîndu-și toate drepturile de naștere a făcut să fie casată dispoziția monarhului [1] care voind să-și supraviețuiască părea să pretindă a domni și după moarte.

Parlamentele seamănă cu acele ruine ce se calcă în picioare, dar care îți aduc în minte ideea unui templu faimos prin vechea religie a popoarelor. Nu se mai interesează decît a face dreptate, iar autoritatea lor e mereu slăbită, afară de cazul cînd vreo împrejurare neprevăzută nu vine să-i dea forță și viață. Aceste mari organisme au urmat destinul lucrurilor omenești ; au cedat timpului care distruge totul ; corupției moravurilor care slăbește totul, autorității supreme care a doborît totul.

Dar regentul, care dorea să se facă plăcut poporului, părea, la început, că respectă această imagine a libertății publice. Și, ca și cum ar fi avut de gînd să ridice de jos și templul și idolul, a vrut ca ele să fie privite ca sprijin al monarhiei și ca bază a oricărei autorități legitime.

Din Paris, în 4 ale lunii Regeb, 1715

[1] Aluzie la celebra ședință din 2 septembrie 1715 în care Philippe d'Orléans în înțelegere cu Jean Antoine de Mesmes, conte d'Avaux, prim-președinte al parlamentului, a obținut casarea testamentului lui Ludovic al XIV-lea care instituia pe ducele De Maine, fiu natural al regelui și al doamnei de Montespan, comandant al casei sale, acordîndu-i dreptul de prinț de sînge.

Scrisoarea XCIV

USBEC CĂTRE FRATELE SĂU PUSTNIC LA MĂNĂSTIREA DIN CASBIN

Mă umilesc în faţa ta, sfinte sihastru, şi mă închin ţie ! Preţuiesc urmele paşilor tăi ca lumina ochilor mei. Sfinţenia ta e atît de mare, încît s-ar părea că ai inima sfîntului nostru profet. De pătimirile tale se miră pînă şi cerul. Ingerii te-au privit de pe culmea gloriei şi au spus : „Cum de e încă pe pămînt, cînd spiritul lui e cu noi şi zboară în jurul tronului susţinut de nouri ?"

Şi cum nu te-aş cinsti eu, care am aflat de la învăţaţii noştri că dervişii, chiar cei necredincioşi, au totdeauna un caracter de sfinţenie care îi face vrednici de respect în faţa credincioşilor şi pe care Dumnezeu şi i-a ales din toate colţurile pămîntului, dintre sufletele cele mai curate, suflete pe care le-a despărţit de lumea păcătoasă pentru ca posturile şi rugăciunile lor fierbinţi să-i împiedice mînia ce era gata să cadă asupra atîtor popoare nesupuse ?

Creştinii povestesc minuni despre primii lor sihaştri care s-au refugiat cu miile în pustiurile îngrozitoare ale Tebaidei, şi au avut drept îndrumători pe Paul, Anton şi Pahomie. Dacă ceea ce spun ei e adevărat, vieţile lor sînt la fel de pline de minuni ca cele ale celor mai sfinţi dintre imamii noştri. Petreceau citeodată zece ani încheiaţi fără să vadă ţipenie de om. Trăiau zi şi noapte cu demonii. Erau chinuiţi fără încetare de aceste spirite rele. Le găseau în pat, la masă. Nu se puteau ascunde niciodată de ele. Dacă toate acestea sînt adevărate, venerabile pustnic, trebuie să recunoaş-

tem că nimeni n-a trăit vreodată într-o mai proastă tovărăşie.

Creştinii cu judecată privesc toate istoriile acestea ca pe o scornitură foarte firească ce poate face să ne dăm seama de nenorocirea neamului omenesc. În zadar căutăm în deşerturi liniştea, ispitele ne urmăresc pretutindeni. Patimile noastre întruchipate de demoni nu ne părăsesc nici acolo. Aceşti monştri ai inimii, aceste născociri ale minţii, aceste fantasme deşarte ale greşelii şi minciunii ni se arată mereu, ca să ne momească şi să ne lovească pînă şi în posturile şi în cămăşile de tortură, cu alte cuvinte chiar în forţa noastră.

În ce mă priveşte, venerabile pustnic, ştiu că trimisul Domnului l-a înlănţuit pe Satan şi l-a prăvălit în abis. A purificat pămîntul, pînă atunci sub stăpînirea diavolului, făcîndu-l vrednic să adăpostească îngerii şi profeţii.

Din Paris, în 9 ale lunii Şahban, 1715

Scrisoarea XCV

USBEC CĂTRE REDI

La Veneţia

N-am auzit vorbindu-se vreodată despre dreptul pubilc, fără să se înceapă de îndată să se caute cu grijă care e originea societăţii. Asta mi se pare ridicul. Dacă oamenii n-ar forma o societate, dacă ar fugi unii de alţii, ar trebui să cauţi cauza şi să afli de ce stau despărţiţi. Ei se nasc însă cu toţii legaţi unii de alţii. Fiul se naşte lîngă tatăl său şi acolo rămîne. Iată societatea şi cauza societăţii.

Dreptul public e mai cunoscut în Europa decît în Asia. Totuşi se poate spune că pasiunile regilor, răbdarea popoarelor, linguşeala scriitorilor i-au corupt toate principiile.

Acest drept, aşa cum este el astăzi, e o ştiinţă care învaţă pe regi pînă unde pot călca justiţia fără să dăuneze intereselor lor. Ce idee, Redi, să vrei, pentru a le înăspri conştiinţa, să faci din nedreptate un sistem, să-i dai legi, să-i formezi principii şi să tragi concluzii !

Puterea nemărginită a sublimilor noştri sultani, care n-are altă lege decît pe ea însăşi, nu dă naştere la mai mulţi monştri decît această artă ticăloasă care face să se încovoaie justiţia, oricît de inflexibilă ar fi ?

S-ar spune, Redi, că există două dreptăţi complet diferite una de alta. Una care orînduieşte treburile îndivizilor şi care domneşte în dreptul civil ; cealaltă care rezolvă neînţelegerile ce se ivesc între popor şi popor şi care tiranizează dreptul public. Ca şi cum dreptul public n-ar fi el însuşi drept civil, nu al unei anumite ţări, ci, cu adevărat, al lumii întregi.

Am să-ţi explic într-o altă scrisoare gîndurile mele în legătură cu cele de mai sus.

Din Paris, în prima zi a lunii Zilcade, 1716

Scrisoarea XCVI

USBEC CĂTRE ACELAŞI

Magistraţii au datoria să facă dreptate între cetăţeni. Fiecare popor are datoria să facă şi el dreptate altui popor. Şi în acest caz se folosesc aceleaşi principii ca şi în primul caz.

Între popor și popor, rareori e nevoie de un al treilea care să judece, pentru că motivele neînțelegerii sînt aproape întotdeauna limpezi și ușor de lămurit. Interesele a două națiuni sînt de obicei atît de distincte, încît, pentru a găsi dreptatea, nu e nevoie decît să o iubești. În propria ta cauză nu poți fi prevenit.

Nu același lucru e cu neînțelegerile ce se ivesc între particulari. Fiindcă trăiesc în societate, interesele lor sînt amestecate și confuze. Există atîtea feluri de neînțelegeri încît e nevoie ca un al treilea să descurce ceea ce lăcomia părților caută să încîlcească.

Sînt doar două feluri de războaie drepte : unele se duc pentru a respinge un dușman care atacă, altele pentru a ajuta un aliat care a fost atacat.

Nu e de loc just să duci războaie pentru certurile particulare ale regelui. Cu condiția : cazul să nu fie atît de grav încît să provoace moartea regelui sau a poporului care l-a comis. Astfel, un rege nu poate purta război pentru că i s-au refuzat onoruri ce i se cuvin sau pentru că s-a procedat cum nu trebuie cu ambasadorii săi și alte asemenea lucruri, după cum un individ nu poate să-l omoare pe cel ce i-o ia înainte. Motivul e că, după cum declarația de război trebuie să fie un act de dreptate în care pedeapsa să fie pe măsura greșelii, tot așa trebuie să se țină seama dacă cel căruia i se declară război merită sau nu moartea. Pentru că a purta război împotriva cuiva înseamnă că vrei să-l pedepsești cu moartea.

În dreptul public, cel mai aspru act de justiție e războiul, pentru că scopul său este distrugerea societății.

Represaliile sînt de gradul al doilea. Ele constituie o lege pe care tribunalele nu se pot împiedica să n-o respecte, adică să nu măsoare pedeapsa după crimă.

Un al treilea act de justiție este acela de a-l priva pe un rege de avantajele pe care le poate avea de la noi, măsurînd totdeauna pedeapsa cu jignirea.

Al patrulea act de justiție, care trebuie să fie cel mai frecvent, este renunțarea la alianța cu poporul împotriva căruia ai a te plînge. Această pedeapsă corespunde exilului stabilit de tribunale, exil care-i scoate pe vinovați din societate. Astfel, un rege la a cărui alianță renunțăm este prin aceasta exclus din societate și nu mai e unul de-ai noștri.

Nu se poate aduce unui rege un mai mare afront decît să renunți la alianța cu el. Și nici nu i se poate face o mai mare cinste decît a o încheia. Nu există printre oameni nimic mai glorios și chiar mai util decît să vezi pe alții interesați de situația lor.

Dar, pentru ca o alianță să ne lege, trebuie ca ea să fie dreaptă. O alianță făcută între două națiuni pentru a oprima o a treia nu este legitimă și poate fi încălcată fără să te faci vinovat.

Nu e de demnitatea unui rege să se alieze cu un tiran. Se spune că monarhul Egiptului i-a atras atenția regelui Samosului că e crud și tiran și l-a somat să se corecteze. Deoarece regele Samosului a rămas neschimbat i-a trimis vorbă că renunță la prietenia și la alianța cu el.

Cucerirea nu dă drepturi prin ea însăşi. Atunci cînd poporul subsistă cucerirea e o garanţie a păcii, a reparării nedreptăţii, iar dacă poporul a fost nimicit sau împrăştiat, ea este baza unei tiranii.

Tratatele de pace sînt atît de sfinte pentru oameni, încît par a fi glasul firii care îşi cere drepturile. Ele sînt legitime dacă condiţiile lor sînt astfel întocmite încît cele două popoare se pot menţine. Fără de asta, aceea dintre cele două societăţi care urmează să piară, lipsită fiind de apărarea naturală prin pace, o poate căuta prin război.

Pentru că natura care a stabilit diferite grade de putere şi de slăbiciune printre oameni a egalat adesea slăbiciunea cu forţa, prin disperare.

Din Paris, în 4 ale lunii Zilhaje, 1716

Scrisoarea XCVII

PRIMUL EUNUC CĂTRE USBEC

La Paris

Au sosit aici multe femei galbene din regatul Visapur. Am cumpărat una pentru fratele tău, guvernatorul din Mazenderan, care mi-a trimis acum o lună sublima lui poruncă şi o sută de tomani.

Eu mă pricep la femei, cu atît mai mult cu cît ele nu mă surprind şi cu cît ochii mei nu sînt tulburaţi de bătăile inimii.

N-am văzut niciodată o frumuseţe atît de echilibrată şi de perfectă. Ochii ei strălucitori dădeau viaţă feţii şi trădau strălucirea unei culori care ar putea pune în umbră toate farmecele Circhiziei.

Primul eunuc al unui negustor din Ispahan se îngrijea în acelaşi timp cu mine. Ea îi evita, dispreţuitoare, privirile şi părea că le caută pe ale mele, ca şi cum ar fi vrut să-mi spună că un negustor necioplit nu era demn de ea, vrednică a fi sortită unui soţ mai ilustru.

Mărturisesc că simt o bucurie ascunsă cînd mă gîndesc la farmecele acestei fiinţe frumoase. Mi se pare că o şi văd intrînd în haremul fratelui tău. Îmi place să prevăd mirarea tuturor soţiilor lui. Durerea mîndră a unora ; tristeţea mută, dar şi dureroasă, a altora ; consolarea răutăcioasă a acelora care nu mai speră nimic, şi ambiţia mînioasă a acelor care mai speră încă.

Cutreier dintr-un capăt într-altul regatul ca să schimb faţa unui întreg harem. Cîte pasiuni voi trezi ! Cîte temeri şi cîte griji voi pregăti !

Cu toată tulburarea lăuntrică exteriorul va fi la fel de liniştit. Marile răzvrătiri vor fi tăinuite în fundul inimii. Tristeţile vor fi rumegate şi bucuriile stăpînite. Supunerea nu va fi mai puţin barbă şi legile vor rămîne neînduplecate. Blîndeţea, temîndu-se mereu să apară, va ieşi chiar din străfundul desperării.

Am băgat de seamă că, cu cît avem mai multe femei sub ochi, cu atît ne dau mai puţină bătaie de cap. O mai mare nevoie de a place, o mai mică siguranţă în a se uni, mai multe exemple de supunere, toate acestea le făuresc lanţuri. Unele sînt fără încetare atente la faptele celorlalte. S-ar părea că în înţelegere cu noi, se străduiesc a fi şi mai supuse. Ele fac aproape jumătate din munca noastră şi atunci cînd închidem ochii, ni-i deschid ele. Ce spun ? Ele se mînie mereu pe stăpîn împotrva rivalelor lor şi nu văd cît de aproape se află de cele ce sînt pedepsite.

Dar toate acestea, mărite Doamne, nu prețuiesc nimic fără prezența stăpînului. Ce putem face cu nălucirea deșartă a unei autorități ce nu ni se dă niciodată întreagă ? Noi nu reprezentăm decît prea palid jumătate din tine. Noi nu putem arăta decît o asprime odioasă. Tu, tu liniștești teama prin speranțe, mai stăpîn cînd le mîngîi decît atunci cînd le amenințî.

Revino deci, mărite stăpîne, revino în aceste locuri ca să aduci peste tot semnele stăpînirii tale. Vino, să îndulcești pasiunile disperate !

Vino, să înlături orice pretext de greșeală ! Vino, să potolești iubirea ce murmură și să faci plăcută pînă și datoria ! Vino, să scapi pe credincioșii tăi eunuci de o povară ce devine din ce în ce mai grea pe zi ce trece.

Din haremul din Ispahan, în 8 ale lunii Zilhaje, 1716

Scrisoarea XCVIII

USBEC CĂTRE HASEIN, DERVIȘ DIN MUNTELE JARON

O, tu, înțeleptule derviș, a cărui minte curioasă strălucește de atîtea cunoștințe, ascultă cele ce-ți voi spune.

Există pe aici filozofi care, la drept vorbind, n-au atins culmea înțelepciunii orientale. Niciodată nu s-au ridicat pînă la tronul luminii, nici n-au auzit vorbele de nespus, de care răsună corurile îngerilor, nici n-au simțit accesele formidabile ale furiei divine. Lăsați de capul lor, lipsiți de sfintele minuni, ei calcă, în liniște, pe urmele rațiunii umane.

N-o să-ţi vină să crezi cît de departe i-a împins această călăuză. Au dezlegat enigma haosului şi au explicat, printr-o mecanică simplă, ordinea arhitecturii divine. Autorul naturii a dat mişcare materiei. De mai mult nici n-a fost nevoie ca să producă această extraordinară varietate de efecte pe care o vedem în univers.

Legiuitorii obişnuiţi ne propun legi pentru a organiza societăţile omeneşti, legi la fel de supuse schimbării ca şi spiritul celor ce le propun şi al popoarelor care le respectă. Aceştia nu ne vorbesc decît de legi generale, imuabile, veşnice, care în imensitatea spaţiilor se respectă fără excepţie, cu o regularitate şi promptitudine infinită.

Şi ce crezi tu, om sfînt, că sînt aceste legi? Îţi închipui poate că intrînd în sfatul celui veşnic te vei mira de sublimul tainelor. Renunţi dinainte a înţelege. Nu-ţi propui decît să admiri.

Îţi voi schimba însă în curînd gîndurile. Legile acestea nu uimesc printr-un fals respect. Simplitatea lor le-a făcut să fie multă vreme disprețuite şi numai după multă gîndire s-a cunoscut fecunditatea lor întreagă şi tot cuprinsul lor.

Prima lege e că orice corp tinde să descrie o linie dreaptă, cu condiţia să nu întîlnească un obstacol care să-l abată. A doua lege nu e decît o consecinţă a celei dintîi şi anume: orice corp ce se învîrte în jurul unui centru, tinde a se îndepărta de el, deoarece, cu cît e mai depărtat, cu atît linia pe care o descrie se apropie mai mult de linia dreaptă.

Iată, sublime derviş, cheia naturii! Iată, principii rodnice din care se scot nesfîrşite consecinţe. Acestea ţi le voi arăta într-o scrisoare anume.

Cunoaşterea a cinci sau şase adevăruri a umplut de minuni filozofia lor şi le-a permis să facă mai

multe minuni decît tot ce ni se povestește despre sfinții noștri profeți.

Sînt convins că printre învățații noștri nu e nici unul care să nu se fi încurcat cînd i s-ar fi spus să cîntărească într-o balanță tot aerul ce înconjoară pămîntul, sau să măsoare toată apa ce cade în fiecare an pe suprafața lui, și care să nu se fi gîndit de cel puțin patru ori înainte de a spune cîte leghe face sunetul într-o oră ? Cît timp îi trebuie unei raze de lumină ca să vină de la soare pînă la noi ? Cîți stînjeni sînt de aici pînă la Saturn ? După ce curbă trebuie tăiat un vas pentru a pluti cît mai repede posibil ?

Poate că dacă vreun om divin ar fi împodobit operele acestor filozofi cu cuvinte alese, cu glume, dacă ar fi presărat figuri de stil îndrăznețe și alegorii misterioase, ar fi întocmit o lucrare ce n-ar fi fost întrecută decît de sfîntul Coran.

Totuși, dacă trebuie să spun ceea ce gîndesc, nu pot să mă împac cu stilul figurat. În Coranul nostru există un număr mare de lucruri copilărești, care îmi par așa întotdeauna, deși sînt înălțate prin puterea și viața expresiei. În primul rînd s-ar părea că inspiratele cărți nu sînt decît idei divine redate în limbaj omenesc ; dimpotrivă, în cărțile noastre se găsește limbajul lui Dumnezeu și ideile oamenilor ; ca și cum printr-un surprinzător capriciu, Dumnezeu ar fi dictat cuvintele, iar omul ar fi procurat ideile.

O să spui poate că vorbesc prea liber despre ceea ce e mai sfînt la noi. Vei crede că asta este rodul independenței în care se trăiește în țara asta. Nu, slavă Domnului, mintea nu mi-a stricat sufletul și, cît voi trăi, Ali va fi profetul meu.

Din Paris, în 15 ale lunii Șahban, 1716

Scrisoarea XCIX

USBEC CĂTRE IBBEN

La Smirna

Nu există țară în lume unde bogăția să fie atît de nesigură ca în țara asta. Din zece în zece ani izbucnesc revoluții care-l aruncă pe bogat în mizerie și-l ridică pe sărac, cu aripi repezi, în culmea bogăției. Unul e uimit de sărăcia lui, celălalt de belșug. Noul îmbogățit admiră înțelepciunea providenței ; săracul, oarba fatalitate a sorții.

Cei ce ridică dările înoată în comori : printre ei sînt puțini Tantali. Își încep meseria asta din cea mai neagră mizerie. Cît sînt săraci, sînt disprețuiți ca noroiul. Cînd s-au îmbogățit sînt destul de stimați : de aceea nu neglijează nimic pentru a dobîndi stimă.

Actualmente sînt într-o situație îngrozitoare. De curînd s-a înființat o cameră zisă de justiție pentru că urmează să le ia toate averile. Ei nu pot nici să deturneze nici să-și ascundă fondurile deoarece sînt obligați, sub pedeapsa cu moartea, să le declare în amănunțime. În acest fel sînt constrînși să treacă printr-o trecătoare foarte strîmtă, adică între viață și bani. Ca o culme a nenorocirii există un ministru [1], cunoscut prin spiritul său fin, care îi onorează cu glumele lui și rîde de toate deliberările consiliului. Nu găsești pe toate drumurile miniștri gata să facă poporul să rîdă și trebuie să i se aducă mul-

[1] *Adriène Maurice*, conte d'Ayen, duce de Noailles, mareșal al Franței, președintele consiliului financiar.

țumiri acestuia pentru că a întreprins o asemenea acțiune.

Corpul lacheilor e mai vrednic de respect în Franța decît în altă parte. E o școală de mari seniori. Umple golul celorlalte clase sociale. Cei ce-l compun iau locul celor mari, decavați, locul magistraților ruinați, al cavalerilor uciși de furia războiului și, cînd nu pot face față prin ei înșiși, reclădesc toate casele mari cu ajutorul fiicelor lor care sînt un fel de balegă ce îngrașă pămînturile pietroase și sterpe.

Găsesc, Ibben, că providența e vrednică de admirație pentru felul cum a împărțit bogățiile. Dacă nu le-ar fi acordat decît oamenilor de bine, n-ar fi fost destul de deosebite de virtute și nu li s-ar mai fi simțit deșertăciunea. Dar cînd te uiți la cei împovărați de ele, disprețuindu-i pe bogați, ajungi pînă la urmă să disprețuiești avuțiile.

Din Paris, în 26 ale lunii Maharram, 1717

Scrisoarea C

RICA LUI REDI

La Veneția

Găsesc că la francezi capriciile modei sînt uimitoare. Am uitat cum au fost îmbrăcați în vara asta și încă nu știu cum se vor îmbrăca la iarnă. Dar, mai ales, nu-ți vine să crezi cît îl costă pe un bărbat s-o ție pe nevastă-sa în pas cu moda.

De ce model mă voi folosi ca să-ți fac o descriere exactă a îmbrăcămintii și gătelilor lor? O nouă

modă va veni să-mi distrugă lucrarea și munca celor care au croit-o. Înainte ca tu să fi primit scrisoarea mea, totul va fi altfel.

O femeie care pleacă din Paris se petrecă șase luni de zile la țară se întoarce atît de bătrînă de parcă ar fi fost uitată treizeci de ani. Fiul nu recunoaște portretul mamei sale, atît de străină i se pare haina cu care era îmbrăcată. Își închipuie că e vreo americană cea zugrăvită acolo, sau că pictorul a vrut să exprime vreo fantezie a lui.

Uneori coafurile se înalță pe nesimțite și o revoluție le face să coboare dintr-o dată. A fost o vreme cînd uriașa lor înălțime puneau obrazul unei femei la mijlocul făpturii ei. Altădată, locul acesta îl ocupau picioarele, tocurile formînd un piedestal care le ținea în aer. Cui i-ar veni să creadă ? Arhitecții au fost adesea obligați să înalțe, să coboare sau să lărgească ușile după cum toaletele femeilor pretindeau de la ei această schimbare și regulile artei lor au fost subordonate acestor toane. Vezi uneori pe fața cuiva o mare cantitate de aluniță, iar a doua zi au dispărut toate. Odinioară femeile aveau talie și dinți, azi nu mai e vorba de așa ceva. În această natie schimbătoare, orice ar spune criticul, fetele sînt altfel făcute decît mamele lor.

Cu felul lor de a trăi e ca și cu moda. Francezii își schimbă obiceiurile după vîrsta regelui lor. Monarhul ar putea reuși să-și facă națiunea serioasă, dacă ar încerca. Regele imprimă caracterul spiritului său curții : curtea îi imprimă orașului, orașul provinciei. Sufletul suveranului e un tipar care dă formă tuturor celorlalte.

Din Paris, în 8 ale lunii Safar, 1717

Scrisoarea CI

RICA, ACELUIAȘI

Îți vorbeam deunăzi de ciudata nestatornicie a francezilor în ce privește moda. Cu toate acestea e de neînchipuit cît de încăpățînați sînt în privința asta. Moda e regula după care apreciază tot ce se face la alte națiuni, cu ea măsoară tot. Ceea ce e străin li se pare totdeauna de ris. Mărturisesc că nu știu cum se împacă încăpățînarea față de costumele lor cu nestatornicia cu care le schimbă în fiecare zi.

Îți spun că francezii disprețuiesc tot ce e străin, vorbesc numai despre fleacuri, fiindcă în lucrurile importante par a se disprețui pe ei înșiși pînă la injosire. Ei recunosc bucuroși că alte popoare sînt mai înțelepte, cu condiția să accepți că ei sînt mai bine îmbrăcați. Vor să se supună, cu dragă inimă, legilor unei națiuni rivale, cu condiția ca perucherii francezi să decidă ca niște adevărați legiuitori asupra formei perucilor străine. Nimic nu li se pare mai frumos decît să vadă că gustul bucătarilor lor stăpînește din miazănoapte și miazăzi și că prescripțiile coafezelor lor sînt respectate în toate cercurile elegante din Europa.

Cu aceste nobile avantaje, ce are a face că bunul simț le vine din altă parte și că au luat de la vecinii lor tot ceea ce privește guvernămîntul politic și civil?

Cine-și poate închipui că un regat, cel mai vechi și mai puternic din Europa, e guvernat de mai bine de zece secole de legi ce nu-s făcute pentru

el ? Dacă francezii ar fi fost cuceriți, lucrul acesta n-ar fi greu de înțeles ; dar ei sînt cuceritorii

Au părăsit legile vechi, făcute de primii lor regi în adunările generale ale națiunii. Ce e ciudat, e că legile romane, pe care le-au luat în schimb, erau parte concepute, parte redactate de împărați contemporani cu legiuitorii lor.

Și, pentru ca achiziția să fie deplină, și tot bunul simț să le vină de aiurea, au adoptat toate constituțiile papilor și au întocmit din ele o nouă parte a dreptului lor : un nou gen de servitute.

E adevărat că în ultimul timp s-a redactat în scris statutul cîtorva orașe și al cîtorva provincii, dar el a fost luat aproape în întregime din dreptul roman.

Abundența asta de legi adoptate și, ca să zic așa, naturalizate e atît de mare, încît copleșește în egală măsură și justiția și pe judecători. Dar aceste tomuri de legi nu-s nimic în comparație cu înspăimîntătoarea armată de glosatori, comentatori și compilatori : oameni pe cît de slabi în ceea ce privește justețea spiritului, pe atît de puternici prin imensul lor număr.

Și asta nu e tot. Aceste legi străine au introdus formalități ce sînt o rușine pentru rațiunea umană. Ar fi destul de greu să hotărăști dacă formele s-au făcut mai periculoase cînd au intrat în jurisprudență decît atunci cînd au pătruns în medicină. Dacă au făcut mai multe ravagii sub roba unui jurisconsult decît sub pălăria largă a unui medic și dacă într-un caz au ruinat mai mulți oameni decît au omorît în celălalt, asta iarăși e greu de hotărît.

Din Paris, în 17 ale lunii Safar, 1717

Scrisoarea CII

USBEC CĂTRE ***

Mereu se vorbește aici de constituție. Intrai mai zilele trecute într-o casă unde văzui mai întîi un om gras, cu fața roșie, care spunea cu o voce puternică :

— Eu mi-am spus părerea în scris ! N-o să vă răspund la tot ce spuneți ! Citiți proiectul acesta și o să vedeți că am rezolvat în el toate nelămuririle voastre ! Am năduşit din greu pînă l-am făcut ! spuse el ducîndu-și mîna la frunte. Am folosit toată învățătura mea și a trebuit să citesc o sumedenie de autori latini.

— Vă cred, spuse unul, pentru că e o lucrare frumoasă și îl provoc să facă una mai bună pe iezuitul acela care vine atît de des să vă vadă.

— Ei bine, citiți, reluă el. Și-o să fiți mai bine informați asupra acestui subiect, într-un sfert de oră, decît dacă v-aș vorbi despre ea două ore !

Iată cum evita să intre în discuție și să-și arate îngîmfarea. Dar, văzîndu-se solicitat, fu obligat să iasă din bîrlog și începu să spună tot felul de neghiobii, susținut de un derviș care-i răspundea foarte respectuos. Cînd doi oameni care se aflau în apropiere negau vreo teorie, spunea numaidecît :

— Asta e sigur ! Așa am judecat ! Sîntem judecători infailibili.

— Dar cum de sînteți judecători infailibili ? spusei eu atunci.

— Nu vedeți, răspunse el, că ne luminează Sfîntul Duh ?

— Aveți noroc, răspunsei eu, că din felul în care ați vorbit toată ziua, îmi dau seama ce mare nevoie aveți să fiți luminați !

Din Paris, din 18 ale lunii Rebiab 1, 1717

Scrisoarea CIII

USBEC CĂTRE IBBEN

La Smirna

Cele mai puternice state din Europa sînt cele ale împăratului, ale regilor Franței, Spaniei și Angliei. Italia și o mare parte din Germania sînt împărțite într-un nesfîrșit număr de state mici ai căror prinți sînt la drept vorbind martirii suveranității. Glorioșii noștri sultani au mai multe soții, decît au supuși cea mai mai parte din acești prinți. Cei din Italia, care nu sînt atît de uniți, sînt mai vrednici de plîns. Statele lor sînt deschise ca niște hanuri la drumul mare, care sînt obligate să adăpostească pe primii veniți. Trebuie, așadar, ca ei să se aciueze pe lîngă prinții mari și să fie de partea lor, de teamă mai mult decît din prietenie.

Cele mai multe guverne din Europa sînt monarhice sau mai degrabă sînt numite astfel. Pentru că nu știu dacă au existat vreodată cu adevărat asemenea guverne. Cel puțin, e cu neputință ca ele să fi subsistat vreme îndelungată. Ele constituie o stare de violență care degenerează totdeauna în despotism sau în republică. Puterea nu poate fi niciodată împărțită în mod egal între popor și principe. E foarte greu să se mențină echilibrul. Trebuie ca puterea să scadă într-o parte în timp ce crește în cealaltă. De obicei, însă, avantajul e de partea principelui care e în fruntea armatelor.

În felul acesta puterea regilor Europei e foarte mare și se poate spune că o au așa cum vor ; dar n-o exercită în aceeași măsură ca sultanii noștri. Întîi pentru că nu vor de loc să lovească în obiceiurile și în religia popoarelor și apoi pentru că nu e în interesul lor s-o ducă atît de departe.

Nimic nu-i apropie pe principi mai mult de poziția socială a supușilor lor, decît această imensă putere pe care o exercită asupra lor. Nimic nu-i supune mai mult răsturnărilor și capriciilor soartei.

Obiceiul lor de a-i omorî pe cei ce nu le sînt pe plac, la cel mai mic semn pe care-l fac, răstoarnă raportul ce trebuie să existe între greșeli și pedepse, raport ce e sufletul statelor și armonia imperiilor. Acest raport, respectat cu scrupulozitate de principii creștini, le dă un avantaj colosal asupra sultanilor noștri.

Un persan care prin imprudență sau printr-o întîmplare nefericită și-a atras disgrația prințului e sigur că va muri. Cea mai mică greșeală sau cel mai mic capriciu îl duce la moarte. Dar dacă a atentat la viață suveranului, dacă a vrut să predea inamicului cetățile acestuia, la fel va merita să-și piardă viața. Așadar nu întîmpină un risc mai mare în acest din urmă caz decît în primul.

De aceea, în cea mai mică disgrație fiind, văzîndu-și moartea sigură și nevăzînd nimic mai rău, e împins în mod firesc să tulbure statul și să conspire împotriva suveranului. Asta-i rămîne singura scăpare.

Nu e același lucru cu mai marii Europei, cărora disgrația nu le ia nimic altceva decît bunăvoința și favoarea. Se retrag de la curte și nu se mai gîndesc decît să se bucure de o viață tihnită și de avantajele ce le dă nașterea lor. Deoarece nu sînt condamnați să moară decît pentru crima de lesmajestate, se tem să ajungă la ea, gîndindu-se la ceea ce au pierdut și la puținul ce-l au de cîștigat. Asta face să se vadă atît de puține revolte și-atît de puțini principi morți de o moarte violentă.

Cu această autoritate nelimitată pe care o au principii noștri, ei iau măsuri de prevedere pentru

a-şi pune viaţa la adăpost. Fără acestea n-ar trăi nici o zi. De n-ar avea în solda lor un număr nesfîrşit de trupe cu care să tiranizeze restul supuşilor lor, stăpînirea lor n-ar dura nici o lună.

Nu sînt decît patru sau cinci secole de cînd un rege al Franţei îşi formă o gardă[1], contrar obiceiului acelor timpuri, pentru a se apăra de ucigaşii pe care un mic prinţ din Asia îi trimisese ca să-l omoare. Pînă atunci regii trăiseră liniştiţi în mijlocul supuşilor lor, ca nişte taţi între copiii lor.

Cu toate că regii Franţei ar putea să ia după bunul lor plac viaţa unui supus al lor, ca şi sultanii noştri, ei, dimpotrivă, au putere să graţieze pe toţi criminalii. E destul ca un om să fi avut norocul să vadă faţa augustului său prinţ pentru a înceta să fie nevrednic de a trăi. Monarhii aceştia sînt ca soarele care dă pretutindeni căldură şi viaţă.

Din Paris, în 8 ale lunii Rebiab 2, 1717

Scrisoarea CIV

USBEC CĂTRE ACELAŞI

Ca să-mi continui ideea ultimei scrisori, iată, cu aproximaţie, ce-mi spunea zilele trecute un european destul de deştept :

— Cea mai proastă hotărîre pe care principii din Asia ar fi putut s-o ia, e de a se ascunde, aşa cum şi fac. Ei vor să devină mai vrednici de respect ; dar fac să fie respectată regalitatea şi nu regele,

[1] *Filip August*, ameninţat de trimişii lui Aladin, sau Ala El Din, căpetenia Haşişinilor, cunoscut mai ales sub numele de „Bătrînul de la munte".

îndreptînd gîndurile supușilor spre un anumit tron și nu spre o anumită persoană.

Această putere nevăzută care guvernează, pentru popor e aceeași. Chiar dacă zece regi pe care nu-i cunoaște decît după nume s-ar sugruma unul după altul, el nu simte nici o deosebire : e ca și cum ar fi guvernat pe rînd de spirite.

Dacă odiosul paricid al marelui nostru rege Henri al IV-lea [1] și-ar fi îndreptat lovitura asupra unui rege al Indiei, stăpîn al sigiliului regal și al unei averi imense ce ar fi părut să fie strînsă pentru el, ar fi putut să ia în tihnă frînele imperiului, fără ca un singur om să se fi gîndit să-l ceară pe rege, familia și copiii lui.

Lumea se miră că în guvernarea principilor din Orient nu se produc aproape niciodată schimbări. Dar cum se explică asta decît prin aceea că e tiranică și înspăimîntătoare ?

Schimbările nu pot fi făcute decît de către principe sau de către popor. Dar acolo, principii n-au de ce să le facă pentru că la un atît de înalt grad de putere au tot ce se poate avea ; dacă ar schimba ceva asta n-ar putea fi decît în paguba lor.

În ceea ce privește pe supuși, dacă unul dintre ei făurește un plan împotriva statului, nu l-ar pune în aplicare. Ar trebui să contrabalanseze dintr-o dată o putere de temut și totdeauna unică. Îi lipsesc și timpul și mijloacele; dar n-are decît se se ducă la izvorul puterii acesteia și nu-i trebuie decît un braț și o clipă.

Ucigașul se urcă pe tron în timp ce monarhul coboară, cade și moare la picioarele lui.

[1] Asasinat de Ravaillac la 14 mai 1610.

Un nemulțumit din Europa se gîndește să întrețină un complot ascuns, să treacă la inamic, să cucerească vreo cetate, să atîțe nemulțumirile supușilor. Un nemulțumit din Asia se duce drept la rege, uluiește, lovește, răstoarnă. Îi șterge pînă și urmele. Într-o clipă sclav și stăpîn ; în aceeași clipă uzurpator și legitim.

Nefericit regele care n-are decît un cap ! Pare să nu fi strîns în el toată puterea decît pentru a-i arăta primului ambițios locul unde o va găsi întreagă.

Din Paris, în 17 ale lunii Rebiab 2, 1717

Scrisoarea CV

USBEC CĂTRE ACELAȘI

Nu toate popoarele Europei sînt la fel de supuse prinților. De pildă, temperamentul nerăbdător al englezilor nu-i dă răgaz regelui lor să-l împovăreze cu autoritatea. Supunerea și ascultarea sînt virtuțile cu care se mîndresc cel mai puțin. În legătură cu asta spun lucruri destul de ieșite din comun. După ei, nu există decît o singură legătură ce-i poate uni pe oameni și asta e recunoștința. Un soț, o soție, un tată și un fiu nu-s legați decît prin dragostea ce și-o poartă sau prin binefacerile ce și le procură. Aceste felurite motive de recunoștință sînt originea tuturor regatelor și a tuturor societăților.

Dar dacă un principe, departe de a-i face pe supușii săi fericiți, vrea să-i oprime și să-i distrugă, baza supunerii încetează. Nimic nu-i mai leagă, ni-

mic nu-i mai reține și reintră în libertatea lor naturală. Ei susțin că o putere fără de margini nu poate fi legitimă pentru că în nici un caz nu poate avea o origine legitimă. „Pentru că, spun ei, noi nu putem da altcuiva mai multă putere asupra noastră decît avem noi înșine ; or, noi n-avem asupra noastră o putere nemărginită. De pildă, nu putem să ne luăm viața : nimeni, așadar, trag ei concluzia, nu are pe pămînt această putere."

Crima de les-majestate nu e altceva după părerea lor decît crima pe care cel mai slab o comite contra celui mai tare, nesupunîndu-i-se, indiferent de modul în care ar refuza să-i dea ascultare. De asemenea, poporul Angliei fiind mai puternic decît unul din regii lui, declară că e o crimă de les-majestate ca un principe să poarte război împotriva supușilor săi. Au deci multă dreptate cînd repetă porunca Coranului lor care le spune să se supună puterilor. Această poruncă nu e prea greu de urmat, pentru că le e cu neputință să n-o respecte ; cu atît mai mult cu cît nu-s obligați să se supună celui mai virtuos, ci celui mai puternic.

Englezii zic că unul din regii lor care învinsese și luase prizonier un principe ce se revoltase și aspirase la coroană, voind să-i reproșeze necredința și trădarea, primi de la principele nefericit următorul răspuns : „N-a trecut decît o clipă de cînd s-a hotărît cine dintre noi e trădătorul".

Un uzurpator declară rebeli pe toți acei care n-au oprimat patria împreună cu el. Crezînd că nu există lege acolo unde nu vede judecători, face să fie cinstite, ca hotărîri ale Cerului, capriciile întîmplării și ale sorții.

Din Paris, în 20 ale lunii Rebiab 2, 1717

Scrisoarea CVI

REDI CĂTRE USBEC

La Paris

Într-una din scrisorile tale mi-ai vorbit mult despre ştiinţele şi artele cultivate în Occident. O să crezi despre mine că sînt un barbar ; dar nu ştiu dacă foloasele pe care le scot din ele îi despăgubesc pe oameni de reaua întrebuinţare ce li se dă în fiecare zi.

Am auzit spunîndu-se că doar singură inventarea ghiulelelor ia tuturor popoarelor din Europa libertatea. Principii nemaiputînd încredinţa paza cetăţenilor unor burghezi care la prima ghiulea s-ar fi predat, au avut un pretext ca să întreţină corpuri mari de trupe regulate cu care mai apoi şi-au oprimat supuşii.

Ştii că de la născocirea prafului de puşcă nu mai există cetăţi de necucerit. Cu alte cuvinte, Usbec, nu mai există adăpost pe pămînt împotriva nedreptăţii şi a violenţei. Mi-e teamă într-una să nu se ajungă pînă la urmă la descoperirea unui secret care să procure o cale mai scurtă pentru a ucide oamenii, a distruge popoare şi naţiuni întregi.

Ai citit istoria ; adu-ţi aminte : aproape toate monarhiile nu s-au bazat decît pe ignorarea artelor şi n-au fost distruse decît pentru că le-au cultivat prea mult. Vechiul imperiu al Persiei ne poate oferi un exemplu de acasă.

Nu e multă vreme de cînd sînt în Europa, dar am auzit oameni inteligenţi vorbind despre ravagiile făcute de chimie. S-ar părea că e al patrulea cataclism care îi ruinează pe oameni şi îi distruge pe cîte unii, dar într-una ; în timp ce războiul,

ciuma și foametea îi distrugea deodată, dar la intervale.

La ce ne-a servit inventarea busolei și descoperirea atîtor popoare decît la a ne transmite bolile lor, mai mult decît bogățiile? Aurul și argintul au fost stabilite printr-o convenție generală ca preț al tuturor mărfurilor și ca o garanție a valorii lor, datorită faptului că aceste metale erau rare și inutile oricărei alte întrebuințări. Ce interes avem deci ca ele să devină mai răspîndite și ca, pentru a indica valoarea unei mărfi, să avem două sau trei semne în loc de unul. Asta ar fi fost mult mai comod.

Dar, pe de altă parte, această invenție a dăunat foarte mult țărilor care au fost descoperite. Națiuni întregi au fost distruse, iar oamenii care au scăpat de la moarte au fost reduși la o sclavie, atît de grea, încît descrierea ei i-a făcut pe musulmani să se cutremure.

Fericită neștiința copiilor lui Mahomed! Încîntătoare simplitate, atît de dragă scumpului nostru profet, tu îmi amintești mereu naivitatea timpurilor de mult trecute și liniștea care domnea în inima strămoșilor noștri.

Din Veneția, în 5 ale lunii Ramazan, 1717

Scrisoarea CVII

USBEC CĂTRE REDI

La Veneția

Sau nu crezi ceea ce spui sau faci mai bine decît gîndești. Ai plecat din țara ta ca să te instruiești și disprețuiești orice învățătură. Ai venit ca să te

formezi într-o țară unde se cultivă artele și tu le consideri dăunătoare. Să-ți spun ceva, Redi? Eu sînt mult mai de acord cu tine decît ești tu cu tine însuți.

Te-ai gîndit bine la starea barbară și nenorocită la care ne-ar duce pierderea artei? Nu e nevoie să ți-o închipui, ea se poate vedea. Mai există încă popoare pe pămînt în mijlocul cărora o maimuță dresată cît de cît, ar putea trăi cu cinste. Ea ar fi cam la nivelul celorlalți locuitori. Nu s-ar spune de loc că are o minte curioasă și un caracter bizar. Ar trăi ca oricare altul, ba chiar s-ar distruge prin drăgălășenie.

Tu spui că întemeietorii de imperii, aproape toți, au ignorat artele. Nu neg că popoarele barbare s-au putut răspîndi pe pămînt ca niște torente impetuoase și că au copleșit cu armatele lor sălbatice regatele cele mai civilizate. Dar, bagă de seamă, ele au învățat artele sau au pus popoarele învinse să le practice; fără asta puterea lor ar fi trecut ca zgomotul tunetelor și al furtunilor.

Te temi, spui tu, să nu se inventeze un nou mod de distrugere mai crud decît cel ce se practică. Iau: dacă s-ar descoperi o invenție fatală, ea ar fi de îndată interzisă de către drepturile omului; și consimțămîntul unanim al națiunilor ar înmormînta această descoperire. Nu e de loc în interesul prinților să facă cuceriri pe asemenea căi. Ei caută supuși și nu pămînturi.

Te plîngi de invenția prafului de pușcă și a ghiulelelor? Găsești că e ciudat că nu mai sînt cetăți de necucerit: cu alte cuvinte, înseamnă că ți se pare ciudat că războaiele se sfîrșesc azi mai repede ca odinioară.

Trebuie că ai remarcat citind că de cînd s-a inventat praful de pușcă bătăliile sînt mult mai pu-

ţin sîngeroase de cum erau, pentru că aproape nu mai sînt lupte corp la corp.

Şi dacă s-ar găsi un caz particular, cînd o artă ar fi fost vătămătoare, ar trebui oare să fie respinsă ? Crezi oare, tu, Redi, că religia pe care a adus-o din cer sfîntul nostru profet, e vătămătoare pentru că într-o bună zi va sluji să-i nimicească pe creştinii perfizi ?

Tu crezi că artele moleşesc popoarele şi prin asta sînt cauza căderii imperiilor. Vorbeşti de ruina imperiului vechilor perşi care a fost efectul moliciunilor ; dar exemplul acesta e departe de a fi hotărîtor, pentru că grecii care i-au subjugat cultivau artele cu mult mai multă grijă decît ei.

Cînd se spune că artele îi efeminează pe bărbaţi, nu se vorbeşte în nici un caz de cei care se ocupă cu ele, pentru că aceştia nu trîndăvesc niciodată, or trîndăvia dintre toate viciile e cea care înmoaie cel mai mult curajul.

Nu e deci vorba decît de cel care o gustă. Dar, cum într-o ţară civilizată cei ce se bucură de plăcerile artei sînt obligaţi să practice o meserie dacă nu vor să fie reduşi la o sărăcie ruşinoasă, urmează că trîndăvia şi moliciunea sînt incompatibile cu artele.

Parisul e poate cel mai senzual oraş din lume şi locul unde plăcerile sînt cele mai rafinate ; dar poate e şi cel în care se duce o viaţă mai grea. Pentru ca un om să trăiască în plăceri, trebuie ca o sută alţii să lucreze fără odihnă.

O femeie şi-a băgat în cap că trebuie să apară la o adunare cu o anumită toaletă ; trebuie ca, din acest moment, cincizeci de meseriaşi să nu mai doarmă şi să nu mai aibă răgaz să mănînce şi să bea : ea ordonă şi e ascultată mai prompt decît ar

ți monarhul nostru, deoarece interesul e cel mai mare rege de pe pămînt.

Această ardoare a muncii, această pasiune de a se îmbogăți trece din clasă socială în clasă socială, de la meseriași pînă la cei mari. Nimănui nu-i place să fie mai sărac decît cel pe care-l vede imediat sub el. Ai să vezi la Paris un om care are din ce trăi pînă în ziua judecății de apoi lucrînd fără încetare și riscînd să-și scurteze zilele ca să adune, zice el, din ce să trăiască.

Același gînd cuprinde toată națiunea ; nu vezi decît muncă și străduință : unde e așezat acel popor feminizat despre care vorbești atîta ?

Să presupunem, Redi, că nu s-ar tolera într-un regat decît meseriile care sînt absolut necesare cultivării pămîntului, în număr destul de mare totuși, și s-ar condamna cele care nu servesc decît plăcerii și fanteziei. Eu susțin că statul acesta ar fi cel mai mizerabil din lume.

Dacă locuitorii ar avea destul curaj să se lipsească de lucrurile ce le datorează nevoilor lor, poporul s-ar împuțina în fiecare zi, iar statul ar deveni atît de slab încît n-ar exista o cît de mică putere care să nu fie în stare să-l cucerească.

Aș putea să intru în amănunte și să-ți arăt că veniturile indivizilor ar înceta aproape cu totul și, în consecință, și cele ale regelui. Între cetățeni aproape că n-ar mai exista relații libere. Această circulație a bogățiilor și această răspîndire a veniturilor, care provine din interdependența unor arte cu celelalte, ar înceta cu totul. Fiecare și-ar scoate veniturile numai din bucata lui de pămînt și anume, n-ar scoate decît atît cît îi trebuie ca să nu moară de foame. Dar cum asta nu e nici măcar a șasea parte din veniturile regatului, ar trebui ca

numărul locuitorilor să scadă proporţional şi să nu rămînă din ei decît a suta parte.

Fii atent pînă unde merg veniturile industriei. Un fond nu produce proprietarului decît a douăzecea parte din valoarea sa anuală ; dar cu vopsea de un pistol [1], un pictor ar putea face un tablou care îi va aduce cincizeci. Se poate spune acelaşi lucru despre bijutierii, lucrătorii în lînă, mătăsuri şi toate felurile de meseriaşi.

Din toate acestea trebuie să tragem concluzia, Redi, că pentru ca un rege să fie puternic, trebuie ca supuşii lui să trăiască în belşug ; trebuie ca el să se străduiască să le procure tot felul de lucruri aproape de prisos, cu aceeaşi atenţie ca şi cele necesare vieţii.

Din Paris, în 14 ale lunii Şalval, 1717

Scrisoarea CVIII

RICA LUI IBBEN

La Smirna

L-am văzut pe tînărul monarh. Viaţa lui e scumpă tuturor supuşilor săi. Nu mai puţin întregii Europe, prin marile tulburări ce le-ar isca moartea lui. Regii, însă, sînt ca zeii. Încă de pe cînd trăiesc trebuie socotiţi nemuritori. Înfăţişarea acestui rege este maiestuoasă şi în acelaşi timp fermecătoare. O frumoasă educaţie se adaugă unor fericite însuşiri naturale şi făgăduieşte un mare prinţ.

[1] Pistol — monedă de aur veche cu o valoare variabilă ; în Franţa, valora de obicei 10 franci.

Se spune că nu poți să cunoști niciodată caracterul regilor Apusului, pînă ce ei nu trec prin două mari probe : aceea a amantei și a duhovnicului. Trebuie să-i vezi pe unul și pe celălalt străduindu-se să prindă firea monarhului. Pentru asta vor da lupte crîncene. Căci sub un tînăr prinț aceste două puteri sînt întotdeauna rivale, așa cum sub suzeranitatea unuia bătrînele se împacă și se unesc. Sub un rege tînăr dervișul are un rol greu de susținut : puterea regelui e slăbiciunea lui ; pe cînd cealaltă, amanta, triumfă deopotrivă și asupra slăbiciunilor și asupra forței.

Cînd am venit în Franța l-am găsit pe regele, azi răposat, guvernat numai de femei. Și asta la vîrsta pe care o avea și pe cînd îl credeam că e singurul monarh de pe toată suprafața pămîntului care să aibă mai puțină nevoie de o asemenea tutelă. Auzii într-o zi pe o femeie spunînd :

— Trebuie să facem ceva pentru acest tînăr colonel. Valoarea lui îmi este cunoscută. Voi vorbi ministrului.

O alta spunea :

— E surprinzător cum a fost dat uitării acest tînăr abate. Trebuie să ajungă episcop. E om de neam mare și bag mîna în foc pentru moravurile lui.

Și să nu-ți închipui că cele care vorbeau astfel erau cumva favoritele prințului. Nu, poate că nici nu-i vorbiseră mai mult de două ori în viața lor ; deși, totuși, acest lucru e ușor de făcut la curțile principilor europeni. Nu e nimeni cu vreo treabă la curte, în Paris, sau în provincii, care să nu aibă o doamnă la palat prin mîinile căreia să treacă toate grațiile și cîteodată nedreptățile pe care el le-ar putea face. Aceste femei au, poate, relații între ele și formează un fel de republică ale cărei

membre, mereu active, se ajută și își fac servicii unele altora. Sînt ca un stat în stat. Pun în mișcare miniștri, pe magistrați, preoțimea. Dacă nu cunoști femeile care îi dirijează, ești ca unul care vezi mașinăria învîrtindu-se, dar nu-i cunoști mecanismul.

Ibben, crezi că o femeie e amanta unui ministru ca să se culce cu el? Așa! Ce idee! E amanta lui pentru ca, în fiecare dimineață, să-i îndese sub nas cinci sau șase petiții. Bunătatea lor firească apare din pripeala cu care fac bine unui șir întreg de oameni „nevoiași", care le procură o sută de mii de livre rentă.

Se plînge lumea în Persia că împărăția e condusă de două-trei femei; în Franța e și mai și. Aci femeile cîrmuiesc cu toatele și iau lucrurile nu numai cu ridicata, dar își împart și cu de-amănuntul toată autoritatea.

La Paris, în ultima zi a lunii Șaval, 1717

Scrisoarea CIX

USBEC CĂTRE ***

Există un fel de cărți, pe care noi în Persia nu le cunoaștem, dar care aici par foarte la modă; jurnalele. Citindu-le, leneșii se simt flatați. Sînt încîntați că pot parcurge treizeci de volume într-un sfert de oră.

În cele mai multe cărți, de îndată ce autorul se apucă să facă obișnuitele complimente, cititorii au și ajuns la desperare. Îi face să intre, pe jumătate morți, într-un subiect înecat într-o mare de cuvinte. Unul vrea să devină nemuritor printr-o lu-

crare de douăsprezece fascicole ; altul printr-un in-cvarto ; unul care are înclinări frumoase ţinteşte la un „in-folio". Trebuie aşadar să-şi întindă subiectul pînă la dimensiunile acestea. Şi acest lucru îl face fără milă, neglijind suferinţa sărmanului cititor care se omoară să scurteze ceea ce autorul şi-a dat osteneala să lungească.

Nu ştiu ce merit există în a face asemenea lucrări ! Aş face şi eu la fel dacă aş vrea să-mi ruinez sănătatea şi librarul.

Marea greşeală pe care o fac ziariştii e că nu vorbesc decît despre cărţi noi : ca şi cum adevărul ar fi vreodată nou. Eu cred că pînă cînd un om n-a citit toate cărţile vechi, n-are nici un motiv să le prefere pe cele noi.

Dar atunci cînd îşi impun să nu vorbească decît despre opere scoase calde din cuptor, îşi impun să fie foarte plicticoşi. Se feresc să critice cărţile din care scot fragmentele, oricîte motive ar avea ca s-o facă. Şi într-adevăr, care e omul acela atît de îndrăzneţ încît să vrea să-şi facă zece-doisprezece duşmani în fiecare lună ?

Cei mai mulţi dintre autori seamănă cu poeţii care ar răbda o ploaie de ciomege fără să crîcnească, dar care, păsîndu-le mai puţin de spinare decît de operele lor, nu pot suporta o cît de mică critică. Trebuie deci să te fereşti de a-i ataca într-un punct atît de sensibil. Ziariştii ştiu prea bine asta. Fac, aşadar, tocmai pe dos : încep prin a lăuda subiectul tratat (prima lipsă de gust). De aici trec să-l laude pe autor (laude forţate) pentru că au de-a face cu oameni înfierbîntaţi, gata să-şi facă dreptate şi să fulgere cu pana, pe orice ziarist care s-ar încumeta.

Din Paris, în 5 ale lunii Zilcade, 1718

Scrisoarea CX

RICA LUI ***

Universitatea din Paris este fiica cea mare a regilor Franței. Și chiar foarte mare, pentru că are mai mult de nouă sute de ani. De aceea, cîteodată, aiurează.

Mi s-a spus că ea a avut acum cîtva timp o sfadă strașnică cu cîțiva învățați în legătură cu litera „Q" [1], dorind să se pronunțe ca litera K[2]. Cearta se înteți într-atît încît unii fură despuiați de averi. Trebui ca Parlamentul să pună capăt neînțelegerii, acordînd printr-o hotărîre solemnă permisiunea ca toți supușii regelui Franței să pronunțe această literă după cum aveau poftă.

Era plăcut să vezi cele două instituții, cele mai respectabile din Europa, preocupate să hotărască soarta unei litere din alfabet.

S-ar părea, dragul meu *** că atunci cînd se adună capetele celor mai mari oameni ele se strîmtează și că acolo unde sînt mai mulți înțelepți se află mai puțină înțelepciune. Marile adunări țin atît de mult la mărunțișuri, la formalități, la uzanțe inutile, încît esențialul rămîne pe planul al doilea. Am auzit spunîndu-se că un rege al Aragonului, convocînd reprezentanții Aragonului și Cataloniei [3], primele ședințe fură folosite ca să decidă în ce limbă se vor ține dezbaterile. Cearta a fost vie și adunarea s-ar fi spart de o mie de ori dacă nu

[1] E vorba de cearta lui Ramus.

[2] E vorba de cuvintele *Quisquis* și *Quanquam*, pe care Ramus propune să se pronunțe *kiskis* și *kankan*.

[3] *Filip al III-lea*, regele Spaniei. Regatele Aragon și Catalonia erau de un secol (1610) unite sub aceeași coroană.

s-ar fi inventat un expedient, anume ca întrebarea să fie făcută în limba catalană, iar răspunsul în aragoneză.

Din Paris, în 25 ale lunii Zilhaje, 1718

Scrisoarea CXI

RICA LUI ***

Rolul unei femei frumoase e mult mai serios decît ne gîndim. Nu există nimic mai important decît ceea ce se petrece dimineața cînd, înconjurată de servitori, își face toaleta. Un general de oști nu depune mai multă atenție ridicîndu-și aripa dreaptă sau trupele de rezervă, decît ea cînd își lipește o aluniță care ar putea lipsi, dar cu care speră sau prevede că va avea succes.

Cîtă bătaie de cap, cîtă atenție ca să împace interesele a doi rivali, ca să apară neutră amîndorura, în timp ce se dăruie și unuia și celuilalt, făcîndu-se mijlocitoarea tuturor motivelor de nemulțumire pe care le crecază !

Ce ocupație, să chibzuiești ca distracțiile să vină una după alta, să se reînnoiască fără încetare și să preîntîmpini toate accidentele care ar putea să le întrerupă !

Cu toate acestea, grija cea mare nu e să se distreze, ci să pară că se distrează. Plictisește-le cît vrei, ele te vor ierta cu condiția să se creadă că s-au distrat bine.

Acum cîteva zile luam parte la o masă oferită de niște femei la țară. Pe drum spuneau într-una :

— Măcar să rîdem bine și să ne distrăm.

Eram destul de prost potriviți și, prin urmare, destul de serioși.

— Trebuie să recunosc, spune una dintre femei, că ne distrăm bine! La Paris, nu există azi o societate atît de veselă ca a noastră!

În timp ce mă cuprindea plictiseala, o femeie mă scutură şi îmi spuse:

— Ei, ce zici? nu-i aşa că sîntem vesele?

— Mda, răspunsei eu căscînd; îmi vine să crăp de rîs! Totuşi tristeţea îmi frîngea gîndurile; iar eu, din căscat în căscat, căzui într-un somn letargic ce puse capăt tuturor desfătărilor.

Din Paris, în 11 ale lunii Maharram, 1718

Scrisoarea CXII

USBEC CĂTRE ***

Domnia răposatului rege fu atît de lungă încît sfîrşitul a făcut să i se uite începutul. Astăzi e moda ca lumea să nu se ocupe decît de evenimentele întîmplate în timpul cît era minor şi să nu se cîtească decît memoriile acelor vremuri.

Iată discursul pe care l-a rostit în consiliul de război, unul din generalii cetăţii Parisului şi recunosc că nu înţeleg mare lucru din el.

„Domnilor, deşi trupele noastre au fost respinse cu pierderi, cred că ne va fi uşor să reparăm această înfrîngere. Am şase cuplete cu cîntece gata să vadă lumina tiparului şi care sînt sigur — vor aduce echilibrul situaţiei.

Am ales cîteva voci foarte curate, care ieşind din cavitatea unor piepturi puternice vor mişca grozav poporul. Cupletele sînt scrise pe o melodie care a avut pînă în prezent un efect cu totul deosebit.

Dacă asta nu e destul, o să tipărim un afiş înfăţişîndu-l pe Mazarin spînzurat.

Din fericire pentru noi, el nu vorbește binc franțuzește. Scilcic limba în așa fel încît e imposibil ca afacerile lui să nu meargă prost. Nu vom uita să arătăm poporului accentul caraghios cu care pronunță cuvintele. Am dat la iveală acum cîteva zile o greșeală de gramatică atît de grosolană încît, la toate răspîntiile s-au făcut glume pe socoteala ei.

Sper că, în mai curînd de opt zile, poporul o să facă din numele lui Mazarin o poreclă ce să însemne toate animalele și cele de povară și cele de tracțiune.

De la înfrîngerea suferită de noi, muzica noastră l-a atins atît de violent în chiar păcatul originar[1] încît, pentru a nu-și vedea partizanii reduși la jumătate, a fost silit să-și alunge toți pajii.

Însuflețiți-vă deci, prindeți curaj și fiți siguri că-l vom face să treacă înapoi munții, cu fluierăturile noastre".

Din Paris, în 4 ale lunii Șahban, 1718

Scrisoarea CXIII

REDI CĂTRE USBEC

La Paris

În timpul popasului pe care-l fac în Europa, citesc istoricii vechi și moderni. Compar toate vremurile. Îmi face plăcere să le văd perindîndu-se prin fața mea și îmi oprese gîndurile mai ales asupra schimbărilor mari, care au făcut ca epocile să

[1] Această frază obscură se pare că vizează gusturile cardinalului Mazarin, pe care unele memorii ale timpului i le-au reproșat pe față.

fie atît de diferite una de alta și pămîntul atît de puțin asemenea lui însuși.

Poate că tu n-ai băgat de seamă un lucru care îmi produce uimirea în fiecare zi. Cum se face că pămîntul e atît de puțin populat în comparație cu ceea ce era odinioară ? Cum de natura a putut pierde acea minunată fecunditate a primelor timpuri ? Or fi ajuns-o bătrînețele sau a lovit-o slăbiciunea ?

Am stat mai mult de un an în Italia unde n-am văzut decît ruinele acelei vechi Italii atît de vestită altădată. Cu toate că lumea trăiește la oraș, orașele sînt cu desăvîrșire pustii și depopulate. S-ar părea că nu supraviețuiesc decît ca să arate locul unde erau acele puternice cetăți despre care istoria a vorbit atîta.

Există oameni care susțin că numai Roma singură cuprindea odinioară mai mult popor decît are azi cel mai mare regat din Europa. Au existat cetățeni romani care aveau zece, ba chiar douăzeci de mii de sclavi fără să socotești pe cei care munceau în vilele de la țară. Și cum și aceștia se numărau la patru sau cinci sute de mii de cetățeni, nu se putea fixa numărul locuitorilor ei, fără ca închipuirea să nu ți se revolte.

În Sicilia existau odată regate puternice și popoare numeroase care au dispărut. Insula, în afară de vulcani, nu mai are nimic deosebit.

Grecia e atît de pustie încît nu mai cuprinde nici a suta parte din vechii ei locuitori.

Spania, altădată atît de populată, nu-ți înfățișează decît cîmpii nelocuite ; iar Franța, comparată cu acea veche Galie de care vorbește Cezar, e o nimica toată.

Țările Nordului sînt foarte dezgolite. Nici vorbă să mai fie ca odinioară, cînd popoarele erau obli-

gate să se împartă și să trimită în afară, ca pe niște roiuri, colonii și națiii întregi ca să-și caute noi adăposturi.

Polonia și Turcia din Europa aproape că au rămas fără popoare. În America n-ai putea găsi a doua suta parte din oamenii care formau imperii atît de mari.

Nici Asia nu e într-o situație mai bună. Acea Asie Mică ce cuprindea atîtea monarhii puternice și un număr atît de mare de cetăți întinse, nu mai are decît două sau trei. Cît despre întreaga Asie, cea supusă turcilor, nu e nici ea mai plină ; iar cea care e sub stăpînirea regilor noștri, dacă o asemeni cu situația înfloritoare în care se găsea pe vremuri, vezi că nu are decît o foarte mică parte din locuitorii ce erau acolo puzderie, pe timpul lui Xerxes și al lui Darius.

Iar micile state dimprejurul acestor mari imperii sînt cu adevărat pustii. Așa sînt regatele Irimeta, Circasia, Guriel. Toți principii aceștia, cu state mari, numără de-abia cincizeci de mii de supuși.

Egiptul nu a pierdut mai puțin decît alte țări.

În sfîrșit, străbat lumea și nu găsesc decît ruină. Mi se pare că o văd ieșind din ravagiile ciumei și ale foametei.

Africa a fost întotdeauna atît de puțin cunoscută încît nu poți vorbi despre ea cu atîta siguranță ca despre alte țări ale lumii. Dacă ținem seama doar de coastele Mediteranei, cunoscute în toate timpurile, vedem că a decăzut foarte mult față de ce-a fost cînd era provincie romană. Astăzi, principii săi sînt atît de slabi încît formează cele mai pricăjite puteri din lume.

După o socoteală pe cît poate fi mai dreaptă într-o astfel de problemă, am descoperit că pe pămînt abia de mai există a cincizecea parte din locuitorii

ce trăiau pe timpul lui Cezar. Ceea ce e uimitor e că lumea se depopulează în ficcare zi. Dacă asta continuă, peste zece secole pămîntul nu va mai fi decît un pustiu.

Iată, dragă Usbec, cea mai teribilă catastrofă ce i s-a întîmplat vreodată lumii. Abia a fost băgată în seamă, pentru că a sosit pe nesimțite și în decursul unui mare număr de secole. Asta arată un viciu lăuntric, o otravă tainică și ascunsă, o tînjeală ce atacă natura umană.

Din Veneția, în 16 ale lunii Regeb, 1718

Scrisoarea CXIV

USBEC CĂTRE REDI

La Veneția

Lumea, dragă Redi, poate fi coruptă. Chiar și cerul. Astronomii sînt martorii oculari ai tuturor schimbărilor, efecte foarte firești ale mișcării universale a materiei.

Pămîntul, ca și celelalte planete e supus acelorași legi ale mișcării. În lăuntrul lui se duce veșnica luptă a principiilor sale. Marea și uscatul par a fi într-o eternă vînzoleală. Fiecare clipă dă la iveală noi combinații.

Oamenii, trăind într-un adăpost atît de supus schimbărilor, sînt într-o situație la fel de nesigură. Pot acționa o sută de mii de cauze dintre care cea mai mică îi poate distruge, așa după cum, cu atît mai mult, poate să le mărească sau să le micșoreze numărul.

N-am să-ți vorbesc de acele catastrofe parțiale, atît de frecvente la istorici, catastrofe care au dis-

trus orașe și regate întregi. Sînt alte catastrofe cu caracter general care au împins omenirea la doi pași de pieire.

Istoria e plină de ciume întinse, care au pustiit rînd pe rînd lumea. Ea vorbește între altele de una care a fost atît de violentă încît a pîrjolit pînă și rădăcinile plantelor și s-a făcut simțită în toată lumea cunoscută, pînă în imperiul Cathay. Un grad de virulență a mai lipsit poate ca să fi distrus tot neamul omenesc într-o singură zi.

Nu sînt nici două secole de cînd cea mai rușinoasă dintre toate bolile se ivi în Europa, Asia și Africa. În foarte scurtă vreme avu efecte teribile. S-ar fi sfîrșit cu oamenii dacă molima ar fi continuat să se răspîndească cu aceeași furie. Copleșiți din naștere de rele, incapabili să ducă poverile date de societate, oamenii ar fi pierit într-un mod groaznic.

Ce s-ar fi întîmplat dacă veninul ar fi fost ceva mai puternic? Și el ar fi devenit, fără îndoială, mai puternic, dacă, din fericire, nu s-ar fi descoperit un remediu atît de bun ca cel ce a fost găsit. Poate că această boală, atacînd părți din specie, ar fi putut ataca întreaga speță.

Dar de ce să vorbim de distrugerea ce i se putea întîmpla neamului omenesc? Nu s-a întîmplat în realitate? Potopul nu l-a redus la o singură familie?

Cei care cunosc natura și au despre Dumnezeu o idee rațională pot oare înțelege că materia și lucrurile create n-au decît șase mii de ani? Să-și fi amînat Dumnezeu treaba o întreagă eternitate și să nu se fi apucat de ea decît ieri, folosind puterea sa creatoare? A făcut așa pentru că nu putea sau nu voia? Dar dacă nu putea, o dată, nu putea nici altădată! Așadar, n-a vrut. Dar, deoarece în Dum-

nezeu nu există succesiune, dacă admitem că a vrut ceva o dată, asta înseamnă că a vrut-o dintotdeauna, de la început.

Nu trebuie prin urmare să numărăm anii lumii. Numărului firelor de nisip din mare nu le e mai potrivit, pentru comparație, decît clipa.

Totuși, toți istoricii ne vorbesc despre cel dintîi tată. Ei ne fac să vedem natura umană născînd. Nu e mai firesc să ne gîndim că Adam a fost salvat dintr-o nenorocire unanimă, după cum a fost salvat Noe de potop, și că aceste mari evenimente erau dese pe pămînt de la crearea lumii.

Dar nu toate distrugerile sînt violente. Vedem mai multe părți ale pămîntului obosind să procure hrana oamenilor. De unde știm că pămîntul întreg nu are cauze de oboseală complexe, lente, imperceptibile ?

Am crezut că e bine să-ți dau aceste idei generale înainte de a răspunde mai amănunțit la scrisoarea ta, despre micșorarea numărului oamenilor ce se întîmplă de șaptesprezece-optsprezece secole încoace. Îți voi arăta, în scrisoarea următoare că, independent de cauzele fizice, există altele, morale, care au avut acest efect.

Din Paris, în 8 ale lunii Șahban, 1718

Scrisoarea CXV

USBEG CĂTRE ACELAȘI

Cauți motivul pentru care pămîntul e mai puțin populat ca odinioară. Dacă ești atent ai să vezi că marea deosebire provine din diferența survenită din moravuri.

De cînd religia creştină şi cea mahomedană au împărţit lumea romană lucrurile s-au schimbat mult. Nici pe departe aceste două religii nu-s atît de favorabile răspîndirii speciei umane, cum era cea a stăpînilor universului.

Aceasta din urmă interzicea poligamia şi, din acest punct de vedere, avea un mare avantaj asupra religiei mahomedane. Divorţul era îngăduit, ceea ce-i mai dădea încă unul, nu mai puţin vrednic de luat în seamă, asupra religiei creştine.

Nimic nu mi se pare atît de contradictoriu ca mulţimea de femei admisă de coran şi porunca de a le satisface cuprinsă în aceeaşi carte. „Îngrijiţi-vă femeile, spune profetul, pentru că le sînteţi trebuincioşi cum le sînt veşmintele şi pentru că vă sînt folositoare ca îmbrăcămintea." Iată un precept care face viaţa unui musulman cu adevărat foarte grea. Cel care are patru soţii stabilite de lege şi tot atîtea concubine şi sclave, nu se simte oare împovărat cu atîtea veşminte ? „Soţiile noastre sînt ogorul nostru, mai spune profetul. Apropiaţi-vă de ogoarele voastre ! Faceţi bine sufletelor voastre şi într-o zi o să-l dobîndiţi."

Mă uit la un bun musulman ca la un atlet condamnat să lupte fără odihnă, dar care, în curînd, slăbit şi toropit de prima oboseală, zace pe cîmpul izbînzii şi se află, ca să zic aşa, îngropat sub propriile sale triumfuri.

Natura lucrează întotdeauna cu încetineală şi cu menajamente. Acţiunile ei nu-s niciodată violente. Pînă şi în creaturile ei, vrea temperanţă. Natura umblă numai cu rigla şi compasul. Dacă o grăbeşti, cade curînd în slăbiciune. Îşi întrebuinţează toată puterea ce-i mai rămîne ca să se conserve pierzîndu-şi cu totul calitatea de producătoare şi putere generatoare.

La sleire ne aduce întotdeauna acel mare număr de femei în stare mai mult să ne sfîrșească decît să ne satisfacă. Printre noi se găsesc, în mod obișnuit, oameni cu haremuri foarte mari dar cu un foarte mic număr de copii. Chiar și acești copii sînt în majoritate firavi și bolnăvicioși, resimțindu-se de slăbiciunea tatălui lor.

Asta nu e tot : femeile acelea, constrînse la o abstinență forțată, au nevoie de oameni care să le păzească, oameni ce nu pot fi decît eunuci. Religia, gelozia și rațiunea chiar nu permit apropierea de ele a altora. Acești paznici trebuie să fie numeroși, fie pentru a menține liniștea în interior printre atîtea certuri cîte se iscă neîncetat între femeile acestea, fie, în sfîrșit, pentru a împiedica atacurile din afară. În felul acesta unui om care are zece soții sau concubine, nu i se par prea mulți tot atîția eunuci ca să le păzească. Dar ce pierdere pentru societate, acest număr mare de bărbați morți din naștere ! Și cum să nu urmeze scăderea populației !

Femeile-sclave care slujesc în harem alături de eunuci, numeroasele femei ale stăpînului, îmbătrînesc degeaba, aproape totdeauna într-o jalnică virginitate. Atît timp cît rămîn în harem nu se pot mărita. Stăpînele lor, după ce s-au obișnuit cu ele, aproape niciodată nu vor să se despartă de ele.

Iată cum un om ocupă el singur atîția supuși dintr-un sex și din altul pentru plăcerile lui, făcîndu-i să fie morți pentru stat și inutili propagării speciei.

Constantinopolul și Ispahanul sînt capitalele celor mai mari împărății din lume. Într-acolo ar trebui să tindă totul și într-acolo ar trebui să se îndrepte oamenii din toate părțile atrași în fel și chip. Totuși ele pier de la sine și ar fi în curînd

distruse dacă suveranii n-ar aduce aproape în fiecare secol naţiuni întregi ca să le repopuleze. Am să termin ce am de spus în această privinţă într-altă scrisoare.

Din Paris, în 13 ale lunii Şahban, 1718

Scrisoarea CXVI

USBEC CĂTRE ACELAŞI

Romanii nu aveau mai puţini sclavi ca noi, ba chiar mai mulţi. Îi întrebuinţau, însă, mult mai bine. Departe de a împiedica înmulţirea sclavilor pe căi silnice, dimpotrivă, o sprijineau din toate puterile, pe cît puteau îi împreunau prin tot felul de căsătorii. În acest fel îşi umplau casele cu servitori de toate sexele, de toate vîrstele, iar statul cu popor numeros.

Copiii aceştia, care cu timpul formau bogăţia stăpînului, se năşteau fără număr în jurul lui. El era singurul însărcinat să-i hrănească şi să le dea educaţie. Taţii, scutiţi de povara asta, se supuneau doar înclinării naturii şi se înmulţeau fără să se teamă de o familie prea mare.

Ţi-am spus că la noi toţi sclavii sînt ocupaţi cu paza femeilor şi cu nimic altceva. Din punctul de vedere al statului ei sînt într-o perpetuă letargie. Astfel meşteşugurile şi cultivarea pămîntului trebuie să se restrîngă la cîţiva oameni liberi, la cîţiva capi de familie, care se ocupă cît pot mai puţin de ele.

La romani nu era aşa. Republica se folosea, cu un nesfîrşit profit, de acest popor de sclavi. Fiecare dintre ei avea micile lui economii. Acestea le întrebuinţa în condiţiile impuse de stăpîn. Cu

aceste economii muncea la ce îl împingea înclinările. Unul făcea o bancă, altul negoţ pe mare. Unul vindea mărfuri cu de-amănuntul, altul se ocupa cu vreun meşteşug ori arenda şi valorifica pămînturi. Nu era nimeni care să nu se străduiască din răsputeri să scoată cîştig din economiile astea care îi produceau în acelaşi timp belşug în sclavia prezentului şi speranţa unei libertăţi viitoare. Situaţia aceasta făcea ca poporul să fie harnic, înviora meşteşugurile şi industria.

Sclavii aceştia ajunşi bogaţi prin ostenceala şi munca lor se liberau şi deveneau cetăţeni. Republica se completa fără încetare şi primea în sînul ei noi familii în timp ce familiile vechi pieriau.

Poate că o să am ocazia să-ţi dovedesc, în scrisorile mele viitoare, că pe măsură ce sînt mai mulţi oameni într-un stat, pe atît înfloreşte comerţul mai mult. Cu aceeaşi uşurinţă am să dovedesc că tot pe măsura înfloririi comerţului, creşte şi numărul oamenilor. Aceste două lucruri se ajută reciproc şi se favorizează cu necesitate.

Dacă e aşa, cum să nu se mărească şi să nu crească acel număr mare de sclavi totdeauna activi! Hărnicia şi belşugul îi făceau să se nască. Iar ei, la rîndul lor, făceau să se înveşnicească belşugul şi hărnicia.

Din Paris, în 16 ale lunii Şahban, 1718

Scrisoarea CXVII

USBEC CĂTRE ACELAŞI

Pînă acum am vorbit de ţările mohamedane şi am căutat motivul pentru care ele sînt mai puţin populate decît cele ce se aflau supuse stăpînirii

romanilor. Să vedem acum ce efect a produs la creştini.

Divorţul era permis de religia păgînă şi a fost interzis creştinilor. Această schimbare, care păru mai întîi să aibă consecinţe atît de mici, avu, pe nesimţite, urmări teribile şi de aşa fel încît abia îţi vine a crede.

Nu numai că s-a răpit căsătoriei tot farmecul, dar i s-a dat o lovitură chiar scopului ei. Vrînd să strîngă legăturile, le-a desfăcut. În loc să unească inimile, cum se pretindea, ele au fost despărţite pentru totdeauna.

Într-o acţiune atît de liberă şi în care inima ar trebui să aibă un rol atît de mare, se pune sfiala, nevoia şi fatalitatea soartei chiar. Nu se ţinu seama de gusturile, de capriciile, de nesociabilitatea caracterelor. Se urmări a se lega inima, adică ceea ce e mai variabil şi mai nestatornic în lume. Se legau unul de altul fără revenire şi fără speranţă, oameni plictisiţi şi aproape totdeauna nepotriviţi, procedînd ca acel tiran care lega oamenii vii de trupuri moarte.

Nimic nu contribuie mai mult la ataşamentul mutual ca posibilitatea divorţului. Un soţ şi o soţie erau îndemnaţi să suporte, cu răbdare, necazurile casnice, ştiind că erau în stare să le pună capăt. Adesea ţineau în mîini această putere toată viaţa, fără să uzeze de ea, pentru simplul motiv că erau liberi s-o facă.

Nu e la fel cu creştinii, pe care necazurile prezente îi fac să-şi piardă nădejdea în viitor. Ei nu văd în neajunsurile căsătoriei decît durata lor şi, ca să zic aşa, veşnicia lor. De aici provin dezgustul, neînţelegerile, disprețul. Toate acestea fac ca ei să

fie pierduți pentru posteritate. De-abia au trecut trei ani de la căsătorie că se și neglijează esențialul. Petrec împreună treizeci de ani de răceală. Se formează separații lăuntrice atît de puternice și poate chiar mai primejdioase decît dacă ar fi publice. Fiecare trăiește și rămîne într-ale sale și toate acestea spre paguba generațiilor viitoare. Curînd un om dezgustat de o soție veșnică recurge la femei ușoare : legătură rușinoasă și atît de potrivnică societății, care, fără a atinge scopul căsătoriei, nu reprezintă decît cel mult plăcerile ei.

Dacă din două persoane legate în felul acesta una nu e potrivită cu scopul naturii și cu propagarea speciei, fie prin temperament, fie datorită vîrstei, ea o îngroapă pe cealaltă o dată cu ea. O face la fel de inutilă ca și ea.

Așadar, nu trebuie să te miri văzînd la creștini un atît de mare număr de căsătorii care produc un atît de mic număr de cetățeni. Divorțul e interzis. Căsătoriile prost întocmite nu se pot repara. Femeile nu mai trec pe rînd, ca la romani, prin mîinile mai multor soți, care să scoată, cu timpul, maximul de foloase din ele.

Îndrăznesc să spun că dacă într-o republică ca Lacedemonia, unde cetățenii erau mereu strîmtorați de legi ciudate și subtile și unde nu era decît o familie, — republica — s-ar fi permis ca soții să-și schimbe în fiecare an soțiile, s-ar fi născut un popor extrem de numeros.

E destul de greu să explici bine motivul care i-a îndemnat pe creștini să interzică divorțul. Căsătoria este, la toate popoarele lumii, un contract susceptibil de toate clauzele și nu au trebuit înlăturate decît acelea care i-ar fi putut slăbi obiecti-

vul. Creştinii însă n-o privesc din acest punct de vedere. De aceea, le vine foarte greu să-ţi spună ce e căsătoria. Ei nu-i pun la bază plăcerile simţurilor. Dimpotrivă, după cum ţi-am spus, se pare că vor să le alunge pe cît pot. Asta e o închipuire, o formă, ceva misterios pe care eu nu-l pricep de loc.

Din Paris, în 19 ale lunii Şahban, 1718

Scrisoarea CXVIII

USBEC CĂTRE ACELAŞI

Interzicerea divorţului nu e singura cauză a depopulării ţărilor creştine. Marele număr de eunuci care sînt printre ei nu e mai puţin demn de luat în considerare.

Vorbesc de preoţii şi dervişii de ambe sexe care se dedică unei abstinenţe eterne. Asta e, la creştini, virtutea cea mai de seamă. Şi pe asta eu nu o înţeleg, neştiind cum de e *virtute* aceea ce nu produce nimic.

Găsesc că învăţaţii lor se contrazic în mod evident cînd spun despre căsătorie că e sfîntă şi celibatul, care îi e opus, este şi mai mult, fără să ţină seamă că în materie de precepte şi de dogme fundamentale, binele e totdeauna maibinele.

Numărul celor care cultivă celibatul e imens. Odinioară părinţii îşi condamnau la asta copiii încă din leagăn. Azi se consacră ei înşişi celibatului de la vîrsta de paisprezece ani ceea ce e aproape acelaşi lucru.

Meseria asta de abstinent a nimicit mai mulți oameni decît au făcut-o vreodată ciuma și războaiele cele mai sîngeroase. În fiecare mînăstire se poate vedea o familie veșnică în care nu se naște nimeni și care se întreține pe cheltuiala tuturor celorlalți. Aceste case sînt permanent deschise ca tot atîtea prăpastii în care se cufundă generațiile viitoare.

Politica asta e cu totul diferită de cea a romanilor care stabiliseră legi penale împotriva celor ce refuzau căsătoria voind să se bucure de o libertate atît de potrivnică utilității publice.

Nu vorbesc aici decît de țările catolice. În religia protestantă toată lumea are dreptul să facă copii. Ea nu admite nici preoți, nici derviși, iar dacă în înființarea acestei religii care readucea totul la primele timpuri, fondatorii ei n-ar fi fost mereu acuzați de excese, să nu ne îndoim că după ce ar fi făcut ca practicarea căsătoriei să fie universală, i-ar fi îndulcit și jugul și ar fi reușit să înlăture orice barieră care desparte în acest punct pe Nazaritean de Mahomed.

Dar, oricum ar fi, e cert că religia le dă protestanților un avantaj infinit asupra catolicilor.

Îndrăznesc să spun că în situația în care se află în prezent Europa, e cu neputință ca religia să supraviețuiască cinci sute de ani.

Înainte de scăderea puterii Spaniei, catolicii erau mult mai tari decît protestanții. Aceștia din urmă au ajuns încetul cu încetul la un echilibru, iar astăzi balanța începe să se încline de partea lor. Superioritatea aceasta va crește în fiecare zi. Protestanții vor deveni mai bogați și mai puternici, iar catolicii mai slabi.

Țările protestante trebuie să fie și sînt în realitate mai populate decît cele catolice. Din asta urmează întîi că impozitele sînt acolo mai însemnate, ele crescînd pe măsura celor ce plătesc ; al doilea, acolo pămînturile sînt mai bine cultivate și, în sfîrșit, comerțul înflorește mai mult, pentru că sînt mai mulți oameni care vor să facă avere și pentru că, deși mai multe nevoi, sînt și mai multe mijloace de a le împlini. Cînd nu există decît numărul de oameni necesar culturii pămîntului, urmează ca negoțul trebuie să piară, iar atunci cînd nu există decît cel ce trebuie să vadă de negoț, urmează ca agricultura să sufere. Așadar, trebuia ca amîndouă să existe deodată, pentru că nu se poate practica una fără s-o faci în dauna celeilalte.

În ce privește țările catolice nu numai că agricultura e părăsită, dar chiar și inteligența e vătămătoare. Ea nu consistă decît în a învăța cinci sau șase cuvinte dintr-o limbă moartă. De îndată ce un om e în posesia lor nu mai trebuie să se îngrijească de soarta lui. Găsește într-o mînăstire o viață tihnită care i-ar fi cerut în lume sudoare și osteneală.

Asta nu e tot : dervișii au în mîinile lor aproape toate bogățiile statului. Ei formează o societate de oameni zgîrciți care iau mereu, dar nu dau niciodată. Strîng necontenit venituri ca să dobîndească mari capitaluri. Atîtea bogății sînt lovite, ca să zic așa, de paralizie. Nu tu circulație a banului, nu tu comerț, nici arte, nici manufacturi !

Nu există principe protestant care să nu ia poporului său de zece ori mai multe impozite decît la Papa de la supușii săi ; totuși aceștia din urmă

sînt săraci, în timp ce ceilalți trăiesc din belșug. Negoțul învie totul la unii, iar monahismul aduce peste tot moarte la ceilalți.

Din Paris, la 26 ale lunii Șahban, 1718

Scrisoarea CXIX

USBEC CĂTRE ACELAȘI

Nu mai avem ce să vorbim despre Asia și despre Europa. Să trecem la Africa. Nu se poate vorbi decît despre coastele ei, pentru că interiorul nu i se cunoaște.

Coastele Barbariei unde s-a stabilit religia mahomedană nu sînt atît de populate ca pe vremea romanilor pentru motivele arătate înainte. Cît despre coastele Guineei ele par că sînt pustiite cu furie de două sute de ani încoace, de cînd micii regi sau căpeteniile satelor își vînd supușii prinților din Europa, ca să-i ducă în coloniile lor din America.

Ceea ce e ciudat e că această Americă, țară care primește în fiecare an atîția locuitori noi, e ea însăși pustie și nu cîștigă nimic din pierderile continui ale Africii. Sclavii aceștia transportați într-un alt climat pier acolo cu miile ; iar munca în mine, unde sînt ocupați într-una și băștinașii și străinii, emanațiile otrăvitoare ce ies de acolo, argintul viu de care trebuie să se folosească mereu îi distrug fără posibilități de salvare.

Nimic nu e mai absurd decît să dai pieirii un număr nesfîrșit de oameni ca să scoți din fundul pămîntului aur și argint, aceste metale ab-

solut nefolositoare prin ele însele şi care nu sînt o bogăţie decît pentru că au fost alese să o reprezinte.

Din Paris, în ultima zi a lunii Şaban, 1718

Scrisoarea CXX

USBEC CĂTRE ACELAŞI

Fecunditatea unui popor depinde uneori de cele mai neînsemnate împrejurări, astfel că, adesea, nu e nevoie decît să-i stîrneşti imaginaţia, ca să-l faci mult mai numeros decît era.

Evreii, exterminaţi mereu şi renăscînd, şi-au înlocuit pierderile şi distrugerile neîntrerupte din acea simplă speranţă pe care o nutresc toate familiile de a vedea născîndu-se în sînul lor un rege puternic care va fi stăpînul lumii.

Vechii regi ai Persiei nu aveau atîtea mii de supuşi decît datorită acelei dogme a religiei magilor, după care faptele cele plăcute Domnului, pe care le-ar fi putut săvîrşi oamenii, erau de a da naştere unui copil, de a ara un ogor şi de a sădi un copac.

Dacă China are în sînul ei un popor atît de mare se datoreşte unui anumit mod de a gîndi. Copiii privesc pe părinţi ca pe nişte zei. Încă din viaţa aceasta îi respectă ca pe zei. După moarte îi cinstesc prin sacrificii în care ei cred că sufletele lor contopite în Tyen [1], recapătă o nouă viaţă. Fiecare e îndemnat să-şi mărească o familie atît de supusă în viaţa aceasta şi atît de necesară în cealaltă.

[1] Tyen — cerul în cosmogonia chineză.

Pe de altă parte, țările mahomedane devin din zi în zi mai pustii din cauza unei păreri, care oricît de sfîntă ar fi, are efecte foarte dăunătoare atunci cînd e înrădăcinată în spirite. Noi ne considerăm ca niște călători care nu trebuie să se gîndească decît la o altă patrie. Muncile utile și durabile, grijile pentru a asigura bunăstarea copiilor noștri, proiecte care să tindă dincolo de o viață scurtă și trecătoare ne par lucruri ieșite din comun. Liniștiți pentru prezent, fără griji pentru viitor, noi nu ne dăm osteneala, nici să reparăm clădirile publice, nici să desțelenim pămînturi necultivate, nici să le cultivăm pe cele care sînt pregătite să ne primească îngrijirile; trăim într-o nesimțire completă și lăsăm ca providența să facă totul.

Numai din spirit de vanitate au stabilit europenii dreptul primului născut, atît de nefavorabil înmulțirii prin aceea că îndreaptă atenția tatălui numai asupra unuia dintre copii și îi abate ochii de la toți ceilalți. E nefavorabil și prin aceea că pentru a întări averea unuia e obligat să se opună la căpătuirea mai multora; în sfîrșit, prin faptul că distruge egalitatea dintre cetățeni, egalitate ce le face toată bogăția.

Din Paris, în 4 ale lunii Ramazan, 1718

Scrisoarea CXXI

USBEC CĂTRE ACELAȘI

Țările locuite de sălbatici sînt de obicei puțin populate datorită silei pe care o au aproape toți față de muncă și față de cultivarea pămîntului. Această nefericită aversiune e atît de puternică încît, atunci cînd blestemă pe vreunul din duș-

manii lor, nu-i urează altceva decît să fie silit să lucreze pămîntul, socotind că numai vînătoarea şi pescuitul ar fi un exerciţiu nobil şi vrednic de ei.

Dar, întrucît sînt adesea ani în care vînătoarea şi pescuitul produc foarte puţin, ei sînt seceraţi deseori de foamete. Fără a mai ţine seama că nu există ţară atît de bogată în vînat şi în peşte încît să poată întreţine un popor mare, pentru că animalele fug din regiunile prea populate.

De altfel, satele sălbaticilor numărînd douătrei sute de locuitori, izolate unele de altele, avînd interese atît de diferite ca şi ale unor împărăţii, nu se pot susţine, pentru că n-au resursele statelor mari ale căror părţi se sprijină între ele şi se ajută reciproc.

La sălbatici mai există şi un alt obicei, care nu e mai puţin dăunător ca primul : obiceiul crud al femeilor de a-şi provoca avortul pentru ca sarcina să nu le facă neplăcute soţilor lor.

Împotriva acestei neorînduieli aici există legi teribile. Ele merg pînă la violenţă. Orice fată care n-a declarat sarcina judecătorului e pedepsită cu moartea dacă rodul ei încetează din viaţă : pudoarea şi ruşinea, accidentele chiar, nu o scuză niciodată.

Din Paris, în 9 ale lunii Ramazan, 1718

Scrisoarea CXXII

USBEC CĂTRE ACELAŞI

Consecinţa obişnuită a coloniilor este slăbirea ţării din care se pleacă, fără să populeze însă pe cele în care emigrează.

Oamenii trebuie să rămînă unde se află : există boli provenite din schimbarea unui aer bun cu unul rău, altele care provin din însăşi schimbarea.

Aerul se încarcă, ca plantele, cu particule din pămîntul fiecărei ţări. El ne înrîureşte atît de mult încît ne fixează temperamentul. Atunci cînd mergem într-o altă ţară, ne îmbolnăvim. Lichidele fiind obişnuite cu o anumită consistenţă, solidele cu o anumită situaţie, şi unele şi altele, cu un anumit grad de mişcare, nu pot suporta schimbări şi se opun unei noi obişnuinţe.

Dacă o ţară e pustie aceasta e stricăciunea vreunui viciu specific naturii terenului sau climei. Cînd iei pe oameni de sub un aer sănătos şi-i trimiţi într-o asemenea ţară este sigur că faci tocmai contrariul de ceea ce ţi-ai propus.

Romanii ştiau asta din experienţă. Ei trimiteau pe toţi criminalii în Sardinia şi tot acolo îi împingeau pe evrei. Trebuiau să se consoleze de pierderea lor. Dispreţul ce-l aveau faţă de aceşti nenorociţi făcea consolarea foarte simplă.

Marele Abbas, vrînd să le răpească turcilor putinţa de a întreţine armate mari la frontiere, îi transportă pe toţi armenii mult afară din ţara lor şi trimise mai mult de douăzeci de mii de familii în provincia Guilan, familii ce pieiră aproape toate în timp foarte scurt.

Nici unul din transporturile de popoare la Constantinopol n-a reuşit vreodată.

Numărul imens de negri, despre care am vorbit, n-a umplut de loc America.

De la distrugerea evreilor sub Adrian, Palestina e fără locuitori.

Trebuie deci să recunoaştem că marile distrugeri sînt aproape ireparabile ; pentru că un popor redus pînă la o anumită limită rămîne în aceeaşi situaţie, iar dacă, din întîmplare, se reface îi trebuie secole pentru asta. Dacă la o stare de slăbiciune vine să contribuie şi cea mai măruntă dintre împrejurările despre care ţi-am vorbit, nu numai că el nu se mai reface, ba chiar scade în fiecare zi şi tinde să se nimicească.

Expulzarea maurilor din Spania se face simţită ca în prima zi. Departe de a umple iarăşi acest gol el devine din zi în zi mai mare.

De la devastarea Americii spaniolii care au ocupat locul vechilor locuitori nu pot s-o repopuleze : dimpotrivă, datorită unei fatalităţi pe care aş face mai bine s-o numesc dreptate divină, distrugătorii se nimicesc ei înşişi şi se consumă în fiecare zi.

Regii n-ar trebui aşadar să se gîndească să populeze, prin colonii, ţări mari. Nu spun că nu reuşesc uneori : există climc fericite unde specia se înmulţeşte mereu ; dovadă insulele [1] acelea care au fost populate cu bolnavii părăsiţi acolo de nişte vase, bolnavi ce şi-au redobîndit de îndată sănătatea.

Dar, chiar dacă aceste colonii ar reuşi, în loc să mărească puterea, nu fac decît s-o dividă, afară de cazul cînd au o foarte mică întindere ca acelea ce sînt trimise să ocupe vreun loc pentru negoţ.

Cartaginezii au descoperit, ca şi spaniolii, America sau măcar nişte insule mari, în care făceau un comerţ pe scară întinsă ; dar, cînd văzură că numărul locuitorilor scade, această înţeleaptă re-

[1] Probabil insula Bourbon.

publică interzise supușilor ei comerțul cu acele insule și navigația spre ele.

Îndrăznesc să-ți spun că în loc de a-i face pe spanioli să treacă în Indii, ar trebui să fie aduși indieni și metiși în Spania. Ar trebui să i se dea acestei monarhii toate popoarele sale risipite. Dacă s-ar păstra jumătate chiar din aceste mari colonii, Spania ar deveni puterea cea mai de temut din Europa.

Imperiile pot fi comparate cu un arbore ale cărui ramuri, prea întinse, sug din trunchi toată seva și nu o folosesc decît ca să facă umbră.

Nimic mai nimerit ca să-i vindeci pe regi de furia cuceririlor îndepărtate decît exemplul portughezilor și al spaniolilor.

Aceste două națiuni, cucerind cu o rapiditate de neconceput regate imense, mai surprinși de victorie decît erau popoarele învinse de înfrîngere, se gîndiră la mijloacele cu care să le păstreze și fiecare o luă, în acest scop, pe un drum diferit.

Spaniolii, nemaisperînd să țină supuse popoarele învinse, luară hotărîrea să le extermine și să trimită din Spania popoare credincioase. Niciodată un plan atît de oribil n-a fost executat cu mai multă precizie. Se văzu un popor atît de numeros cît toate popoarele Europei la un loc, dispărînd de pe fața pămîntului la sosirea acestor barbari care, descoperind Indiile, păreau să nu se gîndească decît a arăta oamenilor care e ultimul grad de cruzime.

Prin această barbarie păstrară acea țară sub stăpînirea lor. Judecă deci cît de groaznice sînt astfel de cuceriri. Efectele lor de asemenea. Și ce să mai vorbim cînd acest remediu funest era unicul. Cum și-ar fi putut păstra stăpînirea asu-

pra atîtor milioane de oameni ? Cum să poarte un război civil de la o distanță atît de mare ? Ce s-ar fi ales de ei dacă le-ar fi lăsat timp acestor popoare să-și revină din admirația ce-i cuprinsese la sosirea noilor zei și din teama de fulgerele lor ?

Cît despre portughezi, ei o apucară pe un cu totul alt drum. Nu folosiră cruzimea și de aceea au fost curînd alungați din toate țările pe care le descoperiră. Olandezii favorizară revolta acelor popoare, profitară de ea.

Care rege ar îndivia soarta acestor cuceritori ? Cine ar dori cuceriri în aceste condiții ? Unii fură alungați curînd ; alții transformară coloniile în pustiuri și făcură din propria lor țară un deșert.

Acesta e destinul eroilor. Să se ruineze cucerind țări pe care curînd să le piardă sau să supună națiuni pe care sînt obligați să le distrugă ei înșiși. Ca nebunul care se omora cumpărînd statui pe care le arunca în mare și oglinzi pe care le spărgea pe loc.

Din Paris, în 12 ale lunii Ramazan, 1713

Scrisoarea CXXIII

USBEC GATRE ACELAȘI

Blîndețea unei guvernări contribuie de minune la propagarea speciei. Toate republicile sînt o dovadă constantă ; și mai mult decît toate Elveția și Olanda, dacă ții seama de natura solului, cele mai rele țări din Europa și care, totuși, sînt cele mai populate.

Nimic nu atrage mai mult pe străini ca libertatea și belșugul ce-o însoțește. Libertatea se face căutată prin ea însăși, iar în țările în care e belșug ne mînă nevoile noastre.

Speța omenească se înmulțește într-o țară în care abundența le procură copiilor totul, fără să micșoreze cu nimic hrana părinților.

Chiar egalitatea cetățenilor, care de obicei produce egalitatea averilor, duce belșugul și viața în toate membrele corpului politic și o răspîndește pretutindeni.

Nu e la fel în țările supuse unei puteri arbitrare; regele, curtenii și cîțiva particulari stăpînesc toate bogățiile, în timp ce toți ceilalți gem într-o sărăcie lucie.

Dacă un bărbat e strîmtorat și știe că va face copii mai săraci ca el, nu se va însura. Dacă se însoară se va feri să aibă un număr prea mare de copii, care ar putea să-i zdruncine avutul și care ar ajunge mai prejos și decît părintele lor.

Recunosc că plugarii sau țăranii, o dată însurați, se vor înmulți, fie că sînt bogați, fie că sînt săraci. Nu-i împiedică gîndul la avut. Ei au întotdeauna de lăsat copiilor o moștenire sigură: sapa. Nimic nu-i împiedică să urmeze orbește instinctul firii.

Dar la ce servește într-un stat acest număr de copii care tînjesc în mizerie? Pier aproape toți pe măsură ce se nasc. Ei niciodată nu prosperă. Slabi și debili, mor în mii de chipuri sau sînt uciși pe capete de desele boli populare pe care mizeria și hrana proastă le aduc întotdeauna. Cei care scapă cu viață ajung la vîrsta bărbătească fără puteri și lîncezesc tot restul vieții.

Oamenii sînt ca plantele care nu cresc niciodată cumsecade dacă nu-s bine îngrijite. La po-

poarele sărace specia scade și uneori chiar degenerează.

Franța poate oferi un mare exemplu despre toate acestea. În războaiele trecute teama, pe care o simțeau toți băieții de familie, de a fi înrolați în armată îi obliga să se însoare la o vîrstă prea fragedă și în cea mai cruntă sărăcie. Din atîtea căsătorii s-au născut mulți copii, copii atît de căutați în Franța și pe care mizeria, foametea și bolile i-au făcut să dispară.

Iar dacă într-o climă atît de binecuvîntată, într-un regat atît de civilizat ca Franța se pot face asemenea constatări, cum o fi în alte state?

Din Paris, în 23 ale lunii Ramazan, 1718

Scrisoarea CXXIV

USBEC CĂTRE MOLOHUL MEHMET ALI, PĂZITOR AL CELOR TREI MORMINTE

La com

La ce ne slujesc posturile imamilor și caznele molacilor? De două ori a lovit mîna Domnului în fiii credinței, soarele se întunecă părînd să nu mai lumineze decît înfrîngerile lor. Oștirile se adunară și apoi fură risipite ca pulberea.

Imperiul otoman a fost scuturat de două lovituri, cele mai mari din cîte a primit. Un muftiu creștin nu-l susține decît cu greu. Marele vizir al Germaniei [1] este pedeapsa lui Dumnezeu, trimisă să-i îndrepte pe prozeliții lui Omar. El duce pretutindeni mînia cerului supărat de răzvrătirea și perfidia lor.

[1] Prințul Eugeniu de Savoia care ocupase Belgradul în 1717 și semna pacea de la Passarovitz (1718).

Duh sfînt al imamilor, plîngi zi şi noapte din pricina fiilor profetului, rătăciţi de ticălosul Omar. Măruntaiele tale se cutremură la vederea nenorocirii lor. Tu le doreşti îndreptarea şi nu pieirea. Ai vrea să-i vezi uniţi sub steagul lui Ali prin lacrimile sfinţilor şi nu împrăştiaţi în munţi şi în pustiuri de groaza necredincioşilor.

Din Paris, în prima zi a lunii Şalval, 1713

Scrisoarea CXXV

USBEC CĂTRE REDI

La Veneţia

Care poate fi motivul acelor dărnicii nesfîrşite cu care principii îşi copleşesc curtenii? Vor oare să-i atragă? Le sînt devotaţi atît cît pot fi. Şi, de altfel, dacă-i atrag pe unii din ei cumpărîndu-i, din aceeaşi pricină trebuie să-i piardă pe mulţi alţii sărăcindu-i.

Cînd mă gîndesc la situaţia regilor mereu înconjuraţi de oameni lacomi şi nesătui, nu pot decît să-i plîng. Îi deplîng şi mai mult atunci cînd n-au tăria să reziste cererilor costisitoare întotdeauna pentru cei ce nu cer nimic.

Niciodată nu aud vorbindu-se de dărnicia, de favorurile şi de pensiile pe care le acordă fără să nu mă năpădească mii de gînduri. O sumedenie de idei îmi vin în minte; ca şi cum aş auzi că s-a publicat următoarea hotărîre:

„Curajul neobosit al unora dintre supuşii noştri, dovedit prin cererea de pensii, ne-a pus mereu la încercare bunăvoinţa noastră regală. Am cedat în cele din urmă mulţimii cererilor ce ne-au

prezentat, cereri care au format pînă acum obiectul celei mai mari griji a tronului. Ne-au dovedit că n-au lipsit niciodată de cînd ne-am urcat pe tron, de la trezirea din somn a noastră. Trecînd, i-am văzut întotdeauna, nemișcați ca niște pietre, înălțîndu-se cît mai mult peste umerii cei mai înalți ca să privească la majestatea-noastră. Am primit de asemenea o mulțime de cereri din partea unor persoane de sex frumos, care ne-au implorat să ținem seama de faptul notoriu că au mari cheltuieli de întreținere. Unele persoane foarte bătrîne ne-au rugat, tremurînd din cap, să luăm în considerație că ele au fost podoaba curții regilor, predecesorii noștri. Și că, dacă generalii armatelor au făcut statul de temut prin faptele lor de arme, aceste persoane nu au contribuit mai puțin la celebritatea curții prin intrigile lor. Astfel, dorind să-i tratăm pe petiționari cu bunătate și să le îndeplinim toate dorințele, am ordonat cele ce urmează :

Fiecare plugar care are cinci copii, va pune de-o parte zilnic o cincime din pîinea pe care le-o dă. Poruncim capilor de familie să facă această reducere, asupra fiecăruia din ei, cît se poate mai cu dreptate.

Interzicem anume tuturor celor ce se ocupă cu cultivarea moșiilor moștenite sau celor care le-au dat în arendă de a face vreo reparație de orice natură ar fi ea.

Ordonăm ca toate persoanele care se îndeletnicesc cu munci de rînd sau lucrează cu brațele și care n-au fost niciodată de față la scularea din somn a majestății-noastre, să nu cumpere de acum înainte haine pentru ei, pentru soțiile și copiii lor decît din patru în patru ani. Interzicem de asemenea cu toată strășnicia, acele mici

reuniuni vesele pe care obișnuiau să le facă în familiile lor, în sărbătorile mai mari de peste an.

Cunoscînd că cea mai mare parte a cetățenilor din bunele noastre orașe sînt foarte ocupați cu dotarea fiicelor lor, ce nu s-au evidențiat în statul nostru decît printr-o tristă și plictisitoare modestie, le poruncim să aștepte cu măritișul lor pînă cînd, atingînd limita de vîrstă prevăzută de hotărîri, îi vor constrînge să le mărite.

Interzicem judecătorilor să cheltuiască cu educația copiilor lor".

Din Paris, în 1 ale lunii Șalval, 1718

Scrisoarea CXXVI

RICA LUI ***

Te simți destul de stînjenit, orice religie ai avea, cînd e vorba să dai o idee despre plăcerile ce sînt hărăzite celor ce au trăit cu frica lui Dumnezeu. Poți ușor să-i sperii pe păcătoși cu un lung lanț de cazne cu care îi amenințI ; dar, oamenilor virtuoși nu știi ce să le făgăduiești. Se pare că e în firea plăcerilor să fie de scurtă durată.

Închipuirii îi vine greu să imagineze altele.

Am văzut descrieri ale raiului în stare să-i facă pe oamenii inteligenți să renunțe la el. Unii le fac pe aceste umbre fericite să cînte într-una din flaut ; alții le condamnă cu chinul unei veșnice preumblări. În sfîrșit, alții îi fac să viseze acolo sus la iubitele de pe pămînt, fără să-și închipuie că o sută de milioane de ani ar fi un termen destul de lung ca să le taie pofta pentru aceste preocupări amoroase.

Îmi amintesc, în legătură cu asta, o povestire pe care am auzit-o de la un om ce fusese în ţara Mogulului. Ea arată că preoţii indieni nu-s mai inspiraţi decît alţii în ideile pe care le au despre plăcerile paradisului.

O femeie căruia îi murise de curînd soţul se înfăţişă guvernatorului oraşului ca să-i ceară voie să fie arsă împreună cu el. Cum în ţările supuse mahomedanilor nu era îngăduit acest crud obicei, ea fu împiedicată cu desăvîrşire. Cînd văzu că rugăminţile ei sînt zadarnice fu cuprinsă de mînie.

— Uite, spuse ea, cum mă necăjiţi! Unei sărmane femei ca mine nu i se dă măcar voie să fie arsă cînd ea o cere! S-a mai pomenit aşa ceva? Mama, mătuşa, surorile au putut să fie arse o dată cu soţii lor, iar eu, cînd viu să cer învoire de la blestematul ăsta de guvernator, el începe să vorbească la mine ca un turbat.

Din întîmplare era de faţă şi un tînăr preot budist.

— Necredincioasule, îl întrebă guvernatorul, tu ai băgat în cap femeii nebunia asta?

— Nu, răspunse el, n-am vorbit cu ea niciodată! Dar, de-mi dă ascultare, va îndeplini acest sacrificiu. Săvîrşeşte o faptă plăcută zeului Brahma. Va fi bine răsplătită, pentru că pe lumea cealaltă îşi va regăsi soţul şi va reîncepe cu el o nouă căsnicie.

— Ce spui? zise femeia mirată. O să-mi regăsesc soţul? Ah, atunci nu mai vreau să fiu arsă împreună cu el. Soţul meu era gelos, ursuz şi atît de bătrîn încît dacă zeul Brahma nu l-a adus vreo îmbunătăţire, desigur că n-are nevoie de mine! Să mă ard pentru el!... Nici măcar vîrful degetului! Chiar dacă aş şti că-l scot

din fundul iadului. Doi bătrîni preoți budiști care mă cuceriseră cu învățătura lor, și care știau cum am trăit cu el, n-au îndrăznit să-mi lămurească tot; dacă însă zeul Brahma n-are să-mi facă decît acest dar, n-am nevoie de fericirea asta! Domnule guvernator, mă fac mahomedană! Iar dumneata, spuse ea, uitîndu-se la preotul budist, poți, de vrei, să te duci la soțul meu și să-i spui că-s bine sănătoasă!

Din Paris, în 2 ale lunii Șalval, 1718

Scrisoarea CXXVII

RICA LUI USBEG

La ***

Te aștept mîine aici. Îți trimit totuși scrisorile din Ispahan. Într-ale mele se spune că ambasadorul Marelui Mogul a primit ordin să părăsească țara [1]. Se mai spune că prințul, căruia i se încredințase, ca unchi al regelui, educația acestuia, a fost arestat. El a fost condus într-un castel unde e păzit cu străşnicie și se spune că i s-au ridicat toate onorurile. Mă mișcă soarta acestui prinț pe care-l deplîng.

Îți mărturisesc, Uzbec, că niciodată n-am putut vedea pe cineva vărsînd lacrimi fără să fiu mișcat. Mi-e milă de cei nenorociți, ca și cum numai ei ar fi oameni. Și chiar pe oamenii de vază,

[1] E vorba de așa-numita conspirație a lui Cellamare, ambasadorul Spaniei, care se lăsase atras în complotul urzit de ducele și ducesa de Main împotriva Regentului. Prințul Cellamare fu condus, sub escortă, pînă la graniță, iar ducele fu închis la Doullens. Ducesa fu mutată în castelul din Dijon.

față de care nu aflu în inima mea decît asprime, atîta vreme cît sînt copleșiți de onoruri, îi iubesc îndată ce decad.

Într-adevăr, ce să facă atunci cînd le e bine, cu o simpatie zadarnică? Ea seamănă cu egalitatea. Lor le place mai mult să fie respectați. Respectul nu cere nimic în schimb. Dar, de îndată ce pierd măririle, numai regretele noastre le-o mai pot reaminti.

Găsesc destulă naivitate, dar și măreție în cuvintele unui rege, care fiind cît pe-aci să cadă în mîinile dușmanilor, spuse curtenilor ce plîngeau în jurul lui: „Simt, după lacrimile voastre, că va mai sînt încă rege".

Din Paris, în 3 ale lunii Șalval, 1718

Scrisoarea CXXVIII

RICA LUI IBBEN

La Smirna

Ai auzit de mii de ori vorbindu-se de faimosul rege al Suediei. Asedia o cetate într-un regat numit Norvegia. Pe cînd vizita tranșeele, însoțit doar de un inginer, fu împușcat în cap și muri. Primul său ministru [1] fu imediat arestat: se convocă parlamentul care îl condamnă la moarte.

Fu acuzat de o mare crimă: aceea de a fi calomniat națiunea și de a o fi făcut să piardă încrederea regelui; nelegiuire care, după părerea mea, merită de o mie de ori moartea.

[1] Carol al XII-lea, ucis la Frederikshall, în Danemarca, la 11 decembrie 1718. Prim-ministru era contele Goertz, executat la Stockholm în 2 martie 1719.

Pentru că, dacă e o faptă urîtă să ponegreşti în ochii regelui pe ultimul dintre supuşii săi, ce să mai zici cînd e vorbită de rău naţiunea întreagă, răpindu-i-se bunăvoinţa aceluia pe care providenţa l-a hărăzit s-o fericească ?

Aş vrea ca oamenii să le vorbească regilor aşa cum vorbesc îngerii cu sfîntul nostru profet.

Ştii că la sfintele împărtăşanii, cînd stăpînul stăpînilor coboară de pe cel mai înalt tron din lume, ca să se arate sclavilor săi, mi-am făcut un aspru principiu de a-mi stăpîni limba, nesupusă. Niciodată n-am fost auzit scăpînd vreo vorbă care ar fi putut supăra pe ultimul dintre supuşii lui. Cînd trebuia să încetez a mă reţine, nu încetam de a fi om cinstit ; şi în această încercare a credinţei noastre, mi-am riscat viaţa, dar nu mi-am riscat niciodată virtutea.

Nu ştiu cum se întîmplă că niciodată un rege nu e atît de rău încît miniştrii săi să nu-l poată întrece. Dacă face vreo faptă rea, aproape întotdeauna aceasta i-a fost sugerată. Astfel încît ambiţia regilor nu e niciodată atît de periculoasă ca josnicia sufletească a sfetnicilor săi. Dar îţi poţi închipui că, un om care nu e decît de ieri ministru şi care poate mîine nu va mai fi, să devină într-o clipă duşman lui însuşi, familiei sale, patriei şi al tuturor urmaşilor ce se vor naşte din acela pe care îl îndeamnă să oprime ?

Un rege are patimi. Ministrul i le aţîţă : spre acest scop îşi îndreaptă toate silinţele ; n-are alt ţel şi nici nu vrea să aibă. Curtenii îl cîştigă prin laudele lor, iar miniştrii îl măgulesc, mult mai primejdios, prin sfaturile lor, prin planurile pe care i le inspiră şi prin ideile ce i le sugerează.

Din Paris, în 25 ale lunii Safar, 1719

Scrisoarea CXXIX

RICA LUI USBEC

La ***

Treceam deunăzi pe Pont-Neuf cu un prieten. Acesta întîlni un cunoscut despre care îmi spuse că e geometru. Nimic nu părea să-l dezmintă, pentru că omul era într-o profundă reverie. Amicul meu fu obligat să-l tragă de mînecă îndelung pînă să-l facă să coboare la el, atît de preocupat era cu o curbă care îl chinuia de mai bine de opt zile. Își făcură multe complimente și își spuseră unul altuia cîteva noutăți literare. Discuția asta îi purtă pînă în ușa unei cafenele unde intrai cu ei.

Am băgat de seamă că toată lumea se grăbi să-l primească pe geometrul nostru și că cei ce serveau făceau mai mult caz de el decît de doi mușchetari ce ședeau într-un colț. Cît despre el, păru că se află într-un loc plăcut. Își descreți puțin fruntea și începu să rîdă ca și cum n-ar fi avut nimic comun cu geometria.

Totuși, spiritul lui ordonat măsura tot ce se spunea. Semăna cu unul care, fiind într-o grădină, taie cu sabia florile ce se ridică deasupra celorlalte. Victimă a preciziunii, se simțea rănit de o glumă, așa după cum o lumină prea vie rănește o privire delicată. Nimic nu i se părea indiferent, numai să fie adevărat : de aceea conversația lui era curioasă. Sosise în acea zi, de la țară, cu un om care văzuse un castel superb și grădini minunate ; iar el, geometrul, nu văzuse decît o clădire lungă de șaizeci de picioare, lată de treizeci și cinci și un cring trapezoidal de zece jugăne. Tare ar mai fi dorit ca legile perspec-

tivei să fi fost în așa fel respectate, încît aleile și potecile să pară că au peste tot aceeași lărgime și, în acest scop, ar fi putut oferi o metodă fără greș. Părea foarte mulțumit de un cadran pe care îl descoperise acolo și care avea o construcție cu totul aparte, dar se înfurie cînd un savant ce stătea lîngă mine îl întrebă, din nefericire, dacă acel cadran arăta orele babiloniene. Un gazetar vorbi despre bombardarea castelului Fontarabie, iar geometrul ne înșiră pe dată proprietățile liniei descrise în aer de obuze și, încîntat de a ști aceasta, nu vru să afle dacă ele își atinseseră sau nu ținta lor. Un om se plînse că fusese ruinat iarna trecută de o inundație.

— Ceea ce spuneți îmi face multă plăcere, zise atunci geometrul. Văd că nu m-am înșelat în observațiile pe care le-am făcut și că a căzut cu două degete mai multă apă decît anul trecut.

După un răstimp plecă și noi îl urmăream. Deoarece mergea destul de repede și nu-și dădea osteneală să se uite înainte, se lovi de un alt om; se izbiră strașnic și după lovitura asta fiecare fu aruncat înapoi, în proporție directă cu viteza și cu masa. După ce-și reveniră nițel din zăpăceală, omul acela ducîndu-și mîna la frunte, îi spuse geometrului:

— Sînt foarte bucuros că m-ați izbit, pentru că am să vă dau o mare veste: i-am dat publicului pe Horațiu.

— Cum așa? spuse geometrul, e al publicului de două mii de ani!

— Nu m-ați înțeles, spuse celălalt: am dat publicității o traducere din acest vechi autor; s-au împlinit douăzeci de ani de cînd mă ocup de traduceri.

— Cum, domnule! spuse geometrul, s-au împlinit douăzeci de ani de cînd nu gîndiți? Vorbiți în numele altora, iar ei gîndesc în locul dumneavoastră.

— Domnule, spuse savantul, credeți că nu i-am făcut un mare serviciu publicului familiarizîndu-l cu lectura autorilor mari?

— Nu spun asta; prețuiesc la fel ca oricare altul geniile sublime pe care le travestiți; dar dumneavoastră nu le semănați de loc: pentru că dacă o să traduceți mereu, n-o să vă traducă nimeni! Traducerile sînt acele monede de aramă care au desigur aceeași valoare ca o monedă de aur, ba chiar sînt mai utilizate de popor; dar acestea sînt totdeauna slabe și de proastă calitate. Dumneavoastră spuneți că vreți să reînviați printre noi pe acești iluștri morți; și recunosc că într-adevăr le dați un trup; dar nu le dați viață. E nevoie întotdeauna de un spirit ca să-i învii. De ce nu vă ocupați mai bine de căutarea atîtor adevăruri frumoase pe care un calcul lesnicios ne ajută să le descoperim zilnic?

După acest sfat mărunt se despărțiră, cred, foarte nemulțumiți unul de altul.

Din Paris, în ultimele zile ale lunii Rebiab, 1719

Scrisoarea CXXX

RICA LUI ***

În scrisoarea asta am să-ți vorbesc despre o anumită specie de oameni, colportorii de vești care se întîlnesc într-o grădină minunată, unde trîndăvia lor are mereu de lucru. Ei sînt cu totul nefolositori statului, iar discursurile lor de cincizeci de ani încoace n-au avut un efect diferit

de cel pe care l-ar fi produs o tăcere la fel de lungă. Cu toate acestea ei se cred oameni de seamă pentru că întreţin proiecte fantastice şi discută despre interese supreme.

Baza discuţiilor lor este o curiozitate frivolă şi ridiculă. Nu există cabinet atît de tainic încît ei să nu pretindă că pătrund. Nu pot admite că nu ştiu ceva. Ştiu cîte soţii are augustul nostru sultan şi cîţi copii face în fiecare an. Deşi nu cheltuiesc banii cu spionii, sînt informaţi de măsurile ce le va lua sultanul ca să umilească pe împăratul turcilor şi pe Mogul.

De-abia epuizează prezentul că se şi avîntă în viitor şi, mergînd înaintea providenţei, o anunţă de toate faptele oamenilor. Ei îl aduc pe un general de mînă şi după ce l-au lăudat pentru o mie de prostii, pe care nu le-a făcut, îi pregătesc alte mii pe care nu le va face.

Ei fac să zboare oştile ca berzele şi dărîmă zidurile de parcă ar fi de carton. Au poduri peste toate riurile. Drumuri secrete în toţi munţii. Au magazii uriaşe în pustiurile arzătoare. Nu le lipseşte decît mintea.

Un om cu care locuiesc a primit de la un purtător de-ăsta de noutăţi o scrisoare. Deoarece scrisoarea mi s-a părut deosebit de interesantă am păstrat-o. Iat-o :

„Domnule,

Rar mă înşel în aprecierea evenimentelor timpului. La 1 ianuarie 1711 am prezis că împăratul Josef va muri în cursul acelui an ! E adevărat că deoarece avea o sănătate înfloritoare am crezut că lumea îşi va bate joc de mine dacă aş fi dat explicaţii prea limpezi. Acest lucru mă făcu să folosesc termeni puţin cam enigmatici : dar oamenii care ştiu să judece, m-au înţeles foarte

bine. În 17 aprilie, același an, împăratul muri de vărsat.

De îndată ce s-a declarat război între împărat și turci, am alergat după oamenii mei în toate colțurile palatului Tuileries. I-am adunat lîngă buzin și le-am prezis că Belgradul va fi asediat și cucerit. Am avut norocul ca prezicerea mea să se împlinească. E adevărat că în timpul asediului am pariat pe o sută de pistoli că Belgradul va cădea la 16 august[1] și nu căzu decît a doua zi; poți oare să pierzi la un joc atît de frumos?

Cînd am auzit că flota spanică debarcă în Sardinia m-am gîndit că o va și cuceri. Am spus-o și se întîmplă să fie adevărat. Mîndru de succes, am adăugat că această flotă victorioasă va debarca la Final ca să cucerească Milanul. Deoarece întîmpinai rezistență încercînd să răspîndesc această idee, voi s-o susțin triumfător. Am pariat pe cincizeci de pistoli și i-am pierdut și pe aceștia. Căci acel diavol de Alberoni, în ciuda prevederilor tratatelor își trimise flota în Sicilia, păcălind deodată doi mari politicieni, pe ducele de Savoia și pe mine.

Toate acestea, domnule, m-au derutat, într-atît încît am hotărît să fac mereu precizări dar să nu pariez niciodată. Odinioară, la Tuileries, nu cunoșteam obiceiul acesta de a paria și răposatul conte de L nu admitea de loc rămășagurile; dar de cînd s-a amestecat printre noi o trupă de filfizoni, nu mai știm pe ce lume trăim. Abia îți faci apariția și-ți deschizi gura să spui o noutate, că unul din tinerii ăștia își și propune să facă prinsoare cu tine.

[1] 1717.

Zilele trecute, pe cînd îmi deschideam manuscrisul și îmi potriveam ochelarii pe nas, unul din fanfaronii ăștia, prinzînd doar primele două cuvinte, îmi spuse :

— Pariez pe o sută de pistoli că nu !

M-am prefăcut că n-aud o trăsnaie ca asta și reluînd cuvîntul cu o voce mai puternică, spusei :

— Domnul mareșal de ***, aflînd...

— Nu-i adevărat, îmi spuse el, dumneata dai totdeauna știri extravagante ! Toate acestea n-au nici un înțeles !

Vă rog, domnule, faceți-mi plăcerea să-mi împrumutați treizeci de pistoli : căci, vă mărturisesc, pariurile acestea m-au secat de tot. Vă trimit copia a două scrisori adresate ministrului.

Rămîn al dumneavoastră, etc."

Scrisoarea unui colportor către ministru

„Excelență,

Sînt cel mai sîrguincios supus al regelui. Sînt cel care l-am obligat pe un prieten să pună în aplicare proiectul meu de a face o carte pentru a demonstra că Ludovic cel Mare a fost cel mai mare dintre toți regii care au meritat numele de Mare. Lucrez de multă vreme la o altă lucrare care va face și mai multă cinste neamului nostru. Dacă excelența voastră vrea să-mi acorde un sprijin, intenția mea e să dovedesc că, de la începuturile monarhiei, francezii n-au fost bătuți niciodată și că ceea ce au spus pînă acum istoricii despre pierderile noastre sînt adevărate scorneli. Sînt nevoit, în multe ocazii, să le îndrept și îndrăznesc să mă laud că strălucesc mai ales în critică.

Sînt, Excelență, etc."

„Excelență,

De cînd l-am pierdut pe domnul conte de L. vă rugăm să binevoiți a ne permite să ne alegem un președinte. Dezordinea domnește în ședințele noastre iar afacerile statului nu mai sînt tratate cu aceleași discuții ca în trecut. Tinerii din meseria noastră nu mai au un pic de respect față de cei bătrîni și nici disciplină unul față de celălalt. E un adevărat sfat din Roboam, unde tinerii impun bătrînilor. Degeaba le explicăm cum că noi eram pașnicii posesori ai Tuileries-ului cu douăzeci de ani înainte de venirea lor pe lume. Cred că pînă la urmă ne vor alunga și că obligați să părăsim acele locuri, unde am evocat de atîtea ori umbrele eroilor francezi, va trebui să ne ținem ședințele în parcul regal sau în alt loc retras.

Sînt...".

Din Paris, în 7 ale lunii Jemmadi 2, 1719

Scrisoarea CXXXI

REDI CĂTRE RIGA

La Paris

Sosind în Europa, unul din lucrurile care mi-au stîrnit mai mult curiozitatea este istoria și originea republicilor. Știi că majoritatea asiaticilor habar n-au de acest fel de guvernămînt și că închipuirea nu i-a ajutat să înțeleagă că s-ar putea ca pe pămînt să existe altceva decît despotismul.

Primele guvernări din lume au fost monarhice; numai din întîmplare și prin scurgerea secolelor s-au format republicile.

Grecia fiind pustiită de un potop, veniră s-o populeze noi locuitori. Ea își retrase aproape toate coloniile din Egipt și din ținuturile din Asia, mai apropiate. Deoarece aceste țări fuseseră stăpînite de regi, popoarele ce plecară de acolo fură și ele guvernate la fel. Dar tirania acestor regi devenind prea apăsătoare, ei scuturară jugul. Din ruinele atîtor regate se ridicară acele republici care făcură să înflorească atît de mult Grecia, singura țară civilizată în mijlocul barbarilor.

Dragostea de libertate, ura față de regi păstrară multă vreme independența Greciei și întinseră pînă departe guvernarea republicană. Orașele grecești găsiră alianță în Asia Mică. Ele trimiseră acolo colonii la fel de libere ca și cetățile republicii care le serviră de scut împotriva atacurilor regilor Persici. Asta nu e tot: Grecia populă Italia. Italia populă Spania și probabil Galia. Se știe că acea întinsă Hesperida, atît de frumoasă în antichitate, era la început Grecia, pe care vecinii o considerau ca un loc binecuvîntat. Grecii, cîți nu găseau fericirea în țara lor, plecară s-o caute în Italia. Cei din Italia în Spania, cei din Spania în Betica sau Portugalia. Astfel încît toate aceste ținuturi purtară în antichitate numele de Hesperida. Coloniii greci duseră cu ei spiritul de libertate pe care-l găsiseră în blînda țară a Eladei. De aceea, în acele timpuri îndepărtate, nu se găseau monarhii nicăieri în Italia, Spania sau Galia. Se va vedea îndată că popoarele Nordului și ale Germaniei nu erau mai puțin libere; și, dacă printre ele se găseau urmele unei regalități, faptul se datorește confuziei de a privi ca regi pe șefii de oști sau de republici.

Așa s-au petrecut lucrurile în Europa. Asia și Africa au fost întotdeauna copleșite de despotism, cu excepția cîtorva orașe din Asia Mică, orașe despre care am vorbit și republica Cartagina din Africa.

Lumea a fost împărțită între două puternice republici : Roma și Cartagina. Nimic mai cunoscut decît începuturile republicii romane și nimic atît de puțin cunoscut ca origina republicii Cartagina. Nu se cunoaște de loc șirul de principi africani de după Didona, și nu se știe cum și-au pierdut puterea. Creșterea uriașă a republicii romane ar fi fost o mare binefacere pentru omenire, dacă nu ar fi existat acea diferență nedreaptă dintre cetățenii romani și popoarele învinse ; dacă guvernatorilor de provincii li s-ar fi acordat mai puțină autoritate ; dacă legile sfinte ar fi fost respectate și ar fi împiedicat tirania și dacă, pentru a le face să tacă, ei nu s-ar fi servit de comorile pe care le adunaseră prin fărădelegi.

Se pare că libertatea e făcută pentru genul popoarelor din Europa, iar robia pentru popoarele Asiei. Zadarnic le-au oferit romanii capadochienilor această prețioasă comoară. Națiunea aceea lașă o refuză și aleargă spre sclavie cu graba cu care alte popoare aleargă spre libertate.

Cezar oprimă republica romană și o supune unei puteri arbitrare.

Europa gemu multă vreme sub un guvernămînt militar și aspru, iar blîndețea romană fu schimbată într-o crudă opresiune.

Cu toate acestea, o infinitate de națiuni necunoscute apărură din miazănoapte, se răspîndiră ca niște șuvoaie în provinciile romane și, găsind ace-

eași mulțumire în cuceriri ca și în practica pirateriei, le dezmembrară și făcură din ele regate. Popoarele acestea erau libere și mărginiră într-atîta autoritatea regilor încît, la drept vorbind, ei nu erau decît niște șefi sau generali. Astfel, regatele acestea, deși întemeiate prin forță, nu simțiră jugul învingătorului. Atunci cînd popoare din Asia, ca turcii și tătarii, făceau cuceriri, supuse fiind voinței unuia, ei nu se gîndeau decît să-i dea noi supuși și să întărească cu armele autoritatea lor aspră. Popoarele nordice, libere în țările lor, ocupînd provincii romane, nu dădură șefilor lor o autoritate prea mare. Ba unele chiar din aceste popoare, ca vandalii în Africa, goții în Spania, răsturnau pe regi de îndată ce erau nemulțumiți de ei. La celelalte popoare autoritatea regelui era îngrădită în mii de feluri. Un mare număr de seniori o împărțeau cu el. Războaiele nu se porneau decît cu consimțămîntul lor. Prada se împărțea între căpetenii și oșteni. Nu exista nici un bir în folosul regelui. Legile se făceau în adunările națiunii. Iată principiul de bază al tuturor statelor ce se formară din ruinele imperiului roman.

Din Veneția, în 20 ale lunii Regeb, 1719

Scrisoarea CXXXII

RICA LUI ***

Am fost acum cinci sau șase luni într-o cafenea. Acolo se făcea ascultat un gentilom destul de bine îmbrăcat care îmi atrase atenția. Vorbea despre

plăcerea de a trăi la Paris, dar îi părea grozav de rău că era obligat să trăiască în provincie.

— Am, spuse el, pămînturi în valoare de cincisprezece mii de livre, dar m-aș socoti mai fericit dacă aș avea un sfert din banii aceștia în monedă sunătoare și în titluri la purtător valabile pretutindeni. Oricît i-aș constrînge pe fermierii mei și i-aș copleși cu cheltuieli de judecată n-aș reuși decît să-i fac și mai răi platnici. N-am putut să văd niciodată o sută de pistoli grămadă. Dacă aș datora zece mii de franci mi s-ar confisca toate pămînturile și aș ajunge la azil!

Am plecat fără să dau prea mare atenție acestor vorbe. Aflîndu-mă însă ieri în cartierul ăsta intrai în aceeași cafenea și văzui un om gras cu fața palidă și alungită, care, înconjurat de cincișase convorbitori părea posomorît și căzut pe gînduri cînd, pe neașteptate, începu să vorbească cu vocea ridicată:

— Da, domnilor, sînt ruinat! Nu mai am din ce trăi! Am în prezent două sute de mii de livre în bancnote și o sută de mii de scuzi de argint. Sînt într-o situație îngrozitoare! M-am crezut bogat și iată-mă acum ruinat! De-aș avea măcar o bucată de pămînt, unde să mă retrag. Sînt sigur că atunci aș avea din ce trăi. Dar n-am pămînt nici cît pălăria asta!

Îmi întorsei, din întîmplare, capul și văzui un alt om, care făcea niște strîmbături ca un apucat.

— În cine să te mai încrezi acum? strigă el. Există un trădător în care am crezut ca într-un prieten, încît i-am împrumutat banii mei. Mi i-a dat înapoi! Ce îngrozitoare perfidie! Orice ar face

de-acum înainte, în sufletul meu va fi dezonorat pe veci.

Aproape de el sta un om foarte prost îmbrăcat, care ridicîndu-şi privirile spre cer, spuse :

— Dumnezeu să binecuvînteze proiectele miniştrilor noştri ! Să văd acţiunile la două mii şi pe toţi lacheii Parisului mai bogaţi decît stăpînii lor !

Am avut curiozitatea să întreb cine e.

— E un om extrem de sărac, mi se spuse. De aceea are şi o meserie săracăcioasă : e genealogist şi speră că arta lui o să producă, dacă averile cresc şi că toţi noii îmbogăţiţi vor avea nevoie de el, ca să-şi modifice numele, să le spele strămoşii de jeg şi să le împodobească trăsurile. Îşi închipuie că va face atîţia oameni de condiţie cîţi va vrea. Nu mai poate de bucurie văzînd înmulţindu-se cei care îi cer serviciile.

Văzui în cele din urmă că intră un bătrîn palid şi uscăţiv pe care înainte de a se fi aşezat l-am recunoscut a fi colportor de ştiri. Nu era din cei care au o siguranţă victorioasă împotriva tuturor întorsăturilor sorţii şi prevestesc totdeauna victorii şi trofee. Bătrînul era, dimpotrivă, unul din acei oameni sfioşi care nu aduc decît veşti triste.

— Nu stăm bine de loc cu Spania, spuse el. N-avem de loc cavalerie la frontieră şi mi-e teamă că prinţul Pio, care are un mare corp de cavalerie, să nu pună biruri pe întregul Languedoc. În faţa mea şedea un filozof, destul de zdrenţăros pe care îl cuprinse mila şi dădea din umeri pe măsură ce colportorul ridică tonul. Mă apropiai de el şi îmi spuse la ureche :

— Îl vedeţi pe îngîmfatul ăsta ? De o oră vorbeşte despre temerile în legătură cu Languedocul,

în timp ce eu, am văzut ieri, spre seară, o pată în soare care, dacă s-ar mări, ar putea paraliza întreaga natură și despre asta n-am scos o vorbuliță măcar !

Din Paris, în 17 ale lunii Ramazan, 1719

Scrisoarea CXXXIII

RICA LUI ***

Mă dusei mai zilele trecute să vizitez o bibliotecă din mînăstirea unor dervișI care sînt acolo ca păstrători ai cărților, obligați însă fiind să dea voie oricui, la anumite ore, să vină și să le studieze.

Intrînd, zării un om serios care se plimba în mijlocul unui imens număr de volume ce-l înconjurau. M-am dus la el și l-am rugat să-mi spună ce fel de cărți erau unele dintre cele pe care le vedeam mai bine legate.

— Domnule, îmi răspunse el, mă aflu aici pe pămînt străin. Nu cunosc pe nimeni. Foarte mulți îmi pun asemenea întrebări ; dar, vă închipuiți, n-o să mă apuc să citesc toate cărțile astea, numai ca să-i pot satisface. Am însă un bibliotecar care vă va răspunde la întrebare, deoarece se ocupă zi și noapte să descifreze tot ce vedeți aici. E un om de nimic, ne e o povară, fiindcă nu muncește de loc pentru mînăstire. Dar, sună pentru masă. Cei care sînt în fruntea unei comunități ca și mine, trebuie să fie primii la toate canoanele ! Spunînd acestea, călugărul mă împinse afară, închise ușa și, ca și cum ar fi zburat, dispăru din ochii mei !

Din Paris, în 21 ale lunii Ramazan, 1719

Scrisoarea CXXXIV

RICA, ACELUIAȘI

A doua zi mă dusei iar la bibliotecă unde găsii alt călugăr în locul aceluia pe care-l văzusem ieri. Înfățișarea lui era simplă, avea o figură spiritualizată și o atitudine afabilă. De îndată ce-i făcui cunoscută curiozitatea mea se simți obligat să mi-o satisfacă și, văzînd că sînt străin, începu să mă lămurească pe larg.

— Părinte, îi spusei eu, ce fel de cărți sînt volumele alea mari care ocupă toată partea asta a bibliotecii ?

— Sînt scrisorile celor care au interpretat Sfînta Scriptură !

— Sînt în număr foarte mare ! zisei eu ; trebuie că Scriptura a fost obscură odinioară, desigur s-a limpezit acum. Mai rămîn oare locuri nelămurite ? Mai există pasaje discutabile ?

— Oh ! Doamne ! Cîte mai sînt ! răspunse el. Aproape tot atîtea nelămuriri cîte rînduri !

— Da ? spusei eu. Dar atunci ce-au făcut toți autorii aceștia ?

— Autorii aceștia, răspunse el, n-au căutat, în Scriptură, ceea ce trebuie să credem, ci ceea ce credeau ei. N-au privit-o de loc ca pe o carte unde se află dogmele pe care trebuiau să le primească, ci ca pe o lucrare care va putea da prestigiu propriilor lor idei. Din cauza asta au alterat întregul înțeles și au supus la cazne toate pasajele. Scriptura e ca o țară în care toate sectele fac incursiuni, ducîndu-se ca la jaf. E un cîmp de bătălie unde națiuni dușmane, ciocnindu-se în numeroase lupte, se atacă și se hîrțuiesc în toate chipurile.

Alături vedeți cărți de asceză și de rugăciuni, apoi cărți de morală, mult mai folositoare. Cele de teologie sînt de două ori mai de neînțeles, și prin subiect și prin felul în care e tratat. Uite, operele misticilor, adică ale credincioșilor cu inimă simțitoare!

— Ah! părinte, îi spusei eu, o clipă! Nu vă grăbiți așa! Vorbiți-mi despre misticii ăștia!

— Domnule, spuse el, evlavia aprinde o inimă simțitoare și o face să trimită creierului aburi care îl încălzesc, de unde se nasc apoi extazele și încîntările. Starea aceasta e delirul evlaviei; adesea el se perfecționează sau mai degrabă degenerează în chietism. Știți că un *chietist* nu e altceva decît un nebun, evlavios și desfrînat în același timp. Uitați-vă la cazuiștii care scot la lumina zilei tainele nopții; care creează în închipuirea lor pe toți monștrii ce i-ar putea isca demonul amorului, îi adună, îi compară și fac din el obiectul veșnicei lor cugetări. Norocul lor, dacă inima nu li se asociază și ea și nu devine complice atîtor rătăciri descrise cu atîta naivitate și zugrăvite în toată goliciunea!

Ați observat, domnule, că gîndesc deschis și că vă spun tot ce gîndesc. Sînt încrezător din fire, dar mai ales cu dumneavoastră care sînteți străin și doriți să cunoașteți starea de lucruri, s-o cunoașteți așa cum e. Dacă aș vrea, despre toate astea v-aș vorbi cu admirație. V-aș spune mereu: Asta e dumnezeirea, asta e vrednică de respect! E minunată! Dar s-ar întîmpla din două, una, sau v-aș înșela sau m-aș dezonora în cugetul dumneavoastră!

Ne oprirăm aici. Dervișul fu ocupat cu alte treburi și întrerupserăm convorbirea pînă a doua zi.

Din Paris, în 25 ale lunii Ramazan, 1719

Scrisoarea CXXXV

RICA, ACELUIAȘI

Am revenit la ora fixată și omul meu mă conduse iarăși în locul de unde ne despărțiserăm.

— Iată, îmi zise el, grămăticii, glosatorii și comentatorii.

— Părinte, îi spusei eu, oamenii ăștia nu se pot dispensa de a avea bun-simț?

— Ba da, spuse el, se pot dispensa. Chiar dacă bunul simț nu apare, lucrările lor nu sînt mai proaste. Ceea ce este foarte comod pentru ei.

— E adevărat! I-am răspuns. Cunosc o mulțime de filozofi care ar face bine dacă s-ar ocupa cu științele acestea.

— Iată, continuă el, oratorii, care au talentul să convingă independent de adevăr și geometrii care cu tiranie silesc pe oameni să se convingă contra voinței lor. Iată, cărțile de metafizică ce tratează subiecte atît de mari și în care infinitul se întîlnește pretutindeni. Cărțile de fizică ce nu găsesc că organizarea universului e mai minunată decît cea mai simplă mașină a meșteșugarilor noștri. Cărți de medicină, monumente ale fragilității naturii și ale puterii artei, cărți ce te fac să tremuri cînd vorbesc chiar despre bolile cele mai ușoare, atît de mult te apropie de moarte, dar care îi dau o atît de deplină siguranță cînd vorbesc de darul leacurilor, de parcă am fi devenit nemuritori. Alături sînt cărțile de anatomie. Ele conțin mult mai puține descrieri ale părților corpului omenesc decît numele barbare ce li s-a dat; lucru care nu-l vindecă pe bolnav de boala lui, nici pe medic de prostie. Iată chimia, care sălășluiește cînd în spital, cînd în căsuțe mo-

deste, locuințe ce îi sînt la fel de potrivite. Iată cărțile de știință sau mai bine zis de neștiință ocultă. Cele care conțin tot felul de lucruri drăcești, îngrozitoare după părerea celor mai mulți oameni, jalnice după părerea mea. La fel sînt și cărțile de astrologie judiciară!

— Ce spui părinte! Cărți de astrologie judiciară? îl întrebai cu aprindere. Astea sînt cele mai importante în Persia. Ele rînduiesc toate activitățile vieții noastre și ne călăuzesc în tot ce întreprindem. Astrologii sînt adevărații noștri sfătuitori. Ba, chiar mai mult, ei fac parte din conducerea statului.

— Dacă e așa, îmi spuse el, dumneavoastră trăiți într-o robie mai aspră decît cea a rațiunii. Iată care este cea mai stranie dintre toate stăpînirile. Deplîng o familie și cu atît mai mult o națiune ce se lasă atît de dominată de planete.

— Noi ne slujim de astrologie, răspunsei eu, așa cum vă slujiți dumneavoastră de algebră. Fiecare națiune are știința sa, conform căreia își organizează politica. Toți astrologii la un loc n-au făcut la noi în Persia atîtea prostii cîte a făcut, unci, un singur matematician. Crezi oare că drumul neprevăzut al astrelor nu poate fi o lege la fel de sigură ca frumoasele raționamente ale fabricanților voștri de sisteme? Dacă s-ar număra părerile asupra acestei chestiuni și în Franța și în Persia, ar fi un bun prilej de victorie pentru astrologie. I-ai vedea pe matematicieni tare umiliți. Ce teribil corolar s-ar putea scoate din asta împotriva lor!

Discuția aceasta fu întreruptă. A trebuit să ne despărțim.

Din Paris, în 26 ale lunii Ramazan, 1719

Scrisoarea CXXXVI

RICA, ACELUIAȘI

La următoarea întrevedere savantul mă conduse într-o odăiță separată.

— Aici sînt cărți de istorie modernă, îmi spuse el. Uitați-vă, întîi la istoricii bisericii și ai papilor ; cărți pe care le citesc ca să mă lămuresc, dar care au, adesea, asupra mea, un efect contrar. Colo sînt cei care au scris despre decăderea uriașului imperiu roman, care s-a format din ruinele atîtor monarhii și pe ruinele căruia s-au ridicat altele noi. Un nesfîrșit număr de popoare barbare, la fel de necunoscute ca țările în care locuiau, apărură deodată, îl inundară, îl pustiiră, îl îmbucătățiră și întemeiară toate regatele pe care le vedeți azi în Europa. La drept vorbind, popoarele acestea nu erau de loc barbare, pentru că erau libere. Au devenit însă astfel, de cînd, supunîndu-se în majoritate unei puteri absolute au pierdut acea dulce libertate atît de conformă rațiunii, umanității și firii.

Iată aici istoricii Germaniei, care nu e decît o umbră a primului imperiu, dar care e, cred eu, singura putere de pe pămînt pe care împărțirea nu a slăbit-o. Singura care se întărește pe măsura pierderilor și care, profitînd pe îndelete de succese, devine de neimblînzit prin înfrîngeri.

Iată istoricii Franței, ai acelei Franțe unde mai întîi se vede formîndu-se puterea regilor, murind de două ori, renăscîndu-se de două ori și ținînd apoi timp de mai multe secole. Își recapătă apoi, pe nesimțite, forțele crescînd în toate părțile, ur-

cînd spre ultima-i perioadă. Asemenea acelor fluvii care în drum își pierd apa sau se ascund sub pămînt : apoi reapărînd îngroșate de rîurile ce se varsă în ele, dărîmă iute tot ce li se pune în cale.

Aici o să vedeți poporul spaniol apărînd din munți. Principii mahomedani sînt subjugați pe nesimțite, pe cît de repede îl cuceriseră ei. O mulțime de regate reunite într-o uriașă monarhie, ce rămăsese aproape singură ; pînă cînd, copleșită de falsa-i bogăție, își pierdu tăria și chiar reputația, nepăstrînd decît orgoliul puterii sale dintîi.

Aici sînt istoricii Angliei, unde se vede cum libertatea apare mereu din discordiile aprinse și din revoltele poporului. Regele clătinîndu-se pe un tron de nezdruncinat ; o națiune neastîmpărată, dar înțeleaptă pînă și în clocotul pasiunilor. Stăpînă a mării (lucru nemaiauzit pînă atunci), Anglia amestecă negoțul cu politica.

Aproape de ei sînt istoricii celeilalte regine a mărilor, republica Olandei, atît de respectată în Europa și atît de formidabilă în Asia unde negustorii ei văd atîția regi prosternîndu-li-se. Istoricii Italiei vă descriu o națiune stăpînă a lumii odinioară, sclavă tuturor astăzi. Principii ei, despărțiți și slabi, fără alt atribut al suveranității decît o politică deșartă.

Iată istoricii republicilor : Elveția, imagine a libertății ei, Veneția care n-are alte resurse decît în economie, și Genova care nu e frumoasă și mîndră decît prin clădirile ei.

Iată istoricii Nordului și între alții pe cei ai Poloniei, ai acelei Polonii care se folosește atît de rău de libertatea și de dreptul pe care-l are de a-și alege regii, încît pare că vrea să consoleze

prin acestea popoarele vecine care au pierdut şi una şi alta.

După acestea, ne despărţirăm pentru a ne revedea a doua zi.

Din Paris, în 2 ale lunii Şalval, 1719

Scrisoarea CXXXVII

RICA, ACELUIAŞI

A doua zi mă conduse într-o altă încăpere.

— Aici sînt poeţii, îmi spuse el, cu alte cuvinte autori a căror meseric este să îngrădească bunul simţ şi să acopere raţiunea cu farafastîcuri, aşa după cum odinioară femeile erau îmbrăcate în găteli şi podoabe. Îi cunoaşteţi : nu-s prea rari în Orient unde soarele mai arzător pare că aprinde şi imaginaţia. Iată poemele epice.

— Hm ! Ce-s astea, poeme epice ?

— Într-adevăr, spuse el. Habar n-am, cunoscătorii spun că nu s-au scris decît două şi că acelea cărora li se dă acest nume, nu-s poeme epice. Nu ştiu nici asta. Mai spun că e cu neputinţă să se scrie altele noi. Lucrul acesta mă surprinde şi mai mult.

Iată poeţii dramatici, care, după părerea mea, sînt poeţi prin excelenţă şi stăpîni ai pasiunilor. Sînt de două feluri : *comicii*, care se mişcă încetîncetişor, şi *tragicii* care ne tulbură şi ne zguduie cu atîta violenţă.

Iată pe lirici pe care îi disprefuiesc atît pe cît îi respect pe ceilalţi şi care fac din arta lor o armonioasă ciudăţenie.

Se văd alături autorii de idile și egloge, plăcuți pînă și oamenilor de la curte, datorită imaginii pe care le-o dau despre o anumită liniște ce le lipsește și pe care le-o arată în viața păstorilor.

Dintre toți autorii pe care i-am văzut, iată-i pe cei mai periculoși : aceștia sînt cei ce ascut epigrame, adică mici săgeți subțiri care fac răni profunde, pe care nici leacurile nu le pot tămădui.

Aici îi vedeți pe romancieri, un fel de poeți care amintesc în aceeași măsură și limbajul minții și pe cel al inimii. Își petrec viața căutînd natura și negăsind-o niciodată, concep eroi ce sînt la fel de ciudați ca dragonii zburători și hipocentaurii.

— Am văzut cîteva romane de-ale dumneavoastră, spusei eu. Dacă le-ați cunoaște pe-ale noastre, v-ar izbi și mai mult. Sînt la fel de departe de natură și, de altfel, foarte stînjenite de moravurile noastre. La noi, unui amant îi trebuie zece ani de pasiune înainte de a putea vedea măcar chipul iubitei. Totuși, autorii sînt nevoiți să-i facă pe cititori să treacă prin aceste plictisitoare preparative. Ori e cu putință ca întîmplările să fie variate. S-a recurs la o doctorie mai rea chiar decît boala ce trebuia vindecată : *minunile*. Sînt sigur că dumneavoastră nu credeți că e bine ca o vrăjitoare să scoată din pămînt o oaste întreagă și un viteaz să prăpădească el singur o armie de o sută de mii de oșteni. Totuși, romanele noastre așa sînt. Aventurile astea reci și atît de des repetate ne plictisesc, iar minunile acestea extravagante ne revoltă.

Din Paris, în 6 ale lunii Șaval, 1719

Scrisoarea CXXXVIII

RICA LUI IBBEN

La Smirna

Aici miniștrii se trec și se succed ca anotimpurile. În trei ani am văzut schimbîndu-se de patru ori sistemul financiar. In Persia și în Turcia dările se percep în același mod în care le ridicau și întemeietorii acestor monarhii. Aici e departe de a fi la fel. E adevărat că noi nu ne batem capul cu asta, cum fac occidentalii. Noi sîntem de părere că între a administra veniturile unui prinț și cele ale unui particular nu e o mare diferență, ca între a număra o sută de mii de tomani sau a număra o sută. Dar aici există mai multă finețe și mai mult mister. E necesar ca mari genii să lucreze zi și noapte, să nască mereu și în dureri proiecte noi ; să asculte părerile unei mulțimi de oameni ce activează pentru ei fără a fi rugați ; să se retragă și să trăiască în fundul unui cabinet de nepătruns pentru cei mari și sfînt pentru cei mici. Să aibă totdeauna capul plin de secrete importante, de planuri miraculoase, de sisteme noi. Cufundați în meditații, să fie lipsiți nu numai de darul vorbirii, ci uneori chiar și de politețe.

De îndată ce fostul rege * închise ochii, se hotărî înființarea unei noi administrații. Își dădeau seama că e rău, dar nu știau cum să facă să fie mai bine. Fuseseră stingheriți de autoritatea nelimitată a miniștrilor precedenți : voiră s-o dividă. În acest scop se creează șase sau șapte consilii. Poate că sistemul acesta a guvernat Franța cu mai multă înțelepciune decît toate celelalte : durata i-a fost scurtă, ca și binele pe care l-a produs.

La moartea fostului rege, Franța era un trup mîncat de mii de boli : N... puse mîna pe spadă[1], tăie în carne vie și aplică unele remedii nimerite. Mai rămînea însă de vindecat încă o boală lăuntrică. Și ca să-i facă tratamentul acesta, a sosit un străin[2]. După o mulțime de medicamente puternice, i s-a părut că a înzdrăvenit-o, dar nu făcuse decît s-o umfle.

Toți cei care acum șase luni erau bogați sînt azi săraci, iar cei care n-aveau o bucată de pîine crapă de bogăție. Niciodată cele două extremități nu s-au apropiat mai mult. Străinul a întors statul așa cum un negustor de haine vechi întoarce o haină. Face să apară deasupra ceea ce era dedesubt și întoarce pe dos ceea ce era deasupra. Cîte bogății nesperate, de necrezut chiar pentru cei ce l-au făcut ! Nici Dumnezeu nu-i scoate pe oameni din prăpastie mai repede. Cîți valeți slujiți de camarazii lor și poate că mîine chiar de stăpînii lor !

Toate acestea produc adesea lucruri ciudate. Lacheii care au făcut avere sub guvernarea trecută se laudă cu nașterea lor. Îi acoperă pe cei ce-și leapădă livrelele într-o anumită stradă[3], cu tot disprețul ce li se arăta lor acum șase luni. Strigă în gura mare : „Nobilimea e ruinată ! Ce dezordine în stat ! Ce zăpăceală în ranguri ! Numai necunoscuții fac averi !" Îți garantez că acești-

[1] *Ducele de Noailles.*

[2] Scoțianul *John Law*, fondatorul preacunoscutei bănci care a ruinat atîtea familii. În acea epocă numele său se pronunța „Las" de la forma genitivului din limba engleză : „Laws".

[3] Strada Quincampoix.

tia se vor răzbuna din plin pe cei ce vor veni după ei, în treizeci de ani, nobilii ăştia vor face multă gălăgie.

La Paris, în primo zi a lunii Zilcade, 1720

Scrisoarea CXXXIX

RICA, ACELUIAŞI

Iată un mare exemplu de iubire conjugală, nu numai din partea unei femei, ci a unei regine. Regina Suediei [1] voind să-l asocieze cu orice preţ pe soţul ei, prinţul, la coroană, ca să aplaneze toate dificultăţile, trimise adunării deputaţilor o declaraţie prin care renunţă la regenţă în cazul cînd el este ales.

Acum şaizeci şi cîţiva de ani, o altă regină, Cristina, renunţă la coroană ca să se dedice cu totul filozofiei. Nu ştiu care din aceste două exemple e mai vrednic de admiraţie.

Deşi socot că e bine ca fiecare să rămînă în funcţia în care l-a pus natura şi nu pot să laud slăbiciunea celor ce, găsindu-se mai prejos de situaţia lor, o părăsesc printr-un fel de dezertare, sînt totuşi uimit de măreţia de suflet a acestor două prinţese, văzînd spiritul uneia şi inima celeilalte, superioare situaţiei lor. Cristina visa să cunoască, în timp ce altele nu visează decît să se

[1] *Ulriche-Eleonora*, sora lui Carol al XII-lea, moartă la 5 decembrie 1751, la vîrsta de 54 ani. Soţul ei, Frederic de Hessa-Cassel, asociat la tronul Suediei în 4 aprilie 1720, a murit la 5 aprilie 1751, la vîrsta de 72 ani.

bucure, iar cealaltă nu vrea să se bucure decît pentru a-și pune toată fericirea în mîinile augustului ei soț.

Din Paris, în 27 ale lunii Maharram, 1720

Scrisoarea CXI.

RICA LUI USBEC

La ***

Parlamentul din Paris a fost de curînd expediat într-un orășel mic, Pontoise [1]. Consiliul l-a trimis să înregistreze și să aprobe o declarație care-l dezonorează ; iar parlamentul a înregistrat-o într-un mod care dezonorează Consiliul.

Cîteva parlamente din regat sînt amenințate cu același tratament.

Societățile sînt întotdeauna urîte. Ele nu se apropie de regi decît ca să le spună adevăruri triste. În timp ce o mulțime de curteni le descriu fără încetare fericirea poporului sub guvernarea lor, ele vin și dezmint lingușelile, aducînd la picioarele tronului vaietele și lacrimile ce le-au fost încredințate.

Adevărul e o grea povară, dragul meu Usbec, atunci cînd trebuie spus regilor. Ei ar trebui, firește, să se gîndească de fapt că cei care o fac sînt constrînși la asta și că niciodată nu s-ar hotărî să întreprindă demersuri, atît de triste și su-

[1] Parlamentul a fost exilat la Pontoise în 20 iulie 1720, pentru că refuzase să confirme măsurile abuzive prin care Law încerca să-și susțină creditele șubrede.

părătoare pentru cei ce le fac, dacă n-ar fi obligaţi de datoria, respectul şi chiar de iubirea lor faţă de rege.

Din Paris, în 21 ale lunii Jemmadi 1, 1720

Scrisoarea CXLI

RICA, ACELUIAŞI

La ***

Spre sfîrşitul săptămînii voi veni să te văd. Cît de plăcut vor trece zilele alături de tine.

Acum cîteva zile am fost prezentat unei doamne de la curte care avea poftă să vadă mutra mea de străin. Am găsit că era frumoasă, vrednică de privirile monarhului nostru şi de rangul măreţ în locul sacru unde i se odihneşte inima.

Îmi puse mii de întrebări asupra obiceiurilor persanilor şi a felului de trai al persanelor. Mi se pare că viaţa de harem nu i-a fost pe plac şi că i se făcea milă să vadă un bărbat împărţindu-se între zece sau douăsprezece femei. Nu putu vedea fără invidie fericirea uneia şi fără milă situaţia celorlalte. Deoarece îi place să citească, mai ales pe poeţi şi pe romancieri, îşi exprimă dorinţa să-i vorbesc despre ai noştri. Ceea ce i-am spus îi mări curiozitatea. Mă rugă să-i traduc un fragment din cărţile aduse de mine. Am făcut-o şi i-am trimis după cîteva zile, o poveste persană. Poate că îţi va face plăcere să o vezi tradusă :

„Pe vremea lui Şeic-Ali-Can, trăia în Persia o femeie cu numele de Zulema. Ştia pe dinafară întregul Coran. Nici un derviş n-ar fi înţeles mai bine ca ea tradiţiile sfinţilor profeţi. Învăţaţii

arabi n-au spus niciodată ceva atît de tainic încît ca să nu fi priceput toate înțelesurile. Atîtor cunoștințe li se adăuga și o anumită trăsătură de șăgălnicie, căci abia de te lăsa să ghicești dacă vrea să-i înveselească pe cei cu care vorbea sau să-i instruiască.

Într-o zi, pe cînd ședea cu prietenele ei într-o sală din harem, una din ele o întrebă ce părere are despre viața ceealtă, dacă dădea crezare acelei străvechi tradiții ale învățaților noștri după care raiul n-ar fi făcut decît pentru bărbați.

— Aceasta e credința tuturor, le spuse ea. Totul a fost făcut pentru ca sexul nostru să fie disprețuit. Există chiar o națiune, cea evreiască, răspîndită pretutindeni în Persia, care, întemeiată pe cărțile ei sfinte, crede că noi n-avem suflet.

Părerile acestea atît de jignitoare n-au alt izvor decît orgoliul bărbaților care vor să-și ducă superioritatea și dincolo de această viață, fără să se gîndească deloc că în ziua Judecății de Apoi, toate făpturile vor apărea în fața lui Dumnezeu ca neantul, fără să existe între ele alte drepturi decît cele acordate de virtute.

Dumnezeu nu-și va precupeți răsplățile. După ce bărbații care au trăit drept și s-au folosit după cum se cuvine de puterea ce o au asupra noastră aici pe pămînt vor fi într-un rai plin de frumusețí cerești, fermecătoare, pe care de le-ar vedea vreun muritor s-ar arunca în brațele morții, nerăbdător să se bucure de ele, tot astfel femeile virtuoase se vor duce într-un loc de plăceri, unde se vor îmbăta în valuri de voluptăți, cu bărbați divini care vor fi supușii lor. Fiecare femeie va avea un harem, în care vor fi închiși bărbații și eunucii care să-i servească, mai credincioși decît ai noștri.

Am citit într-o carte arabă, adăugă ea, că un bărbat numit Ibrahim era de o gelozie nesuferită. Avea douăsprezece soții foarte frumoase, cu care se purta aspru. Nu se mai încredea nici în eunuci, nici în zidurile haremului, le ținea aproape tot timpul sub cheie, închise în camerele lor, fără ca ele să se poată vedea sau să-și poată vorbi. Ibrahim era gelos pînă și pe o prietenie nevinovată. Tot ce făcea căpăta chipul brutalității lui înnăscute. Niciodată nu i-a ieșit din gură vreo vorbă blîndă și niciodată n-a făcut vreun gest care să nu mărească asprimea robiei lor.

Într-o zi, cînd le adunase pe toate într-o sală a haremului, una dintre ele, mai îndrăzneață ca celelalte, îi reproșă firea sa rea.

— Cînd cauți cu orice preț mijloace să te faci temut, îi spuse ea, le găsești mai întîi pe cele care să te facă urît. Sîntem atît de nefericite încît nu putem să nu dorim o schimbare. Altele în locul meu ți-ar dori moartea ; eu nu o doresc decît pe a mea. Neputînd spera să fiu despărțită de tine decît astfel, mi s-ar părea destul de plăcut să fiu totuși despărțită !

Vorbele acestea, care ar fi trebuit să-l miște, îl făcură să se aprindă de mînie. Scoase pumnalul și i-l înfipse în piept.

— Dragele mele prietene, spuse ea cu vocea sfîrșită, dacă cerului o să-i fie milă de nevinovăția mea, veți fi răzbunate. După aceste cuvinte, părăsi viața aceasta nefericită, ca să se ducă în lăcașul plăcerilor, unde femeile care au trăit cu dreptate se bucură de o fericire mereu nouă.

Mai întîi văzu o cîmpie veselă a cărei verdeață era smălțată de cele mai vii culori ale florilor. Un izvor ale cărui ape erau mai limpezi decît cristalul făcea nesfîrșite cotituri. Intră pe

urmă într-un cerc fermecat, în liniștea căruia nu se auzea decît cîntul dulce al păsărelelor. I se înfățișară apoi ochilor grădini minunate. Natura le împodobise cu toată simplitatea și măreția ei. Descoperi în cele din urmă un mîndru palat pregătit pentru ea, plin de bărbați cerești, hărăziți plăcerilor ei.

Doi dintre ei se repeziră s-o dezbrace ; alții o îmbăiară și o parfumară cu miresmele cele mai plăcute. Îi se dădură veșminte cu mult mai bogate ca ale sale ; după care fu dusă într-o sală mare unde găsi un foc făcut cu lemne plăcut mirositoare și o masă încărcată cu mîncărurile cele mai gustoase. Totul părea întocmit spre încîntarea simțurilor ei. Pe de o parte auzea o muzică cu atît mai splendidă cu cît era mai duioasă ; iar pe de altă parte vedea cum dansau acei bărbați divini, preocupați numai de dorința de a-i plăcea. Totuși atîtea plăceri nu trebuiau să servească decît ca s-o ducă pe nesimțite la plăceri și mai mari. Fu condusă în iatacul ei. După ce fu iarăși dezbrăcată, fu așezată într-un pat mîndru unde doi bărbați de o frumusețe fermecătoare o primiră în brațele lor. Abia atunci se îmbătă. Încîntarea îi întrecu dorințele.

— Mi-am ieșit din minți, le spuse ea. Mi-ar veni să cred că mor, dacă n-aș fi sigură că sînt nemuritoare. E prea mult ! Lăsați-mă ! O să mor de atîta plăcere ! Da, redați-mi o clipă liniștea simțurilor. Încep să respir și să-mi revin. De ce au fost ridicate sfeșnicele ? Acum nu pot vedea frumusețea voastră divină ! De ce să n-o văd !... Dar de ce să văd ? O să mă faceți să-mi recapăt beția dintîi. O, zei ! Cît de plăcut e întunericul acesta ! Cum ! Sînt nemuritoare, nemuritoare ca

voi ! Am să fiu... Nu, vă rog, iertați-mă ! Văd că sînteți oameni cum nu-mi doresc alții.

Repetă de mai multe ori porunca ce nu-i fu ascultată, decît atunci cînd o voi cu tot dinadinsul. Se odihni în desfătările dragostei și adormi în brațele celor doi bărbați. Cîteva clipe de somn îi îndepărtară oboseala. Primi două sărutări care îi treziră pe dată simțurile și o făcură să deschidă ochii.

— Sînt neliniștită, spuse ea, teamă mi-e că nu mă mai iubiți ! Asta era o îndoială în care nu voia să rămînă multă vreme. De aceea avu din partea lor toate lămuririle pe care și le-ar fi putut dori !

— Ați greșit, strigă ea. Iertare, iertare ! Sînt sigură de voi. Nu scoateți o vorbă, dar îmi dovediți mai bine ca orice mi-ați putea spune. Da, da, vă mărturisesc, n-am fost niciodată atît de iubită ! Dar cum ? Vă împărțiți amîndoi cinstea de a mă convinge ! Ah ! dacă vă certați, dacă adăugați ambiția la plăcerea de a mă înfrînge, sînt pierdută ! Amîndoi veți fi învingători și numai eu o să fiu învinsă. O să vă vînd scump victoria !

Toate acestea nu fură întrerupte decît de lumina zilei. Credincioșii și încîntătorii ei servitori intrară în cameră și îi treziră pe cei doi tineri, pe care niște bătrîni îi duseră în locurile unde erau păziți pentru plăcerile ei. Pe urmă, ca se scule și apăru în fața curții de adoratori, mai întîi într-o îmbrăcăminte ușoară, ce lăsa să i se vadă farmecul, și apoi acoperită de podoabe scumpe. Noaptea aceea o înfrumusețase, dăduse viață feței și expresie grației ei. Toată ziua avură loc numai dansuri, concerte, ospețe, jocuri, plimbări. Se băgă de seamă că Anais se retrăgea din cînd în cînd și zbura la cei doi tineri eroi. După cîteva prețioase clipe petrecute cu ei, se reîntorcea la grupul pe

care-l părăsise cu fața mereu mai senină. În sfîrșit, spre seară, o pierdură de tot. Se duse să se închidă în harem, unde voia, după cîte spunea ea, să facă cunoștință cu acei prizonieri nemuritori care trebuiau să trăiască pe veci cu ea. Vizită așadar apartamentele din locurile cele mai retrase și cele mai fermecătoare unde numără cincizeci de sclavi de o frumusețe desăvîrșită. Rătăci toată noaptea din odaie în odaie, primind peste tot laude mereu altele și mereu aceleași.

Iată cum își petrecea viața nemuritoare Anais, cînd în plăceri strălucitoare, cînd în plăceri singuratice. Admirată de o mulțime strălucită sau iubită de un amant înnebunit. Adesea părăsea palatul fermecat și se ducea într-o peșteră din cîmp. Florile se nășteau parcă sub pașii ei și jocurile i se înfățișau sumedenie.

Trecuseră mai bine de opt zile de cînd trăia în acest lăcaș fericit și de cînd, mereu ca scoasă din minți, nu se gîndise la nimic ; se bucurase de fericirea ei fără să o cunoască și fără să fi avut măcar o clipă de răgaz în care sufletul să se regăsească pe sine însuși și să se asculte în liniștea lăsată de pasiuni.

Cei fericiți au plăceri atît de vii încît arareori se pot bucura de această libertate a spiritului. Din această pricină, legați pînă la uitare de sine de obiectele prezente, pierd în întregime amintirea lucrurilor trecute și nu mai au nici o grijă despre ceea ce au cunoscut sau au iubit în altă viață.

Dar, Anais, al cărei spirit era într-adevăr predispus cugetării, își petrecuse aproape toată viața gîndind. Își împinsese gîndurile mult mai departe decît te-ai fi putut aștepta de la o femeie lăsată în voia ei. Izolarea aspră pe care i-o impusese soțul nu-i lăsase decît libertatea gîndirii. Această

tărie a cugetului o făcuse să dispreţuiască teama ce le cuprindea pe cadînele celelalte şi moartea ce trebuia să pună capăt chinurilor şi să fie începutul fericirii ei.

Astfel încît, treptat-treptat, se trezi din beţia plăcerilor şi se închise singură într-o încăpere din palat. Se lăsă furată de gînduri plăcute despre cele din trecut şi despre fericirea prezentă. Nu se putu împiedica să nu se înduioşeze de nenorocirea prietenelor sale. Eşti simţitor la chinuri de care ai avut parte! Anais nu rămase doar în marginile acestor sentimente de compasiune. Se simţi îndemnată să le ajute pe aceste nefericite.

Porunci unuia dintre tinerii ce o înconjurau să ia înfăţişarea soţului ei şi să se ducă în haremul lui, să se facă stăpîn, să-l alunge şi să rămînă în locul lui pînă îl va chema ea.

Porunca fu pe dată îndeplinită. Despică aerul şi sosi la poarta haremului lui Ibrahim care nu era acolo. Bătu la uşă, i se deschise. Eunucii îi căzură la picioare. Zbură către apartamentele unde erau închise soţiile lui Ibrahim. La trecere luase cheile din buzunarul acelui gelos, pentru că se făcuse nevăzut. Intră şi le uimi mai întîi prin înfăţişarea lui blîndă şi amabilă. Curînd după aceea le uimi şi mai mult prin ardoarea sa şi prin graba faptelor sale. Toată avură parte de uimire. L-ar fi luat drept vis, dacă ar fi avut parte de mai puţină realitate.

În timp ce în harem se desfăşoară aceste noi scene Ibrahim bate la poartă. Îşi spune numele, ameninţă, strigă. După ce întîmpină destule greutăţi intră şi îi puse pe eunuci într-o teribilă încurcătură. Porneşte cu paşi mari, dar se dă înapoi şi cade ca din nori cînd vede pe falsul Ibrahim, adevărata imagine a sa, bucurîndu-se de toate fi-

mentatile unui stăpîn. Strigă după ajutor. Vrea ca eunucii să-l ajute să ucidă pe acest impostor, dar nu e ascultat. Nu-i mai rămîne decît un foarte slab mijloc și anume, să recurgă la judecata soțiilor sale. Într-o oră falsul Ibrahim își cucerise toți judecătorii. Adevăratul Ibrahim e alungat și lărit ca un netrebnic afară din harem. Ar fi fost ucis de mii de ori dacă rivalul său n-ar fi poruncit să i se lase viața. În sfîrșit, noul Ibrahim, rămas stăpîn pe cîmpul de bătălie, se arătă din ce în ce mai demn de această alegere și se remarcă prin minuni pînă atunci necunoscute.

— Nu semeni cu Ibrahim, spuneau femeile.

— Spuneți mai bine că impostorul acela nu-mi seamănă, zicea Ibrahim cel victorios. Ce ar trebui să fac ca să fiu soțul vostru, dacă ceea ce fac nu ajunge ?

— Ah ! Noi n-avem motive să ne îndoim, spuseră femeile. Dacă nu ești Ibrahim, ne ajunge că ai meritat atît de mult să fii. Ești mai Ibrahim într-o zi, decît el în zece ani.

— Îmi promiteți atunci că veți spune că eu sînt Ibrahim cel adevărat ?

— Să nu te îndoiești ! spuseră ele în cor. Îți jurăm pe veci credință ! Prea multă vreme am fost înșelate ! Ticălosul nu ne bănuia virtutea, nu-și bănuia decît slăbiciunea ; dar vedem că bărbații nu s-au făcuți ca el. Fără îndoială că ei îți seamănă dumitale. Dacă ai ști cum ne-ai făcut să-l urîm !

— Ah ! am să vă dau deseori noi motive de ură, răspunse falsul Ibrahim. Voi încă nu vă dați seama cîtă nedreptate v-a făcut !

— Noi măsurăm nedreptatea lui cu mărimea răzbunării dumitale, răspunseră ele.

— Da, aveți dreptate! spuse divinul bărbat. După faptă și răsplată. Îmi pare bine că sînteți mulțumite de felul în care vă pedepsesc eu.

— Dar, spuseră femeile, dacă acest impostor revine, ce ne facem?

— O să-i fie greu, cred, să vă înșele, răspunse el. În locul pe care-l ocup alături de voi, nu te poți susține prin șiretenie. De altfel am să-l trimit atît de departe încît n-o să mai auziți vorbindu-se de el. Pe urmă, mă voi ocupa de fericirea voastră. N-am să fiu de loc gelos. Voi ști să fiu sigur de voi, fără să vă supăr. Am o destul de bună părere despre însușirile mele ca să cred că-mi veți fi credincioase. Dacă n-o să fiți cu mine virtuoase, cu cine altul să mai fiți?

Convorbirea dură multă vreme între el și femeile acestea care, mai mirate de deosebirea dintre cei doi Ibrahimi decît de asemănarea lor, nici nu se gîndeau să-și lămurească atîtea minuni cîte li se întîmplaseră. Soțul disperat mai veni o dată să le tulbure. Găsi casa plină de veselie și pe femei mai neîncrezătoare ca niciodată. Locul nu putea fi ținut de un gelos. Plecă furios, dar după o clipă falsul Ibrahim se luă după el, îl înșfacă, îl duse prin văzduh și-l lăsă la o depărtare de patru sute de leghe.

O, zei! Cîtă tristețe cuprinse pe femei în absența scumpului lor Ibrahim! Eunucii își și reluaseră asprimea firească. Toată casa era în lacrimi. Uneori își închipuiau că tot ce li se întîmplase fusese numai un vis. Se priveau una pe alta și își aminteau cele mai mici amănunte ale acelor ciudate întîmplări. În sfîrșit, Ibrahim se întoarse și mai atrăgător. Lor li se păru că pentru el călătoria nu fusese prea grea. Noul stăpîn avu o purtare atît de altfel de a celuilalt încît îi surprinse pe

toți vecinii. Concedie pe eunuci, deschise porțile ei pentru toată lumea. Nici nu mai admise ca soțiile lui să poarte văl. Era un lucru deosebit să le vezi la ospețe, printre bărbați, la fel de libere ca ei. Ibrahim socoti pe bună dreptate că obiceiurile țării nu erau făcute pentru cetățeni ca ei. Nu-și refuză nici o cheltuială. Risipi cu cea mai mare dărnicie averea gelosului care, reîntors după trei ani din țări depărtate, unde fusese dus, nu mai găsi decît soțiile și treizeci și șase de copii."

Din Paris, în 26 ale lunii Jemmadi, 1, 1720

Scrisoarea CXLII

RICA LUI USBEC

La ***

Iată o scrisoare pe care am primit-o ieri de la un savant. O să ți se pară destul de ciudată :

Domnule,

„Acum șase luni am primit o moștenire de la un unchi foarte bogat care mi-a lăsat cinci sau șase sute de mii de livre și o casă superb mobilată. E o plăcere să ai avere cînd știi s-o folosești cum trebuie. N-am nici un fel de ambiții și nici nu mă simt atras de plăceri. Stau aproape într-una închis într-un cabinet unde duc o viață de savant. Într-un asemenea loc găsești un om curios, îndrăgostit de străvechea antichitate.

Cînd unchiul meu a închis ochii, aș fi dorit din toată inima să-l îngrop după ceremoniile respectate de vechii greci și romani ; Dar atunci n-aveam nici lacrimatorii, nici urne, nici lămpi antice.

De atunci, însă, mi-am procurat aceste prețioase rarități. Acum cîteva zile mi-am vîndut vesela de argint ca să cumpăr o lampă de lut de care s-a servit un filozof stoic. M-am scăpat de toate oglinzile cu care unchiul acoperise aproape toți pereții locuinței, ca să-mi iau o mică oglindă, cam crăpată, care odinioară a fost folosită de Vergiliu. Sînt încîntat să-mi văd chipul în ea în loc să se oglindească înfățișarea lebedei din Mantua. Asta nu e tot. Am cumpărat pe o sută de ludovici de aur cinci sau șase monede de aramă care aveau curs acum două mii de ani. Nu cred că în prezent am în casă o singură mobilă care să nu fi fost făcută înainte de decăderea imperiului. Am o colecție de manuscrise foarte prețioase și foarte scumpe. Deși îmi prăpădesc vederea citindu-le, prefer să le folosesc pe acestea în locul exemplarelor tipărite care nu sînt atît de corecte și pe care le are la îndemînă toată lumea. Deși nu ies aproape niciodată, am o nemărginită pasiune în a cunoaște vechile drumuri de pe timpul romanilor. Există unul aproape de casa mea, pe care l-a făcut un proconsul din Galia acum o mie două sute de ani. Cînd mă duc la locuința mea de la țară nu uit niciodată să trec pe acolo, deși drumul e foarte rău și fac un ocol de mai bine de o leghe. Ceea ce mă înfurie e că s-au pus stîlpi de lemn care arată distanța pînă la orașele învecinate. Mă apucă disperarea cînd văd aceste indicatoare ordinare în locul coloanelor miliare care erau pe acolo odinioară. Sînt convins că o să-i fac pe moștenitorii mei să le reînființeze, obligîndu-i prin testament la această cheltuială. Dacă dumneavoastră, domnule, aveți vreun manuscris persan, mi-ați face plăcere să mă fericiți cu el. Voi plăti oricît doriți și pe deasupra am să vă dau și cîteva lucrări de-ale

mele, din care o să vedeți că nu-s de loc un membru inutil al republicii literelor. Veți remarca, printre altele, o disertație în care dovedesc că coroana ce se folosea cîndva în triumfuri era de frunze de stejar și nu de laur. O să admirați și o alta în care dovedesc, cu citate docte din cei mai serioși autori greci, că regele Cambise a fost rănit la piciorul stîng și nu la cel drept. O alta în care dovedesc că o frunte mică era o frumusețe foarte căutată la romani. Am să vă mai trimit un volum in-cvarto ca o explicație a unui vers din Cartea a VI-a din *Eneida* lui Vergiliu. Toate aceste n-o să le primiți decît peste cîteva zile, iar acum mă mulțumesc să vă trimit acest fragment scris de un vechi mitologist grec, nepublicat pînă azi și pe care l-am descoperit în colbul unei biblioteci. Vă părăsesc pentru că mă așteaptă o chestiune foarte importantă : e vorba să refac un frumos pasaj din Pliniu Naturalistul, desfigurat îngrozitor de copiștii din secolul al V-lea. Rămîn al dumneavoastră, etc..."

Fragment dintr-un vechi mitologist

„Într-o insulă din apropierea Orcadelor[1] se născu un copil care avea ca tată pe Eol, zeul vînturilor și ca mamă o nimfă din Caledonia. Se spune despre el că a învățat singur să numere pe degete[2] și că de la vîrsta de patru ani deosebea atît de perfect metalele, încît, atunci cînd mamă-sa voia să-i dea un inel de alamă în locul unuia de aur, descoperi înșelăciunea și dădu cu el de pămînt.

[1] Scoția.

[2] Se înțelege, cu ușurință, de la primele cuvinte că e vorba de John Law. El arătase de foarte tînăr rare însușiri pentru calcul.

Cînd copilul creşcu, tatăl său îl învăţă secretul de a închide într-o pungă vînturile. Secretul acesta îl vindea apoi tuturor călătorilor. Însă, pentru că marfa nu era prea căutată în ţara lui, o părăsi şi o porni în lume, însoţit de zeul cel orb al întîmplării.

În călătoriile sale află că în Betica[1] aurul străluca la tot pasul. Asta îl făcu să se grăbească într-acolo. Fu foarte prost primit de Saturn care domnea pe atunci ; dar după ce acest zeu părăsi pămîntul se hotărî să se ducă la toate răspîntiile şi să strige fără încetare cu voce răguşită :

— Popoare din Betica, vă credeţi bogate pentru că aveţi aur şi argint ! Milă mi-e de greşeala voastră ! Ascultaţi-mă, piecaţi din ţara metalelor proaste, veniţi în împărăţia închipuirii şi vă făgăduiesc avuţii ce vă vor uimi pînă şi pe voi ! Deschise îndată o mare parte din pungile pe care le adusese şi împărţi marfa cui cerea.

A doua zi ieşi iarăşi la răspîntie şi strigă :

— Popoare din Betica, vreţi să vă îmbogăţiţi ? Închipuiţi-vă că eu sînt foarte bogat şi că şi voi sînteţi foarte bogaţi ! Băgaţi-vă în cap în fiecare dimineaţă că averea voastră s-a îndoit peste noapte. Pe urmă vă sculaţi ; iar dacă aveţi datorii duceţi-vă să le plătiţi cu ceea ce v-aţi închipuit şi spuneţi-le creditorilor voştri să-şi închipuie şi ei !

După cîteva zile ieşi iar şi vorbi astfel :

— Popoare din Betica, văd că imaginaţia voastră nu mai e atît de vie ca în primele zile. Lăsaţi-vă conduşi de imaginaţia mea. În fiecare dimineaţă o să vă pun sub ochi o inscripţie care va fi pentru voi un izvor de bogăţie : n-o să vedeţi de-

[1] Franţa.

cît patru cuvinte [1] dar cle vor fi foarte semnificative, pentru că de ele va depinde zestrea soţiilor, moştenirea copiilor, numărul servitorilor voştri! Iar pentru voi, spuse unui grup care era mai aproape de el, pentru voi, dragii mei copii (vă pot spune aşa, pentru că prin mine v-aţi născut a doua oară) inscripţia mea va hotărî eleganţa echipajelor voastre, belşugul ospeţelor, numărul şi pensiile amantelor.

După cîteva zile sosi la răspîntie gîfîind şi, cuprins de furie, strigă :

— Popoare ale Beticei, v-am sfătuit să vă închipuiţi şi văd că n-o faceţi! Ei bine, acum v-o poruncesc! După asta, îi părăsi pe neaşteptate; dar gîndindu-se mai bine se întoarse : Aflu că unii dintre voi sînt destul de necinstiţi ca să-şi păstreze aurul şi argintul [2]. Argintul treacă-meargă; dar aurul... aurul... Ah! lucrul acesta mă supără... Vă jur pe pungile mele sacre că dacă nu vor veni să mi-l aducă, am să-i pedepsesc cu asprime! apoi adăugă cu un aer foarte convingător : Credeţi oare că vă cer aceste metale ordinare, ca să le păstrez pentru mine? Dovada nevinovăţiei mele e că atunci cînd mi le-aţi adus, acum cîteva zile, pe loc v-am dat înapoi jumătate [3].

A doua zi fu zărit de departe şi auzit cum se jăluda cu o voce blîndă şi linguşitoare :

— Popoare din Betica, am aflat că o parte din averile voastre se află în ţări străine. Aduceţi-

[1] Patru cuvinte : *Le Cours des actions* — cursul acţiunilor.

[2] Law reuşise să obţină o hotărîre a consiliului care interzicea oricărui particular să păstreze la el mai mult de cinci sute de livre în monezi de aur şi argint.

[3] Plăţile se făceau jumătate în argint, jumătate în hîrtie.

mi-le, vă rog ! O să-mi faceţi o mare plăcere şi o să vă fiu veşnic recunoscător.

Fiul lui Eol le vorbea unor oameni care nu prea aveau poftă de ris ; totuşi nu se putură stăpîni. Asta îl făcu să se întoarcă foarte ruşinat. Dar recăpătînd curaj, riscă încă o mică rugăminte :

— Ştiu că aveţi pietre preţioase. În numele lui Iupiter, scăpaţi-vă de ele ! Nimic nu vă sărăceşte mai mult ca acest soi de lucruri ! Scăpaţi-vă de ele, vă spun ! Dacă n-o puteţi face singuri, o să vă dau nişte oameni de afaceri excelenţi. Cîte bogăţii o să cadă pe capul vostru dacă veţi face ceea ce vă sfătuiesc ! Da, vă promit tot ce există mai pur în pungile mele !

La urmă se urcă pe o masă şi, cu o voce mai sigură, le zise :

— Popoare din Betica, am asemuit fericita situaţie în care vă aflaţi acum cu cea în care v-am găsit cînd am venit aici. Vă socot cel mai bogat popor de pe pămînt ; dar pentru a vă face fericiţi de tot, daţi-mi voie să vă iau jumătate din avere ! La aceste cuvinte, dînd uşor din aripi, fiul lui Eol dispăru lăsîndu-i pe cei ce-l ascultaseră într-o zăpăceală nemaipomenită. Asta îl făcu să revină a doua zi şi să le vorbească astfel :

— Am băgat de seamă ieri că nu v-au plăcut prea mult vorbele mele. Ei bine ! Să zicem că nu v-au spus nimic. E adevărat că jumătate e prea mult. N-am decît să recurg la alte mijloace pentru a-mi atinge scopul ce mi l-am propus. Să ne strîngem bogăţiile în acelaşi loc. Asta o putem face fiindcă nu au un volum prea mare !

Îndată trei sferturi din ele dispărură."

Din Paris, în 9 ale lunii Şahban, 1720

Scrisoarea CXLIII

RICA LUI NATANAEL LEVI, MEDIC EVREU

La Livorno

Mă întrebi ce cred despre puterea amuletelor şi a talismanelor? De ce mi te adresezi mie? Tu eşti evreu, iar eu mahomedan: cu alte cuvinte sîntem amîndoi foarte creduli.

Port întotdeauna asupra mea mai bine de două mii de citate din sfîntul Coran. Leg de mîna mea un pachetel, unde sînt înscrise numele a mai mult de două sute de dervişi. Cel al lui Ali, al Fatmei şi al tuturor celor Puri sînt ascunse în mai bine de douăzeci de locuri în hainele mele.

Cu toate acestea nu-i dezaprob de loc pe cei ce resping acea putere ce se atribuie anumitor cuvinte. Ne este mult mai greu să răspundem la raţionamentele lor decît le e lor să răspundă la experienţele noastre.

Oamenii sînt foarte nenorociţi! Mă legăn neîncetat între speranţe false şi temeri caraghioase. În loc să se sprijine pe raţiune, îşi scornesc monştri care îi sperie sau fantome care îi sedue.

Port toate aceste petece sfinte dintr-o lungă obişnuinţă şi ca să mă conformez unei practici universale. Cred că eu nici mai mult nici mai puţin aceeaşi putere ca şi inelele ori alte podoabe cu care ne gătim. Dar tu, tu acorzi toată încrederea unor scrisori misterioase şi, fără apărarea lor, ţi-ar fi mereu teamă.

Ce efect vrei tu să producă orînduirea anumitor litere? Ce efect ar putea tulbura neorînduiala lor? Ce legături au ele cu vînturile

ca să poată potoli furtunile ? Cu praful de pușcă pentru a le înfrînge puterea ? Cu ceea ce medicii numesc umoare păcătoasă și cauză producătoare de boli ca să le poată vindeca ?

Ce mi se pare extraordinar e că cei ce-și ostenesc rațiunea atribuind anumite întîmplări unor cauze oculte n-au de făcut un mai mic efort ca să se împiedice de a vedea adevărata lor cauză.

O să-mi spui că anumite minuni au făcut să se cîștige o bătălie. O să-ți spun că trebuie să fii orb ca să nu găsești cauze suficiente pentru a produce efectul a cărei pricină vrei s-o ignori, în situația terenului, în numărul sau în curajul soldaților, în experiența comandanților.

Să admitem pentru moment că există minuni. Admite și tu o clipă că nu există. Doar nu e imposibil așa ceva. Concesia pe care mi-o faci n-o să împiedice ca două armate să se bată. Vrei ca în cazul acesta nici una din ele să nu fie învingătoare ?

Crezi oare că soarta bătăliei va fi nesigură pînă va veni să o decidă vreo putere nevăzută ? Că toate puterile vor da greș, că prevederea va fi zadarnică și curajul de prisos ?

Crezi că moartea, în ocazii ca acestea, prezentă în mii de chipuri, n-ar putea produce în suflete acea spaimă neîntemeiată, care îți vine atît de greu s-o explici ? Vrei ca într-o armată de o sută de mii de oameni să nu poată exista un singur om fricos ? Crezi că descurajarea acestuia nu poate produce și altuia descurajare ? Că aceasta, părăsind pe un al treilea, n-o să-l facă, foarte curînd, să-l părăsească pe un al patrulea ? Nu e nevoie de mai mult pentru ca neîncrederea în

victorie să cuprindă deodată toată armata şi s-o cuprindă cu atît mai uşor cu cît e mai numeroasă?

Toată lumea ştie şi simte că oamenii, ca toate făpturile ce tind să-şi păstreze fiinţa, iubesc viaţa cu pasiune. Acest lucru e îndeobşte cunoscut şi se caută să se vadă de ce într-o anumită ocazie, particulară, le-a fost teamă să nu şi-o piardă.

Cu toate că scrierile sfinte ale tuturor popoarelor sînt pline de spaimele acestea neîntemeiate şi supranaturale, nu-mi închipui ceva mai neserios deoarece pentru a fi sigur că un efect pe care-l pot produce o sută de mii de cauze naturale este supranatural, trebuie să fie cercetat mai întîi dacă n-ă acţionat vreuna din aceste o sută de mii de cauze naturale. Şi asta e imposibil.

Nu-ţi spun mai mult, Natanael. Mi se pare că subiectul nu merită să fie tratat cu atîta seriozitate.

Din Paris, în 20 ale lunii Şahban, 1720

P.S. Pe cînd terminam scrisoarea, am auzit cum cineva din stradă citea în gura mare scrisoarea unui medic din provincie către un medic din Paris. (Aici se tipăresc, se publică şi se cumpără toate fleacurile.) Am crezut că aş face bine dacă ţi-aş trimite-o, fiindcă e în legătură cu subiectul nostru. Sînt o mulţime de lucruri pe care nu le înţeleg. Tu, însă, care eşti medic, trebuie să înţelegi limbajul confraţilor tăi.

Scrisoarea unui medic din provincie către un medic din Paris

„În oraşul nostru era un bolnav care nu dormea de treizeci şi cinci de zile. Medicul îi prescrisese

opiu ; dar el nu se putea hotărî să-l ia. Cînd ţinea paharul în mînă, era şi mai nehotărît. În cele din urmă îi spuse medicului :

— Domnule doctor, daţi-mi, vă rog, răgaz pînă mîine ! Cunosc un om care nu practică medicina dar care are foarte multe leacuri contra insomniei. Daţi-mi voie să trimit după el şi, dacă în noaptea asta n-o să dorm, vă promit să revin la dumneavoastră ! După plecarea medicului, bolnavul porunci să se tragă perdelele şi spuse unui mic lacheu :

— Uite, te duci la domnul Anis şi-i spui că vreau să-i vorbesc.

Domnul Anis soseşte.

— Dragă domnule Anis, mor ! Nu pot dormi ! n-ai cumva în prăvălia dumitale C. de G. sau vreo carte religioasă compusă de vreun R.P.J. pe care să n-o fi putut vinde ? Căci adesea leacurile păstrate mai mult timp sînt cele mai bune.

— Domnule, spuse librarul, am acasă în şase volume *Sfînta Carte* de P. Caussin pe care v-o pun la dispoziţie. V-o trimit ! Doresc să vă fie de folos ! Dacă doriţi operele reverendului Rodriguez, iezuit spaniol, nu vă jenaţi ! Dar, credeţi-mă, încercaţi cu părintele Caussin. Sper că, prin ajutorul lui Dumnezeu, o frază a părintelui Caussin va avea acelaşi efect ca o întreagă filă din C. de G ! Cu aceste cuvinte, domnul Anis ieşi, ducîndu-se să caute leacul la prăvălie. *Sfînta Carte* soseşte. E ştearsă de praf ; fiul bolnavului, copil de şcoală, începe să citească. El simţi mai întîi efectul. La pagina a doua nu mai pronunţa decît cu o voce neparticulată şi toată societatea se simţi toropită. După o clipă toţi sforăiau, cu

excepția bolnavului care după ce mai rezistă o vreme, pînă la urmă adormi și el.

Medicul sosi în zori :

— Ei, ai luat opiul prescris de mine ? Nimeni nu-i răspunse. Soția, fiica, băiatul, toți cuprinși de bucurie îi arătară cartea părintelui Caussin. Medicul întrebă :

— Ce e aceea ?

Îi strigară doar :

— Trăiască părintele Caussin ! Trebuie să dăm cartea la legat. Cine ar fi spus una ca asta ? Cine ar fi crezut-o ? O adevărată minune ! Iată, domnule, cartea părintelui Caussin ! Volumul acesta l-a adormit pe tata ! I se explică după aceea cum s-au petrecut lucrurile.

Medicul era un om subțire, îndopat cu misterele cabalei și cu puterea cuvîntului și a spiritului. Întîmplarea îl izbi. După ce se gîndi bine, se hotărî să-și schimbe cu totul metoda.

— Iată un fapt foarte ciudat, spuse el. Am făcut o experiență ; trebuie s-o duc mai departe. Hm ! de ce n-ar putea transmite un spirit operei sale calitățile pe care le are el însuși ? Nu vedem oare asta întîmplîndu-se în fiecare zi ? Merită măcar să încerc. M-am săturat de farmaciști ! Siropurile lor, poțiunile lor și toate drogurile galenice le ruinează bolnavilor și punga și sănătatea. Să ne schimbăm metoda. Să încercăm tăria spiritelor. Cu gîndul acesta întocmi un nou testament, după cum veți vedea din descrierea ce voi face a principalelor medicamente puse în aplicare.

Ceai purgativ

«Luați trei file din *Logica* lui Aristotel în grecește ; două file dintr-un tratat de teologie sco-

lastică, unul cît mai profund, ca de pildă cel al subtilului Scott; patru file din Paracelsus; una din Avicenna; șase din Averroes; trei din Porfirius; tot atîtea din Plotin și din Jamblicus; puneți-le pe toate să fiarbă douăzeci și patru de ore și beți din licoarea asta de patru ori pe zi.»

Un purgativ și mai puternic

«Luați zece A... din C... privitoare la B... și C... de J...[1]; distilați-le la aburi; diluați o picătură din lichidul usturător și pișcător pe care-l veți obține, într-un pahar cu apă obișnuită și înghițiți totul cu încredere.»

Vomitiv

«Luați șase polilogbii; o duzină de cuvîntări funebre, indiferent care, avînd totuși grijă să nu vă serviți de cele ale domnului de N.[2], o culegere de noi librete de operă; cincizeci de romane; treizeci de memorii recente. Puneți totul într-o retortă. Lăsați să se macereze timp de două zile. Distilați apoi la foc de nisip. Iar dacă toate acestea nu vă folosesc...»

Altul mai puternic

«Luați o foaie de hîrtie fină care a servit la învelirea culegerii de piese de J.F. și opăriți-o timp de trei minute. Încălziți o linguriță din infuzia asta și înghițiți-o.»

---

[1] Zece hotărîri (A) ale Consiliului privitoare (după unii) la Banca și Compania Indiilor, sau (după alții) Bulla (Unigenitus) și Constituția Iezuiților.

[2] Cuvîntări funebre de Fléchier, episcop de Nîmes.

Un foarte simplu medicament pentru a vindeca astma

«Citiți toate operele părintelui reverend Mainbourg, pînă în prezent iezuit, avînd grijă să nu vă opriți decît la sfîrșitul fiecărei fraze. Veți simți cum respirația vă revine pe încetul, fără a fi nevoie să repetați doza.»

Pentru a te apăra de mîncărimi, rîie, chelbe și răpciuga cailor

«Luați trei categorii din Aristotel, două grade metafizice, o distincție, șase versuri din Chapelain, o frază extrasă din *Scrisorile* domnului abate de Saint-Cyran: scrieți totul pe o bucată de hîrtie pe care o îndoiți, o legați cu o panglică și o purtați la git.»

Miraculum chymicum, de violenta permetatione cum fumo, igne et flamma

«*Misce Quesnellianam infusionem cum infusione Lallemaniana; fiat fermentatio cum magne vi, impetu et tonitru; acidis pugnantibus, et invicem penetrantibus alcalinos sales; fiet evaporatio ardentium spiritum. Pone liquorem fermentatum in alambico: nihil inde extrahes, et nihil invenies, nisi caput mortuum* [1].»

---

[1] Minune chimică, datorită unei puternice fermentații cu fum, foc și flăcări. — Amestecați o influzie Quesnel cu o infuzie Lallemand. Fermentația să aibă loc cu multă violență, fierbere și tunete, acizii luptîndu-se și pătrunzînd în voie sărurile alcaline. Se va forma o evaporare de abur arzător. Puneți lichidul fermecat într-un alambic. Nu veți scoate din el nimic. N-o să găsiți nimic decît *caput mortuum* (combinație inutilă și ineficace).

Lenitivum

«Recipe Molinae anodyni chartas duas ; Escobaris relaxativi paginas sex ; Fasquii emollientis folium unum : infunde in aquae communis libras iiij. Ad consumptionem dimidiae partis colentur et exprimantur : et in expressione dissolve Bauni detersivi et Tamburini abluentis folia iij.

Fiat clyster.» [1]

In cholorosim quam vulgus pallidos colores aut febrim anatoriam appellat

«Recipe Aretini figuras quatuor ; R. Thomae Sanchii de matrimonia folia ij. Infundantur in aquae communis libras quinque.

Fiat ptisana aperiens. [2]»

Iată medicamentele pe care medicul nostru le pune în practică, cu un succes neînchipuit. Spunea că pentru a nu-şi ruina bolnavii nu voia să întrebuinţeze medicamente rare şi care nu se găsesc aproape de loc : ca, de pildă, o dedicaţie care să nu facă pe nimeni să caşte, o prefaţă prea scurtă, o enciclică scrisă de un episcop, şi opera unui jansenist, dispreţuită de un jansenist sau admirată de un iezuit. El spunea că acest soi de

[1] Calmant. — Luaţi două coli din anodinul Mollina, şase pagini din laxativul Escobar, o singură foaie din emolientul Vasquez. Infuzaţi în patru livre de apă obişnuită. Fierbeţi pînă scade la jumătate, stoarceţi şi în extractul obţinut dizolvaţi 3 file din purgativul Bauni şi din dizolvantul Tamburini. Faceţi o spălătură.

[2] Împotriva clorozei numită în popor paloarea sau fierbinţeala dragostei. — Luaţi patru figuri din Aretino, două foi din *De Matrimonio* de reverendul Thomas Sanchez, faceţi o infuzie în cinci livre de apă de băut şi veţi obţine o licoare ce dă poftă de mîncare.

medicamente nu-s bune decît să încurajeze șarlatania, împotriva căreia avea o antipatie pe care nu și-o putea stăpîni".

Scrisoarea CXLIV.

USBEC CĂTRE RICA

Acum cîteva zile, întîlnii într-o casă de la țară unde mă dusesem, doi savanți foarte celebri aici. Firea lor mi s-a părut admirabilă. Vorbele primului dintre ei se reduceau la acestea : „Ceea ce am spus e adevărat pentru că am spus-o eu". Vorbele celuilalt spuneau altceva : „Ceea ce nu am spus nu e adevărat, pentru că n-am spus-o eu".

Primul îmi plăcea destul de mult, căci dacă un om e încăpățînat, nu mă deranjează de loc ; dar dacă e obraznic, mă deranjează teribil. Primul își apăra convingerile : era dreptul său. Al doilea ataca convingerile altora și aceasta e dreptul tuturor.

Oh ! dragă Usbec, cît de rău le face vanitatea celor care au o doză mai mare decît e nevoie pentru conservarea naturii ! Oamenii aceștia vor să fie admirați, străduindu-se să displacă. Caută să fie superiori, dar nu-s nici măcar mediocri.

Oameni modești, veniți să vă îmbrățișez. Voi sînteți dulceața și farmecul vieții ! Voi credeți că n-aveți nimic și eu vă spun că aveți totul ! Vă gîndiți că nu întreceți pe nimeni și voi întreceți toată lumea. Cînd vă compar în mintea mea cu acei oameni superiori pe care îi văd pretutindeni, îi răstorn de pe piedestalele lor și îi pun la picioarele voastre.

Din Paris, în 22 ale lunii Șahban, 1720.

Scrisoarea CXLV

USBEC CĂTRE ***

Un om de spirit e de obicei pretenţios în societate. Puţini îi sînt pe plac. Se plictiseşte cu toţi cei pe care îi place să-i numească *proastă companie*. E imposibil să nu i se simtă nemulţumirea. Îşi face duşmani.

Sigur fiind că place cînd vrea, neglijează adesea să se facă plăcut.

E pornit să critice pentru că vede mai multe lucruri decît altul şi le simte mai bine.

Aproape întotdeauna îşi risipeşte averea pentru că mintea îi oferă în acest scop un mare număr de posibilităţi.

Dă greş în afaceri pentru că riscă mult. Vederea lui, străbătînd totdeauna pînă departe, îi permite să vadă obiecte ce sînt la mari distanţe. Fără a mai ţine seama că la făurirea unui plan e mai puţin izbit de dificultăţile ce decurg din el, decît de soluţiile pe care le găseşte şi pe care le scoate din mintea lui.

Neglijează amănuntele neînsemnate de care depînde totuşi reuşita aproape a tuturor afacerilor mari.

Omul mediocru, dimpotrivă, caută să profite de orice. Înţelege că din neglijenţă are de pierdut.

Aprobarea generală e de obicei pentru omul mediocru. Lumea e încîntată să-i dea acestuia şi să-i ia celuilalt. Pe cînd invidia cade pe capul unuia, neiertîndu-i-se nimic, se face totul pentru celălalt. Vanitatea e de partea lui.

Dar dacă un om de spirit are atîtea dezavantaje, ce să mai zicem de greaua situaţie a savanţilor ?

Nu mă gîndesc niciodată la asta fără să nu-mi amintesc de scrisoarea unuia dintre ei către un prieten. Iat-o :

„Domnule,

Sînt un om care mă ocup în fiecare noapte cu privitul prin lunete de treizeci de picioare. Privesc acele mari corpuri ce se învîrt deasupra capetelor noastre. Cînd vreau să mă odihnesc iau microscoapele şi examinez un vierme sau o molie.

Nu-s de loc bogat şi n-am decît o cameră. Nu îndrăznesc să fac foc în ea pentru că aici îmi ţin termometrul şi pentru că o altă căldură l-ar face să se ridice. Iarna trecută era să mor de frig şi, cu toate că termometrul arătînd cel mai coborît grad mă vestea că o să-mi degere mîinile, nu m-am sinchisit. Am mîngîierea în schimb de a fi informat cu exactitate asupra celor mai mici schimbări de temperatură din tot anul trecut.

Nu prea am prieteni şi dintre toţi oamenii pe care îi văd, nu cunosc pe nici unul. Dar există un om la Stockholm, altul la Leipzig şi altul la Londra pe care nu i-am văzut niciodată şi pe care, fără îndoială, n-o să-i văd niciodată, cu care ţin o corespondenţă atît de strînsă încît nu las să plece vreun curier fără să le trimit o scrisoare.

Dar, cu toate că nu cunosc pe nimeni în cartier, am o atît de proastă reputaţie, încît, pînă la urmă, voi fi silit să mă mut. Acum cinci ani am fost grav insultat de o vecină pentru că am făcut disecţia unui ciine care, după spusele ei, îi aparţinuse. Nevasta unui măcelar, găsindu-se pe acolo, îi luă partea. În timp ce una mă copleşea cu înjurături, cealaltă mă omora aruncînd cu pietre. Chiar doctorul... care era cu mine primi o lovitură zdravănă în osul frontal şi în cel occipital,

din care pricină sediul raţiunii îi fu foarte tare zdruncinat.

De atunci, cum o ia vreun cîine la goană pe uliţă se şi spune că a trecut prin mîinile mele. O femeie cumsecade, pierzîndu-şi căţelul despre care zicea că-l îndrăgise mai mult decît pe propriii ei copii, veni deunăzi în odaia mea şi leşină. Negăsindu-şi cîinele mă dădu în judecată. Cred că n-o să scap în veci de răutatea supărătoare a acestor femei care, cu vocile lor ascuţite, mă asurzesc pomenindu-mi numele tuturor javrelor moarte de zece ani încoace.

Al dumneavoastră, etc.".

Toţi savanţii erau odinioară acuzaţi de magie. Eu unul nici nu mă mir. Fiecare îşi zicea: „Am dezvoltat talentele mele firești cît se poate de mult: totuşi cutare savant mi-a luat-o înainte. De bună seamă că e vreo drăcie la mijloc."

Acum, cînd acest fel de acuzaţii nu mai e la modă, se merge pe alt drum. Un savant nu poate evita deloc acuzaţia de necredinţă sau de erezie. Degeaba l-ar ierta poporul, s-a deschis rana şi nu se va închide niciodată. Pentru el, locul va rămîne totdeauna bolnav. După treizeci de ani un adversar o să-i spună cu modestie: „Nu zic, ferească Dumnezeu, că acuzaţiile ce vi se aduc sînt întemeiate! Dar ar fi trebuit să vă apăraţi!" În felul acesta propria lui justificare se întoarce împotrivă-i.

Dacă scrie vreo istorie şi dacă are noblețe de spirit şi sinceritate în inimă îşi va atrage mii de persecuţii. Magistraţii vor fi puşi să se ridice contra lui pentru un fapt petrecut cu o mie de ani înainte. Şi se va urmări ca pana lui să nu mai scrie, dacă nu e venală.

Totuşi va fi mai fericit decît acei laşi care îşi vînd convingerile pentru o pensie mediocră; cărora dacă li s-ar cumpăra toate minciunile una cîte una, nu le-ar aduce cîştig nici cît pentru o pomană. Cei care, răsturnînd constituţia imperiului, micşorează drepturile unei puteri şi le măresc pe ale alteia, dau prinţilor ceea ce iau de la popoare. Reînvie drepturi învechite, lingueşesc pasiuni ce au trecere în timpul lor şi viciile care sînt pe tron, impunîndu-se posterităţii, cu atît mai nedemn cu cît ea are mai puţine mijloace să le nimicească mărturia.

Dar nu e destul ca un autor să fi încercat toate aceste insulte. Nu e deloc destul că a fost într-o continuă nelinişte pentru succesul operei sale. În cele din urmă, opera aceasta, care l-a costat atîta, apare. Îi atrage certuri de pretutindeni. Şi cum să le evite? Avea o idee. A susţinut-o prin scrisorile lui; dar nu ştia că un altul la două sute de leghe de el spusese tocmai contrariul. Iată că totuşi războiul izbucneşte.

Dacă ar putea dobîndi oarecare consideraţie, treacă-meargă. Nu. Nu e de loc respectat decît de cei ce s-au ocupat cu acecaşi ramură a ştiinţei ca şi el. Un filozof are un dispreţ suveran pentru un om care are capul plin de evenimente. Şi acesta, la rîndu-i e privit ca un vizionar de către cel ce are o bună memorie.

Iar, cei care fac profesie din ignoranţa lor orgolioasă ar vrea ca întreaga specie umană să fie îngropată în uitarea în care se vor cufunda ei înşişi.

Un om căruia îi lipseşte un talent, se despăgubeşte disprețuindu-l. Înlătură acea piedică pe care o întîlneşte între merit şi el şi prin asta

se găsește la nivelul celui de ale cărui lucrări se teme.

Dacă ar fi, în sfîrșit, să repetăm cît de cît neajunsurile de a fi savant, să adăugăm renunțarea la plăceri și pierderea sănătății.

Din Paris, în 12 ale lunii Șahban, 1720

Scrisoarea CXLVI

USBEC CĂTRE REDI

La Veneția

E multă vreme de cînd s-a spus că buna credință era sufletul unui mare ministru.

Un individ oarecare se poate bucura de obscuritatea în care trăiește. El nu se discreditează decît în fața cîtorva oameni. În fața celorlalți știe să se acopere. Un ministru necinstit însă are tot atîția martori, tot atîția judecători cîți oameni guvernează.

S-o spun oare? Cel mai mare rău pe care-l face un ministru necinstit nu e de a deservi pe rege și de a-și ruina poporul; există altul, după părerea mea, mai periculos: e răul exemplu pe care-l oferă.

Știi că am călătorit multă vreme prin Indii. Am văzut acolo o națiune generoasă din fire, coruptă într-o clipă, de la ultimul supus pînă la cei mai mari, de prostul exemplu al unui ministru. Am văzut un întreg popor la care generozitatea, cinstea, nevinovăția și bunăcredința au trecut din totdeauna ca însușirile sale firești, devenind dintr-o dată ultimul dintre popoare. Am văzut răul răspîndindu-se și necruțînd nici organele cele mai sănătoase. I-am văzut pe oamenii cei mai virtuoși făcînd josnicii și încălcînd în toate împrejurările

vieții lor, cele mai elementare principii de dreptate, sub deșertul pretext că dreptatea lor a fost încălcată.

Invocau legi odioase ca o garanție a celor mai lașe acțiuni și numeau necesitate nedreptatea și perfidia.

Am văzut înlăturată respectarea contractelor, nimicite cele mai sfinte convenții, răsturnate toate legile familiilor. Am mai văzut debitori zgîrciți, mîndri de o sărăcie nerușinată, instrumente mîrșave ale asprimii legilor și ale rigorii timpurilor, simulînd o plată în loc de a o face și implîntînd pumnalul în pieptul binefăcătorilor lor.

Am văzut alții și mai josnici încă, cumpărînd aproape pe nimic, sau mai degrabă strîngînd de pe jos frunze de stejar ca să le dea ca hrană văduvelor și orfanelor.

Am văzut născîndu-se deodată în toate inimile o sete nesocotită de îmbogățire. Am văzut formîndu-se într-o clipă o detestabilă conjurație cu scop de îmbogățire; nu printr-o muncă cinstită și printr-o hărnicie generoasă ci prin ruinarea regelui, a statului și a concetățenilor.

Am văzut un cetățean care nu se culca fără să spună:

— Azi am ruinat o familie; mîine voi ruina alta.

— Am să mă duc, spunea un altul, cu un om negru care va purta o inscripție în mînă și un cuțit ascuțit la cingătoare, să ucid pe toți cei cărora le datorez ceva.

Un altul spunea:

— Văd că îmi aranjez afacerile. E adevărat că acum trei zile cînd m-am dus să fac cutare plată,

am lăsat o întreagă familie în lacrimi, am luat zestrea a două fete cinstite, am smuls banii destinați educației unui băiat. O să moară taică-său de durere. O să se prăpădească maică-sa de jale, dar n-am făcut decît ceea ce permite legea.

Ce crimă mai mare decît cea comisă de un ministru atunci cînd corupe moravurile unei întregi națiuni, degradează sufletele cele mai generoase, murdărește strălucirea demnităților, întunecă însăși virtutea și cufundă nașterea cea mai aleasă în disprețul universal?

Ce va spune posteritatea atunci cînd va trebui să roșească de rușinea părinților? Ce vor spune urmașii cînd vor asemui fierul strămoșilor cu aurul celor cărora le datorează lumina zilei? Nu mă îndoiesc că nobilii vor îndepărta dintre strămoși o treaptă nedemnă de noblețe, care îi dezonorează și nu vor lăsa generația actuală în îngrozitoarea prăpastie unde a fost aruncată.

Din Paris, în 11 ale lunii Ramazan, 1720

Scrisoarea CXLVII[1]

MARELE EUNUC CĂTRE USBEC

La Paris

Lucrurile au ajuns într-o situație ce nu se mai poate tolera. Soțiile tale își închipuiau că plecarea ta le va feri de orice pedeapsă. Se petrec aici

[1] Scrisoarea CXLVII și cele opt care urmează, ar trebui, după data lor, să fie așezate mai înainte; dar s-a respectat ordinea adoptată de Montesquieu.

lucruri oribile. Tremur eu însumi de cruzimea celor ce-ţi voi povesti.

Zelis, ducîndu-se acum cîteva zile la moschee, lăsă să-i cadă vălul şi apăru cu faţa descoperită înaintea mulţimilor.

Am găsit-o pe Zachi culcată cu o sclavă ; lucru interzis de legile haremului.

Prin cea mai mare minune din lume am surprins o scrisoare pe care ţi-o trimit. N-am putut descoperi cui era adresată.

Ieri seara, un tînăr a fost găsit în grădina haremului şi a scăpat sărind zidul.

E de adăugat la acestea şi cele ce n-au ajuns la urechile mele. Dar este, sigur că tu, stăpîne, eşti înşelat ! Aştept ordinele tale şi pînă în fericita clipă cînd le voi primi, o să fiu mai mult mort. Dacă nu-mi dai pe mînă toate aceste femei, nu răspund de nici una din ele, şi voi avea să-ţi trimit în fiecare zi veşti atît de triste.

Din haremul din Ispahan, în prima zi a lunii Regeb, 1717

Scrisoarea CXLVIII

USBEC CĂTRE MARELE EUNUC

La haremul din Ispahan

Primeşte prin această scrisoare puteri depline asupra întregului harem. Porunceşte cu tot atîta autoritate ca şi mine. Teama şi teroarea să te însoţească în tot locul. Aleargă din apartament în apartament aplicînd pedepse şi sancţioni. Toţi să trăiască în uimire, să izbucnească în lacrimi în

fața ta. Iscodește tot haremul ; începe cu sclavii. Nu-mi cruța dragostea. Supune totul judecății tale înspăimîntătoare. Scoate la iveală secretele cele mai ascunse. Purifică acel loc infam și fă să renvie virtutea alungată. Din acest moment, cele mai mici greșeli ce se vor săvîrși vor cădea pe capul tău. Bănuiesc că Zelis e cea căreia i se adresa scrisoarea pe care ai pus mîna. Cercetează chestiunea asta cu ochi de linx.

Din... în 11 ale lunii Zilhaje, 1718

Scrisoarea CXLIX

NARSIT CĂTRE USBEC

La Paris

Marele eunuc a murit de curînd, mărite stăpîne. Cum eu sînt cel mai bătrîn dintre sclavii tăi i-am luat locul pînă cînd ai să ne spui pe cine ai să alegi tu.

Două zile după moartea marelui eunuc mi s-a adus o scrisoare de a ta ce îi era adresată. M-am ferit s-o deschid. Am învelit-o cu respect și am pus-o sub cheie, pînă cînd îmi vei face cunoscut voința ta sacră.

Ieri, în toiul nopții, a venit un sclav să-mi spună că a descoperit în harem un tînăr : m-am sculat, am cercetat și am găsit că a fost o nălucire.

Îți sărut tălpile, sublime stăpîne, și te rog să te bizui pe zelul, pe priceperea și bătrînețele mele.

Din haremul din Ispahan, în 5 ale lunii Jemmadi I, 1718

Scrisoarea CL

USBEC CĂTRE NARSIT

La haremul din Ispahan

Nefericitule, ai în mîinile tale scrisori care conțin porunci urgente și teribile. Orice întîrziere îmi poate aduce la desperare și tu stai liniștit sub un pretext caraghios !

Se petrec lucruri oribile. Poate că jumătate din sclavii mei merită să moară. Îți trimit scrisoarea pe care marele eunuc mi-a scris-o în legătură cu asta, înainte de a muri. Dacă ai fi deschis pachetul care îi era adresat, ai fi găsit porunci sîngeroase. Citește deci poruncile acelea, și dacă n-o să le îndeplinești, vei pieri !

Din... în 25 ale lunii Saval, 1718

Scrisoarea CLI

SOLIM CĂTRE USBEC

La Paris

Dacă aș mai tăcea, aș fi la fel de vinovat ca toți criminalii pe care îi ai în harem.

Am fost confidentul marelui eunuc, cel mai credincios dintre sclavii tăi. Cînd văzu că i se apropie sfîrșitul, mă chemă și îmi spuse aceste cuvinte :

— Am să mor ; dar singura mea părere de rău, acum cînd părăsesc viața, e că privirile mele cele din urmă au găsit vinovate pe femeile stăpînului meu. Cerul să-i apere de toate nenorocirile pe

care le prevăd și să dea Domnul ca după ce voi muri umbra mea amenințătoare să vină și să le amintească acestor trădătoare de datoria lor, înspăimîntîndu-le! Iată cheile acestor locuri înfricoșătoare! Du-le celui mai bătrîn dintre negri! Dar, dacă după moartea mea el n-o să vegheze, ai grijă să-l vestești pe stăpîn.

Sfîrșind aceste cuvinte, se stinse în brațele mele.

Nu știu ce ți-a scris cu puțin înainte de a muri despre purtarea soțiilor tale. Se găsește în harem o scrisoare care, dacă ar fi fost deschisă, ar fi adus cu ea teroare. Scrisoarea pe care ai scris-o atunci, a fost interceptată la trei leghe de aici. Nu știu ce se întîmplă. Totul merge prost.

Cu toate acestea, soțiile tale nu mai au nici o rușine. De cînd a murit marele eunuc, parcă totul le-ar fi îngăduit. Numai Roxana își face datoria și își păstrează modestia. Se vede cum în fiecare se corup moravurile. Pe fața soțiilor tale nu se mai vede acea virtute energică, severă, de care dădeau dovadă odinioară. O bucurie nouă, răspîndită în aceste locuri, este după părerea mea o mărturie infailibilă a unei mulțumiri noi. Observ în cele mai mărunte lucruri libertăți pînă acum necunoscute. Chiar printre sclavii tăi domnește oarecare trîndăvie și față de datoria lor și față de respectul regulilor, indolență care mă miră. Nu mai au acel zel aprins în a te sluji, care părea să însufleţească întregul harem.

Soțiile tale au stat opt zile la țară, într-una dintre cele mai singuratice case ale tale. Se spune că sclavul care o păzește a fost cumpărat și cu o zi înainte de sosirea lor, el a ascuns doi bărbați într-o firidă de piatră din zidul camerei ce-

cel mari, de unde ei ieşeau noaptea, atunci cînd noi ne retrăgeam. Bătrînul eunuc care e acum în fruntea noastră e un prost care crede tot ce i se spune!

Sînt cuprins de o furie răzbunătoare împotriva altor perfidii. Dacă spre binele tău, cerul ar vrea ca tu să mă crezi în stare să conduc, îţi făgăduiesc că femeile tale, de nu vor fi virtuoase, îţi vor fi cel puţin credincioase.

Din haremul din Ispahan, în 6 ale lunii Rebiab I, 1719

Scrisoarea CLII

NARSIT CĂTRE USBEC

La Paris

Roxana şi Zelis au dorit să se ducă la ţară. N am socotit că trebuie să le refuz. Fericite Usbec! ai femei credincioase şi sclavi cu ochii în patru. Simt că poruncesc în locuri pe care virtutea s-ar părea că şi le-a ales drept lăcaş. Fii sigur că aici nu se va întîmpla nimic ce ochii tăi n-ar putea suferi.

S-a întîmplat o nenorocire care mă supără grozav. Nişte negustori armeni, de curînd sosiţi la Ispahan, au adus o scrisoare de la tine. Am trimis un sclav după ea. La înapoiere sclavul a fost jefuit, astfel că scrisoarea s-a pierdut. Scrie-mi, oricît mai degrabă. Îmi închipui că trebuie să ai de poruncit lucruri de seamă în legătură cu schimbările ce s-au întîmplat în haremul tău.

Din haremul Fatmei, în 6 ale lunii Rebiab I, 1719

Scrisoarea CLIII

USBEC CĂTRE SOLIM

La haremul din Ispahan

Îţi pun sabia în mînă. Îţi încredinţez ceea ce am acum mai de preţ în lume, *răzbunarea mea*. Intră în noua funcţie, dar nu ţine seama nici de inimă, nici de milă. Le scriu soţiilor mele să te asculte orbeşte. Sub povara atîtor crime vor cădea înaintea privirii tale. Trebuie să-ţi datorez fericirea şi liniştea mea! Readu-mi haremul la starea în care l-am lăsat. Dar începe prin a-l face să ispăşească. Distruge pe vinovaţi şi fă-i să tremure pe cei ce aveau de gînd să devină. La ce nu te poţi aştepta de la stăpînul tău în schimbul unor servicii atît de însemnate? Nu depinde decît de tine să te ridici deasupra situaţiei tale însăşi şi să primeşti toate recompensele pe care ţi le-ai dori vreodată.

Din Paris, în 4 ale lunii Şahban, 1719

Scrisoarea CLIV

USBEC CĂTRE SOŢIILE SALE

La haremul din Ispahan

Scrisoarea aceasta să fie ca fulgerul ce cade în mijlocul trăsnetelor şi furtunilor! Solim este şeful eunucilor voştri, nu ca să vă păzească, ci ca să vă pedepsească. Tot haremul să se plece înaintea lui. El va trebui să judece faptele voastre tre-

cute ; iar pe viitor, să vă facă să trăiți sub un jug atît de drastic, încît să vă regretați libertatea, dacă nu regretați virtutea.

Din Paris, în 4 ale lunii Șaibar, 1719

Scrisoarea CLV

USBEC CĂTRE NESSIR

La Ispahan

Fericit cel care cunoscînd întregul preț al unei vieți dulci și liniștite, își odihnește inima în mijlocul familiei și nu cunoaște altă țară decît cea care i-a dat viața !

Trăiesc într-o țară barbară, prezent la tot ce mă chinuie, absent la tot ce mă interesează. O tristețe amară mă cuprinde. Sînt groaznic de abătut. Am impresia că mă cufund și nu mă regăsesc decît atunci cînd o întunecată gelozie se aprinde și dă naștere în sufletul meu fricii, bănuielilor, urii și părerilor de rău.

Tu mă cunoști, Nessir ! Ai citit totdeauna în inima mea ca într-a ta. Ți s-ar face milă de mine dacă ai cunoaște situația mea vrednică de plîns. Uneori aștept cîte șase luni întregi vești din harem. Număr clipele ce se scurg. Nerăbdarea mi le lungește într-una și atunci, cînd cea care a fost atît de mult așteptată e gata să vină, inima mea se tulbură pe neașteptate. Îmi tremură mîna la gîndul că deschid o scrisoare fatală. Neliniștea neîncetată mă duce la desperare. Mi se pare că sînt în situația cea mai fericită în care m-aș putea afla, și mă tem să n-o pierd printr-o lovitură de

mii de ori mai crudă pentru mine decît moartea.

Dar, orice motiv aș fi avut de a-mi părăsi patria, cu toate că mi-am păstrat viața plecînd din ea, nu mai pot, Nessir, să rămîn în acest exil. Și oare n-am să mor totuși aici pradă atîtor necazuri? L-am îndemnat de mii de ori pe Rica să plecăm din această țară străină. El se împotrivește tuturor hotărîrilor mele. Mă leagă de locul acesta prin mii de pretexte. Parcă și-ar fi uitat patria sau, mai degrabă, parcă m-ar fi uitat pe mine, atît e de nesimțitor la suferințele mele.

Nefericitul de mine! Doresc să-mi revăd patria ca să devin poate și mai nefericit? Eh! ce-o să fac acolo? O să-mi dau capul pe mîna dușmanilor. Asta nu e tot! Am să intru în haremul meu unde va trebui să cer socoteală de cele petrecute în răstimpul funest cît am lipsit. De voi găsi pe vinovate, ce voi face? Doar ideea și mă copleșește de la atîta depărtare, la gîndul ce se va întîmpla atunci cînd prezența mea o va face și mai vie? Ce se va întîmpla, dacă va trebui să văd, dacă va trebui să aud ceea ce nu îndrăznesc să-mi închipui fără să mă cutremur? Ce se va întîmpla, în sfîrșit, dacă va trebui ca pedepsele ce le voi aplica să fie semnele veșnice ale rușinii și disperării mele?

Mă voi duce să mă închid între ziduri mai îngrozitoare pentru mine decît pentru femeile ce sînt păzite acolo. Voi duce cu mine toate bănuielile. Zelul lor n-o să mi le înlăture. În patul meu, în brațele lor, n-o să am parte decît de neliniște. În clipe atît de puțin potrivite cugetării gelozia va găsi răgaz s-o facă. Lepădături nedemne ale naturii umane, sclavi netrebnici a căror inimă a

fost pentru totdeauna închisă la toate sentimentele de dragoste, nu v-aţi mai plînge soarta dacă aţi cunoaşte nenorocirile mele!

Din Paris, în 4 ale lunii Şahban, 1719

Scrisoarea CLVI

ROXANA CĂTRE USBEC

La Paris

Groaza, întunericul şi spaima domnesc în harem. O îngrozitoare jale îl înconjoară. Un tigru îşi dezlănţuie în fiecare clipă turbarea. A pus la cazne doi eunuci albi care nu şi-au mărturisit decît nevinovăţia. A vîndut o parte din sclavele noastre şi ne-a silit să le schimbăm pe cele ce ne-au rămas. Zachi şi Zelis au primit în camera lor, în întunericul nopţii, un tratament nedemn; pîngăritorul nu s-a temut să-şi ridice asupra lor mîinile-i murdare. Ne ţine închise pe fiecare în apartamentul nostru şi, deşi sîntem singure, ne face să trăim sub văl. Nu ni se mai dă voie să vorbim între noi. Ar fi o crimă să ne scriem. Nu ne mai sînt slobode decît lacrimile.

O oaste de noi eunuci a pătruns în harem, unde ne asediază zi şi noapte. Somnul ne e mereu tulburat de neîncrederea lor prefăcută sau adevărată. Ceea ce mă mîngîie e că toate acestea nu vor dura multă vreme şi că suferinţele mi se vor sfîrşi o dată cu viaţa. Ea nu-mi va fi lungă, crudule Usbec! N-am să-ţi las timp să pui capăt tuturor jignirilor acestora.

Din haremul din Ispahan, în 2 ale lunii Maharram, 1720

Scrisoarea CLVII

ZACHI CĂTRE USBEC

La Paris

O, cerule! Un sălbatic m-a jignit pînă şi în felul în care m-a pedepsit. Mi-a aplicat acea pedeapsă care începe prin a deştepta pudoarea. Acea pedeapsă care te pune într-o nemaipomenită umilinţă. Acea pedeapsă care te readuce la vîrsta copilăriei.

Sufletul meu, la început copleşit de ruşine, îşi recăpătă conştiinţa de sine şi începu să se revolte, cînd ţipetele mele făcură să răsune bolţile iatacelor mele. Fui auzită cerînd îndurare de la cel mai josnic dintre oameni şi implorînd mila, pe măsură ce el era mai neînduplecat.

De atunci, sufletul lui nerușinat şi slugarnic s-a ridicat împotriva mea. Prezenţa lui, privirile lui, vorbele lui, toate nenorocirile se abătură asupra mea. Cînd sînt singură am măcar consolarea să vărs lacrimi; dar atunci cînd iar mi se arată mă cuprinde furia, o furie neputincioasă şi mă cufund în deznădejde.

Tigrul îndrăzneşte să-mi spună că tu eşti autorul tuturor acestor sălbăticii. Ar vrea să-mi răpească dragostea ce ţi-o port şi să profaneze pînă şi sentimentele inimii mele. Cînd rosteşte numele celui pe care-l iubesc nu mai pot plînge: nu-mi doresc decît să mor!

Am îndurat absenţa ta şi mi-am păstrat dragostea prin însăşi tăria dragostei mele. Nopţile, zilele, clipele, toate erau ale tale, eram mîndră de dragostea mea şi dragostea ta mă făcea să fiu respectată. Dar acum... Nu, nu mai pot răbda ami-

Ibța la care am coborît. Dacă sînt nevinovată, revino ca să mă iubești ; dacă sînt vinovată, revino ca să mor la picioarele tale.

Din haremul din Ispahan, în 2 ale lunii Maharram, 1720

Scrisoarea CLVIII

ZELIS CĂTRE USBEC

La Paris

La mii de leghe departe de mine, mă socotești vinovată. De la mii de leghe mă pedepsești.

Dacă un eunuc sălbatic ridică asupra mea mîinile lui murdare, o face din porunca ta : tiranul mă jignește și nu uneltă tiraniei lui.

Poți, după bunul plac, să-ți îndoiești pedepsele. Inima mea e liniștită de cînd nu le mai poate iubi. Sufletul tău se înjosește și devii crud. Ți-i sigur că nu ești de loc fericit. Adio.

Din haremul din Ispahan, în 2 ale lunii Maharram, 1720

Scrisoarea CLIX

SOLIM CĂTRE USBEC

La Paris

Mi-e milă de mine, mărite stăpîne și mi-e milă și de tine. Niciodată vreun servitor credincios n-a coborît, ca mine, într-o deznădejde atît de îngrozitoare. Iată nenorocirile tale și ale mele : nu-ți scriu despre ele decît tremurînd

Îți jur pe toți profeții din cer că, de cînd mi-ai încredințat femeile tale, le-am păzit zi și noapte.

Jur că o singură clipă n-am încetat şirul grijilor. Mi-am început stăpînirea prin pedepse. Le-am întrerupt fără să ies din asprimea mea firească.

Dar ce spun ? De ce să laud o credinţă ce ţi a fost fără de folos ? Uită toate serviciile trecute, priveşte-mă ca pe un trădător şi pedepseşte-mă pentru toate crimele pe care nu le-am putut împiedica.

Roxana, mîndra Roxana, o cerule ! În cine să te mai încrezi ? O bănuiai pe Zachi şi aveai deplină încredere în Roxana ; dar virtutea ei sălbatică era o crudă înşelătorie, era vălul perfidiei ei. Am prins-o în braţele unui tînăr, care, de cum se văzu descoperit se năpusti asupră-mi. Mi-a dat două lovituri de pumnal. Eunucii, atraşi de zgomot, l-au împresurat. El s-a apărat vreme îndelungată, rănindu-i pe mulţi. Voia chiar să intre în cameră ca să moară, zicea el, sub privirile Roxanei.

Dar pînă la urmă a fost răpus de numărul mare de eunuci şi a căzut la picioarele noastre.

Nu ştiu dacă am să aştept, slăvite stăpîne, asprele tale porunci. Tu ai încredinţat mîinilor mele răzbunarea ta. Nu trebuie s-o fac să tînjească.

Din haremul din Ispahan, în 8 ale lunii Rebiab, 1720

Scrisoarea CLX

SOLIM CĂTRE USBEC

La Paris

M-am hotărît ; nenorocirile tale vor lua sfîrşit. Voi pedepsi ! Simt de pe acum o tainică bucurie. Sufletul tău şi al meu se vor linişti. Vom distruge crima, iar nevinovăţia va păli.

O, voi care păreți a nu fi făcute decît pentru a nu vă cunoaște simțurile și a fi nedemne de însăși dorințele voastre! Eterne victime ale rușinii și pudoarei, de ce nu vă pot face să intrați cu duiumul în acest nefericit serai, ca să vă văd mirindu-vă de sîngele pe care îl voi vărsa!

Din haremul din Ispahan, în 8 ale lunii Rebiab 1, 1720

Scrisoarea CLXI

ROXANA CĂTRE USBEC

La Paris

Da, te-am înșelat! I-am cumpărat pe eunuci. Mi-am bătut joc de gelozia ta. Am reușit să fac din îngrozitorul tău harem un loc de desfătări și plăceri.

Am să mor. Otrava va curge în vinele mele. Ce voi face aici, dacă singurul om care mă păstra în viață nu mai e? Mor; dar umbra mea se înalță printre ale celorlalți; i-am trimis înainte-mi pe acei paznici ce ne-au pîngărit, care au vărsat cel mai frumos sînge din lume.

Cum de te-ai gîndit că sînt atît de încrezătoare încît să-mi închipui că nu-s pe lume decît ca să-ți satisfac capriciile; că în timp ce ție ți-e totul îngăduit, ai dreptul să-mi înfrîngi toate dorințele? Nu. Am putut trăi în robie, dar am fost întotdeauna liberă. Am schimbat legile tale după cele ale firii și gîndul meu și-a păstrat întotdeauna independența.

Ar trebui să-mi fii recunoscător pentru sacrificiul pe care l-am făcut, fiindcă m-am înjosit pînă nu a-ți părea credincioasă; pentru că am păstrat,

cu laşitate în inimă, ceea ce ar fi trebuit să arăt lumii întregi şi pentru că am profanat virtutea răbdînd să fie numită astfel supunerea mea faţă de toanele tale.

Te miri că nu găseşti în mine bucuriile dragostei ? Dacă m-ai fi cunoscut bine ai fi găsit în mine întreaga violenţă a urii.

Ai avut îndelungă vreme norocul să crezi că o inimă ca a mea ţi se supune. Eram fericiţi amîndoi. Mă credeai înşelată şi eu te înşelam pe tine.

Felul acesta de a vorbi ţi se va părea fără îndoială nou. E oare cu putinţă ca, după ce te-am copleşit de dureri, să te constring a-mi mai admira şi curajul ? Dar, s-a sfîrşit. Otrava mă doboară. Puterile mă părăsesc. Pana îmi cade din mînă. Sînt cum îmi slăbeşte pînă şi ura. Mor !

Din haremul din Ispahan, în 18 ale lunii Jemmadi 2, 1720

CAIETE

(Pagini alese)

DESPRE SINE ÎNSUȘI

PORTRET

Unul dintre cunoscuții mei spune :

Am de gînd să înfăptuiesc un lucru destul de neghiob : să-mi fac portretul.

Mă cunosc destul de bine.

Mîhnit n-am fost mai niciodată, iar plictisit și mai puțin.

Din fericire, astfel mi-e firea încît să fiu îndeajuns de tare izbit de toate cele pentru a-mi putea pricinui plăcere, dar nu într-atît încît să mă poată supăra.

Ambiție am cît îmi trebuie pentru ca să iau parte la cele ce se petrec în viață ; nu o am pe aceea care m-ar îndemna să mă scîrbesc de locul ce mi l-a hărăzit Natura.

Cînd e să mă bucur de o plăcere, mă bucur, și întotdeauna mă mir că am umblat după ea cu atîta nepăsare.

În tinerețea mea, am fost destul de fericit pentru a îndrăgi femei care credeam că mă iubesc. Cum am încetat de a crede, m-am rupt dintr-o dată de ele.

Învățătura a fost pentru mine un leac neîntrecut împotriva necazurilor vieții. N-am nicicînd

vreo supărare pe care un ceas de lectură să nu mi-o fi spulberat.

În viața mea n-am întîlnit oameni disprețuiți decît pe cei înhăitați cu golănimea.

*

Mă deștept dimineața cuprins de-o tainică bucurie ; privesc lumina cu un fel de încîntare. Cît e ziua de lungă sînt mulțumit.

Noaptea dorm tun ; iar seara cînd mă culc, un fel de toropeală nu-mi îngăduie să mă cufund în gînduri.

Mă împac destul de bine și cu nătărăii și cu oamenii de duh. Rar vreunul oricît de politicos care să nu mă fi distrat prea adesecri. Nimic nu-i mai cu haz în lumea asta decît un om ridicol.

Nu mă sfiesc să rîd în mine pe socoteala oamenilor pe care-i văd ; treaba lor dacă și ei, la rîndul lor, mă iau drept ceea ce vor.

La început, uitîndu-mă la cele mai multe dintre mărimi, m-a stăpînit o teamă copilărească. Dar cum am apucat să le cunosc, am ajuns, aproape dintr-o dată, să le disprețuiesc.

Mi-a plăcut, e drept, să îndrug femeilor verzi și uscate și să le fac servicii care costă o nimica toată.

*

Am îndrăgit, firește, binele și cinstirea patriei mele, dar prea puțin ceea ce se numește *gloria*. Am fost întotdeauna cuprins de o lăuntrică bucurie cînd se făcea o legiuire pentru binele obștesc.

Cînd am călătorit prin țări străine, m-am legat de ele ca de însăși țara mea : am luat parte la propășirea lor și aș fi dorit ca ele să înflorească.

*

Mi s-a părut adesea că descopăr multă minte la unii oameni despre care se crede că n-au de loc.

Nu m-am sinchisit să trec drept zăpăcit. Asta mi-a îngăduit să nu mă rușinez de multe delăsări.

În convorbiri și la masă am fost întotdeauna încîntat să dau de un ins care să se silească a străluci. Un astfel de om se lasă mereu descoperit, în vreme ce toți ceilalți se-ascund sub scut.

De nimic nu fac mai mult haz decît de un pisălog care-i dă înainte necruțător, cu o povestire fără sfîrșit. Nu urmăresc povestirea ci felul în care e depănată.

Pe cei mai mulți dintre oameni, mai degrabă, îi aprob, decît să stau să-i ascult.

N-am îndurat nici cînd ca un om de duh să mă ia în tărbacă două zile în șir.

*

Mi-am iubit îndeajuns familia, pentru ca să fac în lucrurile de seamă tot ceea ce se cuvine spre binele ei. De mărunțișuri și de fleacuri, m-am dezbărat.

Deși numele meu nu e nici bun nici rău, avînd doar treisute cincizeci de ani de noblețe dovedită, sînt totuși foarte legat de el și la nevoie nu m-aș da în lături de la o substituire.

*

Cînd am încredere în cineva, o am pe de-a-ntregul ; dar în puțini oameni mă încred.

*

Ceea ce m-a îndemnat să nu am prea bună părere despre mine este că puține sînt slujbele în Stat pentru care să fi fost cu adevărat potrivit.

*

Cînd exercitam funcţia de preşedinte[1], împărţeam sfînta dreptate, înţelegeam destul de bine fondul pricinilor, din procedură însă nu pricepeam boabă. Mă străduisem totuşi, dar ceea ce mă scîrbea în deosebi era că-i vedeam pe nătărăi înzestraţi cu acest dar, care pe mine, ca să zic aşa, mă ocolea.

Aşa mi-e firea : în toate treburile cît de cît încîlcite, am nevoie să mă reculeg. Altminteri, ideile mi se învolburează şi dacă simt că mă ascultă cineva, atunci mi se pare că totul piere din faţă-mi. Se ivesc deodată mai multe căi şi e ca şi cînd nici una nu s-a ivit.

Cît despre convorbirile întemeiate pe judecată, cele în care toate subiectele sînt tălmăcite şi răstălmăcite, nu mă dau bătut.

N-am văzut niciodată lacrimi fără să nu mă fi înduioşat.

Iert lesne fiindcă nu ştiu uri. Ura mi se pare dureroasă. Cînd cineva a vrut să se împace cu mine, m-am simţit măgulit şi am încetat de a-l privi ca pe un duşman pe cel care-mi înlesnea o bună părere despre mine.

La moşie, cu oamenii mei, n-am îngăduit vreodată să fiu îmboldit împotriva cuiva. Cînd mi s-a spus : „De-aţi şti cîte s-au vorbit pe seama dumneavoastră!" — „Nu vreau să ştiu", am răspuns. Dacă ceea ce urma să mi se aducă la cunoştinţă era neadevărat, nu vroiam să risc a crede. Dacă era adevărat, nu voiam să-mi dau ostenceala să urăsc un om de nimic.

La treizeci şi cinci de ani încă mai eram îndrăgostit.

[1] De preşedinte de Parlament (care era o instanţă judecătorească), adică de înalt magistrat.

Tot atît de cu neputință îmi este să mă duc la cineva pentru vreun interes, pe cît nu sînt în stare să zbor în văzduh.

Cînd am ieșit în lume, am îndrăgit-o ca și cum n-aș fi putut răbda singurătatea. Cînd m-am retras la moșie, nu m-am mai gîndit la lume.

*

Sînt (cred) aproape singurul om care să fi întocmit cărți, fiindu-i neîncetat teamă să nu-și facă faima unuia cu pretenții de mare cărturar. Cei care mă cunosc știu că, în discuții, nu prea țin să fac pe grozavul și că mă pricep destul de bine să închid gura celor printre care viețuiesc.

Mi-a fost dat nenorocul să mă scîrbesc prea ades de cei la a căror bunăvoință rîvnisem mai mult decît la orice. Cît despre prieteni, i-am păstrat totdeauna în afara unuia singur.

Mi-am călăuzit necontenit după principiul de a nu pune niciodată pe altul să facă ceea ce puteam face eu însumi. De aici pornește și chipul în care m-am ridicat prin mijloacele ce mi-au stat la îndemînă : chibzuința și cumpătarea, iar nu prin mijloace care-mi erau străine, întotdeauna josnice sau nedrepte.

Cu ai mei copii am trăit întocmai ca și cu prietenii mei.

*

Cînd lumea se aștepta să fiu scăpărător într-o convorbire, n-am fost. Mi-a plăcut mai degrabă să mă sprijine un om de duh decît să mă aprobe proștii

Pe nimeni n-am disprețuit mai mult decît pe cei puțini la minte care fac pe grozavii și pe oamenii de seamă necinstiți la suflet.

Nu m-am simțit niciodată ispitit să fac vreun cupiet satiric împotriva nimănui.

N-am dat impresia că sînt risipitor ; n-am fost zgîrcit și nu știu să se afle vreun lucru cît de puțin anevoios pe care să-l fi făcut spre a cîștiga bani.

N-am încetat (cred) de a-mi mări avutul. Moșiei mele i-am adus însemnate îmbunătățiri. Dar simțeam că fac asta mai mult din preocuparea de a descoperi că sînt îndeminatic, decît cu gîndul să mă pricopsesc.

Ceea ce mi-a dăunat din cale afară este că prea am disprețuit întotdeauna pe cei pentru care nu aveam stimă.

NOTE DESPRE SINE

M-a stăpînit întotdeauna o sfială care adeseori a vădit stînjeneală în răspunsurile mele. Și totuși simțeam că nu sînt niciciud atît de stînjenit de oamenii de duh pe cît sînt cu nătărăii. Mă simțeam stînjenit deoarece mă socoteam stingherit și mă năpădea rușinea la gîndul că s-ar putea să mă pună în inferioritate.

*

Nu mi-a plăcut niciodată să mă bucur de ridicolul altora.

Am fost puțin pretențios cu privire la inteligența celorlalți. Am fost prietenul mai tuturor inteligențelor și vrăjmașul mai tuturor inimilor.

Sfiala a fost nenorocirea întregii mele vieți. Parcă îmi înțepenea pînă și mădularele, parcă îmi

lega limba, parcă îmi înnoura gîndurile, parcă nu mai eram în stare să îngăimez două vorbe. Acestor slăbiciuni le eram pradă, mai puţin în faţa oamenilor de duh decît dinaintea netoţilor. Pentru că nădăjduiam că cei inteligenţi mă vor înţelege. Asta îmi da ghes.

*

Nu ştiu să fi zvîrlit vreodată patru ludovici pe fereastră şi nici să fi făcut vreo vizită din interes.

*

Nu pot spune că am dus o viaţă nenorocită pentru că firea mea are darul de a putea face parcă o săritură spre a trece dintr-o stare de mîhnire în altă stare şi de a sări apoi dintr-o stare de fericire într-altă stare de fericire.

*

De-aş şti că un lucru e de folos poporului meu şi păgubitor pentru un altul, nu l-aş supune, spre încuviinţare, regelui meu, deoarece sînt om înainte de a fi francez sau (mai degrabă) deoarece sînt om din fire, pe cînd francez nu-s decît din întîmplare.

*

Am făcut multe prostii în viaţă, dar răutăţi niciodată.

*

*

Cînd întîlnesc un om de seamă nu stau niciodată să-l descos de-a fir a păr. Pe un om mijlo-

ciu, care are și unele bune însușiri, îl descos întotdeauna.

*

Pizmă. Oriunde dau de ea, îmi face mare plăcere să o zgîndăresc. Laud totdeauna în fața unui pizmaș pe cei ce-l fac să-i vină rău. Ce ticăloșie să te simți descumpănit de fericirea altora și să fii copleșit că le merge din plin !

*

Nu îmbrățișez părerile altora, afară de cele din cărțile lui Euclid.

*

Nu mă număr nici printre cei douăzeci de oameni din Paris care cunosc aceste științe, nici printre cei cincizeci de mii care cred că le știu.

*

Aș fi împlinit ușor religia păgînă. Nu-ți cerea decît să pleci genunchiul în fața unei statui oarecare.

*

Ce mai e și cumpătarea în principii ! În Franța trec drept un om prea puțin credincios, iar în Anglia, drept habotnic.

*

Îmi plac cascle în care pot s-o scot la capăt cu mintea mea cea de toate zilele.

*

Dacă aș avea cinstea să fiu papă, aș da pe ușă afară pe toți maeștrii de ceremonii și aș prefera să fiu om decît zeu.

*

Sînt un bun cetățean ; dar, în oricare țară m-aș fi născut, tot așa aș fi fost.

Sînt un bun cetățean, fiindcă am fost întotdeauna mulțumit cu starea în care m-am aflat. Fiindcă la soarta care mi-a fost hărăzită am consimțit mereu și nici n-am roșit vreodată de ea, nici n-am pizmuit pe a altora.

*

Sînt un bun cetățean, fiindcă iubesc obîăduirea sub care sînt născut, fără a mă teme de ea, și fiindcă nu aștept să-mi facă alte hatîruri decît bunul acela nemărginit pe care-l împărtășesc cu toți compatrioții mei. Mulțumesc Cerului că făcîndu-mă mediocru în toate, a binevoit să mă înzestreze cu un suflet mai puțin mediocru.

*

Dacă uitam ceva scriam : „Sînt distrat, n-am ținere de minte decît în inimă".

*

Dacă s-ar găsi un rege atît de netot încît să mă facă favoritul lui, l-aș duce de ripă.

*

Urăsc Versailles-ul pentru că acolo toți sînt mărunței. Iubesc Parisul pentru că acolo toți sînt mari.

*

Îmi place să mă aflu la La Brède pentru că acolo îmi pare că banii îmi stau la picioare. La Paris pare-că îi duc în spinare. La Paris zic: „Nu trebuie să cheltuiesc decît atît". La mine, la țară, zic: „Trebuie să cheltuiesc tot cît am".

*

Sînt oameni care pentru a-și păstra sănătatea iau purgative, își pun lipitori și așa mai departe. Eu, unul, postesc după ce m-am ghiftuit și dorm cînd am făcut nopți albe. Nu mă las doborît nici de necazuri, nici de plăceri, nici de muncă, nici de lene.

*

Aș fi nemîngîiat că n-am făcut avere, dacă m-aș fi născut în Anglia. Nu-s cîtuși de puțin mîhnit că n-am făcut-o în Franța.

*

Nu-i cer patriei mele nici pensii, nici onoruri, nici decorații. Mă socotesc din belșug răsplătit de aerul pe care-l respir. Aș dori doar să nu se strice.

*

Sînt înghesuit de nenumărate treburi, pe care nu le am.

*

Nu cred că trebuie să lăsăm baltă treburile pe care le avem, pentru cele pe care ni le scornim.

DESPRE OM

DESPRE FERICIRE

Fericirea sau nefericirea depind de o anumită dispunere a părților trupului, prielnică sau neprielnică.

Cînd așezarea lor e cum se cuvine, accidentele, ca și bogățiile, onorurile, sănătatea, bolile mărese ori scad fericirea. Dimpotrivă, în cazul unei așezări nepotrivite, accidentele cresc sau micșorează nefericirea.

*

Oricînd vorbim de fericire sau de nefericire, ne amăgim. Deoarece avem în vedere împrejurările și nu ființele. O împrejurare nu este niciodată nefericită cînd ne e pe plac. Dacă spunem că un om, care se află într-o anumită situație, este nefericit, aceasta nu înseamnă decît că am fi nenorociți dacă, alcătuiți așa cum sîntem, am fi în locul lui.

Să scoatem deci din rîndurile nenorociților pe toți cei ce nu trăiesc la Curte, cu toate că orice curtean îi privește ca pe cei mai năpăstuiți din toată spița omenească [1]. Să scoatem pe toți cei ce

[1] Se spune că toată lumea se socotește nefericită. Mi se pare că dimpotrivă, toată lumea se crede fericită. Curteanul crede că el e singurul care trăiește (n.a.).

locuiesc în provincie, deşi cei ce trăiesc în capitală îi privesc pe provinciali ca pe nişte fiinţe dospind în toropeală. Să scoatem din rîndurile nefericiţilor pe filozofi, cu toate că nu trăiesc în vuietul lumii şi pe oamenii de lume, măcar că nu trăiesc în singurătate.

Să îndepărtăm, de asemeni, din rîndul oamenilor fericiţi pe cei sus-puşi cu toate că sînt acoperiţi de titluri, pe financiari, deşi sînt bogaţi, pe magistraţi deşi sînt fuduli, pe militari deşi vorbesc atît de adesea despre ei înşişi, pe tineri, deşi se crede despre ei că au noroc în dragoste, pe femei, deşi sînt alintate, însfîrşit pe clerici, deşi pot ajunge vestiţi, datorită îndărătniciei lor sau în funcţii înalte datorită neştiinţei. Adevăratele încîntări nu-şi găsesc întotdeauna locul în inima regilor, dar se poate prea bine să şi sălăşluiască.

*

Ceea ce spun nu poate fi în nici un fel contestat. Totuşi, dacă-i adevărat, ce se va alege din toate cugetările morale vechi şi noi ? Nici cînd nu s-a făcut o mai mare greşeală decît atunci cînd s-a încercat restrîngerea în sistem a simţămintelor umane şi, fără doar şi poate, că cea mai proastă copie a omului este aceea care se găseşte în cărţi, care sînt un maldăr de enunţuri generale, mai întotdeauna false[1].

*

Un biet scriitor, care nu ştie să se bucure de plăcerile vieţii, care e cotropit de jale şi de scîrbă,

[1] Uitaţi-vă la ocnaşii voioşi nevoie mare. Mergeţi după aceea, de vă căutaţi un bucătar pe cinste ca să fiţi fericiţi (n.a.).

care, de puțină avere ce are, nu-și poate îngădui un trai ca lumea sau, de multă minte ce are, nu poate agonisi o avere, are, totuși, trufia să spună că e fericit și se îmbată cu vorbe despre binele absolut, despre prejudecățile copilăriei și frînarea pasiunilor.

*

Există două feluri de oameni nefericiți. Unii au o anumită lipsă a sufletului datorită căreia nimic nu-i mișcă. Omul nu are puterea de a dori ceva și orice îl atinge nu-i stîrnește decît unele simțăminte vlăguite. Cel ce are un astfel de suflet e mereu într-o stare de lîncezeală. Viața îi e o povară. Orice clipă îl apasă. Nu iubește viața, dar se teme de moarte.

Celălalt fel de oameni nefericiți, opuși acestora, este al acelora care jinduiesc nerăbdători după ceea ce nu pot avea și care se sting de dorul unui bun ce se tot trage înapoi.

Nu vorbesc aici decît de o nesăbuire a sufletului și nu de un simplu imbold. Astfel un ins nu e nefericit pentru că e ambițios, ci pentru că e ros de ambiție. Ba chiar un om ca acesta este astfel alcătuit încît ar fi oricum nenorocit chiar dacă, prin cine știe ce întîmplare, ambiția, adică dorința de a face lucruri mari, nu ar fi putut să-i intre în cap.

Dar simpla dorință de îmbogățire nu numai că nu ne aduce nefericirea, ci este, dimpotrivă, un joc care ne înveselește prin mii de nădejdi. Mii de căi parcă ne mină într-acolo și de-abia s-a închis una că alta pare a se deschide.

*

Sînt și două feluri de oameni fericiți. Unii sînt puternic stimulați de lucruri accesibile sufletului

lor și pe care le pot ușor dobîndi. Sînt stăpîniți de dorințe aprige ; nădăjduiesc, se bucură de ce au dobîndit și curînd încep iarăși să dorească.

Alții sînt astfel alcătuiți încît toată ființa lor este lin și neîncetat clătinată. Se ține de ale sale, nu e frămîntată. O lectură, o convorbire le ajunge.

*

Mi se pare că Natura s-a străduit pentru cei nerecunoscători. Sîntem fericiți, dar din spusele noastre s-ar părea că nici măcar n-o bănuim. Și totuși pretutindeni găsim plăceri. Sînt strîns legate de ființa noastră, iar durerile nu-s decît întîmplătoare. Lucrurile par să fie pretutindeni menite să ne desfăteze. Cînd somnul ne cheamă, întunericul ne atrage și cînd ne trezim, lumina zilei ne farmecă. Natura e împodobită cu mii de culori ; urechile noastre sînt dezmierdate de sunete. Mîncărurile sînt plăcute la gust și, de parcă n-ar fi de ajuns fericirea de a trăi, mai trebuie ca și mașinăria asta a trupului nostru să fie neîncetat dreasă în vederea plăcerilor.

*

Sufletul nostru, căruia îi este dat să primească prin organele trupești simțăminte plăcute sau dureroase, are iscusința să le găsească pe unele și să le îndepărteze pe celelalte. În această privință, îndemînarea noastră înlocuiește fără încetare Natura. Astfel îndreptăm mereu lucrurile din afară : îndepărtînd ceea ce ne-ar putea dăuna și adăugînd ceea ce ni le poate face plăcute.

*

Mai mult decît atît. Chiar orice chinuire a simţurilor, duce negreşit la plăcere. Vă desfid să-l puneţi la post pe un anahoret fără a da, totodată, gust nou zarzavaturilor lui. De fapt doar durerile ascuţite ne pot vătăma. Durerile mijlocii stau foarte aproape de plăceri şi în orice caz nu o alungă pe aceea de a trăi. Cît despre chinurile spirituale, nu suferă asemuire cu satisfacţiile pe care ni le dă veşnica noastră trufie şi prea puţine sînt clipele în care să nu fim, măcar într-o anume privinţă, mulţumiţi de noi înşine. Trufia este o oglindă mereu îmbietoare : ne micşorează metehnele, ne măreşte calităţile ; este un simţ nou al sufletului care-i asigură în orice clipă mereu alte mulţumiri. Patimile legate de plăcere ne slujesc mult mai temeinic decît cele triste. Dacă e adevărat că ne temem de lucrurile care nu se întîmplă, apoi nădăjduim altele mult mai numeroase care nu se vor întîmpla. Agonisim în acest chip tot atîtea clipe de fericire. O femeie trăgea ieri nădejde că-şi va găsi un iubit. Dacă nu izbuteşte, speră că un altul, pe care l-a zărit, îi va lua locul. Îşi petrece astfel viaţa tot sperînd. Şi fiindcă ne petrecem viaţa mult mai mult nădăjduind decît dobîndind, speranţele noastre sînt cu mult mai înmulţite decît temerile. Toate acestea au o socoteală, deci e lesne să vezi că ceea ce ne este prielnic întrece cu mult ceea ce ne este împotrivă.

*

Ca să fii fericit trebuie să ai o ţintă, aceasta e mijlocul de a da viaţă acţiunilor noastre. Ele chiar devin mai însemnate potrivit cu felul ţintei şi, de aceea, pun mai vîrtos stăpînire pe sufletul nostru.

*

Luați aminte la această frumoasă cugetare a lui Plutarc: „Da! dacă fericirea ar fi de vînzare!"

*

Te simți fericit urmărind un scop, deși experiența îți arată că nu ești fericit chiar din pricina țintei. Iluzia asta însă nu e de ajuns. Explicația constă în aceea că sufletul nostru este un șir de idei. El suferă cînd nu e ocupat, ca și cum acest șir ar fi întrerupt și s-ar vedea amenințat în existența lui. Nu sîntem fericiți pentru că am voi să fim asemeni zeilor, dar ne ajunge să fim fericiți ca oameni.

*

Să încercăm să ne împăcăm cu viața. Nu viața să se împace cu noi. Să nu fim nici prea goi pe dinăuntru, nici prea plini.

Dacă sîntem ursiți să ne plictisim, să învățăm cum să ne plictisim mai cu folos și pentru asta să prețuim cu luare aminte plăcerile pe care le pierdem și să nu nesocotim valoarea celor pe care le putem agonisi.

*

Cînd am orbit, am înțeles, mai înainte de orice, că voi ști să fiu orb.

*

E lucru sigur că în cele mai multe nenorociri totul este să știi să ieși din încurcătură. În acest caz cea mai mare parte din nenorociri vor intra în planul unei vieți fericite. Este cît se poate de lesne, dacă-ți bați niței capul, să te descotorosești de patimile aducătoare de mîhnire.

Domnul Rousseau a spus pe bună dreptate : „Am văzut că e mai ușor să suferi decît să te răzbuni".

*

O patimă se naște ? Cîntăriți cu grijă șirul de fericiri cu cel al nefericirilor care poate, în chip firesc, să se ivească. Nu mă gîndesc la punctul de vedere al religiei : atunci nici nu s-ar mai sta la îndoială. Vorbesc din punct de vedere al acestei vieți. Dar, oricum, de vreme ce trebuie să vă încredințați cuiva fericirea, cui o încredințați ? Oare nu acesta e prilejul cînd iubirea de sine vă poruncește să fiți cu ochii în patru cînd alegeți ? E uneori adevărat că inima nu-i făcută decît doar pentru unul, că ești menit doar unuia. Ce puțină judecată îți dai seama că poți fi sortit și altuia.

*

Am văzut oameni care mureau de necaz că nu li se încredințează dregătorii pe care ar fi fost nevoiți să le respingă dacă le-ar fi fost propuse.[1]

Ești fericit în cercul de lume în care trăiești, dovadă ocnașii. Fiecare își făurește cercul său, în care găsește locul spre a fi fericit.

PLĂCERI ȘI FERICIRE

Și veselia obosește pînă la urmă. Prea pune mintea la contribuție. Nu trebuie să credem că cei care nu se ridică de la un ospăț sau de la masa de joc, găsesc mai multă plăcere decît ceilalți. Nu se ridică pentru că n-au unde să se ducă și se plictisesc

[1] Milord Bolingbroke (n.a.).

acolo unde sînt ca să nu se plictisească mai puțin aiurea.

*

Băgați de seamă că cele mai multe dintre lucrurile care ne fac plăcere sînt nesocotite.

*

Marea bucurie are mereu una din aceste două urmări : cînd nu înveselește pe ceilalți, îi întristează, fiind nelalocul ei. Marea taină este să nu folosești decît doza potrivită, de nu, veselia ți-e foarte adeseori jalnică. Dacă vrei să fii pe placul oamenilor, trebuie să-ți poți supune firea imprejurărilor. De nu ești pe drum bun, ușor te-abați, te miri încotro.

*

Boierii cei mari au parte de plăceri ; poporul de bucurie.

*

Superioritatea dragostei asupra dezmățului provine din înmulțirea plăcerilor. Toate gîndurile, dorințele, simțămintele devin reciproce. În dragoste, aveți două trupuri și două suflete ; în desfrîu, aveți un suflet care se scîrbește chiar de propriul său trup.

*

Domnul de Maupertuis nu ține seamă decît de plăceri și de dureri, adică de tot ceea ce atrage atenția sufletului asupra fericirii sau nefericirii sale. El nesocotește fericirea de a trăi și mulțumirea obișnuită, care nu atrage atenția asupra nici

unui fapt, pentru că e obișnuință. Numim *plăcere* doar ceea ce nu este obișnuit. Dacă ne-ar fi dată neîncetat plăcerea de a mînca cu poftă, aceasta nu s-ar numi *o plăcere* ; ar fi *existență* și *natură*. Nu se cuvine să spunem că fericirea este acea clipă pe care n-am dori s-o schimbăm cu alta. Spus altfel : fericirea este acea clipă pe care n-am dori s-o dăm în schimbul neființei.

*

Cuvine-se ca fiecare să-și agonisească în viață cît mai multe clipe fericite cu putință. Pentru aceasta nu e nevoie să te ferești de treburi : fiindcă adeseori ele sînt necesare plăcerilor. Se cade însă ca treburile să țină oarecum de plăceri, iar nu acestea să depindă de treburi. Nu trebuie să fii cu gîndul numai la plăceri. Nu e cu putință să ai parte numai de ele, ci doar atît cît poți. Tot astfel, cînd padișahul se satură de cadînele lui, iese desigur din serai. Cînd n-ai poftă de mîncare, te ridici de la masă și pleci la vînătoare.

*

Culmea fericirii e să făurești mereu noi dorințe și să ți le satisfaci pe măsură ce le făurești. Sufletul nu zăbovește îndeajuns asupra neliniștilor sale pentru a le resimți, nici asupra plăcerii pentru a se scîrbi de ea. Mișcările îi sînt tot atît de line pe cît îi e tihna de vioaie. Aceasta împiedică sufletul să cadă în acea lîncezeală care ne doboară și pare că ne prezice nimicnicia.

*

Așteptarea e un lanț ce ferecă toată plăcerile.

*

Frica ne crește suferințele, după cum dorințele se adaugă plăcerilor noastre. În micile orașe nu te poți bucura de ceea ce dorești, în cele mari ești lipsit de dorințe.

*

Sîntem în măsură să ne facem binele din toate bunurile noastre și putem deopotrivă să ne făurim binele din relele ce ne lovesc.

*

Pentru a întocmi un tratat despre fericire, trebuie neapărat să statorniceşti capătul pînă la care poate merge fericirea, dată fiind firea Omului și să nu începi prin a cere fericirea îngerilor sau altor Puteri pe care ni-i închipuim și mai fericite.

*

De n-am rîvni decît să fim fericiți, degrabă ni s-ar împlini voința. Dar voim să fim mai fericiți decît ceilalți și aceasta e mai întotdeauna greu, deoarece îi socotim pe ceilalți mai fericiți decît sînt.

*

Dacă oamenii ar fi rămas în grădinița raiului, am fi avut despre fericire și nefericire altă părere decît cea pe care o avem.

*

L-am auzit pe cardinalul Imperial spunînd : „Nu e om pe care Norocul să nu-l fi cercetat măcar o dată în viață. Dar dacă nu-l găsește pregătit să-l întîmpine, intră pe ușă și iese pe fereastră.

*

Mi-am dat seama întotdeauna că pentru a izbîndi cu adevărat în lume trebuie să pari nebun şi să fii înţelept.

*

Cînd e să dobîndeşti onoruri, vîsleşti cu meritele proprii şi pluteşti cu toate pînzele sus cu ceea ce ai din născare.

*

Ar trebui să-i convingi pe oameni de fericirea de care nu-şi dau seama cu toate că se bucură de ea.

*

Belşugul sucește capetele mai mult decît potrivnicia soartei ; fiindcă potrivnicia ne ţine treji, în vreme ce belşugul ne face delăsători.

*

E o nenorocire că există un prea scurt răgaz între timpul cînd sîntem prea tineri şi timpul cînd sîntem prea bătrîni.

*

Nefericită stare a omului ! Abia i-a ajuns mintea coaptă că începe să-i slăbească trupul.

*

Dobitoacele sînt mai fericite decît noi. Ele se feresc de rău, dar nu se tem de moartea de care nu au habar.

*

Bine că sînt pe lume bucurii şi suferinţe, altminteri am deznădăjdui că *părăsim* viaţa.

Toţi aţîţea vicii izvorăsc şi cînd nu ne cinstim îndeajuns şi cînd ne cinstim din cale-afară.

*

Fudulii nu sînt niciodată răi. Deoarece se admiră şi nu poartă pică nimănui.

*

Oamenii plini de ei sînt totdeauna de isprăvă.

*

Dorinţa de a plăcea este chiagul societăţii. Din fericire pentru genul uman acest amor propriu, care urma să distrugă societatea, o întăreşte şi o face de neclintit.

*

Prea puţin înfumurat e cel ce crede că trebuie să îndeplinească o funcţie pentru a-şi afla un rost în lume şi nu se mai socoteşte bun de nimic cînd nu se mai poate ascunde sub masca omului de stat.

Am văzut un prost care se înapoia dintr-o ambasadă, umflat în pene. Ziceam : „Nu-şi mai rosteşte prostiile decît în monosîlabe".

*

Gravitatea e platoşa neghiobilor.

*

Cei puţin vanitoşi sînt mai aproape de trufie decît ceilalţi.

*

O mîndrie demnă şade bine celor înzestraţi cu mari talente.

*

De obicei e atît de puțină deosebire între om și om, încît n-ai nici un motiv să te făleşti.

*

De ce oare încuviințarea fericește pe atîți oameni, iar faima pe atît de puțini? Deoarece trăim printre cei care ne aprobă, pe cînd nu admiri și nici nu poți admira decît de departe.

*

Ne place să fim stimați și iubiți de persoanele prezente, fiindcă ne fac să simțim mai adesea și, la drept vorbind, în fiecare clipă, dragostea și considerația lor. Acest folos nu-l avem de la oamenii de departe.

*

De ce ne place în mod absolut ceea ce făptuim noi, independent de amorul propriu? Fiindcă faptele noastre se leagă de toate celelalte idei ale noastre și le sînt asemănătoare. Cauza pentru care nu ne mai plac atît de mult după un anumit timp este că nu mai sînt atît de legate de celelalte idei ale noastre și nu mai seamănă cu ele.

*

Cînd citești în cărți, oamenii ți se par mai buni decît sînt, pentru că fiecare autor, nu lipsit de vanitate, încearcă să te facă să crezi că e mai cumsecade decît e de fapt, luînd mereu partea virtuții. Într-un cuvînt, autorii joacă teatru.

*

Îi lăudăm pe semeni pe măsura stimei pe care ne-o poartă.

*

Poți dojeni cît poftești, numai să nu se bage de seamă. La fel e și cu lauda.

DE-ALE INIMII

Oamenii îndrăgostiți la toartă, spunea cineva, sînt de obicei discreți.

*

Gelozia mi se pare necesară în țările calde ; libertatea în climatele reci. Iată o explicație fizică.

Fapt este că femeile sînt nubile în climatele calde la opt, zece, doisprezece ani și îmbătrînesc mai curînd : cu alte cuvinte copilăria și căsătoria sînt mai întotdeauna împreună. Deoarece rațiunea e cea care trebuie să ne domine, ca neaflîndu-se niciodată la un loc cu plăcerile ce pun o mai mare stăpînire — trebuie ca femeile să fie supuse. Dar rațiunea nu le poate ajuta să-și recapete, la bătrînețe, puterea pe care au pierdut-o cînd aveau farmec și frumusețe. În țările calde, femeile nu sînt chibzuite decît atunci cînd ajung bătrîne, și nu sînt frumoase decît cînd nu-s coapte la minte. N-au putut așadar să-și asigure niciodată un ascendent asupra bărbaților și grabnica lor bătrînețe a trebuit să ducă la poligamie.

În țările reci, femeile se mărită la vîrsta cînd puterea lor de judecată este cea mai vie, iar nurii lor se păstrează mai bine, astfel încît bătrînețea soților o urmează pe a lor. Obiceiul băuturilor tari aducînd cu sine necumpătarea printre bărbați, dă femeilor, de cele mai multe ori, superioritatea chibzuinței. Există țări în care, în toate serile, întreg poporul e beat. Femeile, care, în această privință, au o firească reținere, pentru că sînt mereu silite să se apere, se bucură așadar de mari avan-

taje asupra bărbaților care, avînd pe ale lor, reiese egalitatea de care pomeneam.

*

Prieteni. Prietenia este un contract pe temeiul căruia ne obligăm să facem cuiva mici servicii pentru ca să ni se răspundă cu servicii mari.

*

Deși trebuie să-ți iubești nețărmurit patria, e tot atît de caraghios să vorbești cu părtinire de ea, pe cît ar fi să vorbești astfel de soție, de obîrșia sau de averea ta, deoarece înfumurarea e prostească oriunde.

DESPRE AVERI

Să muncești ca să te chiverniseșți, iată ceva care te poate înveseli. Tragi nădejde într una.

*

Un om de jos se tot chinuie să-și agonisească o avere, adică să ajungă la acea stare în care-i va fi toată viața rușine de obîrșie și de cît s-a zbătut să se descotorosească de ea.

*

De bani aș spune ceea ce se spunea despre Caligula, că n-a fost vreodată rob atît de bun și stăpîn atît de rău.

*

Bogăția e o vină care se cere îndreptată și mai că s-ar putea spune: „Iertați-mă că sînt atît de bogat".

*

Cei ce se rușinează de sărăcia lor, o dată ajunși bogați, se vor rușina de obîrșia lor. Cu atît se vor

socoti mai înjosiți cu cît nu mai cred că sînt făcuți să fie bogați.

*

Mulți sînt oamenii care nu socotesc drept trebuincios decît ce este de prisos.

*

Englezii sînt oameni interesați : pricina e că la ei aflăm două capete care înfășoară miezul : negustătorii și filozofii. Femeile nu sînt luate în seamă ; la noi ele sînt totul.

DESPRE CURIOZITATE

Curiozitatea, temei al plăcerii pe care o aflăm în creația minții. Hobbes socotește curiozitatea drept specifică omului. Se înșeală, deoarece ea intră în sfera de cunoștințe a fiecărui animal.

*

Să-ți placă să citești înseamnă să dai ceasurile de plictiseală, de care nu poți scăpa în viață, pe ceasuri de încîntare.

DESPRE MINTE

Există două feluri de oameni : cei ce gîndesc și cei ce se distrează. De obicei, cei ce au minte multă, o au neprefăcută.

*

Cu privire la minte nu ne învoim în păreri, deoarece mintea, întrucît vede, este ceva foarte real ; întrucît place, este cu totul relativă.

*

Adesea e greu să știi dacă femeile au minte sau ba. Ele își seduc totdeauna judecătorii. Voioșia le ține loc de minte. Trebuie să aștepți pînă le trece tinerețea. Atunci ar putea spune ele : „Acum am să știu dacă am minte".

*

Niciodată Academia nu va pieri. Cîtă vreme vor exista neghiobi, se vor găsi și cărturari cu numele.

*

Dacă dai buzna după deșteptăciune, te alegi cu prostia.

*

Nimic nu mi se pare mai greu decît să pari om de duh cînd ai de a face cu proștii.

*

Oameni ciudați. Sînt oameni atît de stranii, încît ei alcătuiesc caraghioșii speței noastre. Mintea lor iese din făgașul minților obișnuite. De îndată ce un om cugetă și are și caracter, se spune despre el : „E un om ciudat".

*

Cei mai mulți dintre oamenii socotiți *proști* nu-s decît întrucîtva așa.

*

Proștii izbutesc de obicei în tot ceea ce fac, fiindcă, neștiind și nedîndu-și vreodată seama cînd pică rău, nu se opresc niciodată. Ori, nu există

om îndeajuns de prost ca să nu știe să spună: „Dă-mi-o".

*

Proștii care înaintează pe drumul propășirii calcă mereu pe căi bătătorite. A ajuns vreun consilier al regelui prim-ministru? Iată că toți diecii vor să fie preceptori ai regelui, ca să ajungă prim-miniștri. Oamenii inteligenți își croiesc drumuri proprii: au cărări ascunse, noi. Merg pe unde n-a păsit picior de om. Lumea e nouă.

*

Ziceam despre două familii, neghioabe amîndouă, — una la locul ei, alta îngîmfată —, că a doua îi reprezintă pe neghiobi așa cum sînt; cea dintîi, așa cum s-ar cuveni să fie.

*

E pe placul lumii să vorbești de fleacuri ca de lucruri serioase și de lucrurile serioase ca de fleacuri.

*

Singura ispravă în ziua de azi este să strălucești într-o conversație ușuratică și de nimic. Pentru așa ceva, magistratul lasă baltă studiul legilor. Medicul și-ar socoti reputația pătată studiind medicina. Toți fug, ca de boală, de orice învățătură ce i-ar putea lipsi de fleacăreală.

Să rîzi de te miri ce și să porți vorbe goale, asta se numește a *cunoaște lumea*. Toți se tem ca nu care cumva să piardă astă cunoaștere, dacă s-ar sili să-și însușească alta.

DESPRE RIDICOL

Ridicol este ceea ce nu se potriveşte cu purtările şi faptele obişnuite ale vieţii.

*

Nici un lucru nu e ridicol dacă te aştepţi să dai de el. Ne mirăm că Nero se urca pe scenă şi nu că Ludovic al XIV-lea dănţuia în balete. Deoarece dansurile provin — cred eu — din turnire şi au o frumoasă sorginte.

*

Obiceiul poate justifica orice. Gladiatorii au fost mai întîi sclavi osînditi la moarte, apoi cavaleri, apoi senatori, apoi femei, apoi împăraţi.

DESPRE SUFLET

Ceea ce iscă mai toate contradicţiile omului este că îndemnul fizic şi îndemnul moral nu se potrivesc aproape niciodată. Îndemnul moral trebuie să-l ducă pe un tînăr la zgîrcenie ; dar îndemnul fizic îl îndepărtează de la ea. Îndemnul moral trebuie să-l ducă pe moşneag spre risipă, îndemnul fizic îl duce la avariţie. Îndemnul moral dă bătrînilor putere şi statornicie, îndemnul fizic li le răpeşte. Îndemnul moral dă moşneagului dispreţ pentru viaţă ; îndemnul fizic i-o face şi mai dragă. Îndemnul moral trebuie să pună mare preţ pe viaţa unui tînăr ; îndemnul fizic îl scade. De la îndemnul moral porneşte privirea suferinţelor vieţii de apoi ca foarte apropiate ; îndemnul fizic, legîndu-ne de tot ce este prezent, ni le depărtează.

*

Tot omul are grijă de minte, de inimă prea puțin ; pentru că mai degrabă simțim noile cunoștințe decît noile desăvîrșiri pe cari ni le însușim.

*

Mult mai des se întîmplă să ai o minte minunată decît un suflet mare.

*

Un om cinstit este un om care-și orînduește viața după principiile datorici. De-ar fi fost Cato născut într-o monarhie stabilită prin Lege, deopotrivă de credincios s-ar fi dovedit suveranului său pe cît s-a arătat față de Republică.

*

Niște femei vorbeau într-o casă despre simțămintele firești, despre iubirea tatălui față de copii, de a copiilor față de părinți, de o anumită sfiiciune pînă și în îmbrățișări, de îndatoririle față de căsătorie. Le-am spus : „Fiți cu băgare de seamă și nu spuneți lucrurile acestea cu glas tare. Ați putea fi luate drept bune doar de palavre. Sînt lucruri pe care le poți gîndi, dar care nu șade bine să le spui..." Fără îndoială că în veacul în care trăim cinstea nu ne mai lasă nepăsători și că nimic nu îndepărtează un mai mare număr de oameni de un ins decît că-l știu onest.

Îmi aduc aminte de comandorul de Solar, cînd a sosit în Franța, după ce primise, la Viena, învestirea pentru anumite fiefuri, în numele regelui Sardiniei, stăpînul lui, care în vremea aceea, luase poziție împotriva împăratului. Deoarece era privit ca un om feroce, viclean, șiret, perfid, care înșelase în chip mîrșav curtea de la Viena, toată lumea s-a grăbit să-l invite. Se năpusteau toți asu-

pră-i. Cînd s-a aflat că nu-i decît un om cinstit, care urmase doar ordinele primite, nici nu v-ar veni să credeți cît de repede s-a răcit entuziasmul. Pe scurt, n-a fost la modă decît în răstimpul cînd s-a crezut că e un cotcar.

*

Zicem despre cineva că : „Face binele, dar nu-l face bine".

*

Cei mai mulți oameni sînt mai curînd în stare să facă fapte mari decît fapte bune.

*

O faptă frumoasă e o faptă în care intră bunătatea și care necesită forță ca să o faci.

*

Pentru ca să faci lucruri mari nu se cere să fii cine știe ce geniu. Nu trebuie să stai deasupra oamenilor, ci să fii alături de ei.

*

La noi se pierde dorința de a-ți dobîndi faimă și de a-ți dovedi vitejia. Filozofia a cîștigat teren. Vechile idei de eroism și cele noi de cavalerism au pierit. Funcțiile civile sînt deținute de oameni care au avere, iar cele militare sînt compromise de cei care nu au nimic. În sfîrșit, aproape peste tot, indiferent dacă ai sau nu fericirea să fii în slujba cutărui sau cutărui stăpîn. Pe cînd, odinioară, o înfrîngere sau cucerirea orașului în care trăiau aducea după sine dezastrul. Puteai fi vîndut ca sclav, puteai să-ți pierzi cetatea, zeii, nevasta și copiii. Introducerea comercializării titlurilor de

rentă ; uriașele daruri ale suveranilor, de pe urma cărora sumedenie de oameni o duc bine și dobîndesc cinstire prin însuși huzurul lor, adică prin plăcerile din care se înfruptă. Nepăsarea față de viața de apoi, care atrage după sine moliciunea în aceea de aici și ne răpește orice interes și putință de implinire a tot ce presupune strădanie ; mai puține prilejuri de a te face cunoscut, o anumită metodă sistematică de a cuceri orașele și de a da luptele (totul reducîndu-se la obținerea unei străpungeri, după care urmează numaidecît predarea). Orice război ajunge astfel mai mult chestie de meșteșug decît de însușiri personale ale celor ce luptă (se știe dinainte, la fiecare asediu, numărul ostașilor care vor fi jertfiți). Nobilimea nu mai luptă de-a valma.

*

Fiecare secol își are felul său : un spirit de neorînduială și neatîrnare se ivi în Europa o dată cu întocmirea gotică. Duhul monahal se răspîndi în vremea urmașilor lui Carol cel Mare. Domni apoi spiritul cavalerismului. Cel de cucerire se ivi o dată cu armatele regulate ; iar astăzi stăpînește spiritul comercial.

*

Bine e să fii la ananghie ; ești ca un arc încordat.

*

Frumos ar arăta templul ridicat dîrzeniei.

*

Toți oamenii sfioși sînt gata să amenințe. Deoarece își dau seama că amenințările ar face asupră-le o puternică impresie.

*

Să nu faci niciodată ceva ce ți-ar putea frămînta mintea într-o clipă de slăbiciune a ei.

*

Un măgar, zorit s-o ia la sănătoasa, zice : „Știu cît pot cără ; nimeni n-o să mă facă să duc mai mult"

*

Măgarul a intrat în vorbă cu un cal ce vrea să-l convingă să vină în grajdul lui : „Se cîntă din țiteră la voi ?", întrebă el. — „Taci, zice calul : să nu pună rîndașul mîna pe furcă".

Adeseori măgării ăștia au grăit cu înțelepciune.

*

Iată o vorbă de duh a lui Henric al IV-lea, pe care o cred transmisă de milordul Bolingbroke. Regele întrebă pe ambasadorul Spaniei dacă suveranul lui are ibovnice. „Sire, răspunse grav ambasadorul, regele, stăpînul meu, se teme de Dumnezeu și o cinstește pe regină." — „Cum adică ! zise Henric al IV-lea, n-are destule virtuți pentru a i se ierta un viciu ?".

DESPRE FEMEI

O femeie e nevoită să placă de parcă s-ar fi ridicat prin ea însăși.

*

Femei și mari guralivi. Cu cît un cap e mai gol, cu atît caută să se golească.

*

Pentru ca o femeie să treacă drept rea trebuie să fie deșteaptă. Mii de vorbe de duh ale unei toante se pierd, una singură a unei femei deștepte rămîne.

*

Femeile sînt pline de fățărnicie pentru că depind de alții. Cu cît depind mai mult, cu atît le crește fățărnicia. Tot așa-i și cu taxele vamale: cu cît le ridici, cu atît se mărește contrabanda.

*

Femeile sînt adeseori zgîrcite din îngîmfare. Ca să se vadă că se fac cheltuieli pentru ele.

*

Nu-i nevoie decît de-o desfrînată într-un neam, pentru ca acel neam să ajungă vestit și pus în rîndul celor mai de vază neamuri.

Sînt unele neamuri străvechi abia știute, pentru că de două sau trei secole nici una din femei n-a atras atenția asupră-și.

*

Toți soții sînt sluți.

*

Zice-se că turcii greșesc: că femeile trebuie îndrumate și nu asuprite. Eu, unul, spun că ele trebuie sau să poruncească sau să asculte.

*

Sfîntul Iachint a găsit, printre actele de desfacere a căsătoriei regelui Ludovic al XII-lea cu regina Claudia, o cerere în care se invoca nulitatea

căsătoriei pentru că nu se culcase cu ea *nudus cum nuda*, ci purtînd o cămașă. Deci pe atunci așa se culcau. Stricăciunea ne-a sporit pudoarea. Simplicității vremurilor de demult se datorează că întreaga familie, fetele nemăritate, tata și mama dormeau în același pat.

*

Prințesele vorbesc mult pentru că așa au fost obișnuite încă din copilărie.

*

Fardul nu e numai o dovadă că femeile se gîndesc mai mult la frumusețea lor, ci, dimpotrivă, că se gîndesc mai puțin. Ne-ar veni greu să credem cît de grijulii erau femeile de tenul lor altădată ; cît de mult se uitau în oglindă. Cîte precauții luau ; cît timp ședeau cu masca pe obraz de frică să nu le înnegrească arșița. Pentru că atunci fețele erau nefardate, iar frumusețea era a fiecăreia. De unde și erau mari deosebiri și mari superiorități. Astăzi toate fețele sînt la fel.

*

Nu există pe lume o femeie de cincizeci de ani care să aibă o memorie îndeajuns de bună ca să-și reamintească numele tuturor persoanelor cu care s-a certat și s-a împăcat.

*

De femei trebuie să te desparți repede ; nimic nu-i mai de nesuferit decît o veche legătură tărăgănită.

*

După ce ai fost femeie la Paris, nu mai poți fi femeie altundeva.

SITUAȚII ȘI ÎNDELETNICIRI

Toți prinții se plictisesc. Dovadă că se duc la vînătoare.

*

Cred că regii sînt nenorociți pentru că nu au pe cine linguși. Se pare că mărimilor mai mult le place să lingușească decît să fie lingușite.

*

Un curtean e ca plantele care se tîrăsc și care se agață de tot ce le iese în cale.

*

Despre josnicia curtenilor lui Ludovic al XIV-lea, ziceam : „Răspîndirii unei anumite filozofii i se datorește astăzi că nobilii noștri sînt poate mai necinstiți, dar nu atît de netrebnici".

*

Nobilimea se bucură de luptele date și de biruințele cîștigate, după cum țăranii se bucură că au clopote frumoase. (MONGAUT).

*

Bine-i să fii general de armată : la șaizeci de ani se spune că e tînăr.

*

Savanți. Ar fi de dorit ca, din cărți, să fi învățat graiul femeilor. Dar ei cunosc toate vorbirile afară de aceasta. Sînt stîngaci cînd vor să fie ușuratici și nerozi cînd vor să stea la discuție în chip ratio-

nal cu niște mașini care niciodată n-au făcut altceva decît să simtă.

*

Vorbăreț. Anume meserii îi fac pe oameni guralivi. Astfel persanii le spun misiților *delal* sau mari vorbăreți.

Oamenii care au puțin de lucru sînt foarte mari vorbăreți. Cu cît gîndești mai puțin, cu atît pălăvrăgești mai mult. De aceea femeile vorbesc mai mult decît bărbații. De trîndave ce sînt, nu sînt nevoite să cugete. Un popor în care femeile dau tonul este mai limbut. Spre pildă, națiunea greacă mai vorbăreață decît cea turcă.

Toți cei a căror îndeletnicire este să convingă pe alții sînt mari clănțăi, fiindcă interesul lor este să te împiedice de a gîndi și să-ți cotropească sufletul cu argumentările lor.

*

Nu filozofii sînt cei ce tulbură statele, ci acei care nu-s destul de înțelepți să-și cunoască fericirea și să se bucure de ea.

*

În Franța, sînt oameni care își fac o profesie din a avea procese. Dacă ai început cu procesele, te judeci toată viața. Ba e o însușire care se moștenește din tată-n fiu, precum boieria. Îndeletnicirea asta își recrutează aderenți din toate profesiunile.

*

Îmi plac țăranii, fiindcă nu-s îndeajuns de învățați ca să judece anapoda.

*

Actor bun nu e cel ce dă feței lui mișcările potrivite, în vreme ce recită versuri ; ci acela ce le vădește mai dinainte. Deoarece mai totdeauna stihurile recitate nu sînt decît urmarea unui simțămînt nou iscat în suflet. Trebuie așadar să faci să se vadă acest simțămînt. În asta *Baron* e totdeauna neîntrecut.

DESPRE LUCRĂRILE MINȚII

ÎNCEPUTURILE LITERATURII

Vieții cîmpenești duse de om în primele timpuri îi datorăm aerul acela de voioșie răspîndit în legende și basme. Îi datorăm descrierile acelea încîntătoare, isprăvile pline de prospețime, zeitățile acelea binevoitoare, acea priveliște a unei stări îndeajuns de deosebită de a noastră spre a fi dorită și totuși nu destul de depărtate spre a ni se părea neveridic plăsmuită. Acel amestec de patimi și de liniște. Închipuirea noastră tresaltă în fața Dianei, lui Pan, lui Apolo, în fața nimfelor codrilor, pajiștilor, fîntînilor. Dacă cei dintîi oameni ar fi trăit ca noi în orașe, poeții nu ne-ar fi putut înfățișa decît ceea ce vedem zi de zi cu îngrijorare sau ceea ce simțim cu dezgust. Totul ar duhni a zgîrcenie, ambiție și patimi mistuitoare. Nu ni s-ar vorbi cu amănunțime decît de istovitoarea viață în societate.

LITERATURĂ ȘI CIVILIZAȚIE

Nu se poate spune că literatura nu e decît o distracție a unei anumite părți dintre cetățeni. Se cuvine ca literatura să fie privită sub altă înfățișare. S-a observat că înflorirea ei este atît de strîns le-

gată de aceea a împărăţiilor încît nu se poate să nu fie semnul sau cauza acestora. Şi dacă vrem să aruncăm o privire asupra a ceea ce se petrece astăzi în lume, vedem că, după cum Europa stăpîneşte celelalte trei părţi ale lumii şi înfloreşte, în vreme ce tot restul geme în robie şi cumplită sărăcie, de asemenea Europa este, proporţional, mai luminată decît celelalte părţi care zac învăluite în beznă. Iar dacă voim să ne aruncăm privirea asupra Europei, vedem că statele unde literatura e mai mult cultivată sînt, proporţional, şi cele mai puternice. Dacă ne aruncăm ochii numai asupra Franţei noastre vedem că literatura ei înfloreşte sau păleşte o dată cu gloria ei. Răspîndeşte o mohorîtă lumină sub Carol cel Mare, apoi se stinge ; reapare sub Francisc I şi ţine pas cu strălucirea monarhiei noastre. Mărginindu-se la marea domnie a lui Ludovic al XIV-lea, vedem că în perioada din această domnie în care viaţa a fost mai prosperă, literatura s-a dezvoltat şi ea mai mult.

De vă aruncaţi ochii asupra imperiului roman, dacă cercetaţi operele de artă care ne-au rămas, veţi vedea că sculptura, arhitectura şi, într-un cuvînt, toate celelalte arte se ofilesc şi cad o dată cu imperiul. Sculptura şi arhitectura propăşesc de la August pînă la Adrian şi Traian şi păleşc pînă la Constantin.

Ŀă un popor mare nu trebuie deci să luăm ştiinţele drept o indeletnicire fără rost. Ele sînt o preocupare serioasă.

Nu ne putem învinui că poporul nostru nu le-a luat în seamă cu toată grija. Dar după cum nimic nu apropie mai mult împărăţiile de prăbuşire decît o puternică înflorire, tot astfel ne temem ca propăşirea din republica noastră literară să nu aducă declinul.

Știința, datorită sprijinului în fel și chip, a ajuns să ne pară a fi la îndemîna orișicui. A ajuns să ne pară a fi ușoară, de unde și faptul ca tot omul să se creadă mai învățat, spirit superior și să considere că și-a însușit dreptul de a disprețui pe ceilalți. De-aici decurge și delăsarea învățăturii a ceea ce doar crezi că știi. De unde și acea neroadă încredere în propriile-ți puteri, care te îndeamnă să te apuci de ceea ce nu ești în stare să duci la capăt. Din asta și apriga nevoie de a judeca pe ceilalți, rușinea de a emite sentințe, disprețul față de tot ce nu știi, pornirea de a pîngări tot ce ți se pare prea sus, într-un veac în care fiecare se crede sau se vede o personalitate. De aici se ivește la cei ce se socot obligați să fie oameni de duh și care nu se poate să nu simtă cît de puțin prețuiesc setea de satiră. Sete ce duce la înmulțirea, în mijlocul nostru, a scrierilor de acest gen din care rezultă două urmări nefericite : descurajează pe cei talentați și îmboldește răutatea neroadă a celor neînzestrați. De unde neobositul obicei de a lua în rîs lucrurile bune, ba chiar virtuțile. Toată lumea și-a băgat nasul și bunul gust s-a pierdut. Tot spunînd că sînt în căutarea lui, l-au făcut să piară și dacă nu-l mai avem pe Socrate, de Aristofani avem și mai puțin parte.

Vergiliu și Horațiu au simțit, la vremea lor, muscătura invidiei. O știm și nu o știm decît din operele acestor mari oameni. Scrierile satirice îndreptate împotriva lor au pierit, dar lucrările satirizate sînt veșnice. Tot astfel mor insectele care au uscat frunzele copacilor care, o dată cu venirea primăverii, înverzesc ca dintotdeauna.

O anumită gingășie i-a făcut pe oameni tare mofturoși față de tot ceea ce nu are acea desăvîrșire pe care firea omenească nu e în stare s-o

atingă, şi, tot cerînd prea mult, descurajăm talentele.

În sfîrşit, din cauza marilor descoperiri făcute în ultima vreme, e privit drept uşuratic tot ceea ce n-are caracter de utilitate imediată, pierzîndu-se din vedere că totul se leagă, că toate ţin unele de altele.

*

Înflorirea literaturii îi aduce decăderea. La fel ca şi cu prosperitatea împărăţiilor, deoarece extremele şi excesele nu sînt menite a fi mersul firesc al lucrurilor.

*

Stabilirea monarhiilor duce la buna cuviinţă. Lucrările cuminţi însă nu apar decît la începutul domniilor. Corupţia obştei înrîureşte însăşi aceste chivernisiri ale minţii.

DESPRE CRITICĂ

Criticii se bucură de privilegii : îşi aleg inamicul, atacă partea mai slabă, ocolesc întăritura şi dau, prin contrazicere, caracter, cel puţin îndoielnic, celor înfăţişate de alţii ca sigure.

Ei procedează ca acele proaste căpetenii de oaste care, neputînd cuceri o ţară, îi otrăvesc apele.

*

Prin critică trebuie să ajuţi nu să distrugi. Să cauţi adevărul, binele, frumosul ; să luminezi sau să reflecţi (să reflecţi şi să redai) lumina prin ea însăşi şi să nu umbreşti decît din întîmplare.

*

Cînd te dedici artei de a critica şi vrei să dirijuieşti gustul sau judecata publicului, trebuie să examinezi dacă atunci cînd publicul, după ce a stat în cumpănă, s-a pronunţat, ai fost adeseori de părerea lui. Fiindcă opiniile publicului pecetluite de timp, sînt mai totdeauna bune. Dacă n-ai decît păreri extraordinare, dacă eşti de obicei tu singur cu părerea ta, dacă judeci cu mintea cînd s-ar cuveni să simţi cu inima, dacă simţi cu inima cînd s-ar cuveni să judeci cu mintea, dacă publicul se pronunţă, iar tu nu, dacă el nu-şi dă verdictul şi tu da, atunci nu eşti bun de critică.

*

Pe măsură ce s-a cerut mai mult de la autori, s-a cerut mai puţin de la critici.

Nu trebuie să-i critici pe poeţi pe temeiul metehnelor poeziei, nici pe metafizicieni pe cel al greşelilor metafiziei nici pe fizicieni pe baza incertitudinilor fizicii, nici pe geometri după ariditatea geometriei.

Fiecare se împărtăşeşte astăzi din comorile care altădată erau ale cîtorva, dar cu această părticică ni se pare că avem totul. O pietricică de aur a părut că e piatra filozofală. Cu avuţii împărţite — minunat lucru ! — lumea întreagă s-a crezut din cale-afară de bogată. Republica literaţilor a fost deopotrivă cu cea de la Atena, unde săracii erau mai bine văzuţi decît bogaţii.

Te prefaci dispreţuitor ca să te arăţi mintos. De ce mintea pe care o ai dovedeşte că ceilalţi n-au ? Cum adică, gustul tău nu dă greş niciodată ? Ceilalţi sînt socotiţi pe veci a fi fără minte ! De ce această împărţire atît de osebită : tu judeci mereu bine, fără excepţie, iar ei, fără de excepţie, gîndesc

totdeauna prost ? Eşti liber. Ai deci libertatea să dai dreptate celorlalţi.

•

Am văzut scriitori care se atacau unii pe alţii cu pamflete atît de groaznice încît natura nu zămisleşte talente destul de mari pentru ca să-l poată scăpa pe om de umilinţa de a le fi făcut.

•

Criticii sînt ca acel pictor care, zugrăvind un cocoş, interzicea ucenicilor lui să-i lase pe cocoşi să se apropie de tablou.

ARTA DE A SCRIE

Trebuie să-ţi alegi întotdeauna un subiect bun. Inteligenţa pe care o iroseşti cu un subiect prost e asemenea aurului pe care l-ai pune pe veşmîntul unui cerşetor. Un subiect bun pare că te înalţă pe aripile lui.

•

Te îmbogăţeşti mult în lume : te îmbogăţeşti mult în odaia ta de lucru. În camera ta înveţi să scrii cu măsură, să judeci drept şi să-ţi rînduieşti cu folos raţionamentele. Tăcerea care te înconjoară te ajută să-ţi înlănţui logic gîndurile. În lume, dimpotrivă, înveţi să imaginezi, te îzbeşti de atîtea subiecte în cursul convorbirilor încît îţi închipui sumedenie de lucruri. Pe oameni îi vezi îmbietori şi voioşi ; te trezeşti gîndind fără să gîndeşti propriu-zis, adică îţi vin ideile ca din întîmplare, idei care adeseori sînt cele bune.

•

Proza frumoasă e ca un fluviu impunător care-şi rostogoleşte apele. Versurile frumoase sînt asemenea unei ţişnituri de apă ce irumpe cu putere. Din vălmăşagul versurilor iese ceva ce place.

•

Transpunerile îngăduite în poezie îi dau adesea precădere asupra prozei, deoarece cuvîntul cu adevărat însemnat al cugetării e pus în locul cel mai izbitor şi întreaga frază se poate sprijini pe acest cuvînt.

•

Trebuie să deslușim cu grijă cînd un autor a vrut să enunţe un adevăr şi cînd să rostească o vorbă de duh. Cînd Sf. Augustin a spus : „*Qui te creavit sine te, non te salvavit sine te*“ [1] e limpede că autorul a vrut să facă o antiteză.

•

Ca să scrii bine trebuie să te salţi peste ideile mijlocitoare : îndeajuns pentru a nu fi plictisitor ; nu prea mult, de teamă să nu rămîi neînţeles. Aceste binecuvîntate înlăturări l-au îndreptăţit pe domnul Nicole să spună că orice carte bună e jumătatea rămasă.

•

Stilul umflat şi emfatic este atît de vădit cel mai lesnicios, încît dacă priviţi un popor care iese din barbarie, ca de pildă, portughezii, veţi vedea că mai întîi stilul lor năzuieşte spre sublim şi că apoi coboară către simplicitate. Greutatea de a fi sim-

[1] Cine te-a creat fără de tine, nu te va mîntui fără de tine (lat.).

plu este că grosolănia dă tircoale simplității. Dar e o distanță infinită de la sublim la naiv și de la sublim la încîlceală.

*

Într-o lucrare ironia nu trebuie să fie necurmată. Nu mai uimește.

*

Nu oțet trebuie să pui în scrieri, ci sare.

*

Autorii se secătuiesc mereu. Ei au trei maniere, la fel ca pictorii :

— aceea a maestrului lor, care e tot una cu a școlii ;

— aceea a geniului lor, căruia sînt tributare lucrările bune pe care le creează și

— aceea a meșteșugului, care la pictori se numește *manierism*.

*

O lucrare originală iscă mai totdeauna alcătuirea altor cinci sau șase sute. Acestea din urmă folosindu-se de cea dintîi în felul în care geometrii își întrebuințează formulele.

*

Bine mai zice domnul de Fontenelle : „Stilurile bune zămislesc pe cele proaste".

*

Există în arte, în poezie mai ales, oarecare fericite izbînzi cu care nu te mai întîlnești a doua oară.

*

Cei ce fac digresiuni se cred asemenea oamenilor cu braţe lungi care pot atinge lucruri mai depărtate.

*

Văd că unii oameni se înspăimîntă de cea mai mică digresiune, iar eu unul cred că cei ce ştiu să le facă sînt asemenea celor cu braţe lungi şi care ajung la ce e mai depărtat.

*

Un autor care scrie mult se crede un uriaş şi se uită la cei ce scriu puţin ca la nişte pigmei. Consideră că cel care n-a alcătuit decît o sută de pagini chibzuite este un om de rînd şi care în toată viaţa lui n-a făcut decît treabă de-o zi.

*

Aprob gustul englezilor pentru cărţile scurte. Mai întîi că, fiind îndelung gîndite, cuprind tot ce se putea spune. Popoarele care nu gîndesc de loc, după ce s-au rostit, îşi simt sărăcia şi se trezesc că mai au ceva de spus.

*

O idee care pătrunde în capul gol al unui scriitor îl umple pe de-a-ntregul, deoarece nu e nici distrusă, nici încrucişată de vreo altă idee colaterală. Tot astfel, în maşina cu vid cea mai mică bulă de aer se răspîndeşte pretutindeni şi produce umflarea tuturor corpurilor.

*

La început lucrările aduc reputaţie celui ce le-a făcut, apoi meşterul asigură faima lucrărilor.

Ne întrebăm cine sînt autorii vechilor legende şi basme. Sînt doicile din vremuri străvechi şi moşnegii care-şi desfătau nepoţii la gura sobei. La fel ca şi cu poveştile acelea pe care le ştie lumea toată, deşi nu sînt vrednice să fie ştiute de nimeni. Frumuseţea uneia mai de soi nu este atît de bine simţită de cei din topor. Cu cît erau mai puţine cărţi, cu atît erau mai multe datini de acest fel. Un Locman, Pilpay, un Esop le-au compilat. Poate că aceştia au mai şi adăugat cugetări de-ale lor, că nimic nu-i pe lume despre care un ins de inteligenţă mijlocie să nu-şi poată da cu părerea.

*

Ficţiunile ţin într-atîta de esenţa poemului epic încît cel al lui Milton, clădit pe credinţa creştină, n-a început să fie admirat în Anglia decît de cînd religia e privită ca o ficţiune.

*

În afară de bucuria pe care vinul ne-o dă prin el însuşi, mai datorăm voioşiei de la culesul viilor plăcerea comediilor şi a tragediilor.

*

Cele trei unităţi ale teatrului se presupun unele pe altele. Unitatea de loc presupune unitatea de timp : doar e nevoie de mult timp pentru a te duce în altă ţară ; aceste două unităţi presupun unitatea de acţiune : căci, într-un scurt timp, şi în acelaşi loc, nu se poate petrece probabil decît

o singură acțiune principală, celelalte fiind accesorii.

*

Aproape că nu-i cu putință să faci noi tragedii bune, deoarece mai toate situațiile bune sînt luate de cei dintîi autori. E o mină de aur secată pentru noi. Va veni un popor care față de noi va fi ceea ce sîntem noi față de greci și romani. Un nou grai, noi moravuri, noi împrejurări vor urzi un nou ansamblu de tragedii. Autorii vor lua din natură ceea ce noi am și luat, sau vor lua de la noi și în curînd se vor slei cum ne-am sleit și noi. Mai mult de treizeci de tipuri bune, de tipuri conturate nu există.

Au fost luate : Medicul, Marchizul, Jucătorul, Femeia cochetă, Gelosul, Avarul, Mizantropul, Burghezul. E nevoie de un popor nou ca să alcătuiască noi comedii, în care caracterele oamenilor să exprime propriile moravuri. Este așadar ușor să ne dăm seama de ce privilegii se bucură primii autori dramatici față de cei ce se trudesc în zilele noastre. Primii dramaturgi au folosit pentru ei primordialele însușiri, însușirile caracteristice. Nu ne mai rămîn decît însușirile subtile, adică cele care scapă minților obișnuite, cu alte cuvinte mai tuturor minților. Iată de ce piesele lui Destorches și ale lui Marivaux mai anevoie plac decît ale lui Molière.

*

Ceea ce începe să ne strice comicul nostru este că sîntem puși să căutăm ridicolul simțămintelor,

în loc de a căuta ridicolul purtărilor. Ori pasiunile nu sînt ridicole prin ele însele.

*

Pentru ca în comedie ridicolul să se facă puternic simţit, nu ajunge ca personajul să spună lucruri de rîs, trebuie să fie el însuşi ridicol : Don Quijote, Sancho, Ragotin.

*

Nu se află oameni care să fie mai buni oratori şi să ne convingă decît cei pe care-i stimăm.

*

Ceea ce lipseşte oratorilor în adîncime, v-o servesc în lungime.

Predica se perimează mai repede decît teatrul, deoarece viciile nu se schimbă aşa cum se schimbă purtările ridicole.

ANTICI ŞI MODERNI

Îmi mărturisesc predilecţia pentru scriitorii antici. Antichitatea mă farmecă şi mereu îmi vine să spun o dată cu Pliniu : „Te duci la Atena, cinsteşte-i pe zei".

*

Îmi place să privesc la ceartă în jurul scriitorilor antici şi moderni : aceasta mă face să văd că există lucruri de seamă ale celor vechi şi ale celor noi.

*

Mărturisesc că unul din lucrurile care m-au încîntat îndeosebi în operele scriitorilor antici este că prind şi redau în acelaşi timp măreţia şi simplitatea. Modernii noştri, mai totdeauna, cău-

fînd măreția pierd simplitatea sau, urmărind simplitatea, pierd măreția. Îmi pare că văd la unii frumoase și întinse cîmpii, în deplina lor simplitate, iar la ceilalți grădinile unui bogătaș, cu boschete și răzoare de flori.

*

Cei dintîi autori ai tuturor popoarelor au fost întotdeauna priviți cu multă admirație pentru că o vreme au fost superiori tuturor celor care-i cîteau.

*

Ne place să citim operele celor din antichitate ca să vedem alte prejudecăți.

*

Cărțile vechi sînt pentru autori ; cele noi, pentru cititori.

*

Autorii greci. M. se miră că englezii îi prețuiesc atît de mult pe scriitorii antici, deoarece nimeni nu-i imită mai puțin și nu se depărtează mai mult de ei. Unui englez, care-mi înfățișa un pasaj destul de duios, îi ziceam : „Cum de-ați putut voi spune lucruri atît de gingașe într-o limbă atît de barbară ?“

*

Englezii. Genii singulare, nu-i imită nici chiar pe scriitorii antici, pe care-i admiră. Piesele de teatru engleze se aseamănă mai puțin cu creațiile obișnuite ale naturii, decît cu acele jocuri în care natura s-a supus unor fericite întîmplări.

*

Nici nu vă puteți închipui cît a coborît, în acest secol, decăderea admirației.

*

Ce veac și veacul nostru, în care există atît de mulți judecători (critici) și atît de puțini cititori!

*

Am fost întrebat de ce operele lui Corneille, ale lui Racine etc. nu mai plac. Am răspuns: „Deoarece toate lucrurile care cer nițică minte au ajuns să fie luate în rîs. Răul e și mai întins. Nu mai putem îndura nici unul din lucrurile care au un obiect precis: militarii nu mai suferă războiul; cărturarii, camera lor de lucru și așa mai departe. Nu mai avem răbdare decît pentru subiectele generale și practic asta înseamnă pentru nimic. Femeile ne-au adus aici. Firea lor e să nu se lege de nimic ce este neclintit. Nu mai există decît un singur sex, și sîntem toți femei la minte. Dacă, peste noapte, ni s-ar schimba fața, nici nu s-ar băga de seamă că s-a petrecut vreo prefacere. De-ar fi să treacă femeile în toate funcțiile pe care societatea le oferă și de-ar fi scoși bărbații din toate cele pe care societatea le poate lua, nici unul din sexe nu s-ar simți stingherit."

*

Vitruviu zice că treburile publice și cele personale dau atît de furcă tuturor celor din Roma încît puțini sînt cei ce au răgazul să citească o carte. Afară doar cînd e foarte mică. Aș putea spune că la Paris, fiecare este atît de prins de mul-

mea distracţiilor, încît nimeni n-are timp să citească.

*

Adeseori gustul unuia este dovada unui gust obştesc. Muzele sînt surori, se aseamănă una cu alta şi trăiesc laolaltă.

*

După cum Tasso l-a imitat pe Vergiliu, Vergiliu pe Homer, Homer poate să fi imitat pe vreun altul. E drept că antichitatea păstrează tăcere în această privinţă. Unii totuşi au spus că n-a făcut decît să adune basmele din vremea lui.

*

Homer. Romanele cu *Amadis* descriu bătăliile întocmai ca Homer; dar le descriu cu o uniformitate care ne îndurerează şi scîrbeşte. Homer este atît de variat încît la el nimic nu se aseamănă. Bătăliile din romanele cu Amadis sînt lungi; cele ale lui Homer, iuţi. Nu se opreşte niciodată, ci aleargă din întîmplări în întîmplări, în vreme ce povestirile cu Amadis lîncezesc. Metaforele lui sînt îmbietoare şi minunate. Totul e rece în ciclul Amadis, totul e fierbinte la Homer. La poetul grec toate întîmplările izvorăsc din subiect, în romanele cu Amadis totul e născocit de mintea scriitorului şi orice altă aventură s-ar fi nimerit deopotrivă cu cele pe care le imaginează. Nu înţelegi de ce mai toate lucrurile se petrec aşa şi nu altminteri. La Homer miraculosul e pretutindeni şi în toate. În romanele cu Amadis, miraculosul nu-l decît în amănunte.

Iliada și *Odiseia*: într-una felurimea mișcărilor; în cealaltă, varietatea povestirilor.

Vergiliu e mai frumos cînd — în primele cărți — imită *Odiseia* decît atunci cînd, în ultimele, imită *Iliada*. Poetului roman îi lipsea înflăcăratul avînt al lui Homer.

Fără *Iliada* și *Odiseia* poate n-am fi avut *Eneida*.

*

Am citit o traducere a Odiseii lui Homer întocmită de domnul de la Valterie. Nu am comparat-o cu aceea a doamnei Dacier. Traducerea lui La Valterie mi se pare a fi făcută cu mai mult avînt și mărturisesc că, citind-o, m-a cuprins un nesfîrșit farmec, așa cum nu-mi amintesc să mă fi cuprins citind traducerea doamnei Dacier. Dar le voi compara. Mi s-a spus că traducerea domnului de La Valterie nu e exactă. Cu aceasta nu se spune nimic rău pe seama lui Homer. Deoarece, dacă înlături strădania de a respecta literatura textului și îi dai lui Homer ceva din caracterul propriu și din modul de exprimare francez, l-ai făcut mai îmbietor și mai asemenea cu el însuși, de vreme ce nimeni n-a afirmat vreodată că Homer n-a folosit în poemul lui toate podoabele limbii grecești, ce nu pot fi mutate într-o altă limbă.

*

Că a fost Aristot dascălul lui Alexandru sau că s-a dus Platon la curtea din Siracuza, iată ce nu le mărește cu nimic gloria. Deși poate că odinioară asta să fi folosit faimei lor mai mult decît

filozofia lor. Renumele filozofiei lor a absorbit totul. Cine îl cunoaşte pe Rubens ca diplomat ?

*

Cu privire la fragmentele din cartea *Despre Republică* a lui Cicero, spuneam : „Datorăm multe din aceste fragmente lui Nonius care, pentru a ne lăsa cuvinte, ne-a păstrat lucruri".

Mă interesează firește toate aceste fragmente din operele vechilor autori ; după cum, pe țărmuri, ne place să găsim rămăşiţele naufragiilor, aduse de mare.

Cicero, după mine, este una din cele mai mari minţi din cîte au fost vreodată : cu un suflet numai frumos, afară doar cînd da dovadă de slăbiciune.

AUTORII DIN VEACUL AL XVI-LEA şi AL XVII-LEA

Rabelais. Oridecîteori l-am citit, m-a plictisit. Nu mi-a plăcut niciodată. [1] Oridecîteori l-am auzit citat mi-a plăcut.

*

Voiture ştie să glumească, dar nu ştie să fie vesel. Montaigne ştie să fie vesel şi nu ştie să glumească. Rabelais şi *Romanţul comic* sînt minunaţi în ceea ce priveşte voioşia. Fontenelle nu-i mai vesel decît Voiture. Molière e minunat în ceea ce priveşte ambele însuşiri. *Scrisorile provinciale* deasemeni. Îndrăznesc să spun că *Scrisorile persane* au haz şi sînt pline de voie bună. De aceea au plăcut.

*

[1] De atunci încoace l-am citit cu plăcere (n.a.).

În cei mai mulți autori văd pe cel care scrie, în Montaigne pe cel care cugetă.

*

Spuneam de Shakespeare : „Cînd vedeți pe unul din personajele lui înălțîndu-se ca un vultur, el e. Cînd îl vedeți că se tîrăște, e vecaul lui."

*

Pe vremuri, genul epistolar era în mîna pedanților, care scriau latinește. Balzac [1] a preluat stilul epistolar și felul de a redacta scrisori al acestor inși. Voiture s-a scîrbit de toată treaba și fiind o minte subțire, a introdus în genul epistolar, firește, și o anumită afectare ce se ivește totdeauna în trecerea de la pedanterie la ambianța și la starea de spirit a oamenilor de lume. Domnul de Fontenelle, contemporan aproape cu acești inși, a amestecat finețea lui Voiture și ceva din afectarea lui cu mai multă știință și inteligență, cu mai multă înțelepciune. Doamna de Sévigné nu era cunoscută încă. *Scrisorile* mele *persane* au deprins pe scriitori cu întocmirea romanelor în epistole.

*

După ce marele cardinal, căruia o strălucită academie își datorează întemeierea a văzut autoritatea regală întărită, pe dușmanii Franței năuciți și pe supușii regelui readuși la ascultare, cine n-ar fi crezut că acest mare om e mulțumit de sine ? Nu ! În vreme ce se afla în culmea succesului, trăia la Paris, în fundul unei întunecoase

[1] J. L. Guez de Balzac (1597—1654), autor al unor *Scrisori* și al volumelor *Socratele creștin, Aristippe* etc.

mere de lucru, un rival ascuns al faimei lui. L. Corneille a dat peste un alt răzvrătit, pe care nu l-a putut înfrînge. Îi era de ajuns să fie silit să îndure superioritatea altui geniu şi n-a fost nevoie de mai mult pentru ca să-şi piardă bucuria pentru marea lui situaţie care avea să stîrnească admiraţia veacurilor următoare.

•

Maximele domnului de La Rochefoucauld sînt proverbele oamenilor isteţi.

•

Suscită admiraţia ceea ce este spus simţit în chiar clipa în care vorbitorul se rosteşte.

Cele două satire despre femei pe care le avem au fost scrise de doi pedanţi. Iată de ce nu fac nici o para : Despréaux [1] şi Tuvenal. Doamne ! De le-ar fi scris Horaţiu ! Dar subiectul nu-i bun de nimic, iar Horaţiu era prea deştept ca să se apuce de-un asemenea subiect.

AUTORII VEACULUI AL XVIII-LEA

Voltaire nu e frumos. Nu-i decît drăguţ. Ar fi ruşinos pentru Academie ca Voltaire să se numere printre membrii ei. Îi va fi cîndva ruşine Academiei că nu l-a ales.

•

Aşa cum alţii cred în miracole, se pare că Voltaire crede în atracţia universală, deoarece este un lucru extraordinar. În cartea lui n-are altă grijă decît să ne arate cît e de minunată legea

[1] Boileau.

lui Newton. Se vede cît colo că vrea să-și vîndă leacul atottămăduitor.

*

Operele lui Voltaire sînt asemenea chipurilor lipsite de proporție, care strălucesc de tinerețe.

*

Aș vrea să știu : cine a fost mai drept cu Voltaire, cei care l-au copleșit cu laude sau cei care i-au dat o sută de ciomege.

*

Cineva înșira toate viciile lui Voltaire. I se răspundea într-una : „E tare deștept!" Scos din sărite, careva spuse : „Mă rog ! Asta-i încă un viciu !"

*

Voltaire e un general care ocrotește pe toți mitocanii.

*

Voltaire are o imaginație ce plagiază. Nu vede niciodată un lucru, dacă nu i s-a arătat o fațetă a acestuia.

*

Unul din prietenii mei, om cumsecade, a scris note interesante despre Montaigne. Sînt convins că își închipuie că el a scris *Eseurile*. Cînd îl laud pe Montaigne în fața lui, ia o înfățișare modestă, îmi face o mică plecăciune și roșește nițel.

„AUTORI PIERDUȚI"

Acum, cînd colecțiile și bibliotecile sînt la ordinea zilei, ar trebui ca vreun scriitor cu tragere de inimă să binevoiască a întocmi un catalog al tuturor cărților pierdute, citate de autorii antici. Ar trebui un om care să nu fie prins cu treburi și zilei chiar cu distracții. E nevoie de o privire generală asupra acestor opere, asupra talentului și vieții autorului. Pe cît e cu putință această privire generală să se facă din fragmentele care ne-au rămas, din pasajele citate de alți autori și care au scăpat acțiunii timpului și zelului religiilor născînde. Se pare că datorăm acest omagiu memoriei atîtor învățați. Nenumărați oameni mari sînt cunoscuți datorită faptelor, iar nu lucrărilor lor. Puțini sînt cei ce știu că Sylla a scris *Comentarii*, că Pyrrhus a întocmit *Instituții militare*, iar Hanibal *Cronici*.

Lucrarea de care vorbim n-ar fi atît de uriașă pe cît ar părea la prima vedere. În scrierile lui Ateneu, ale lui Plutarh, Fotius și ale cîtorva altor autori antici se vor găsi izvoare bogate. S-ar putea chiar mărgini lucrarea la tratarea poeților, filozofilor sau istoricilor.

Aș dori de asemenea să se întocmească un catalog al artelor, științelor și invențiilor pierdute. Să fie prezentate cît mai precis cu putință, indicîndu-se cauzele care au dus la părăsirea lor, de ce au fost date uitării, precum și cum au fost înlocuite.

Aș dori de asemenea să se scrie despre bolile dispărute, despre cele care au apărut, despre cauzele care au dus la sfîrșitul unora și apariția altora.

Aș mai dori să fie adunate toate citatele din Sf. Augustin, din autorii pierduți și din alții.

În cursul şederii mele în Italia am ajuns un înflăcărat adept al muzicii italiene. Mi se pare că în muzica franceză instrumentele însoţesc vocea, iar în cea italiană o iau şi o înalţă. Muzica italiană este mai mlădioasă decît cea franceză care pare rigidă. Este ca un luptător mai sprinten. Una pătrunde în urechi, cealaltă o mişcă.

*

Doamna de Bufflers zice că ascultînd-o pe cîntăreaţa Lemaur, aceasta pronunţă atît de răspicat cuvintele încît poţi învăţa ortografia.

*

Nu pot să mă împac cu vocea castraţilor. Din cauză că (cred eu) dacă un scopit cîntă frumos nu mă mir, deoarece pentru asta e făcut, fără a se ţine seama de talent. Nu sînt mai surprins decît atunci cînd văd un bou cu coarne sau un măgar cu urechi lungi. De altfel, mi se pare că vocea tuturor castraţilor e la fel. Scopiţii ăştia (cred) au venit mai întîi la Veneţia care avea legături comerciale cu Constantinopolul. Ei provin din palatele împăraţilor greci, care îi foloseau pe scară mare în serviciul lor. Într-atîta îi foloseau că uneori ajungeau căpetenii de oşti.

*

Una din cauzele pentru care sculptorii noştri nu fac faldurile deopotrivă de bine ca cei din antichitate este că marmora de Carrara, folosită în vremea de azi este mai dură decît cea din anticlitate. E o adevărată cremene. E chiar mai dură ca acum patruzeci de ani. Carierele s-au surpat, s-a

pierdut filonul. Nu e de mirare că marmora se împotrivește celor care o lucrează.

Călugării și sfinții noștri au uneori veștminte cărora nu-i cu putință să le dai grație.

*

Foggini era șchiop și diform. Din asta și lucrările lui nu au desăvîrșirea pe care am fi îndrituiți s-o cerem. Adevărul este că atunci cînd faci o statuie, nu trebuie să stai mereu în același loc. Trebuie s-o vezi pe toate fețele, de departe, de aproape, de sus, de jos, din toate direcțiile. Tablourile se privesc dintr-un singur unghi, statuile din mai multe. De unde și greutatea pe care o întîmpină sculptorii.

*

Dacă mai toate bisericile din Italia par mari e din pricina întunecimii lor. În plină lumină marginile se văd mai deslușit. Se zice că întunericul îngăduie o mai mare reculegere și mai multă cuviință. Vitraliile îndepărtează și ele lumina zilei. Nu sînt vrednice a fi păstrate, fiindcă sînt prost pictate. Italienii n-au izbutit niciodată să-i ajungă pe francezi în acest meșteșug. Din cauză că e mai vechi decît înnoirea picturii în Italia.

*

Cîți oameni trag folos de pe urma reputației lor. Un pictor vestit era învinuit că făcuse tablouri proaste. „Haida de, spuse el, nimeni n-o să creadă vreodată că le-am făcut eu !"

*

Ceea ce îmi displace în palatul de la Versailles este că pretutindeni se simte neputincioasa dorință de a face lucruri măreţe. Îmi aduc totdeauna aminte de dona Olimpia care-i spunea lui Maldachini, care făcea şi el ce putea : „*Animo ! Maldachini. Io ti faro cardinale.*“ Mi se pare că răposatul rege îi spunea lui Mansard : „Nu te lăsa, Mansard ! Îţi voi da o pensie de o sută de mii de livre.“ Acesta se străduia. Zidea o aripă, apoi alta şi alta. Chiar de le-ar fi zidit pînă la Paris, tot un lucru mărunt făcea.

*

Piaţa Victoriilor este monumentul vanităţii uşuratice. Monumente de felul acestora trebuie să aibă un rost : podul lui Traian, Via Appia, teatrul lui Marcellus.

*

Prea mare rînduială e uneori, ba chiar adesoori, supărătoare. Nimic nu-i mai frumos decît cerul ; dar e presărat cu stele în neorînduială. Casele şi grădinile din jurul Parisului n-au alt cusur decît că seamănă prea mult între ele. Sînt nesfîrşite copii după Le Nôtre. Dai mereu de aceeaşi înfăţişare, *qualem decet esse sororum.*

Cînd au avut un teren de formă ciudată, în loc să-l întrebuinţeze aşa cum era, s-au apucat să-i dea formă simetrică, ca apoi să clădească o casă la fel ca toate celelalte.

*

Într-atît ne-am obişnuit să vedem casele de ţară ale celor bogaţi, încît sîntem fermecaţi să vedem casele oamenilor de gust.

DESPRE TREBURILE OBȘTEȘTI

MAXIME GENERALE DE POLITICĂ

I. Suveranii nu trebuie să se dezvinovățească niciodată. Sînt totdeauna tari cînd hotărăsc și slabi cînd discută.

II. Trebuie să facă întotdeauna lucruri bine gîndite și să nu stea pe gînduri.

III. Părțile introductive ale edictelor lui Ludovic al XIV-lea au fost mai nesuferite poporului decît înseși edictele.

IV. Nu se cuvine să facem pe calea legilor ceea ce putem face pe calea obiceiurilor.

V. Frica e un imbold ce trebuie cruțat. Să nu facem niciodată o lege aspră dacă e de-ajuns una mai blîndă.

VI. Legile de prisos le vlăguiesc pe cele trebuincioase.

VII. Cele care pot fi ocolite slăbesc legislația.

VIII. E de ajuns să îndrepți nu să dai cu barda.

IX. Suveranul trebuie să fie cu ochii țintă asupra cinstei publice. Niciodată asupra celei particulare.

X. Singur Cerul are parte de evlavioși ; suveranii, de fățarnici.

XI. O grăitoare dovadă că legile omenești nu trebuie să stinghereaască pe cele ale religiei este

aceea că preceptele religiei devin foarte vătămă-
toare atunci cînd sînt introduse în politică.

XII. Nenumărate sînt cazurile în care un rău mai mic este şi cel mai bun.

XIII. Maibinele este vrăjmaşul de moarte al binelui [1].

XIV. Îndreptarea cere timp.

XV. Mai orice izbîndă ţine de cunoaşterea timpului de care ai nevoie pentru ca să biruieşti.

*

XVI. Cei mai mulţi suverani şi cei mai mulţi miniştri sînt plini de bune intenţii : dar nu ştiu cum s-o scoată la capăt.

XVII. Două lucruri de care un suveran trebuie să se ferească : să urască inteligenţa şi să facă prea mare caz de ea.

XVIII. Trebuie să cunoşti bine prejudecăţile vremii tale, pentru ca nici să nu le prea înfrunţi, nici să nu te prea ţii de ele.

XIX. Se cuvine să facem numai ce este cuminte ; dar se cuvine să ne ferim şi de a le face pe toate cîte sînt cuminţi.

XX. De-a lungul întregii mele vieţi am văzut oameni care îşi iroseau averea din ambiţie şi ajungeau în sapă de lemn de pe urma zgîrceniei.

XXI. Privind cum sînt educaţi prinţii, mai că ţi vine să spui că toţi au a-şi croi un drum în viaţă.

DESPRE LIBERTATEA POLITICĂ

În politică cuvîntul *libertate* nu are nici pe departe sensul pe care oratorii şi poeţii i-l dau. Acest cuvînt nu exprimă la drept vorbind decît un raport şi nu poate fi folosit pentru a deosebi

[1] Propoziţie barată în text.

diferitele feluri de orînduiri. În statul popular domnă libertatea celor săraci şi oropsiţi şi înrobirea celor bogaţi şi puternici, iar în monarhie, libertatea celor mari şi înrobirea celor mici.

Într-adevăr, la Roma, orînduirea monarhică a fost deplînsă de chiar copiii consulului care instituise guvernarea mai multora. Atunci cînd romanii au dat libertate Macedoniei, au fost nevoiţi să-i trimită nobilimea în surghiun, cu tot atîtea griji ca pe regele însuşi.

Şi nici nu trebuie să credem că nobilimea din Veneţia şi din Olanda îşi închipuie că e cine ştie ce liberă : deoarece cuvîntul *nobilime* atrage după sine privilegii, reale în monarhie, şi amăgitoare în statul republican.

De aceea s-a prăbuşit nobilimea engleză o dată cu Carol I, sub sfărîmăturile tronului. Mai înainte de vreme, atunci cînd Filip al II-lea a zăngănit la urechile francezilor cuvîntul de *libertate*, coroana a fost neîncetat sprijinită de către această nobilime care şi-a făcut un punct de onoare din a asculta de un rege ; dar care socoteşte ca cea mai mare pe urmă ticăloşie împărţirea puterii cu poporul.

Tot astfel, cînd în cursul unui război civil, oamenii spun că luptă pentru libertate, adevărul e altul : Poporul luptă pentru a se face stăpîn peste maimarii ţării, iar maimarii ţării pentru a se face stăpîni peste popor.

Nu este liber acel popor care şi-a dat cutare sau cutare formă de guvernămînt ci acela care se bucură de forma de guvernămînt stabilită prin lege. Nu încape îndoială că turcii s-ar fi crezut liberi, dacă ar fi fost supuşi de republica din Veneţia sau că popoarele Indiilor consideră drept o binecuvîntată aservire faptul că sînt cîrmuiţi de Compania Olandeză.

De aici trebuie să tragem concluzia că libertatea politică este deopotrivă legată de monarhiile moderate ca și de republici și nu stă mai departe de tron decît de un senat.

E liber tot omul care are temei să creadă că mînia unuia sau a mai multora nu-i pot lua viața sau bunurile.

După cum într-o monarhie coruptă patimile regelui pot năpăstui pe particulari, într-o republică coruptă clica stăpînitoare poate urgisi tot atît de bine ca și un rege cuprins de mînie. În această privință poate fi citit un frumos pasaj din Tucidide despre situația din diferite republici ale Greciei.

Este adevărat că relele republicii corupte sînt trecătoare, cu condiția ca ea să nu se preschimbe, cum se întîmplă adeseori, într-o monarhie coruptă. Relele monarhiei corupte sînt fără sfîrșit.

•

Nu cred, cîtuși de puțin, că o anumită orînduire trebuie să ne scîrbească de celelalte. Cea mai bună dintre toate este de obicei aceea în care trăiești și orice om înțelept trebuie s-o iubească. Deoarece, cum nu e cu putință s-o schimbi fără a modifica purtările și moravurile, nu văd, dată fiind nespusa scurtime a vieții, la ce bun să se lase oamenii de obișnuințele lor fel și chip apucate din vechi.

DESPRE MONARHI

Bine vă prinde, monarhilor, să știți că în certurile dintre cei ce cîrmuiesc în numele vostru și supușii voștri, dreptatea nu e de obicei de partea celor dintîi. Poporul, temător din fire, și cu drept

cuvînt, nu numai că nici cu gîndul nu gîndește să-i atace pe cei care țin în mînă puterea voastră, dar se și hotărăște cu greu să se plîngă.

*

Cînd un rege înalță pe unul necinstit, parcă-l arată poporului spre a-l îndemna să-i semene.

*

Unii regi s-ar crede pierduți, de n-ar avea neîncetat în jurul lor sfetnici care să chibzuiască.

*

Statele sînt conduse de cinci lucruri diferite : de religie, de principiile generale de guvernămînt, de legile țării, de moravuri și de obiceiuri. Lucrurile acestea sînt, unele față de altele, într-un raport mutual. Dacă schimbați pe una, celelalte nu mai țin pasul decît cu greu. Asta prilejuiește pretutindeni un fel de disonanță.

*

Dragostea față de urmaș nu e nimic altceva decît ură față de înaintaș.

*

Nu-mi poate trece prin minte c-ar putea exista vreodată un rege francez care să nu-și iubească neamul. Există, ce-i drept, unele state unde monarhii, avînd neîncetat parte de răfuieli cu supușii, privitor la prerogativele lor, s-ar putea acri de atîtea împotriviri. Dar nu-mi pot închipui ca același lucru să se întîmple aici, unde supușii, încrezîndu-se orbește în regele lor, i s-au dat pe

mînă mai fără a sta pe gînduri, punîndu-şi toată nădejdea într-însul.

*

Un rege îşi primejduieşte atît de mult statul prin război, încît nu poate fi despăgubit de pericolul prin care trece decît cu lauri culeşi de propria-i mînă. Pot cita pilda lui Ludovic al XIII-lea care n-a dus războaie lungi decît spre gloria cardinalului de Richelieu şi care, printre atîtea nenorociri, a văzut doar faima ministeriatului, niciodată a domniei. Un grad mai puţin de slăbiciune ar fi făcut din acest rege jucăria poporului său, deoarece ar fi vrut să cîrmuiască el însuşi. Un grad mai mult de slăbiciune l-a făcut mai puternic decît toţi înaintaşii lui, deoarece a rămas sub mîna unui ministru al cărui geniu a covîrşit Europa, dar care nu i-a lăsat să se fălească cu nimic alta decît cu ceea ce s-a mîndrit acel împărat tătar care a cucerit China la vîrsta de şase ani.

*

Soarta crudă face ca regii cei mai mari să fie cei ce sînt cei mai nemulţumiţi cu norocul lor.

Deoarece norocul le dă mult, ajung să creadă că ar trebui să le dea totul. Cel ce stăpîneşte mari întinderi nu mai poate avea decît mari dorinţe. Alexandru, ca rege al Macedoniei, îşi dorea regatul Persiei ; ca rege al Persiei, îşi dorea tot ceea ce cunoştea din întinsul pămîntului. Cînd văzu că nu-i mai lipseşte mult ca să-l stăpînească, trimise flota să-i caute popoare noi. Ciudată boală care se înrăutăţeşte chiar de pe urma leacurilor.

*

Un rege al Franței, care se tot gîndește la măreția lui, trebuie să spună zeilor ceea ce Seneca spunea unui împărat: M-ați copleșit cu atîtea averi și atîtea onoruri încît nimic nu mai poate lipsi fericirii mele decît cumpătarea. *„Tantum honorum in me cumulasti, ut nihil felicitati meae dessit nisi moderatio ejus"*.

*

Aș spune regilor: De ce vă tot ostenițI să vă întindeți stăpînirea? Oare spre a vă crește puterea? Doar experiența tuturor țărilor și a tuturor timpurilor arată că o slăbiți. Vreți oare să faceți binele? Dar care sînt popoarele și legile atît de neroade încît să vă stea în cale cînd vreți să faceți binele? Așadar, ceea ce vreți este să faceți răul.

De-ați fi de altfel buni și drepți, nu trebuie să doriți o putere nemărginită, căci dacă sînteți rege bun, vă iubiți patria; iar dacă o iubiți, trebuie să vă îngrijorați pentru ea. Dar de ce n-ați crede că toți cei ce vă vor urma nu vor fi deopotrivă de drepți pe cît ați fost?

Chiar dacă ați iubi urmașul, nu vă veți căzni să-i lăsați o stăpînire nemărginită, după cum un tată care-și iubește fiul nu caută să-l scape de frîul prezenței unui om înțelept care-l previne.

*

Deoarece situația lor îi scutește pe regi de teama legilor, e aproape cu neputință să nu fie cu desăvîrșire răi, afară doar cînd au vreun ideal de credință. Dovadă: șirul de regi urmași ai lui Alexandru, în Egipt, în Asia, în Macedonia. Ori acei împărați romani, trăind într-o religie fără ideal, au

fost toți niște monștri, afară de cinci ori șase, care mai toți își datorau virtutea filozofiei stoice.

Sînt împotriva celor susținute de un autor vestit după care religia nu poate fi o cauză a stăpînirii de sine. Știu bine că religia nu totdeauna stăvilește pe cel prins în iureșul patimilor. Dar sîntem oare totdeauna prinși în acest virtej? Dacă religia nu-l stăpînește pe om în fiecare clipă, cel puțin îl stăpînește de-a lungul unei vieți.

*

Autoritatea suveranului trebuie să fie transmisă la tot atîția oameni cît e nevoie, dar la tot atît de puțini cît e cu putință. Regele trebuie s-o împărtășească miniștrilor săi, dar se cuvine să rămînă în mîinile lor, să nu treacă într-altele.

Regele trebuie mai ales să ferească de unele afecțiuni particulare o anume tagmă, anumiți oameni, anumite veștminte, anumite păreri. Altminteri se chircește, de ți-e mai mare mila. Providența îl menise unei simpatii generale, îi stabilise ținte mari. Nu zic să se lepede de inima lui, nici nu trebuie, nici nu poate, ci de capriciile lui.

Prima calitate a unui mare rege este să știe să-și aleagă oamenii. Fiindcă oricum s-ar suci și învîrti, toți miniștrii sau slujitorii lui vor avea mai mult cuvînt decît el în rezolvarea treburilor statului. Îi prinde bine regelui să-și aibă demnitari cît mai dibaci și de ispravă. Trebuie deci să priceapă că această alegere nu-i o chestiune de gust, ci de judecată. Trebuie să înțeleagă că un om care îi e pe plac nu-i de obicei mai iscusit decît cel care nu-i este pe plac; și că, oricît timp ți-ai irosi tămîind, nu prețuiești mai mult, ci foarte adesea mai puțin.

Trebuie să fie cu atît mai zelos în alegerea miniștrilor săi cu cît aceasta e aproape singura faptă regească ce-i e proprie, deoarece miniștrii aleși iau parte la toate celelalte.

*

Cu privire la lingușire, toți regii pot fi preveniți. Există o conspirație universală urzită împotriva lor spre a li se ascunde adevărul. Pot fi preveniți. Curtenii, atunci cînd se așteaptă mai puțin, săvîrșesc mari fărădelegi, crime cu meșteșug tăinuite care smulg iertarea pentru că lovesc pe neștiute.

Fărădelegile supușilor sînt sancționate cu pedepsele la care sînt osîndiți. Regii nu pot fi sancționați decît cu remușcări și tocmai de ele sînt feriți.

*

Nu trebuie să pierdem din vedere fastul regilor. Se cuvine să se arate lumii cu o anumită strălucire, fiindcă, după cum sîntem datori să-i cinstim, datori sînt și ei, din parte-le, să se străduiască a părea vrednici de cinstire. În privința aceasta însă, e mai puțin nevoie să le atragem atenția decît în privința cumpătării.

De-aș vrea să știu cît e de puternic un rege, nu mi-ar folosi nimic să pășesc înlăuntrul palatului său, să văd frumusețea grădinilor, strălucirea caleștilor, josniciile curtenilor. Nimic mai echivoc decît acestea toate. Cel mai umil sătuc mi-ar arăta, mai deslușit, care-i sînt adevăratele puteri.

Fastul regal totdeauna provine din : cetățeni bogați și soldați gras plătiți.

Un palat dărăpănat trebuie să-l rușineze mai puțin pe un rege decît un petec de pămînt nedesțelenit.

Regele împopoțonat al unui popor sărac seamănă cu un ins învestmîntat în purpură preumblîndu-se fudul pe străzi, alături de soție și de copiii lui acoperiți de zdrențe.

*

Temeiul bunei administrații e simplu : constă din ajustarea cheltuielilor după venituri. Dacă venitul nu poate crește, cheltuielile trebuiesc coborîte. Pînă nu s-a procedat astfel, nici un proiect nu poate fi de folos, deoarece nu-i nici unul care să nu ceară și mai multă cheltuială.

*

Regii care împart decorații în dreapta și-n stînga, nu se aleg cu nimic din asta. Nu fac decît să dea ghes, chiar să îndreptățească stăruințele plictisitoare. Cu cît răsplătești pe mai mulți, cu atît sînt și alții vrednici de a fi răsplătiți. Cinci sau șase oameni merită să primească decorațiile acordate la doi sau trei ; cinci-șase sute sînt demni a primi decorațiile de care au fost vrednici o sută.

*

Nu șovăi să-i sfătuiești pe oameni să se gîndească la situația lor și să tragă concluzii sănătoase. S-ar putea să trăiască sub o cîrmuire blîndă și să nu-și dea seama. Fericirea politică e astfel că nu o observi decît după ce ai pierdut-o.

*

Regele trebuie să se destăinuie celor de la curtea lui, nu atît cît să-și terfelească demnitatea, ci în-

deajuns pentru a arăta că trăieşte printre oameni. Dacă-i dulce, mărirea regească are şi neajunsuri, nimic mai jalnic fiind decît să te afli mereu printre mulţi şi să trăieşti mereu singuratic. Asemenea trai nu-i de îndurat decît atîta vreme cît simţămintele sînt în plină putere şi fervoare. Iată de ce mai toţi regii ajung nenorociţi la bătrîneţe : golul din sufletul lor nu se poate închipui şi nu se poate umple cu pompa formală cu care se obişnuiesc la început. Viaţa lor pare croită pentru tinereţe ; nimic nu-i pregăteşte în vederea vîrstei apăsătoare ce urmează. Toată lumea ştie de cîtă strădanie era nevoie pentru a-l distra pe un mare monarh, trei sau patru ceasuri pe zi, spre sfîrşitul vieţii lui. Pentru a preîntîmpina acest neajuns, regii nu trebuie să-şi caute numai curteni, ci şi prieteni. Împăraţii romani cei buni nu socoteau că drepturile prieteniei sînt incompatibile cu cele ale puterii suverane. Ei trebuie să se deprindă de tineri cu gustul cititului. Cărţile sînt un izvor de bucurie după ce patimile s-au stins. Glasul morţilor e, de altfel, singurul statornic.

•

Toţi oamenii sînt dobitoace. Regii sînt singurele dobitoace care nu-s legate cu lanţ.

•

Mai toţi regii, la drept vorbind, sînt oameni mai cumsecade decît noi. Poate că, la rostul nostru, abuzăm de putere mai mult decît ei. Nu există om care să nu vrea să fie iubit, dar izbînda nu-i uşoară.

•

Regii stau mereu la popreală. Clement al XI-lea zicea: „Cînd eram un oarecare, cunoșteam toată lumea din Roma și știam cît prețuiește fiecare. De cînd sînt papă, nu mai cunosc pe nimeni."

*

De ce oare sînt mai toți regii evlavioși? De obicei sînt astfel de pe urma unei neînțelegeri. Evlavia le acoperă politica, iar politica toate viciile; zgîrcenia, trufia, jinduirea după bunul aproapelui, ambiția, răzbunarea. Ce-i costă să fie evlavioși? Mari neghiobi ar fi să se strice degeaba cu cerul, să părăsească de bunăvoie bucuria de a nădăjdui. Mai sînt și semeți în aproape toate acțiunile lor. Ori, a te ține țeapăn în biserică înseamnă a fi evlavios.

Regii, cu tot fastul de care s-au înconjurat, gărzi, ofițeri, curte, au ajuns să slugărească unui orar și etichetei. A fi punctual devine lucru de mare laudă pentru un rege. Viața lui s-a prefăcut în îndatoriri. Iată cu ce s-a ales Ludovic al XIV-lea față de Henric al IV-lea: și-a pierdut libertatea, iar însușirea lui de rege i s-a lipit de trup ca pielea.

*

Un rege nu trebuie niciodată să se piardă în amănunte. Trebuie să cugete, să-i lase pe alții să făptuiască. El e sufletul, nu brațul. Făptuirea n-o poate face niciodată bine și dacă ar face-o bine, toate celelalte nu le-ar îndeplini cum trebuie.

*

Ceea ce vădește cîtă forță are autoritatea regilor este că deseori răul pe care l-au făcut nu

poate fi stăvilit decît cu un rău încă şi mai mare în imejdia distrugerii.

*

Cînd, într-un regat, tragi mai multe foloase, lucrînd pe curteanul decît făcîndu-ţi datoria, totul e pierdut.

MINIŞTRII ŞI SLUJITORII REGELUI

Cu cît regele e mai plin de mărire, cu atît ministrul e mai mic. Cu cît ministrul e mai plin de măreţie, cu atît suveranul e mai mic.

*

Bine este să-ţi alegi drept miniştri pe cei ce se bucură mai mult de consideraţia obştească, altfel nu mai chezăşuieşti alegerea făcută.

*

Ceva anume ar trebui să-i facă să tremure pe toţi miniştrii din cele mai multe state europene : uşurinţa cu care pot fi înlocuiţi.

*

Nu se mai numeşte un *mare ministru* înţeleptul distribuitor de venituri publice, ci cel care dă dovadă de destoinicie şi ştie să recurgă la ceea ce se cheamă *expediente*.

*

Cînd vezi un om întreprinzător care a agonisit avere, asta se datorează acelui lucru că din o mie de căi, cele mai multe greşite, pe care le-a folosit, una a izbutit. De unde, se susţine că va fi potrivit pentru treburile de stat. Nu e adevărat.

Cînd te înşeli în unele din planurile pe care le-ai făurit în privinţa averii tale, nu înseamnă decît că ai dat cu bîta-n baltă. Dar, în treburile de stat, asta nu merge.

•

Nu trebuie să vii cu planuri în ţările unde, după ce ai convins poporul, îţi mai rămîne să-l convingi pe ministru, carele respinge întotdeauna planul, pe motiv că nu-i aparţine.

•

Ziceam de cei ce îşi pierduseră slujbele în urma unei nedreptăţi : „Oameni morţi în serviciul miniştrilor".

•

Ambasadorii Franţei sînt foarte prost plătiţi. Regele e un uriaş ce trimite pitici să-l reprezinte.

PUTEREA STATELOR

Stăpînirea mărilor a dat întotdeauna popoarelor care au deţinut-o o mîndrie firească, deoarece îşi luau dreptul de a insulta pe oricine. Aceste popoare cred că puterea lor e nemărginită ca oceanul.

•

O împărăţie întemeiată cu ajutorul armelor trebuie să se sprijine pe ele. Dar după cum, atunci cînd un stat este prada tulburărilor şi frămîntărilor e greu să ne închipuim cum poate s-o scoată la capăt, tot astfel, cînd este pe picior de pace şi puterea îi este respectată, nu ne trece prin minte

de s-ar putea schimba lucrurile. Ajunge de ...a, fără doar și poate, să nu se îngrijească de ...ată, de la care crede că nu are ce nădăjdui ...i despre care crede că are de ce se teme, ba caută ...dar s-o slăbească, ajungînd astfel victima pri... întîmplări.

•

Orice rege crede că va fi mai mare de pe urma ...răciei unui stat vecin. Dimpotrivă! În Europa ...crurile stau astfel încît toate statele depind ...nele de altele. Franța are nevoie de belșugul ...oloniei și de-al Moscovei, întocmai cum Guiana ...e nevoie de Britania, iar Britania de Anjou. ...uropa este un stat alcătuit din mai multe pro...incii.

•

Cînd ești vecin cu un stat intrat în decădere, ...rebuie să te ferești cu mare grijă de a face ceva ...e ar putea să-i grăbească prăbușirea. Deoarece ...e afli din acest punct de vedere în cea mai feri...ită situație din cîte pot fi. Nu e altă situație mai ...lhnită pentru un rege decît să se afle în apro...ierea altuia care ia asupră-și toate loviturile și ...oate vitregiile soartei.

•

Proastă mai e și meseria de a cumpăra pacea! ...) cumperi, fiindcă ai cumpărat-o. În ultimul ...ăzboi au umblat după ducele de Savoia amîn...două partidele, pentru că el a silit Franța să-și ...ea osteneala de a-l bate strașnic în penultimul ...ăzboi.

•

Regii care n-au iubit războiul s-au străduit să se facă cunoscuți prin alte însușiri : intriga și viclenia. Puțini sînt oamenii îndeajuns de înțelepți, ca să-și facă un merit din virtute, sinceritate și curaj.

*

Miniștrii pot cunoaște cu ajutorul schimbului mișcările secrete ale unui stat vecin, deoarece o mare acțiune nu se poate întreprinde fără bani și prin urmare fără o mare schimbare a schimbului.

*

A nu face — spune Montaigne — este un lucru mai greu decît să faci : puține tratate, nici un angajament.

*

Într-atita s-a instaurat reaua credință în politică încît nu se poate spune că noianul de tratate care se tot încheie în zilele noastre înseamnă cît de cît ceva.

DIFERITE FELURI DE GUVERNĂMÎNT

Mai mulți s-au întrebat care să fie mai bună : monarhia, aristocrația sau orînduirea populară. Dar cum există nenumărate feluri de monarhii, aristocrații, state populare, problema astfel pusă este atît de vagă încît trebuie să fii îndeajuns de lipsit de logică pentru a o trata.

*

Într-un popor care trăiește în robie, mai mult muncești ca să păstrezi decît ca să dobîndești.

Într-un popor liber muncești mai mult ca să dobîndești decît ca să păstrezi.

*

În monarhii, bunurile obștești sînt privite ca lucrurile altuia, iar în republici, sînt privite drept ale fiecăruia.

*

E de mirare că atîtea popoare iubesc cu ardoare cîrmuirea republicană și că atît de puține națiuni se bucură de ea. De mirare că oamenii urăsc atît de aprig violența și că atît de multe națiuni sînt guvernate prin violență.

*

Nu trebuie să ne mirăm că mai toate popoarele din univers sînt atît de departe de libertatea pe care o iubesc. Cîrmuirea despotică sare în ochi, ca să zic așa, și aproape că se instituie de la sine, deoarece ca s-o instaurezi nu-i nevoie decît de patimi. De așa ceva toată lumea-i bună. Pentru a alcătui o cîrmuire cumpătată, e nevoie să îmbini puterile, să le potolești, să le pui în mișcare și să le rînduiești ; să dai mai multă pondere uneia spre a avea posibilitatea să țină piept alteia. E o capodoperă de legislație pe care arareori o nimerește întîmplarea și pe care înțelepciunea nu e niciodată lăsată s-o ducă la bun sfîrșit.

*

Libertatea e bunul care ne îngăduie să ne bucurăm de celelalte bunuri.

Libertatea pură e mai curînd o stare filozofică decît una civilă. Ceea ce nu împiedică existența unor guvernări foarte bune și a altora foarte rele, și ca o constituție să fie din ce în ce mai imperfectă pe măsură ce se depărtează mai mult de această idee filozofică pe care o avem despre libertate.

*

Cînd vrei să cîrmuiești oamenii, nu trebuie să-i mii ci să-i faci să te urmeze.

*

Într-o monarhie bine organizată supușii sînt ca peștii în năvod : se cred liberi și totuși sînt prinși.

*

Oamenii care au parte de cîrmuirea de care am pomenit sînt ca peștii care înoată nestingheriți în mare. Cei care trăiesc într-o monarhie sau aristocrație cuminte și cumpătată par a fi în năvoade mari, în care sînt prinși, dar se cred liberi. Cei care trăiesc în state absolut despotice se găsesc în plase atît de strîmte încît înainte de orice se simt prinși.

*

Singura superioritate de care se bucură un popor liber este siguranța în care se află fiecare că bunul plac al unuia singur nu-i poate lua averea sau viața. Un popor înrobit, care s-ar simți, cu sau fără temei, în această siguranță, ar fi tot atît de fericit ca un popor liber, moravurile fiind de

altminteri aceleași. Moravurile contribuie mai mult decît legile la fericirea unui popor.

Această siguranță cu privire la buna ta pace nu-i mai mare în Anglia ca în Franța și nu era mai mare în unele vechi republici grecești care, după cum spune Tucidide, erau împărțite în două tagme. Libertatea iscă adesea ori două tabere într-un stat. Tabăra de deasupra se folosește fără milă de superioritatea ei. O tagmă care stăpînește nu-i mai puțin îngrozitoare decît un rege cuprins de furie. Cîte persoane particulare n-am văzut pierzîndu-și viața sau averile în cursul ultimelor tulburări din Anglia! Nu folosește la nimic să spui că n-ai decît să rămîi neutru. Cine poate fi înțelept cînd toți sînt nebuni? Fără a socoti că cel cumpătat e urît ambelor părți. De altfel, în statele libere, oamenii de jos sînt de obicei obraznici. N-ai încotro, nu-i ceas din zi în care un om deosebit să nu aibă de-a face cu mîrlanii și oricît de mare boier ai fi, pînă la urmă tot printre ei nimerești. De altfel, nu pun de loc preț pe fericirea de a discuta cu aprindere despre treburile statului și de a nu rosti niciodată o sută de vorbe fără să pronunți cuvîntul *libertate*. Nu pun preț nici pe dreptul de a urî jumătate din concetățenii tăi.

REPUBLICI

Trebuie ca, în republici, să existe totdeauna o mentalitate generală precumpănitoare. Pe măsură ce luxul se întinde, mentalitatea particularistă se propagă și ea. Unora, cărora nu le trebuie nimic altceva decît necesarul, nu le mai rămîne să rîvnească decît la slăvirea patriei și a lor. Un suflet viciat de lux este vrăjmașul legilor, care totdeauna stingherește pe cetățeni. Care-i cauza pentru

care garnizoana romană din Regio a măcelărit pe locuitori, ațițați fiind de tribunul lor, Deciu ? Că, în timpul șederii lor la Regio, începuseră să se dedea luxului.

*

Nu sînt printre cei ce socotesc Republica lui Platon ca ceva ideal și doar închipuit, și a cărei împlinire să fie cu neputință. Argumentul meu este că Republica lui Licurg pare a fi tot atît de greu de realizat ca și cea a lui Platon. Și totuși Republica lui Licurg a fost atît de bine întocmită încît a durat, în toată puterea și măreția ei, tot atît cît orice republică dintre cele știute.

*

Prostește spune Bayle că o republică a bunilor creștini nu ar putea dăinui. Nici nu poate exista o asemenea republică. Cînd se spune că o republică a filozofilor nu ar putea dura, pricina este că o republică a filozofilor nu poate exista. La urma urmelor totul e atît de amestecat !

*

Conducătorul republicilor este un dregător civil. Întîmplarea și nevoia au dat Olandei un conducător militar *(stathouder)*, și acesta a făcut fapte mari.

*

Cînd, într-o țară, originea și rangul nu asigură superioritatea, fiecare umblă după o superioritate firească, aceea a calităților personale.

*

Cînd, într-o republică, există tabele potrivnice, partidul cel mai slab nu este mai năpăstuit decît cel tare. Republica este cea urgisită.

DESPOTISM

Oîrmuirea despotică stăvileşte aptitudinile supuşilor şi oamenilor de seamă, după cum autoritatea bărbaţilor pune piedici aptitudinilor femeilor.

*

În statele despotice, liniştea nu înseamnă pace. Ea seamănă cu tăcerea acelor oraşe pe care duşmanul e gata să le ocupe.

*

În orînduirea despotică, comerţul se bizuie pe nevoia de a-ţi procura clipă de clipă ceea ce îţi cere natura : să te hrăneşti şi să te îmbraci.

POLITICĂ FRANCEZĂ

Nu e în interesul Franţei să încheie o alianţă ofensivă şi defensivă cu Anglia. Franţa sare repede într-ajutor ; în timp ce ajutorul Angliei este încet şi nesigur din cauza deliberărilor. E adevărat că Franţa este mai expusă decît Anglia şi că, aşa fiind, are mai deseori nevoie de ajutor.

*

Deviză importantă pentru Franţa de a obliga Anglia să aibă întotdeauna o armată de uscat. Asta o costă mulţi bani, o încurcă prin neîncrederea ce o are faţă de armata aceasta şi micşorează deopotrivă fondurile destinate marinei.

POLITICĂ ELVEȚIANĂ

Este împotriva naturii lucrurilor ca, într-o constituție federativă ca Elveția, cantoanele să se cucerească unele pe altele, cum au făcut de curînd (protestanții față de catolici). Este împotriva firii unei bune aristocrații ca cetățenii dintre care se aleg magistrații, senatul, consiliile să fie atît de puțini la număr încît să însemne o foarte mică parte a poporului, ca la Berna : deoarece dacă e așa, e o monarhie cu mai multe capete. Este de asemenea împotriva naturii lucrurilor ca o republică, după ce a cucerit un popor să-l trateze într-una ca pe un supus, iar nu ca pe un aliat. Și asta cînd, după o îndelungată trecere de timp, părțile s-au legat unele cu altele prin căsătorii, obiceiuri, legi, comunități de idei. Legile cuceritorului nu sînt bune și nu pot fi tolerate decît dacă aceste lucruri nu au loc și doar atunci cînd există o atît de mare depărtare între națiuni încît una nu se poate încrede în cealaltă.

SOLDAȚI ȘI ARMATE

M-am zbătut vreme îndelungată să aflu de ce soldații romani, care îndeplineau atîtea munci și care erau atît de împovărați încît soldaților lui Marius li se spunea catîri, nu mureau, ca ai noștri cînd erau puși să muncească, după cum am văzut în tabăra de la Meitina și în alte locuri. Cred că soldații romani nu mureau de pe urma trudelor, deoarece munceau necontenit, în vreme ce ai noștri sînt niște trîntori care n-au vînzolit în viața lor pămîntul. Asta fiindcă la noi, pionierii sau țăranii din regiune sînt folosiți la desțelenirea pămînturilor.

Dar ia priviți povara pe care o poartă un soldat roman !

*

Încălțămintea incomodă a romanilor a fost cauza marilor drumuri de piatră cubică.

*

Vegeţiu a băgat de seamă că oştile care muncesc nu se răzvrătesc. Aceasta depinde de caracterul cirmuirii militare, iar cauzele sînt simple : munca presupune disciplina, iar disciplina străşnicia în comandă. Ţinta celui ce munceşte este plăcerea odihnei ; dar cînd trăieşti în trîndăvie, ai cu totul alte pretenţii la fericire.

*

Cavalerii. Lăncile avînd nevoie de mulţi oameni pentru a le servi, cei ce le purtau erau deopotrivă cu cei ce, la greci şi la troieni, mergeau în care. Erau trupe care îşi asumau rolul principal în oştire.

De unde şi dialogurile dintre principalele personaje, în vremea cavalerilor sînt întocmai ca la eroii lui Homer.

*

După cum elveţienii ne-au dat meşteşugul războiului, formîndu-ne infanteria, nu-i de mirare ca romanii să fi făcut odinioară la fel.

PRINCIPII DE LEGISLAŢIE

Oamenii sînt cirmuiţi de cinci lucruri diferite : clima, deprinderile, moravurile, religia şi

legile. Întrucît la fiecare popor una din aceste cauze înrîureşte mai cu putere, celelalte se şterg în faţa ei în aceeaşi măsură. Clima stăpîneşte aproape singură asupra sălbaticilor; deprinderile îi cîrmuiesc pe chinezi, legile asuprese Japonia. Moravurile dădeau altădată tonul la Roma şi Lacedemonia; şi religia domină astăzi în sudul Europei.

*

Trei tribunale nu se învoiesc mai niciodată: acel al legilor, al onoarei şi cel al religiei.

*

Un lucru nu-i drept pentru că e lege; dar trebuie să fie lege, pentru că e just.

*

Nesfîrşitul număr de lucruri pe care legiuitorul le impune sau le interzice îi face pe oameni mai nefericiţi, nu mai cuminţi. Puţine-s lucrurile bune, puţine cele rele şi infinite cele oarecari.

*

După cum nu-i trebuinţă de precepte religioase naive nu-i nevoie nici de legi de nefolosit privitoare la lucruri neserioase.

*

O lege proastă îl sileşte totdeauna pe legiuitor să facă multe altele, de obicei foarte rele şi ele, ca să preîntîmpine urmările sau, măcar, să împlinească scopul celei dintîi.

*

Nu există națiune care să nu-și iubească legile, deoarece legile ei sînt obiceiurile ei.

SCHIMBĂRI DE LEGI

Cînd un stat propășește, nu trebuie luate hotăriri fără a se cîntări, cu cea mai mare grijă, toate neajunsurile. Dar, cînd te înconjoară împrejurări supărătoare, cînd nu știi ce să faci, trebuie să întreprinzi ceva, căci atunci nu-i greșeală mai vătămătoare decît să nu acționezi.

*

Așa-i firea lucrurilor: că abuzul e adeseori mai nimerit decît îndreptarea, sau, cel puțin, că binele care e înfăptuit este întotdeauna de preferat mai binelui nesăvîrșit.

*

Cîte abuzuri, fățiș impuse și îngăduite ca atare, care s-au dovedit a fi apoi foarte folositoare, mai mult chiar decît legile cele mai înțelepte! Nu e, spre pildă, om cu scaun la cap în Franța care să nu-și ridice glasul împotriva venalității funcțiilor și să nu-l scoată din sărite. Cu toate acestea, dacă luăm bine seama la nepăsarea din țările vecine, unde orice funcție o poate îndeplini oricine și dacă compari indolența lor cu activitatea și hărnicia noastră, vedem că este mult mai folositor să întărim la toți cetățenii dorința de a se chivernisi și că nimic nu-i îndeamnă mai mult la aceasta decît să-i faci să simtă că bogăția le deschide drumul spre dregătorii. In toate felurile de guvernare se aud plîngeri că oamenii destoinici ajung mai puțin în funcții înalte decît ceilalți. Cauzele sînt numeroase, mai ales una cît

se poate de firească, și anume că, cei neînzestrați sînt mulți, iar înzestrați puțini. Mai e și împrejurarea că adeseori tare greu îi deosebești pe unii de alții și-i foarte greu să nu te-nșeli. Așa stînd lucrurile, tot mai bine e ca oamenii avuți, care au ce pierde, și care, de altfel, au putut primi o creștere mai îngrijită, să ocupe funcțiile publice.

DESPRE CĂSĂTORIE

O dovadă a nestatorniciei oamenilor este instituirea căsătoriei pe care a trebuit să o facă.

*

De cînd am văzut la Amsterdam arborele care poartă guma numită *sînge de balaur*, groasă cît coapsa cînd stă lîngă arborele femelă și abia cît brațul de groasă cînd e singură, am tras concluzia că trebuincios lucru este căsătoria.

*

E ciudat că, în ținuturile de miază-zi ale Europei, unde celibatul este mai greu de suportat, a fost însușit, iar în cele din nord, unde poftele pătimașe sînt mai potolite, a fost respins.

*

De îndată ce poligamia este interzisă și divorțul de o singură femeie de asemenea, trebuie neapărat să interzici și concubinajul. Cine ar mai vrea să se căsătorească dacă ar fi îngăduit concubinajul ?

Numai căsătoriile sporesc numărul locuitorilor. În Franța ele nu sînt sprijinite în primul rînd pentru că legile asigură femeilor avantaje matrimoniale atît de mari încît oricine se teme de însurătoare. Să nu se pomenească sărăcit dacă-i supraviețuiește nevestei sau să-și știe copiii scăpătați, dacă nu-i supraviețuiește.

Bărbații sînt cei ce trebuie îndemnați să se căsătorească, nu fetele, fiindcă situația acestora le împinge îndeajuns la măritiș : cinstea neîngăduindu-le să aibă parte de plăceri decît după căsnicie.

Părinții sînt și ei destul de porniți să pună capăt stării primejdioase a fetelor lor.

Legi înțelepte ar trebui să favorizeze a doua căsătorie. Legile noastre nu le încurajează. La noi mai domnește și nenorocirea că situația celor recăsătoriți este cea mai favorabilă. Ei se bucură de toată bunăvoința legilor, fără să aibă vreo sarcină obștească. Căsătoria mai este de altfel dezavantajoasă și pentru că statornicește rangul și mărginește posibilitățile.

*

Blestemul romanilor : *Ultimus suorum moriatur* ! Cumplită suferință să n-ai copii, care să te moștenească, care să te îngroape cu cinste. Era un fel de a gîndi care ajuta la propagarea speciei !

*

Romanii aveau legi aspre împotriva celibatarilor. Toate popoarele din vechime aveau groază de sterilitate. Ușor ar fi să împiedici celibatul la mireni, aplicînd legile romane.

Numărul bărbaților care trăiesc în celibat sporește proporțional numărul prostituatelor și după cum numărul monahilor e cumpănit de numărul călugărițelor, celibatarii stau în cumpănă cu desfrînatele.

Regulă generală: numai căsătoriile sporesc numărul locuitorilor.

Femelele dobitoacelor au o fecunditate aproape constantă, astfel încît aproape că poți socoti cam cîți pui va făta o femelă, cît va trăi. La oameni, patimile, toanele, capriciile, greutățile sarcinii și cele ale unei familii prea numeroase, teama de a-și pierde farmecul, împiedică înmulțirea speciei.

Iată de ce nu se face niciodată de-ajuns pentru a se îndrepta mentalitatea oamenilor spre fecunditate.

Dacă popoarele tinere se înmulțesc mult, cauza nu e, după cum a spus un autor, că nu se stînjenesc între ele, cum o vor face mai tîrziu, cînd își dăunează unele altora la fel ca arborii. Acest motiv nu rezolvă toată încurcătura, pentru că foloasele pe care le prezintă burlăcia și numărul mic de copii în căsnicie, de care te poți bucura într-o națiune aflată în plină dezvoltare, sînt un foarte mare neajuns la un popor tînăr.

COMERȚUL STATELOR EUROPENE

Dacă lucrurile merg mai departe așa, națiunile vor face comerț aproape numai între ele. Fiecare națiune care are colonii în America, face singură negoț acolo. Fiecare se străduiește să aducă din aceste colonii ceea ce ar fi negociat în țări străine. Englezii vor să scoată din coloniile lor din

America de Nord ceea ce trebuie marinei lor. Noi vrem să aducem mătăsuri din colonia Mississipi, cafea din Cayenne și chiar din insula Bourbon. Am sădit sau găsit trestie de zahăr în ostroavele Antile. Și acum avem colonii în mai toate colțurile lumii, puține sînt produsele pe care nu le putem aduce din ele.

•

Priveam lista mărfurilor pe care negustorii europeni le duc în fiecare an la Smirna. Vedeam cu plăcere că acești oameni de ispravă foloseau 400 de baloturi de hîrtie pentru a împacheta zahărul și nu foloseau decît 30 de baloturi de hîrtie ca să scrie.

•

Spania trebuie să piară pentru că e alcătuită din prea mulți oameni cinstiți. Onestitatea spaniolilor a predat întreg comerțul pe mîna străinilor, care nu s-ar fi îndeletnicit cu el dacă nu ar fi găsit oameni în care puteau să aibă cea mai desăvîrșită încredere.

Dacă, pe de o parte, virtutea îi sărăcește pe spanioli, simțul care-i face să se rușineze de comerț și de industrie nu-i duce mai puțin de ripă.

FINANȚELE STATULUI

Trebuie să existe o potrivire între statul creditor și statul debitor, deoarece statul poate fi creditor fără sfîrșit și nu poate fi debitor decît pînă la o anumită limită. Dacă a ajuns să depășească această limită, titlul de creditor se pierde.

Iată cîteva cugetări asupra fondurilor de amortizare.

Aflu că dobînzile sînt, în Anglia, de 4 la sută. Milord Bath mi-a spus că e vorba să fie reduse la 3 şi jumătate mai întîi şi apoi la 3 la sută. Aceasta ar ridica fondul de amortizare la 2 milioane şi ar îngădui plata datoriei naţiunii într-un timp destul de scurt, din cauza dobînzii la dobîndă.

Voi cerceta chestiunea ca să ştim ce-ar fi mai nimerit: să adăugăm acest milion din descreştere la fondul de amortizare, sau nu cumva să micşorăm în aceeaşi măsură impozitele impuse poporului. De-aici am pornit să reflectez cu privire la natura fondurilor de amortizare.

Un fond de amortizare nu-i bun decît dacă-i veşnic. Nu e perpetuu decît dacă este folosit permanent; altminteri, e un fond de amortizare care nu amortizează. Cu cît guvernul va fi mai stabil, cu atît trebuie ca fondul de amortizare să fie mai uşor. Deoarece cincizeci de ani ai unui guvern stabil pot fi egali cu doi ai unui guvern instabil. Numesc *guvern statornic* acel care poate săvîrşi operaţiuni statornice, adică operaţiuni ce nu depind de moartea unui suveran sau de căderea unui ministru. Un stat nu poate fi dator decît pînă la un anumit punct. Dacă statul se apropie de acest punct, se află în mare primejdie, pentru că cel mai mic pericol al guvernului fiind în măsură să ducă la creşterea dobînzii banilor, nu mai ia cu împrumut decît anevoie. Asta deoarece nu-i mai rămîne decît un mic fond spre a-l folosi în vederea garantării împrumuturilor sale, iar vechile datorii scad în valoare. Dar nu-i numai atît. Dacă

acest stat, făcînd unele eforturi, ar putea mări un fond de amortizare micşorat, nu trebuie s-o facă ; din cauză că, făcînd deodată o plată mare, riscă să-şi silească supuşii să-şi trimită fondurile în ţări străine sau, măcar, să determine căderea capitalului fondurilor publice, pe care orice stat trebuie să-l menţină, deoarece el reprezintă avutul public. Cînd un stat s-a chivernisit în aşa fel încît cetăţenii au un anume număr de fonduri investite, nu trebuie să laşi dintr-o dată în aer un mare număr de particulari. Dacă acest stat, datorită înţelepciunii lui şi unei bune gospodăriri găseşte mijlocul de a scădea dobînda fondurilor sale publice, fondul său de amortizare nu trebuie mărit, pentru motivele arătate. Mai bine e să întrebuinţeze ceea ce i se cuvine din dobînda fondurilor publice la micşorarea proporţională a impozitelor, spre a uşura moşiile, comerţul şi industria, a reduce scumpetea mărfurilor, pentru a obţine pe această cale ca fondurile publice să nu aibă precădere asupra fondurilor particulare. Pe de altă parte, pot fi alimentate fondurile publice şi poate fi mărită încrederea în ele. Mărind încrederea pe care o are în fondurile sale de amortizare, înseamnă a-i mări efectele şi putem chiar spune că e tot una cu a-i mări capitalul. Pentru aceasta, un astfel de stat trebuie să facă o lege foarte simplă. E o crimă de înaltă trădare să foloseşti fondul de amortizare sau să propui să fie folosit în alt scop decît pentru plata datoriilor publice, de-ar fi să se întîmple orice, pînă în clipa în care inamicul s-ar afla în faţa porţilor oraşului. Astfel pot fi date uitării datoria şi fondul de amortizare, bizuindu-te în viitor pe rezervele care rămîn, deoarece un stat, care nu are decît anumite rezerve cunoscute, lucrează cu aceste re-

zerve și, știind că nu se poate atinge nici de datorii nici de fondul lor de amortizare, se poartă ca și cum i-ar lipsi acest drept. Amînarea plății globale a fondurilor publice mărește, deasemeni, în acest caz, temeinicia și valoarea fondurilor publice. Cu cît datoria e, de felul ei, mai puțin sigură cu atît nădejdea unei plăți grabnice îi mărește valoarea. Cu cît e mai sigură, cu atît nădejdea plății îi mărește valoarea.

În acest fel, statul se va achita pe nesimțite și creditorii lui n-o vor simți nici ei. Nu se va produce nici o zguduire. În toți anii va intra în comerț o sumă nu prea mare, ceea ce va fi de-ajuns pentru a-i produce deasemeni o creștere neobservată. Lucru mai bun poate decît creșterile iuți, adeseori foarte greu de susținut și care prăvălesc ramuri întregi de activitate pe măsură ce făuresc altele, pe cînd creșterile încete nu stîrnesc gelozia celorlalte națiuni și nu le zgîndăresc ; nu dau unui stat prea multă îndrăzneală, prea multă încredere în propriile-i puteri, nu-l îndeamnă să întreprindă lucrări prea mari. Pe scurt, îi dau sănătate, fără a-l lăsa să se îngrașe prea mult.

Un stat care își mărește puterea încetul cu încetul, înseamnă că e pe calea propășirii, față de cele care și-o mențin pe a lor ; ca și acestea din urmă față de cele ce și-o pierd.

Un stat care-și mărește dintr-o dată puterea este supus tuturor riscurilor, schimbării norocului, ceea ce atrage după sine nesfîrșit de multe alte schimbări. Iar aceste felurite schimbări atrag alte principii. Ori, dat fiind că înțelepciunea este un șir de principii pe care experiența le-a încercat cu succes, îi este mai greu unui stat care-și mărește repede avutul să se poarte înțelepțește decît unui stat care-și mărește *avutul pe nesimțite*.

FRAGMENTE DE ISTORIE

ISTORIA CERULUI

Istoria cerului[1] interesează întregul univers. Este alcătuită de astronomii tuturor secolelor. Fiecare consemnează ceea ce a văzut ori calculat. Sînt popoare care n-au alte preocupări obștești decît observațiile astronomice.

Aceste observații ne vădesc miraculosul simplu, în locul celui fals, pe care-l închipuim mereu în tot ceea ce este măreț. Ele ne-au dat temeiuri pentru a stabili epocile religiei. Pentru ca istoria oamenilor să-și aibă matca, are nevoie să fie statornicită prin evenimentele care se întîmplă în cer.

Aceasta e calea pe care s-a ajuns la spulberarea tuturor acelor veacuri fabuloase, care-i făcea pe necredincioși să-i ia pe patriarhi drept oameni noi și care stabileau o deosebire între străvechimea religiei și străvechimea lumii. Astfel, astronomia a devenit știință sacră, în vreme ce *profane* se numesc științele folositoare genului uman atunci cînd nu ating cel dintîi, cel mai mare și mai puternic dintre interesele lui.

---

[1] Aceasta a fost întocmită pentru Academia din Bordeaux (n.a.).

Extraordinare timpuri au mai fost și cele dintîi secole. Numai regii erau deștepți, toți ceilalți oameni n-aveau nici pic de bun simț. A fost nevoie ca regii să-și învețe popoarele toate meșteșugurile. Popoarele fiind atît de grele de cap încît nu luau seama nici la lucrurile cele mai simple.

Aveți totdeauna în minte chipul unui cioban care trăia singur, cu turmele lui, într-un pustiu și despre care se spune că a născocit o stînă pentru a le adăposti, că s-a gîndit să pună iarba la zvîntat și s-o strîngă pentru a le hrăni iarna, să tundă lîna care le încurca. Așa ne sînt înfățișate popoarele, ca niște dobitoace, în vreme ce regii erau singurii care aveau parte de lumina inteligenții.

Isis îl învață pe egipteni să coase, să toarcă, să semene, să coacă pîine. Găsim inventatori deopotrivă de isteți în alte țări. Un rege al Macedoniei — ce mai absurditate! — a născocit măsurile și greutățile. Parcă înainte oamenii fluierau și că Mnemosina — zice-se — î-a învățat să grăiască.

După ce au dăruit aceste invenții grosolane, regii se apucară de cercetări mai înalte : se făcură medici minunați, buni astronomi, mecanici neîntrecuți. Tot ceea ce s-a descoperit a fost pus pe seama lor. În vremurile acelea, nu luau impozite decît de la savanți.

•

Primii eroi au fost binefăcători : ocroteau pe călători, curățau pămîntul de spurcăciuni, săvîrșeau munci folositoare. Ca Hercule și Tezeu.

Apoi au fost numai viteji : precum Ahile, Aiax, Diomede.

După aceea au fost mari cuceritori ca Filip şi Alexandru.

În sfîrşit, au ajuns îndrăgostiţi, la fel cu cei din romane.

Astăzi, nu mai ştiu ce fac. Nu mai suferă capriciile Norocului. O împărăţie este pusă în valoare aşa cum fermierul îşi valorifică ţarina. Scoţi dintr-însa cît poţi de mult. Dacă porneşti război, îl duci prin interpuşi şi numai cu scopul de a dobîndi pămînturi care aduc venituri. Ceea ce odinioară se numea *glorie, lauri, trofee, biruinţe, coroane,* astăzi sînt banii ghiaţă.

*

Cele dintîi istorii sînt cele despre zei. Zeii aceştia se preschimbă în eroi pe măsură ce vremurile ajung să fie mai puţin necioplite. Eroii aceştia au drept copii doar oameni, deoarece lumea începe să fie mai luminată şi pentru că pruncii sînt văzuţi mai de aproape decît taţii lor.

Mitologiştii dînd din colţ în colţ cînd a fost vorba să descurce istoria şi naşterea zeilor, s-au despărţit în două tabere. Unii discerneau şi înmulţeau zeităţile, cum au fost poeţii şi scolaştii. Ceilalţi, mai ascuţiţi la minte, au vrut să simplifice totul, să netezească totul, să contopească totul : printre aceştia s-au numărat filozofii.

Dar trebuie să recunoaştem că au dat dovadă de prea puţină filozofie cei ce au luat asupră-le apăsătoarea sarcină de a sistematiza superstiţiile şi de a orîndui ceea ce era fără încetare încurcat de poeţi, de plăsmuirile pictorilor, de zgîrcenia preoţilor şi de neînchipuita rodnicie a superstiţiilor.

Nu era aceasta singura ramură a veşnicei desfăşurări a lucrurilor. Unii, mai grosolani, voiau să ia totul literă cu literă. Alţii, mai deştepţi, vedeau pretutindeni alegorii şi puneau toate în legătură cu morala şi cu fizica.

Filozofii răzvrătiţi voiau să restrîngă numărul acesta uimitor de zeităţi, care se furişaseră pînă şi în numele abstracte ale substanţelor. Dar ce mare deosebire era între ei, cei care însufleţeau întreaga fire şi teologii care o divinizau pe de-a-ntregul.

*

Ceea ce izbeşte cel mai mult la autorii din antichitate este că episoadele narate de ei se aseamănă mai toate între ele. Iată un rege care a născocit cutare meşteşug ; un altul care s-a dus să consulte un oracol ; un altul porneşte în căutarea fiicei, nevestei sau sorei ce i-a fost răpită şi ultimul, în sfîrşit, a îmblînzit vreo fiară nemaipomenită. Mereu aceleaşi aventuri, care ni se înfăţişează sub nume diferite.

Ţara grecească, scena unei însemnate părţi a istorisirilor antice care ne-au rămas, fărămiţîndu-se într-un nesfîrşit număr de insulite, cei ce, cei dintîi au locuit-o, n-au stăpînit-o ca popor. Erau nişte aventurieri care treceau mările şi se aciuiau în aceste insule pustii. Fiecare îşi aducea oracolul (desigur, obicei asiatic) şi-şi alegea locul ce-i părea mai bun. Şi cum aventurieri de aceştia nu aduceau, de bună seamă, femei cu ei, n-aveau încotro şi trebuiau — în vremurile acelea de începuturi ale virtuţii, de vecinătate cu nevinovăţia — să le răpească. Eroii aceştia cucereau femeile neîmblînzite, aşa cum în zilele noastre se cuceresc cetăţile.

Răpirile erau atît de obișnuite în Grecia încît, mai înainte ca Paris să o fi răpit pe Elena, Grecia se și legase să pornească război împotriva oricui ar cuteza să o răpească.

•

Scăpai ieftin pe vremuri dacă voiai să fii filozof. Adevărurile cunoscute erau atît de puține. Raționamentele se purtau asupra unor lucruri atît de nesigure și de generale.

Totul se învîrtea în jurul a trei sau patru chestiuni :

Care este binele suprem.

Care este elementul de bază al tuturor lucrurilor : focul, apa sau numerele.

Dacă sufletul este nemuritor.

Dacă zeii sînt cei care cîrmuiesc universul.

Cel ce-și făurise o părere asupra vreuneia din aceste chestiuni era în primul rînd filozof, oricît de puțină barbă ar fi avut.

•

Lumea nu mai are înfățișarea aceea luminoasă pe care o avea pe vremea grecilor și a romanilor. Religia era blîndă și mereu în pas cu firea. O mare veselie în cult se alătura unei depline îngăduințe în dogme.

Jocurile, dansurile, serbările, teatrele, tot ceea ce poate emoționa, tot ceea ce poate fi simțit, făcea parte din cultul religios.

Dacă filozofia păgînă urmărea să-l mîhnească pe om înfățișîndu-i toate slăbiciunile, teologia pe-atunci era mult mai mîngîietoare. Toată lumea intra de-a valma în această școală a pasiunilor.

Filozofii își chemau în zadar adepții, care o luau la fugă. Erau lăsați să se bocească singuri, în mijlocul bucuriei tuturor.

Astăzi, mahomedanismul și creștinismul, cu gîndul numai la lumea cealaltă, o nimicesc pe aceasta. Și, în vreme ce religia ne întristează, despotismul, răspîndit pretutindeni, ne copleșește.

Dar asta nu-i tot. Boli îngrozitoare, necunoscute de strămoșii noștri, s-au năpustit asupra firii omenești și au spurcat izvoarele vieții și ale plăcerilor.

Am putut vedea marile stirpe ale Spaniei, care trecuseră cu bine prin atîtea și atîtea veacuri, că pier în bună parte în zilele noastre. Pustiirile pe care războiul nu le-a pricinuit și care trebuiesc puse pe seama unei boli prea răspîndite pentru ca să fie rușinoasă și care e numai aducătoare de nenorocire.

•

Ceea ce mă farmecă la primele timpuri este o anume simplitate a moravurilor, o curăție a firii pe care n-o aflu decît acolo și care acum nu mai sălășluiește în lume (după cît știu) la nici un popor civilizat.

Îmi place să văd la omul însuși virtuți pe care nu le-au ivit o anumită bună creștere sau religia. Vicii pe care nu le-au zămislit moliciunea și luxul.

Îmi place să văd nevinovăția neclintită măcar în obiceiuri, după ce îndrăzneala, trufia, mînia au alungat-o din inimi. Îmi place să văd pe regi mai puternici, mai viteji decît ceilalți oameni, ridicîndu-se deasupra supușilor lor în lupte, în sfaturi, iar în afară de acestea, de-a valma cu ei.

Dar cei mai mulți dintre oameni își cunosc doar veacul în care trăiesc. Europeanul e uluit de moravurile simple din vremurile eroice, după cum asiaticul e uimit de moravurile europenilor.

•

Se poate deosebi, în istoriile scrise în antichitate, o anumită înclinare a oamenilor dintîi către miraculos și o ciudățenie în mintea regilor, care-i îndemna să caute întotdeauna un fel de veșnicie în ceea ce întreprindeau.

Dacă Ninus clădește un oraș, apoi e pentru ca să facă o treabă fără pereche pînă atunci și care nici de-atunci încoace nu se va mai întîlni.

Cînd regii Egiptului își înalță uriașele piramide, caută dinadins greutățile, aleg un teren nisipos, pentru ca să fie nevoiți să aducă pietre din Arabia și pentru ca să se poată spune că piramida n-a fost așezată acolo decît de zei.

Dacă Semiramida cutreieră Asia, este ca să aducă neîncetate schimbări înfățișării terenului, să netezească munții și să ridice alții în șesuri, să cioplească în formă pătrată stînci cu înălțime de șaptesprezece stadii și să facă din tot calabalîcul oștilor sale o movilă pe care să se urce.

Iată cum regii erau mereu în căutare de miraculos. Folosul era pe planul al doilea. Dacă se croiau drumuri mari, apoi era de dragul de a le vedea trecînd peste văi și prăpăstii. Dacă apele curgătoare erau făcute navigabile, apoi era întru slava de care urma să aibă parte regele. Pare-se că pe vremea lui Alexandru se cam vindecaseră de înclinarea spre miraculosul de acest fel, deoarece, în veacurile dintîi, un cuceritor n-ar fi respins niciodată propunerile ce i s-ar fi făcut, de a

se ciopli muntele Athos pentru a i se dura dintr-însul o statuie.

Într-un timp în care artele erau necunoscute oamenii lipsiți de gust numeau frumos tot ceea ce era mare, tot ceea ce era greu, tot ceea ce fusese înfăptuit de nenumărate brațe.

DESPRE ISTORIA FRANȚEI

Fragmente din ceea ce vroiam să scriu despre istoria Franței

Primele timpuri ale monarhiei franceze

Să nu credem, cum au spus unii istorici, că Hugo Capet a dat seniorilor privilegii pentru ca să dobîndească de la ei coroana. Deoarece le-ar fi dat ceea ce și aveau și ceea ce el însuși nu avea. Hugo Capet n-avea decît drepturile lui proprii în comitatul Parisului și în al său ducat al Franței, care erau o emanație a acelei autorități generale de care fiecare senior se bucurase, cu mici schimbări, de la începuturile monarhiei.

Hugo Capet, dobîndind coroana, se trezi cu un titlu mare, dar fără putere. Era și îndoielnic : nu era încredințat neamului său, ci numai persoanei sale. După care, situația lui era mai proastă decît a celorlalți seniori. Iată de ce începutul istoriei acestui neam este nu atît istoria regelui Franței, cît aceea a contelui de Paris. Într-atîta au fost regii de înjosiți, încît le-a fost dată, în cursul cîtorva domnii, rușinea de a-l învinge pe seniorul din Dammartin și s-au făcut de rîs pînă și la sate.

I s-a întîmplat neamului acesta, la începuturile lui, ceva care a mărit cu puțin puterea regilor noștri : nebunia cruciadelor. Seniorul prinse desgust de patria lui. Pe de o parte, nădejdea îndepărtatelor cuceriri și a pămînturilor mai întinse decît cele din feudele lor ; pe de alta, nădejdea

mîntuirii dobîndite pe calea gloriei. Mijloc mult mai ispititor decît acel care îi îngăduie s-o cumpere prin jertfa de sine.

S-a întîmplat ca Filip, care domnea pe atunci, să nu fie prins de aceste idei. Era îndrăgostit de Bertrada, contesă de Anjou și era fericit. Istoricii vorbesc de farmecele acestei principese ca de acelea ale unei Circe. Iată cum o patimă nesăbuită l-a împins pe Filip să facă ceea ce i-ar fi putut sugera o politică iscusită.

Curînd începură certurile cu englezii. Ura nutrită contra lor fu pricina pentru care nu se ivi nici o gelozie în legătură cu întărirea regilor, și că se vădi chiar graba de a-i pune în situația să le țină piept.

Îndată ce au fost goniți, temeiurile măririi regale crescură și seniorii se minunară cum de-au putut astfel trece, în salt, de la cea mai desăvîrșită libertate la cea mai strașnică înrobire. Priviți domnia lui Carol al VII-lea și cea a lui Ludovic al XI-lea, s-ar spune că un alt popor a cîrmuit. Puterea samavolnică se ridică și se încheagă de îndată. La capătul acestei domnii nu mai era un senior care să poată fi sigur că nu va fi răpus.

•

Unul din lucrurile care trebuie remarcat în Franța este marea ușurință cu care s-a refăcut întotdeauna după pierderile, bolile, împuținările de populație pe care le-a suferit și cîte mijloace a găsit ca să îndure, ba să și înfrîngă relele lăuntrice ale feluritelor guvernări.

Poate că faptul se datorează tocmai acestor atît de diverse domnii, de pe urma cărora nici un rău n-a putut prinde rădăcini deajuns de adînci pen-

tru a-i răpi pe de-a-ntregul rodul însușirilor ei naturale.

•

S-ar zice că Dumnezeu, care a vrut să pună hotare împărățiilor, le-a dat francezilor o dată cu ușurința de a dobîndi și înlesnirea de a pierde; odată cu înflăcărarea căreia nimic nu i se poate împotrivi și deprimarea care te face să înduri orice.

Ludovic al XI-lea

Moartea lui Carol al VII-lea a fost cea din urmă zi a libertății franceze. Se iviră, într-o clipită, un alt rege, un alt popor, o altă politică, o altă răbdare și trecerea de la libertate la înrobire a fost atît de mare, de promptă și de iute; mijloacele atît de stranii, de odioase unei națiuni libere, încît totul nu poate părea decît o toropeală căzută dintr-o dată asupra regatului. Mai ales, dacă ne gîndim că n-a folosit pentru ca să supună atîția principi și-atîtea orașe decît oști urmărite de nenoroc; că nu s-a folosit decît de vicleni răsuflate și că nu mîngîia niciodată decît cu mîna cu care lovise.

Atunci cînd regii nu-s în culmea puterii, nimic nu-i duce mai cu siguranță acolo decît teama de năvălire din partea unei națiuni străine. Popoarele nu-și îndrăgesc drepturile decît în tihna păcii, care este tot atît de plină de osteneli pentru suveranii neabsoluți pe cît este de prielnică pentru cei absoluți.

Își făurise o cucernicie a lui, nu pentru a se feri de vărsări de sînge, ci de remușcări. Pe măsură ce umplea închisorile, născocea cazna, mărea birurile, îndoia numărul pelerinajelor, juruințelor și așezămintelor, se înfășura cu moaște, se în-

china la fel de fel de sfinți. Părea că vrea să ajungă la învoială cu cerul spre a-l despăgubi și că ceea ce nu poate folosi decît pentru a-i împiedica pe alții să deznădăjduiască, lui îi era temei de îndrăzneală.

În sfîrșit, temerile, bănuielile, starea sănătății proaste îl duseră la castelul de la Plessis-les-Tours, unde arăta a fi cel mai nefericit om din lume. Ticălos rege, care tremura de frica lui fiu-său și a prietenilor săi, care vedea primejdie acolo unde alții își aflau limanul, care nu-și încredința viața decît unor mercenari, ca și cum, pentru ca el să trăiască, era nevoie să-i năpăstuiască pe toți oamenii de bine.

Se temea la nebunie de moarte. Părea totuși că nu se sinchisește de grozava socoteală pe care avea s-o dea. Deoarece nu dorea să se înalțe rugăciuni pentru sufletul lui. Nu se putea hotărî să se stingă. Se acoperea cu moaște împotriva morții, Dîndu-și duhul, tot se mai îngrijea de putere. Lipsit de nădejdea vieții, tot îi era frică să nu-i fie știrbită autoritatea.

I-a fost hărăzit norocul să aibă un istoric care i-a slăvit viciile și le-a împodobit cu numele de *înțelepciune* și *prevedere*. Deșteptăciunea-i sta mai ales în a socoti toate sufletele venale și a le plăti. Cumpăra fortărețe și n-ar fi dat nimic pentru a fi avut cinstea să le cucerească. Știa deasemeni să-și înjosească măreția la timpul potrivit. Era neîntrecut în facerea și desfacerea legăturilor de prietenie și vrajbă. Numai potrivnicia îi venea de hac. Nu era dintre acei regi care lasă calomniile pe seama subalternilor și-și păstrează rangul prin măreție. Din cucernicie a făcut unealta de frunte a tiraniei sale, mai cumplit fiind cînd se credea mai evlavios.

Ludovic al XII-lea

Iată cum am nimerit într-o domnie de care oamenii cum se cade își vor aminti întotdeauna cu plăcere, unde virtutea își găsește locul, în care ți-e mai mare dragul să scrii, pentru a dovedi concetățenilor că există epoci de aur și pentru monarhii și că supunerea își are foloasele ei, după cum și libertatea își are neajunsurile.

Regele acesta ar fi putut să facă din supunere ceva vrednic de iubit, dacă ar fi fost respingătoare. Ar fi fost în stare să facă din puterea tiranică ceva mai ușor de îndurat decît libertatea îngăduită de alți regi. Ministrul și l-a ales după voia inimii. Și-a cîrmuit supușii ca pe cei din familia sa, fără părtinire, ca legile, și fără zarvă, ca cerul. De gîndit, n-a gîndit niciodată decît ceea ce unui om cinstit i-ar fi trecut prin minte. De spus, n-a spus decît ceea ce s-ar fi cuvenit să rostească un mare rege. De făcut n-a făcut decît ceea ce s-ar fi mîndrit să săvîrșească un erou. În sfîrșit, dacă doriți să găsiți ceva care să reprezinte frumosul veac al împăraților Romei, cel al Traianilor sau Antoninilor, trebuie să citiți despre domnia lui Ludovic al XII-lea.

Richelieu

Richelieu, persoană particulară care avea mai multă ambiție decît toți monarhii din lume socotea popoarele și pe regi ca pe unelte ale ridicării lui. Războiul îl purta mai mult împotriva uneltirilor păcii decît împotriva dușmanilor. Franța, Spania, Germania, Italia, Europa toată, întregul univers nu erau pentru el decît o scenă potrivită ca să-și desfășoare ambiția, ura sau răzbunarea.

A cîrmuit ca stăpîn, nu ca ministru. Să guvernezi ca el însemna să domnești. Sporea autoritatea regească nu din lingușire, nu din devotament, ci din ambiție. Înrobea oamenii pentru a se folosi de ei. Prin cerbicia dovedită față de principii de os domnesc și-i făcea dușmani și trăgea și din aceasta folos. Era gelos, pînă și pe stăpînul lui și-i răpea autoritatea pe care, în schimb, i-o lăsa sporită asupra marilor dregători. Favorit, fără tragere de inimă, gelos pînă și de oamenii înzestrați cu însușiri mediocre, cu gîndul mai mult să se facă vestit decît să facă treabă. Un ins care stăpînea totdeauna mințile și nu cucerea niciodată inimile. S-a menținut la putere fără a fi iubit de suveran, numai pe temeiul geniului său și al darului de a dezlega admirabil treburile obștești. Pe monarhul lui s-a pus să joace al doilea rol în monarhie și primul în Europa. L-a umilit pe rege dar i-a onorat domnia luîndu-și laurii tuturor biruințelor.

Trebuie să recunoaștem că mijloacele pe care le-a întrebuințat pentru a pune stăpînire pe mintea regelui nu au fost din cele de rînd, cu ajutorul cărora își croiesc atît de bine drum pe la curțile regești sufletele josnice. Slujba de favorit a socotit-o nevrednică de el. L-a cîștigat pe suveran prin apărarea statului, aducînd glorie domniei, făcînd astfel ce-a vrut dintr-un om ca și el bănuitor, gelos și plin de ambiție. Ca și el, cel împins de ambiție, după cum un oarecare e ros de avariție. El, Richelieu, care nu era mare decît în măsura în care rîvnea să devină.

*

Cei mai plini de răutate cetățeni pe care i-a avut vreodată Franța : Richelieu și Louvois. Aș mai

numi pe un al treilea. Dar, fiind căzut în dizgrație, să-l cruțăm.

*

Cu privire la testamentul politic al lui Richelieu

Cînd am citit *testamentul politic* al cardinalului de Richelieu l-am considerat una din cele mai bune lucrări de acest gen din cîte avem. Mi s-a părut că sufletul cardinalului se află întrînsul și după cum sesizezi că un tablou este de Rafael, recunoscînd penelul acestui mare pictor, am socotit deasemeni că *testamentul politic* e al cardinalului de Richelieu, deoarece întîlneam la tot pasul mintea lui și-l vedeam că gîndește întocmai cum îl văzusem la treabă. Îmi spuneam că și cardinalul făcea parte din acei oameni prea fericiți de care vorbește un autor roman, căruia cerul i-a hărăzit aceste două daruri : să făptuiască lucruri memorabile și să le scrie. Credeam că *testamentul* cardinalului de Richelieu era o lucrare originală care, așa cum se întîmplă ades, iscase o serie de imitații proaste și că aplauzele care îl întîmpinaseră îi făcuse pe editori să tipărească *testamentele* domnilor Louvois și de Colbert, care, evident, sînt documente false.

Iată de ce, lucrînd la *Spiritul legilor*, am citat în două sau trei locuri acest *testament* drept o lucrare a celui al cărui nume îl poartă. Dar auzindu-l din întîmplare pe domnul de Voltaire spunînd că testamentul nu este scris de cardinalul de Richelieu, am scos pasajele în care îl citam. Domnul abate Dubois, foarte priceput în lucruri de acest fel și al cărui sfat l-am cerut, mi-a spus însă că testamentul era al cardinalului însuși, redactat anume din ordinul lui, sub ochii și pe baza ideilor sale, de către domnul de Bourzeis și de un altul

pe care mi l-a spus. Nu mi-a trebuit mai mult şi am pus la loc pasajele pe care le scosesem.

Astăzi, în noiembrie 1749, apare o broşură a domnului de Voltaire în care lămureşte de ce crede că ceea ce numim *testamentul* cardinalului de Richelieu nu este scris de cardinal.

Argumentele sale mi s-au părut slabe. Nu m-au putut convinge. În ceea ce priveşte stilul, nu-i decît spre cinstea cardinalului. Un stil plin de înflăcărare, de dinamism. Frazele sînt năvalnice, pline de talent nativ şi foarte limpezi. În sfîrşit, se vădeşte stilul unui om care a tot vrut să scrie, dar n-a scris niciodată. Pe scurt, mai degrabă ni se arată omul decît scriitorul. Sînt încredinţat că cei care au redactat testamentul mai mult l-au pus în rînduială decît şi-au pus într-însul ideile.

Ludovic al XIV-lea

Ludovic nu făcea altceva decît să stîrnească împotrivă-i pizma Europei. Părea să fi plănuit mai mult s-o ingrijoreze decît s-o cucerească. Geniul unui mare om politic stă în a-şi întări puterea mai înainte de a o lăsa să se facă simţită. Geniul lui Ludovic consta în a-şi lăsa puterea să se facă simţită înainte de a o fi întemeiat.

Ai fi zis că nu are putere decît pentru a scoate ochii cu ea. Era lăudăros în toate, pînă şi în politica pe care o ducea. Dacă vă daţi osteneala să citiţi scrisorile contelui d'Estrades către cardinalul Mazarin şi-apoi cele către rege, veţi vedea că, pe cît de mult ajunsese regele un fanfaron, pe atît de puţin ajunsese cardinalul.

Ambiţia îi era atît de prostească încît se ruina pentru a cuceri fortăreţe pe care ştia că va fi silit să le piardă. Rivnea la un anume eroism, despre care cărţile de istorie nu ne-au dat încă exemple.

Regele își înstrăinase inima supușilor datorită neîndurătoarelor biruri puse în circa lor. Biruri trebuitoare unui război zadarnic. Așa e firea lucrurilor, ca mai totdeauna cei ce încep să se războiască pentru a dobîndi faimă, să ajungă pînă la urmă să lupte pentru a scăpa statul de pieire.

Războiul adeseori purtat fără noimă i-a făcut pe oameni să creadă că toate celelalte duse mai apoi erau tot atît de puțin legitime și, atunci cînd lupta se da spre a scăpa statul de la pieire, lumea tot mai zicea că se războiesc numai de dragul ambițiilor regești.

Era împins de o nețărmurită dorință de a-și mări puterea asupra supușilor ; dar nu știu dacă se cuvine să-l osîndesc prea tare pentru un simțămînt care este al mai tuturor oamenilor.

Din însușirile unui rege le avea mai mult pe cele mijlocii decît pe cele mari. O figură nobilă, o înfățișare solemnă, gata să asculte pe cei ce voiau să-și spună păsul. Politicos, statornic în prietenii, neplăcîndu-i să-și schimbe nici miniștrii, nici metodele de cîrmuire. Supus legilor și statutelor cîtă vreme nu se ciocneau cu interesele lui, plăcîndu-i să apere drepturile supușilor față de alți supuși. Blînd cu servitorii și foarte potrivit pentru a îngriji de fațada regalității, dar născut cu o fire neieșită din comun. Adeseori a încurcat mărirea adevărată cu cea falsă. N-a știut nici să pornească, nici să sfîrșească războaiele. Într-un veac și într-o parte a lumii unde eroismul nu mai e cu putință, a avut slăbiciunea să-l caute. Împins la acțiunile sale de interesul miniștrilor lui, n-a știut nici să aștepte pretextele, nici să sară asupra lor. Providența i-a dat miniștri și generali ; discernămîntul lui nu i-a dat niciodată. Duhovnicii lui întotdeauna i-au îm-

păcat evlavia cu situația în care se afla în clipa respectivă. Îl convingeau, cînd semna tratate prin care ceda totul, că evlavia înseamnă moderație. Cînd se războia, nu-i vorbeau decît de David. Cînd a încheiat pacea, nu i-au mai pomenit de Solomon. Pioșenia asta a sfîrșit prin a-i răpi și puțina minte pe care o avea din fire. Consiliul lui pentru Treburile Conștiinței, din cît era de aspru, l-a făcut odios și ridicol. Patruzeci de ani l-a dus de nas în văzul întregii Europe. Consiliul, prins asupra faptului, regele nu încetă să se lase mai departe înșelat. Toată lumea se minuna de îndrăzneala Consiliului pentru Treburile Conștiinței și de slăbiciunea celorlalți. De-o parte, numai foc și pară, de alta numai moliciune și buimăceală. Ministeriatul nătîng al lui Chamillard l-a dat gata de-a binelea. Tare ușor de înșelat, pentru că se destăinuia puțin Arhiepiscopul de Cambrai era cît pe-aci să-i devină prim-ministru datorită cucerniciei sale. Către sfîrșitul vieții, greu i se descrețea fruntea. Nu era în stare nici să caute, nici să găsească în sine mîngîieri. De citit nu citea, pasiuni nu avea. Evlavia îl întrista, stînd alături de o nevastă bătrînă, căzută pradă amărăciunilor unui rege bătrîn. Avea o însușire care, la cei credincioși, întrece însăși credința, anume de a se lăsa înșelat de aceștia. În diferitele alegeri pe care le făcea, mai întîi își întreba inima și apoi mintea.

Doamna de Maintenon

Trecerea vremii i-a răpit frumusețea, dar niciodată un anume farmec. Marea cucerire a făcut-o doar cu mintea ei pătrunzătoare și nu cu frumusețea. Și-a slujit neamul cu măsură. Bogățiile n-au ispitit-o de loc. După ce s-a înrudnicit de inima regelui n-a mai cerut nimic și într-o viață ștearsă, s-a bucurat de cel mai mare dintre toate noroacele.

Cînd regele ajunse greu de mulțumit, ca, gata oricînd să devină victima toanelor lui, nu numai că păru a le îndura ci se și străduí să i le îndulcească. E adevărat că regele era mai mare la suflet decît ea, iată de ce i-l micșora mereu pe al suveranului.

Regența

Ducele d'Orléans avea toate însușirile unui adevărat gentilom.

*

Cardinalul Dubois era un adevărat belfer.

Regentul era atît de sătul de el încît l-ar fi gonit de-ar mai fi trăit încă două luni. Dar de ce l-o fi numit ? E o întrebare pe care trebuie s-o punem, deoarece e fără răspuns. Era cel mai sfios om din lume. Ambasadorii Angliei se distrau, turnîndu-i la știri false care-i stricau somnul și a doua zi îi spuneau că știrea e falsă. Ducele d'Orléans îi spunea uneori : „Părinte, nu-mi vorbești nimic despre țară ?" Mergea să dicteze o scrisoare secretarului său și o ducea ducelui d'Orléans. La moartea lui s-a găsit corespondență veche de trei săptămîni nedeschisă, scrisori de-ale marelui vizir care zăceau de un an. Avea grijă să-i vie poșta de-a dreptul și numai lui. Se folosea de oameni de mîna a doua, care nu știau s-o scoată la capăt. Cînd ducele d'Orléans venea cu o propunere, își punea oamenii să înșire în scris tot felul de greutăți pe care apoi le înlătura, astfel încît ducele d'Orléans era fermecat de deșteptăciunea lui.

ÎNSEMNĂRI CU PRIVIRE LA ISTORIA FRANȚEI

Dagobert. Faptele îi sînt cîntărite : de-o parte păcatele, care atîrnă greu ; în celălalt taler un călugăr pune mînăstirea Sfîntului Dionisie, călugări ro-

tofei şi care atîrnă greu. Multe păcate ar mai fi trebuit pentru a se împotrivi uneia ca asta.

*

Fecioara din Orléans. Englezii o luară drept vrăjitoare. Francezii, drept proroc şi trimeasa lui Dumnezeu. Nu era nici una, nici alta. Vedeţi acelaşi *jurnal*, în care se tinde a se crede că totul n-a fost decît înşelăciune, şi consideraţi argumentele istorice înfăţişate. Într-un fapt ca acesta, dacă istoria e gata să creadă o explicaţie de acest fel, ea trebuie împărtăşită, deoarece raţiunea şi filozofia ne învaţă să nu ne încredem în ceea ce amîndurora le este contrariu. Prejudecata vrăjitorilor s-a dus, iar aceea a inspiraţilor nu mai dăinuie.

Dacă povestea Fecioarei este o plăsmuire, ce să mai spunem de toate minunile pe care şi le arogă monarhiile, ca şi cum Dumnezeu ar cîrmui un regat cu o pronie deosebită de aceea prin care îi dirigueşte pe vecinii lor.

*

Ludovic al XIV-lea, nici paşnic, nici războinic. Respecta formele dreptăţii, politicii şi credinţei şi avea purtări de mare rege. Blînd cu servitorii, mărinimos faţă de curteni, lacom în relaţiile cu norodul, îngrijorat faţă cu duşmanii. Despotic în familie, rege la curte, aspru în sfaturile ţării, copil în Consiliul Conştiinţei. Victima a tot ceea ce-i amăgeşte pe regi : miniştrii, femeile, habotnicii. Mereu cîrmuitor şi mereu condus ; alegînd mereu anapoda, îmbiindu-i pe nătărăi, îndurînd cu greu pe oamenii înzestraţi, temîndu-se de inteligenţă. Serios în dragoste şi în ultima lui legătură, slab de mai mare mila. În biruinţele lui nici o ascuţime a minţii. În nenorociri, nici o statornicie. În ceasul

morții, nici pic de curaj. Iubea fala și religia. Toată viața a fost împiedicat să aibă parte de una și de alta. N-ar fi avut poate nici unul din toate aceste cusururi, dacă ar fi avut o creștere mai îngrijită sau dacă ar fi fost puțin mai deștept.

*

Trăinicia Marei Alianțe contra Franței este un lucru aproape nemaipomenit în istorie și totuși, n-a avut cu adevărat drept urmare ceea ce părea a fi îndrituită să nădăjduiască după atîtea izbînzi : anume, înjosirea Franței.

*

Ducele d'Orléans nu se temea decît de ridicol. Era vremea vorbelor de duh. Se lua după cîte una. Cu o vorbă de duh, făceai ce voiai cu el.

*

Se spunea că domnul Law avusese mulți dușmani în Franța. Da, și dușmani pe care nu-i văzuse niciodată. Cu ăștia nu te poți împăca.

*

Nu cred, cum gîndea Ludovic al XIV-lea, că Franța este Europa, ci prima putere din Europa.

*

Doamna de... zicea despre cardinalul de Fleury că-i cunoștea pe oameni îndeajuns pentru a-i înșela, dar nu destul pentru ca să-i aleagă.

*

Am văzut, în războiul din 1741, cum francezii, proști luptători în primii trei ani, deveniră minunați într-al patrulea. E o meserie pe care o învață și o uită. Parisul și orașele mai mici îi fac să uite. Dar, după ce s-au văzut în tabere, învață.

Cumplită mai e şi povestea vieţii lui Henric al VIII-lea. Nici măcar un singur om de treabă în toată domnia lui! Poate că trebuie să facem o excepţie pentru Cronmer şi, fără doar şi poate, pentru More. De aici se vede că tiranii care vor să se folosească de legi sînt tot atît de tirani ca şi cei care le calcă în picioare. Acest rege silea parlamentul să facă lucruri pe care n-ar fi cutezat să le facă el însuşi. Ce legi a pus să se întocmească, unele care obligau pe fata pe care ar lua-o de nevastă un rege, să mărturisească dacă nu e fecioară, sub ameninţarea de a fi pedepsită pentru înaltă trădare. *Idem*, pe mamele şi taţii care ar fi avut cunoştinţă de aceasta, să facă declaraţie în acelaşi sens, spre a nu fi pedepsiţi pentru *misprision* [1] şi înaltă trădare. Nimeni n-ar fi îndrăznit să-i vestească apropiata-i moarte, de teamă să nu fie pedepsit în temeiul legii împotriva celor ce ar fi prezis moartea regelui, faptă care devenise înaltă trădare.

*

Nu mă miră ca Henric al VIII-lea să fi avut o putere tiranică. Era momentul cînd puterea nobilimii tocmai fusese desfiinţată şi în care aceea a poporului abia începea să se ridice. În acest interval, regele ajunse tiran.

*

Dacă n-ar fi rege în Anglia, englezii ar fi mai puţin liberi. Dovadă Olanda, unde popoarele sînt mult mai înrobite de cînd nu mai au un *stathouder*. Toţi magistraţii fiecărui oraş sînt tot atîţia mici tirani.

---

[1] Omisiune de denunţ (engl.).

CARACTERELE NAȚIUNILOR

Numesc *geniul unei națiuni* moravurile și felul inteligenței diferitelor popoare diriguite de influența unei aceleași curți domnești și unei aceleași capitale.

•

Anticii trebuie să fi fost mai strins legați de patria lor decît noi. Piereau totdeauna o dată cu patria lor. Era cetatea lor cucerită ? Erau luați cu toții robi sau erau uciși. Cît despre noi, ne schimbăm doar suveranul.

•

Se petrec în lume, din cînd în cînd, revărsări de popoare, care-și impun pretutindeni moravurile și obiceiurile. Revărsarea mahomedanilor a adus cu sine despotismul ; aceea a oamenilor de la miază-noapte, ocirmuirea nobililor. A fost nevoie de nouă sute de ani ca să fie desființată această ocirmuire și să se statornicească, în fiecare stat, puterea unuia singur. Lucrurile vor rămîne așa, pe cît se pare, vom ajunge, din veac în veac, la ultimul grad de supunere, pînă ce vreo întîmplare va schimba mințile și-i va face pe oameni deopotrivă de neastîm-

părați pe cît erau odinioară. Iată cum se iscă mereu flux și reflux de putere și libertate.

DESPRE GRECI

Ceea ce i-a făcut pe greci să păşească în lume a fost criza care a izbucnit pe teritoriul Greciei, condusă de o sută de tirani mărunți. Toate aceste monarhii se preschimbară în republici. În aceste vremuri noi, dorința arzătoare de libertate le dădu o dragoste de patrie, un curaj eroic, o ură împotriva regilor care i-a împins să facă lucrurile cele mai mari. Puterea și faima lor atraseră la ei pe străini și, prin urmare, meșteșugurile. Stăpînirea mării le aduse negoțul.

*

Dovadă a ineditului pe care l-au adus grecii sînt aforismele care i-au făcut vestiți pe cei care le-au rostit și care ne par atît de obișnuite încît nu le-am lua în seamă astăzi dacă le-am auzi din gura unui meșter.

*

Grecii erau foarte pricepuți în a se grozăvi. Nu s-au petrecut cine știe ce minuni în războiul împotriva lui Xerxes. Regele acesta a pus să se construiască un pod de vase pe Helespont. Lucru nu prea greu. Își trece oastea pe el. Lacedemonienii pun mîna pe trecătoarea Termopilelor unde superioritatea numerică nu se putea vădi decît cu timpul. Lacedemonienii sînt exterminați, rămășițele trupelor grecești sînt bătute și se retrag. Xerxes trece, cucerește aproape întreaga Grecie. Toate foloasele cu care se alesese se risipesc după lupta pe care o pierde pe mare, unde inegalitatea era nesemnată. Nemaifiind stăpîn al mării, risca să

moară de foame. Se retrage cu cea mai mare parte a oștilor și-l lasă pe Mardonius să-i păzească cuceririle. Se dă bătălia. E aprigă. Perșii sînt învinși și alungați din Grecia.

Iată, lăsînd la o parte tiradele, ce reiese din istoriile grecești și asemuiește acest război cu o mie altele. Nu se poate deduce altă încheiere decît că, o putere navală nu e înfrîntă decît tot de o putere navală superioară și că este o mare îndrăzneală s-o pui în fața unei armate de uscat, dacă nu ești stăpîn absolut al mării.

*

În vremea lui Alexandru, așa stăteau lucrurile : tot ceea ce nu era grecesc mai că nu era luat în seamă iar împărăția lui era tot universul.

Nimic nu mi se pare mai tulburător decît zăpăceala și consternarea universului după moartea lui. Toți se privesc în adîncă tăcere unii pe alții. Iuțeala cuceririlor lui depășise toate legile. Lumea putea fi supusă de cuceritori. Admirația lumii o făcea să le rămînă credincioasă. Se văzuse cucerirea lumii, dar nu încă moștenirea ei. Toți căpitanii lui Alexandru se dovedeau egal de incapabili să asculte și să poruncească. Alexandru moare și poate că e singurul rege care n-a putut fi înlocuit. A lipsit și omul și regele. Moștenirea legitimă a fost înlăturată și nici nu s-a ajuns măcar la o înțelegere cu privire la un uzurpator.

Toată această uriașă mașinărie, rămasă fără de inteligență, se dezmembră. Toți căpitanii lui își împărțiră autoritatea pe care el o avusese. Nimeni nu îndrăzni, din respect, să-i urmeze la titlu. Numele de *rege* păru îngropat o dată cu el. Nu așa cum s-a întîmplat uneori, din ură, ci din respectul purtat celui ce-l deținuse.

Popoarele înrobite uită de lanțurile pe care le poartă și-l plîng. Ai fi zis că-și închipuiau că robia lor începe abia în acea zi, după ce-l pierduseră pe stăpînul căruia nu era rușinos să-i dea ascultare.

DESPRE ROMANI

Există exemple uimitoare ale vanității romane. Nimic nu poate fi mai caraghios decît Trebonius care-i scrie lui Cicero că, dacă va descrie ceva din uciderea lui Cezar, nădăjduiește că nu va fi pus în locul cel mai din urmă. Nimic nu-i mai ridicol decît Cicero însuși care se roagă să fie trecut în istoria romană și chiar despre el să se mintă.

Această vanitate era complet deosebită de deșertăciunea ce stăpînește unele popoare din zilele noastre. Avem în vedere doar clipa de față ; cealaltă era permanent legată de ideea de posteritate. O haină frumos croită pentru o anume zi ajunge pentru acea zi. E nevoie de un nume cioplit în piatră pentru a măguli posteritatea. Acestea izvorăsc din educația veacului aceluia și a veacului nostru, găsindu-se în legătură cu instituțiile celor două popoare.

*

Avîntul acela războinic pe care clima îl da odinioară poporului Romei este, din cauze morale, mărginit la predilecția arătată astăzi pentru luptele sîngeroase pe scenele de teatru. Clima, care îi dădea altădată atîta neastîmpăr poporului atenian, nu mai e bună de cît să ne înfățișeze sclavi, poate ceva mai puțin nerozi. Natura acționează încă, dar o sfîrșesc deprinderile.

*

Era îngăduit oricui la Roma să învinuiască pe cei bănuiți că vor să uzurpe libertatea republicii. Dar cum, toate aceste acuzații nu dădeau naștere decît la dezbateri, ele măreau doar dezbinarea, îndirjeau neamurile de vază unul împotriva altuia. Remediile contra clicilor născînde de răzvrătiți erau cu efect prelungit, deoarece nu se recurgea decît la discursuri dojenitoare. La Veneția, dimpotrivă, Consiliul celor zece înăbușă în fașă nu numai clicile de răzvrătiți, ci și neliniștile.

•

Nu-i de mirare că Pompei și Cezar se zavistuiau unul pe altul. Fiecare din acești, cei mai de seamă oameni ai lumii nu recunoștea ca mai mare decît pe celălalt. Noi însă de ce am fi geloși pe cineva? Ce ne pasă că e sau nu e mai mare peste noi, de vreme ce atîția alții sînt și mai mari.

•

Ne putem da seama de cît de încîntător trebuie să fi fost la Roma din *Scrisorile* lui Cicero din exil, din *Tristele* și *Scrisorile* lui Ovidiu de pe țărmul Pontului Euxin.

DESPRE FRANCEZI

Francezii muncesc ca să strîngă și să cheltuiască totul dintr-o dată. „Pare-se, ziceam, că una din mîini le e zgîrcită, iar cealaltă risipitoare." Sînt deopotrivă milanezi și florentini totdeodată.

*

Francezii sînt încrezuți. Spaniolii de asemeni. Spaniolii, pentru că se cred oameni mari, francezii, pentru că se socotesc vrednici de a fi iubiți. Francezii știu că nu știu ceea ce nu știu. Spaniolii știu

că știu ceea ce nu știu. Francezii disprețuiesc ceea ce nu știu. Spaniolii își închipuie că știu ceea ce nu știu.

*

In Franța, nimic nu te cruță de dispreț; decorațiile, dregătoriile, neamul. Abia dacă regii sînt scutiți de calități personale.

*

Nu există țară unde să se nutrească mai multă ambiție decît în Franța. Nu există țară unde ar trebui să se nutrească mai puțină ambiție. Cele mai mari dregătorii nu suscită nici o considerație.

DESPRE PARIS

Capitala este aceea care determină cu osebire moravurile popoarelor. Parisul este cel ce le determină pe ale francezilor.

*

La Paris ești zăpăcit de lume. Afli doar purtările. N-ai timp să cunoști viciile și virtuțile.

*

Nimic nu mă izbește atîta la Paris cît îmbietoarea sărăcie a marilor boieri și plictisitoarea bogăție a oamenilor de afaceri.

*

Iubesc Parisul. În el însă oamenii nu au timp să cugete. Ei se rup de propriile lor suflete.

*

Bine e să trăiești în Franța. Mîncărurile sînt mai bune decît în țările reci, iar pofta de mîncare e mai mare decît în țările calde.

*

La Paris îți petreci viața cu gusturile pe care le ai. În țările străine trebuie să ai pasiuni, spunea domnul Lomillini.

*

Spuneam unora care ziceau că numai la Paris se găsesc oameni gentili. „Ce înțelegeți prin *oameni gentili*? Avem sute și mii de treburi de făcut înainte de a ne gîndi să fim gentili."

DESPRE ENGLEZI

Una din dovezile că națiunea engleză nu e zdravănă la minte este că englezii nu fac niciodată ca lumea decît lucrurile mari, nu pe cele mărunte. Or, numai cei ce fac cum se cuvine și pe cele mari și pe cele mărunte, sînt întregi la minte.

*

Nici un popor n-are mai multă nevoie de religie decît englezii. Cei cărora nu le e frică să se spînzure trebuie să le fie frică de osînda veșnică.

*

Romanii nu se omorau decît pentru a scăpa de un rău mai mare. Englezii însă se omoară fără nici o altă pricină decît că au vreun necaz.

Romanii puteau să se omoare mai ușor decît englezii din cauza unei religii care aproape că nu cerea să dai socoteală de nimic.

*

Englezii se omoară la cea mai mică supărare, pentru că sînt obișnuiți cu fericirea. Oamenii nefericiți nu-și iau viața, pentru că sînt obișnuiți cu nenorocirile.

*

Mă întrebați de ce englezii, care au multă imaginație, inventă puțin, iar germanii care au puțină imaginație, inventează mult.

Sînt lucruri inventate din intîmplare. În privința asta nu se poate pune întrebarea de ce un popor inventă mai mult decît altul. De aceea, nu poate fi pusă în seama germanilor invenția prafului de pușcă sau alta de acest soi.

De altfel imaginația duce la inventarea teoriilor. Aici, englezii au venit cu mai mari contribuții decît oricare alt popor. Cele mai multe descoperiri în fizică nu sînt decît efectul unei munci îndelungate și stăruitoare. De asta sînt mai mult în stare germanii decît celelalte popoare.

*

Englezii sînt prinși de treburi. N-au timp să fie politicoși.

*

Vorbiți în Anglia despre guvernămînt, veți face aceeași plăcere ca și cum ați vorbi de război, invalizilor.

*

Englezii vorbesc puțin și totuși doresc să fie ascultați. La ei, simplitatea, modestia, discreția nu sînt niciodată ridicole. De calități personale fac mai mult caz de orice alt popor din lume. Au și ei toanele lor. Dar cum vin, așa și trec. Dacă le trimiteți oameni de rînd, ei cred că vreți să-i înșelați. Sînt sinceri și deschiși, ba și indiscreți. Dar nu suferă să fie înșelați. Le displace tot ceea ce poate fi privit drept *ifose*. Le place să vadă sim-

plitatea și buna-cuviință ; le place mai mult să gîndească decît să stea la taifas. Sînt oameni de treabă, de felul lor, dacă nu i-a stricat nevoia și Curtea. Viteji, deși nu cinstesc vitejia. Deopotrivă sînt în stare să dispreţuiască banii și să-i și îndrăgească. Neștiind cum să se distreze, le place să fie distraţi. Cînd străinii nu au cusururile de care-i bănuiesc, sînt în stare să-i iubească la nebunie. Le plac talentele și nu le pizmuiesc. Toate acestea sînt înfășurate într-o ciudăţenie care arată a fi veșmîntul ce le acoperă toate virtuţile.

•

Un gentilom englez este dimineaţa un bărbat îmbrăcat ca valetul lui ; un gentilom francez este un om care are un valet îmbrăcat aidoma cu el.

POPOARE MODERNE

Norocul papilor a fost că regatul Italiei era legat de imperiu și că împăraţii s-au dus să locuiască în regatul Germaniei. Astfel, împăraţii fiind germani, papii au avut prilejul să ia apărarea Italiei împotriva cotropitorilor germani.

•

Cînd văd Roma, mă cuprinde totdeauna mirarea că preoţii creștini au izbutit să făurească cel mai încîntător oraș din lume și că au realizat ceea ce religia lui Mohamet n-a putut face la Constantinopol și în nici un alt oraș. Deși, acesta din urmă are temei plăcerile, iar cealaltă, împotrivirea la plăcerea simţurilor.

Preoţii din Roma au izbutit să facă pînă și evlavia încîntătoare, datorită neîncetatei muzici din

biserici, care este desăvîrșită. Au întemeiat cele mai bune opere și trag folos de pe urma lor. Cît privește dragostea pentru un sex sau altul, domnește o libertate pe care autoritățile nu o îngăduie altundeva.

Iar cîrmuirea e cum nu poate fi mai blîndă.

•

Am dat la Viena de miniștrii tare îndatoritori. Le-am spus: „Sînteți miniștri dimineața și oameni seara".

•

Franța nu mai e în mijlocul Europei, ci Germania.

•

Regele Prusiei a cerut să i se spună de ce nu iubește femeile.

— O să vă supărați dacă v-o spun.

— Nu, zise el.

— Sire, pricina este că nu iubiți oamenii!

E un răspuns frumos pentru că e în contradicție cu acel la care ne așteptam.

•

Elveția este de neînfrînt, deoarece nu există elvețian care să nu fie înarmat și să nu știe mînui armele. Nu există stat căruia politica să-i îngăduie să-și înarmeze toți cetățenii. Și-ar putea rechema trupele din afara hotarelor. S-ar găsi hrană puțină în țară. Țara n-ar fi priincioasă prin ea însăși.

Carol al XII-lea, regele Suedici, ar putea fi asemuit cu acel ciclop din legendă care avea o mare putere, dar era orb.

Acelaşi rege, după ce vreme îndelungată abuzase de izbînzile lui, s-a dovedit mai puţin om în nenorociri. Adică în acea stare în care ar trebui să fii mai mult decît om.

Acelaşi, mereu peste fire, şi niciodată firesc; uriaş, dar nu mare.

*

Ziceam că ţarul nu era mare; era enorm.

*

Popoarele de pe continentul Americii, aflate între ţinutul spaniol şi cel englez ne îngăduie să ne închipuim cum arătau primii oameni, mai înainte de întemeierea marilor obşti şi de lucrarea pămîntului.

Popoarele de vînători sînt de obicei antropofage. Adeseori sînt în primejdie de a flămînzi. De altfel, deoarece nu se hrănesc decît cu carne, nu le e mai silă de un om pe care l-au prins decît de o fiară pe care au ucis-o.

*

În America, popoarele supuse despoţilor, ca acelea din Mexic şi din Peru, au fost găsite spre miază-zi, iar naţiunile libere spre nord.

DESPRE ȘTIINȚE

Cinstesc la fel de mult pe cel care s-a dedat unei științe ca și pe cel care s-a dedat alteia, dacă amîndoi au pus deopotrivă, în munca lor, inteligență și bun simț. Toate științele sînt bune și se ajută între ele. După cît știu numai profesorul de dans și profesorul de scrimă ai lui Molière își disputau noblețea și întîietatea meșteșugului lor.

Spun toate astea împotriva geometrilor. Ceea ce mă supără la geometrie și-mi ascunde măreția ei este că ne aflăm în fața unor chestiuni de familie și că geometrii își urmează din tată în fiu. De cîți Bernouilli avut-am parte ?

*

Natura a dat cvadratura geometrilor nepricepuți pentru a le îndulci viața.

*

Observările fac istoria fizicii, iar sistemele îi sînt fabula.

MEDICINA ȘI MEDICII

Prînzul ucide jumătate din Paris, crima cealaltă jumătate.

*

Mesele de seară sînt nevinovate ; cele de peste noapte, totdeauna criminale.

•

Nu există iuţeală mai prielnică sănătăţii decît cea a calului. Iată de ce cel care a născocit arcurile rădvanelor a făcut mult rău publicului. Fiecare pas al calului pricinuieşte o zvîcnitură a diafragmei şi într-o leghe se cuprind vreo patru mii de zvîcnituri mai mult decît am fi avut altminteri.

•

Chirac fu întrebat dacă legăturile cu femeile sînt nesănătoase. Răspunse : „Nu, numai să nu umblaţi cu doctorii vătămătoare ; dar vă previn că schimbarea este o doctorie vătămătoare".

Avea dreptate şi dovada cea mai bună o dau seraiurile din Orient.

•

Cineva a spus că medicina se schimbă o dată cu bucătăria.

Unii au făcut observaţia că, în unele ţări, bolile au venit o dată cu medicii. Mai de grabă au venit medicii o dată cu bolile. Pe măsură ce ne-am îndepărtat de moravurile simple şi curate, au venit şi bolile.

•

A fost nevoie ca Molière să-l fi pus pe domnul Diafoirus să vorbească, pentru ca medicii să ajungă a crede în circulaţia sîngelui. Ridicul pus în lu-

mină, într-un mod potrivit, are o mare putere de sugestie.

•

Șarlatanii reușesc. Iată cum! Sînt leacuri excelente pe care medicii le-au dat la o parte, ca fiind prea tari. Ei trebuie să-și păstreze reputația. Deci sînt siliți să se folosească de doctorii obișnuite și al căror efect, dacă lucrurile ies prost, să nu fie grabnic. Or, un leac care nu ucide iute, nici nu vindecă repede. Șarlatanii pun mina pe toate aceste medicamente. Sînt unele preparate cu antimoniu, și uneori tămăduiesc ca prin farmec. Ei nu sînt nevoiți să-și păstreze reputația, ci să și-o dobîndească. Ori, în acest mod se cîștigă ușor o reputație, dar nu se păstrează. Iată de ce toate leacurile șarlatanilor, pînă la urmă, nu mai sînt luate în seamă. Poporul iubește pe șarlatani, pentru că iubește miraculosul, iar vindecările grabnice au și ele ceva miraculos. Dacă bolnavul a fost îngrijit și de medici și de vraci, poporul nu-l ține de rău pe vraci, care îi e drag. Și de moartea bolnavului îl învinovățește pe medic. Se întîmplă uneori ca un leac să vindece de-o boală și să dea alta. Medicina îl interzice iar șarlatania se repede asupră-i. Astfel lecuiește guta, stricînd sîngele. În sfîrșit, lumea crede că atunci cînd un medic tămăduiește o boală îndelungată, natura este aceea care a adus însănătoșirea. Cînd însă e vorba de un vraci, crede că măiestria lui a adus-o.

•

Un pastor care se află acum la Berlin nu fusese niciodată poet. Într-o zi se îmbolnăvește de fierbințeală. De atunci nu mai vorbește decît în versuri. Sănătatea i-ar fi ascuns talentul.

Da-ţi-i oricare subiect v-ar veni în gînd, îl va dicta tot atît de repede pe cît va putea fi citit. I s-a tipărit un volum de lucrări improvizate.

De bună seamă că s-a născut poet fără să o ştie, iar această fierbinţeală, trezindu-i îndrăzneala, i-a descoperit talentul, iar omul l-a pus în valoare, fiindcă ne place să facem lucruri extraordinare. Pastorul a pus în seama fierbinţelii ceea ce avea din fire. Lucrul în sine nu-i nemaipomenit. O dovedesc improvizatorii din Italia.

*

Nu de medici ducem lipsă, ci de medicină.

*

Nu vrem niciodată să stăm şi să socotim. Eu unul însă, vreau. Vreau să apreciez vechea şi noua medicină.

Am de gînd să iau regii şi persoanele particulare cele mai vestite din principalele ţări, veac după veac, şi să văd : sub exerciţiul cărei medicini au trăit mai îndelung ? Ce ispravă au făcut noile descoperiri, noile remedii specifice ? Ce-au adus bolile vechi, bolile noi ? Sigur este că, pe vremuri, mureau mai toţi de o boală necunoscută, de un buboi, spunea poporul, şi istoricii, după ei ; fiindcă poporul o ţine morţiş că regii mor întotdeauna în împrejurări extraordinare. Dar, regilor plăcîndu-le să trăiască deopotrivă în toate vremurile, ne vine a crede că ei s-au apărat totdeauna de otravă cu aceeaşi grijă. După mine, trebuie scoşi din socoteală toţi suveranii care au murit de moarte năpraznică. Trebuie totuşi să menţionăm şi asta.

Calculul trebuie făcut pe fiecare ţară. Începînd cu Franţa şi cred că ar trebui luate pe rînd toate

tele, deoarece aci nu incape alegere. Astfel a lua ci toți regii, toți cancelarii, toți primii-președinți, ți arhiepiscopii Parisului și ale altor eparhii; ate reginele, care se află în mai mică primejdie decît regii; toți ducii și toate ducesele de Lorena; ți ducii și toate ducesele de Savoia; listele alr suverani sau seniori care-și urmează unii alra; și a trage concluziile.

•

Medicii spun că de fiecare bărbat bolnav sînt nuă femei bolnave. Se pare că la țară raportul ar egal. De unde se poate ajunge ușor la încheiea firească: jumătate din bolile femeilor sînt închipuite.

Nu vorbesc de nașteri, care sînt boli voluntare.

DESCOPERIRI ȘI INVENȚII

Ceea ce ne face atît de părtinitori cu modernii noștri este că descoperirile noi ni se par mai surprinzătoare decît cele vechi. Acestea nu ne mai impresionează. De la ele pornim mereu. Ne-am deprins cu ele și ni se pare că oricine ar fi putut să le descopere. Dar adunați-le pe cele vechi și pe cele noi și veți vedea.

•

Cînd vedem ce caz se făcea în antichitate de un filozof vestit sau de un savant și cum veneau din toate părțile să-l asculte, s-ar zice că nu mai purtăm științelor aceeași dragoste. Pe atunci bibliotecile și cărțile fiind rare, era mai cinstită știința celora care erau cărți vii. El cunoaște istoria. Astăzi am cartea de istorie. Descoperirea tiparului a

schimbat situația. Altădată erau prețuiți oamenii acum, cărțile.

*

Am descoperit o nouă lume în mare și o nouă lume în mic, prin telescoape și microscoape.

*

Folosul academiilor este că, datorită lor, cu noștințele sînt mai răspîndite. Cel ce-a făcut vreo descoperire sau a aflat vreun secret, este pornit să-l dea în vileag, fie pentru a fi consemnat în arhive, fie pentru a culege laude sau chiar a-și mări averea. Înainte vreme, savanții erau mai ascunși.

*

N-ar fi poate cu neputință să ne pierdem într-o bună zi busola.

MATERIALELE PREGĂTITOARE PENTRU OPERELE SALE ŞI ÎNSEMNĂRI FĂCUTE DUPĂ PUBLICAREA LOR

SCRISORILE PERSANE

Apologia Scrisorilor persane. Nu pot fi imputate *Scrisorilor persane* lucrurile despre care s-a susţinut că ar jigni religia.

Acestea nu se leagă niciodată de ideea examinării critice, ci ideea de ciudăţenie, niciodată spuse cu gîndul de a critica, ci cu gîndul de a scoate în vileag surprinzătorul.

Doar vorbea un persan şi nu se putea să nu fie izbit de tot ceea ce vedea şi auzea.

În acest caz, cînd vorbeşte de religie, nu se cade să pară mai ştiutor decît de celelalte lucruri, cum ar fi obiceiurile şi deprinderile naţiunii, pe care el nu le consideră bune sau rele, ci uimitoare.

După cum găseşte că obiceiurile noastre sînt stranii, află uneori ciudăţenii în unele părţi ale dogmelor noastre, pentru că le ignoră şi le lămureşte greşit. Asta fiindcă nu cunoaşte nimic despre ceea ce le leagă şi de lanţul de care ţin.

E adevărat că presupune şi oarecare îndrăzneală să atingi aceste subiecte deoarece nu sîntem atît de siguri de ce pot gîndi alţii, pe cît sîntem de ce gîndim noi înşine.

Cel mai de seamă merit al *Scrisorilor persane* este că într-însele dai, pe neașteptate, de un fel de roman. Îi vezi începutul, desfășurarea, sfîrșitul. Feluritele personaje sînt așezate într-o înlănțuire ce le leagă. Pe măsură ce șederea lor în Europa se prelungește, moravurile acestei părți de lume capătă în mintea lor o înfățișare mai puțin năzdrăvană și mai puțin ciudată și sînt izbiți de această ciudățenie și de această năzdrăvănie mai mult sau mai puțin potrivit firii lor. Pe de altă parte, neorînduiala crește în seraiul din Asia, pe măsură ce se prelungește lipsa lui Usbec, adică pe măsură ce furia crește și dragostea descrește.

Altminteri, acest fel de romane sînt izbutite de obicei pentru că însuți îți dai seama de starea ta actuală. Asta împărtășește simțămintele mai mult decît toate povestirile ce s-ar putea ticlui, și este una din cauzele succesului *Pamelei* și *Scrisorilor peruviene* (lucrări fermecătoare, apărute în acest răstimp).

În sfîrșit, în romanele obișnuite, digresiunile nu pot fi îngăduite decît atunci cînd alcătuiesc ele însăle un nou roman. Cugetările nu au ce căuta acolo fiindcă nici unul din personaje n-a fost alcătuit ca să cugete. Asta ar răvăși rînduiala și menirea operei. Sub forma scrisorii însă, unde actorii nu sînt aleși, ci impuși și unde toate subiectele tratate nu atîrnă de vreun scop sau de vreun plan dinainte stabilit, autorul și-a asigurat privilegiul de a putea alătura unui roman filozofie, politică și morală și de a împreuna totul cu o verigă ascunsă și într-un anume fel, necunoscută.

Scrisorile persane s-au vîndut, la început, într-atît de repede, încît editorii din Olanda au făcut

[ce] ce le-a stat în putință ca să capete continuarea. [U]mblau și trăgeau de mînecă pe toți cei ce le ieșeau [în] cale : „Domnule, ziceau, scrieți-mi niște *Scrisori persane*." Întregul lor farmec rezidă doar în contrastul dintre lucrurile reale și modul în care sînt [v]ăzute.

DESPRE SPIRITUL LEGILOR

Se cuvine să citești mult și se cuvine să folosești [foa]rte puțin ceea ce ai citit.

*

Aș tulbura mai mult mintea cititorilor mei de [le]-aș făli cu cele ce s-ar putea să le fi citit, decît [să] le lumina cu cercetările mele.

*

Dacă nu simte toată lumea ceea ce spun, gre[șesc]. Nu tot ce este nou este îndrăzneț.

*

Așa mi-e felul că nu mă mai întorc la ceea ce [știe] toată lumea. Dar lucrurile cele mai temerare [mă] jignesc dacă au fost spuse adeseori, iar cele mai [ne]mișcate pot supăra pe cei strîmți la minte, deoa[rece] n-au fost încă spuse.

*

Doar într-un veac al luminii dobîndesc bărbații [de]-a stat marea însușire de a face la timpul potrivit [lu]crurile bune. Toată lumea poate încerca să împrăștie cîteva sclipiri ale acestei lumi, fără să se [în]drească a fi reformator.

*

N-am avut în față decît principiile mele : ele mă călăuzesc, nu eu le mîn.

Nimeni, cît e lumea asta de mare, nu e mai îndemnat ca mine să creadă că cei ce cîrmuiesc au bune intenții. Știu că se află cutare țară rău condusă și că ar fi tare greu să fie ocîrmuită mai bine. Pe scurt, mai mult privesc decît judec. Le cumpănesc pe toate și nu critic nimic.

*

Respect miniștrii : nu oamenii sînt mici, ci treburile sînt mari.

*

Plutarh a remarcat că filozofia antică nu-i nimic altceva decît știința cîrmuirii. Cei șapte înțelepți, zice el, afară de unul singur, nu s-a preocupat decît de politică și de morală și, cu toate că grecii s-au legat mai apoi de științele speculative, se vede limpede că mai presus de orice cinsteau filozofia activă și că adevăratul lor cult era pentru cîrmuitorii orașelor și pentru legiuitori.

*

Știința îndeletnicirilor care sînt de oarecare folos oamenilor ce trăiesc în societate este supusă marii arte care alcătuiește și orînduiește societățile.

*

Într-atîta au fost cinstite în veacul nostru cunoștințele fizice încît pentru cele morale n-a mai rămas decît nepăsarea. Dar cînd au pierit grecii și romanii, binele și răul s-a prefăcut mai curînd în sentiment decît în obiect de cunoaștere.

Anticii iubeau științele și ocroteau meșteșugurile. Dar cinstea pe care o dădeau celor ce născoceau ceva într-ale ocîrmuirii au dus-o pînă la un fel de cult.

*

Lucrarea aceasta este rodul cugetărilor întregii mele vieți și poate de pe urma unei munci uriașe, a unei munci împlinite cu cele mai bune intenții, a unei munci înfăptuite în vederea folosului tuturor. Nu mă voi alege decît cu necazuri și voi fi răsplătit cu mîinile neștiinței și ale pizmuirii.

*

Am trudit douăzeci de ani la lucrarea asta și încă nu știu dacă am fost curajos sau îndrăzneț ; dacă am fost copleșit de măreție sau sprijinit de neasemuita splendoare a subiectului.

*

La ce-mi folosește că am cugetat vreme de douăzeci de ani, dacă, mai înainte de orice, nu m-am gîndit că viața e scurtă ? Nici măcar nu am timp să prescurtez ceea ce am făcut.

*

Plănuisem să dau mai multă întindere și mai multă adîncime cîtorva pasaje din această lucrare. Nu mai sînt în stare s-o fac. Cititul mi-a slăbit vederea și-mi pare că lumina, cîtă mi-a mai rămas, nu e decît zorii zilei cînd voi închide ochii pe veci.

Aproape că am ajuns în clipa în care trebuie să încep și să sfîrșesc, în clipa care dezvăluie și sus-

trage totul, clipa în care-mi voi pierde pînă și slăbiciunile.

De ce m-aș mai ține încă de oarecari scrieri ușurele ? Caut nemurirea și ea se află în mine însumi. Suflete al meu, înalță-te ! Prăbușește-te în nemărginire ! Întoarce-te în marea Ființă !

Jalnica stare în care mă aflu nu mi-a dat puteri să mai șlefuiesc lucrarea aceasta. Aș fi aruncat manuscrisul în foc de o mie de ori, dacă nu mi-aș fi spus că se cade să fii spre folosul oamenilor pînă la ultima suflare chiar.

Dumnezeule nemuritor ! Neamul omenesc este lucrarea Ta cea mai vrednică. Iubindu-l, pe tine te iubim și, încheindu-mi viața, îți închin această dragoste.

•

Regele H. iubește cînd crede că este iubit. Trebuie deci convins că este iubit.

•

Moravurile în monarhii nu sînt prea curate niciodată. Nobilimea, cu luxul și cu virtuțile pe care se face că le are, este izvorul a toată stricăciunea.

•

Moravurile curate sînt mai potrivite într-o bună republică decît într-o bună monarhie. În buncle republici se spune : *Noi*, iar în bunele monarhii se spune : *Eu*.

•

Mai toate popoarele lumii se rotesc descriind acest cerc : mai întîi sînt barbare : fac cuceriri și devin națiuni civilizate. Civilizarea aceasta le înalță

și iată-le națiuni subțiri. Subțirimea le slăbește. Sînt cucerite și ajung din nou barbare. Dovadă : grecii și romanii.

*

Despre conducerea militară. Cîrmuirea militară se stabilește în două feluri : sau prin cucerirea făcută cu o armată care ține să rămînă mereu sub formă de trupe de ocupație, așa cum este azi guvernul din Alger ; sau nu este decît excesul de abuz al cîrmuirii despotice și, ca să zicem așa, descompunerea acestei cîrmuiri.

*

E o prostie să silești părțile să se apere prin mijlocirea unui avocat. Deoarece, dacă avocații sînt liberi să nu pledeze, părțile se cade să fie și mai libere de a pleda ele însele.

*

Să luăm aminte la soarta marilor monarhii care, după ce au uluit cu puterea lor, au uimit cu slăbiciunea lor. Explicația : atunci cînd în iureșul puterii samavolnice sau despotice, mai pîlpîie încă o scînteie de libertate, un stat poate face lucruri mari. Pentru că ce mai rămîne din principii e pus în mișcare. Atunci însă cînd libertatea este cu desăvîrșire pierdută, unui grad atît de înalt de putere îi urmează un grad egal de slăbiciune. Asta pentru că dragostea de lucruri bune și de lucruri mari s-a mistuit. Fiindcă în toate îndeletnicirile se obișnuiește — ce zic ? — ba, se și poruncește să nu fie iubire. Pentru că lumea, în general, e dezamăgită, și e dezamăgită cu amănuntul ; pentru că nobilimea e lipsită de convingeri ; militarii sînt plic-

tisiți ; magistrații, lipsiți de zel ; burghezii, neîncrezători. Poporul e lipsit de nădejde. Ciudat lucru! totul se învîrtește și totul zace în trîndăvie. Fiecare cetățean are o stare și nimeni nici o îndeletnicire. În toate se caută trupul, nu spiritul și inima. Atunci își arată o monarhie toată slăbiciunea și se miră ea însăși de aceasta.

*

China. Din cauza naturii locului, China nu se poate împărți de loc în mai multe state. Numai dacă nu s-ar împărți ca o feudă, ca să alcătuiască mai multe părți ale aceluiași corp. Nu se află, după cum am spus, în toată lumea o țară în care hrana oamenilor să fie atît de nesigură și nestatornică. Nu se găsește ținut care să fie în situația de a gîndi că s-ar putea lipsi doi ani de ajutorul altuia. Nevoia este un lanț care le leagă pe toate și le ține sub oblăduirea unei împărății.

Poruncă strașnică dau împărații regilor să nu pună stavilă rîurilor ce trec prin alt regat, deoarece ar duce la pieirea acestuia.

Împărăția, despărțită din trei părți de mare, deserturi și munți, nu poate avea vrăjmaș decît dinspre miază-noapte. De aceea a și fost așezat scaunul de domnie al împărăției în nord. Ținuturile din nord sînt cu mult mai războinice decît cele de la miază-zi, iar locuitorii lor, mai viteji. Sudul nu se poate deci decît cu greu despărți de nord.

*

Din care pricină, China, în ciuda marii sale întinderi, a fost silită să-și înfrîneze uneori despotismul. China se află așezată într-o regiune unde, așa cum vom arăta, oamenii sînt porniți din fire

spre ascultare slugarnică. Deşi împrejurările despre care vom vorbi ar fi trebuit s-o ducă înspre principiul rînduirii republicane, ea n-a fost o republică.

China este o cîrmuire amestecată. În bună parte ţine de despotism : prin uriaşa putere a suveranului ; un pic de republică : prin cenzură şi un fel de virtute, întemeiată pe dragostea şi cinstirea părinţilor, de monarhie, datorită legilor neclintite şi tribunalelor bine organizate, datorită unui anume simţămînt al onoarei, legat de tăria morală şi de primejdia de a spune adevărul. Aceste trei lucruri, bine cumpănite, precum şi împrejurări izvorîte din caracterele fizice ale regiunii i-au îngăduit să dăinuiască. Dacă mărimea împărăţiei a prefăcut-o în cîrmuire despotică, poate că e cea mai bună dintre toate.

*

Regii joacă în politică jocul Frinceei. Aceasta şedea la masă cu femei sulemenite care au început să joace acel joc în care fiecare comesean porunceşte pe rînd ce trebuie să facă ceilalţi comeseni. Frinceea porunci să se aducă apă şi toată lumea să-şi spele obrazul. Frinceea rămase în frumuseţea ei firească şi toţi cîţi erau acolo deveniră hidoşi.

*

Privitor la *Puterea ofensivă*. S-a văzut mai sus că mărimea statului duce la despotism. Cuceririle care făuresc această mărire, duc deci, pe cale firească, spre această formă de conducere.

Trebuie să ne aducem acum aminte de toate grozăviile despotismului, care-şi revarsă neîncetat năpastele asupra suveranului şi supuşilor săi. Despotismul care, întocmai ca balaurul, se mănîncă sin-

gur, care asupreşte pe suveran mai tare decît asupreşte statul ; statul, mai strașnic decît asupreşte robii ; care, din năruirea tuturor ajunge la năruirea unuia şi din a unuia ajunge la năruirea tuturor. Spaima şade pe tronul despotului, care-i totdeauna gata să facă moarte de om sau să fie ucis, timpit de teamă înainte de a se fi îndobitocit de pe urma petrecerilor. Iar dacă această situaţie e groaznică, ce să mai spunem de cei ce neîncetat se zbat să ajungă într-însa şi-şi dau atîta osteneală să iasă din situaţia în care sînt cei mai norociţi dintre regi spre a se preface în cei mai vrednici de milă.

•

Cînd nu se fac prea mari cuceriri, statul poate să rămînă, sau să devină monarhic. Cuceritorul trebuie să încerce să-şi păstreze cucerirea prin fortăreţe.

Fortăreţele, după cum am mai spus, ţin mai mult de cîrmuirea monarhică, deoarece se împotrivesc cîrmuirii militare. Pe lîngă aceasta, ele presupun deosebită încredere în cei mari, de vreme ce li se dau atît de mari chezăşii. Ba implică o şi mai mare încredere în popor, deoarece regele are a se teme mai puţin.

Vorbind astfel de fortăreţe, nu mă gîndesc la un mic tiran care, stăpînitor al unui oraş, clădeşte o fortăreaţă, de pe urma căreia se face şi mai crud. El este propriul lui guvernator.

Comandantul despotic şi militar sălăsluieşte deopotrivă în prinţişorul unui oraş şi în stăpînul unei întinse împărăţii.

•

Cuceriri. Cuceririle seacă, firește, darul de a cuceri. Socotesc pe cuceritor ca pe un tînăr înflăcărat

într-un serai, care zilnic face noi achiziții în dauna celor dinainte, pînă ce toate nu-i mai sînt de nici un folos.

•

Romanii. Gîndiți-vă la romanii din vremurile cînd li se dădeau cununi de iarbă și în cele cînd primeau cununi de aur. Experiența întregii istorii, dovedește, o dată mai mult, că răsplățile care au fost îndemn faptelor celor mai măreț sînt cele care în fond aveau preț de nimic.

•

Despre armate. Experiența a mai vădit că trîndăvia îndeamnă pe soldați la răzvrătire. „Datorită unor campanii dese, spune Tacit, legiunile din Bretania se învățară să-și urnească dușmanii, iar nu căpitanii."

Cînd armata se va fi îmbogățit prin cucerire, ea va cădea în dezmăț sau în neascultare. Asprimea vieții de ostaș nu se potrivește cu luxul și avuțiile.

•

Citeam în *Ciropedie* că Cirus a respins folosirea carelor venite de la Troia, întrebuințate în bătălii, deoarece, de fiecare luptător era nevoie de... oameni și de... cai. Citind una ca asta, mă gîndeam că, fără carele Troiei n-am fi avut totuși parte de poemul lui Homer. În *Iliada*, totul e alcătuit din faptele și cuvîntările eroilor urcați pe aceste care, cu ajutorul cărora s-au deosebit totdeauna de grosul armatei. Unui bun poem epic îi este totuna dacă armamentul general este bun. Să fie bun numai cel al personajelor principale.

Tot astfel este și cu rînduiala cavalerismului în Evul mediu.

*

Romani. Cu privire la schimbarea făcută în vremea imperiului, de a deosebi în dregătorii funcţiile militare de cele civile, va trebui să ne gîndim că, într-o republică ar fi primejdios să deosebeşti funcţiile civile de cele militare. Se cuvine ca funcţiile militare să nu fie decît un accesoriu al slujbei civile, ca omul să se simtă mai degrabă cetăţean decît soldat, magistrat decît ofiţer, consul sau senator decît general. Într-o monarhie, însă, aceste titluri trebuie diferenţiate. Corpul militar să alcătuiască un corp deosebit. Aceasta este deopotrivă necesar supuşilor şi suveranului. Supuşilor, ca să aibă dregători civili, iar suveranului, pentru ca să-şi încredinţeze apărarea unor slujbaşi militari.

*

Dictator. Leac greu de suportat pentru boli grele. Era o zeitate care cobora din cer pentru a deznoda treburi încurcate.

*

Tributuri. Să crezi că măreşti puterea, mărind tributurile înseamnă, după cuvîntul unui autor chinez, citat de părintele Du Halde *(Despre delatori,* vol. al II-lea, p. 503) să crezi că poţi mări o piele întinzînd-o pînă se rupe.

*

Poporul din Germania e un norod bun. Machiavel ne spune că, în vremea lui, cînd conducătorii oraşelor voiau să facă o impunere, fiecare punea într-un sac partea din venit prevăzută de bir. Conducătorul avea încredere în popor şi dovadă că ea n-a fost niciodată înşelată este dăinuirea acestui obicei. Am auzit că e păstrat şi astăzi la Dantzig.

Întîiul volum din *Geographica*. Silniciile cîrmuirii spaniolilor în Indii sînt atribuite schimbării guvernatorilor, care se petrece la fiecare trei, cinci sau șapte ani. Ar fi însă periculos să fie lăsați vreme mai îndelungată. Este deci nevoie de legi înțelepte, care să preîntîmpine neajunsurile schimbării lor.

•

Pentru cartea a XIII-ea, Capitolul XVIII : *Despre foloasele pe care statul le poate avea de pe urma concesionarilor de impozite*. În monarhii, suveranul este aidoma persoanelor particulare, care se bucură de credit pe măsura compusă a bogăților, purtării și prejudecăților stării lor.

Înseamnă că un monarh care nu și-a terfelit creditul pe care i-l face obștea, îl are doar să-și poată da seama că-l are și să nu care cumva să-și închipuie că i l-ar putea da concesionarii lui.

Avuțiile unui mare stat sînt atît de uriașe, față de acelea ale unuia sau mai multor particulari, încît atunci cînd aceste două credite încheie o alianță, cel al particularului e un fleac. Dacă suveranul se bucură de credit, îl trece și asupra particularului. Dacă nu, particularul pierde și pe cel de care se bucura.

Concesionarii de impozite nu pot aduce credit suveranului lui decît prin tranzacțiile anevoioase pe care le încheie în numele lui. Sînt bani pe care-i scot din sipetele suveranului ce se bucură de credit și acești bani, dacă ar fi fost păstrați, s-ar fi bucurat și ei de aceeași încredere.

Am cunoscut mari boieri care au avut adeseori nevoie de creditul unei slugi care pusese 50 de

scuzi deoparte. Așa va fi și suveranul care se va bizui pe concesionarii săi de impozite.

•

Femei și eunuci. S-a constatat în China că e mai puțin dăunător ca împăratul să se dea pe mîna femeilor decît pe a eunucilor. O dată ce s-a lăsat pe mîna acestora, ei pun stăpînire pe persoana lui. Silniciile și excesele cîrmuirii lor duc la răzvrătire. De-ar vrea împăratul să îndrepte lucrurile, nu mai poate. Poruncile lui nu mai răzbesc pînă afară. De aici se iscă războaie civile și dacă partidul potrivnic eunucilor iese învingător, împăratul se prăbușește o dată cu eunucii.

Cînd însă împăratul e cîrmuit de femei, răul e mai puțin mare. Interesele lor nu sînt aceleași. Ele nu se pot uni, ele se nimicesc. Eunucii le defăimează. Planurile femeilor sînt mai puțin închegate, mai puțin adînci, mai puțin cugetate, mai peste măsură de cutezătoare. Pe scurt, rareori se întîmplă ca la un monarh slăbiciunea inimii să pricinuiască tot atîtea rele ca cea a minții.

Într-o lucrare a literatului Tang-King-Ciuel, întocmită în vremea dinastiei Ming, pe care ne-a transmis-o părintele Du Halde, se găsesc aceste frumoase cugetări :

„Cînd un monarh se dă pe mîna eunucilor, el îi privește ca pe niște străini pe oamenii virtuoși, pricepuți și zeloși de la curtea lui. Aceștia se dau în lături. Deschide monarhul ochii și caută sprijinul ofițerilor din afară ? Aceștia nu știu cum să treacă la acțiune. Deoarece monarhul este un fel de ostatec. Dacă încercarea ofițerilor din afară nu izbutește, un ambițios găsește mijlocul de a-l implica pe suveran în tagma eunucilor și amăgește inima

Broadelor ștergînd canalele acestea de pe fața pămîntului".

A te încredința femeilor este un rău mai mic, boarece, dacă monarhul își vinde firea, răul se poate tămădui. Dacă însă, din prea multă încredere, s-a dat pe mîna eunucilor, nu se poate răzgîndi fără ca piară.

*

Cel dîntîi roman care și-a alungat soția a făcut-o din cauză că soția nu făcea copii. Al doilea, pentru că își învelise capul sau nu și-l învelise (nu mai știu exact). Al treilea, pentru că luase parte la jocurile funerare.

Din aceste trei pricini puteți deslușî cît erau de încîntinate moravurile.

*

Despre mărimea capitalei. Un oraș prea mare este nespus de primejdios într-o republică ; moravurile totdeauna se corup. Cînd vîriți un milion de oameni într-un același loc, singura poliție care mai poate ființa este aceea care dă cetățeanului pîine și nu-l lasă să fie răpus. Așezați oamenii acolo unde e munca, nu unde e desfătarea.

Într-o monarhie, capitala poate crește în două chipuri ; sau pentru că bogățiile provinciilor atrag acolo locuitori (este cazul în care se află un anumit regat maritim) sau pentru că sărăcia provinciilor îi aduce acolo (în acest din urmă caz, dacă nu ești cu ochii la provincii, totul se va duce de rîpă).

*

Mentalitatea generală. O mare capitală este aceea care de obicei stabilește mentalitatea generală a

unei națiuni. Parisul e acela care îi face pe fran
cezi. Fără Paris, Normandia, Picardia, Artois ar
germane ca și Germania. Fără Paris, Burgundia
Franche-Comté ar fi elvetice ca și Elveția. Fă
Paris, Guyanna, Béarn și Languedoc ar fi spanio
ca Spania.

*

Chinezi și japonezi. Foarte puțină legătură
ceea ce privește obiceiurile lor. Spiritul, în aceea
direcție îndreptat. Stilul, cu totul deosebit. Chin
zul este pașnic, modest, chibzuit, înșelător și zgi
cit. Japonezul e ostaș, neastîmpărat, împrăștiat, bă
nuitor, ambițios și plin de mari planuri.

*

Moravuri și deprinderi. Constantin Porfirogen
tul poruncește să fie ascunse de ochii barbarilor fe
meile frumoase. Nu e nevoie de mai mult pentr
ca să se schimbe moravurile și deprinderile un
nații.

*

Moravuri corupte. Atunci își petrecea omul
ispravă viața într-un fel de nimic ; este, să zice
așa, singur pe lume. Toate relațiile omenești
sperie, pentru că nu află om de care ar dori să f
ocrotit, al cărui ocrotitor ar dori să fie. Nu află o
blajin pe care și l-ar dori prieten, femeie al că
soț ar dori să fie, copil al cărui tată ar dori să fi

*

Un stat care sărăcește pe altele se sărăcește
sine. Iar dacă ignoră belșugul general, duce lip
și de al său. Explicația e limpede. Un stat sără

nu poate face schimburi cu celelalte. Nici celelalte nu pot face schimb cu el. Asta nu se resimte cu tărie din cauză că nu se face simțit cu tărie decît rîul care vine din pierderea comerțului de toate zilele. Toate națiunile țin de un lanț și-și împărtășesc relele și mulțumirile.

Nu vorbesc de ochii lumii, spun un adevăr : prosperitatea universului va fi întotdeauna a noastră : și după cum spune Marc Antoninul : „Ceea ce nu este de folos roiului nu este de folos albinei".

*

Nu se află nătărăi mai mari în materie de comerț decît parizienii. Sînt niște oameni de afaceri care, îmbogățiți cu ușurință și la repezeală, cred că se vor mai îmbogăți peste noapte. Ba mai și cred că înfrorează avuțiile deșertăciunii lor.

*

Comerț. Cele spuse de Aristot, cum că ori de cîte ori ai plugari, ai și luntrași, nu mai este astăzi adevărat. Ca să ai o marină, e nevoie de comerț pe scară întinsă, adică de o industrie dezvoltată. Nu mai este cu putință ca un popor să treacă dintr-o dată, ca lacedemonienii, de la războiul de uscat la cel pe mare.

Părerea celor din antichitate, că sufletul oamenilor înecați piere, deoarece apa stinge focul, era numai bună să-i scîrbească pe toți de navigație. Unii, în caz de pericol de scufundare, își curmau zilele cu sabia. [1]

*

[1] Cred că asta se găsește în Petroniu (n.a.).

Istoria comerțului. Eclipsele aștrilor au fost u izvor de conștiință și, ceea ce oamenii socoteau s se petrece pe cer pentru a-i înfricoșa, nu se arăt decît pentru a-i călăuzi.

*

Cînd se spune că cei din antichitate cunoșteau ceva anume, trebuie să știm de care popor ant vrem să vorbim. Ceea ce știau perșii nu era știu de greci. Ceea ce știau grecii într-o vreme, nu er cunoscut de grecii din altă vreme. Scrisul a purt de la un popor la altul descoperirile oamenilor, d meșteșugul tiparului a pecetluit, ca să spunem aș cunoașterea. Anticii făceau pași uriași și cu toa acestea tot dădeau înapoi. Scriau pe nisip. Noi p aramă.

*

Legea din Franța care nu îngăduie ca dobînda s depășească totalul capitalului este o lege egiptean cu privire la contracte, făcută de Bocoris și est foarte umană.

*

La marile popoare femeile nu pot fi puse î devălmășie. Cavadiu, regele Persiei, a dat o leg prin care toate femeile deveneau bun comun Aceasta a răsculat întreg poporul și a fost alun gat de pe tron.

*

Despre natura lucrurilor care țin de dreptu ginților. Cele ce țin de dreptul ginților sînt de na tură a nu putea fi rezolvate decît cu forța sau prin tr-o întrerupere a forței, adică prin tratate.

mai putea ele rezolva și printr-o răutate supraomenească. Dar fiind însă că este tot atît de necesar universului ca națiunile să se păstreze, pe cît este de necesar fiecărei națiuni ca cetățenii ei să se fie nimiciți, a trebuit ca în sînul popoarelor civilizate să fie respinse aceste mijloace. Este de pildă împotriva principiilor dreptului ginților să otrăvești cișmelele și fîntînile, să asasinezi un monarh în mijlocul curții sale, pe scurt să faci toate acele lucruri care nu atîrnă nici de forță, nici de convențiuni.

Războiul implică, firesc, dreptul de apărare. Iată de ce dreptul ginților prevede să fie declarat războiul înainte de a fi pornit. De unde și securitatea solilor, care, la vreme de nepace, sînt crainicii dreptului ginților.

Războiul cere o convenție care să-i pună capăt. Pentru a încheia această convenție, este nevoie de un mijlocitor. Mijlocitorii aceștia sînt ambasadorii.

Scopul războiului este pacea. Este deci nevoie ca pacea poată fi încheiată. Crainicii dreptului ginților, în timp de pace, sînt ambasadorii.

Dreptul ginților pune capăt războiului prin moderație. Cînd marii suverani le calcă pe nedrept, ei dovedesc că nu sînt destul de mari și că multe sînt lucrurile pe care le pot nădăjdui și de care au a se teme. Cînd le respectă, adeveresc că sînt atît de mari încît nu depind decît de ei înșuși.

•

Există legi principale și legi accesorii și, în orice țară, legile încep să se țină lanț. Popoarele, înaintea mai ca fiecare ins, au șiruri de idei și felul lor propriu de a gîndi. Ca al tuturor persoanelor particulare, au un început, un mijloc și un capăt.

Subiectul acesta n-ar avea margini de nu le-a statornici eu. Am ales o pildă care ţine de sorgintea şi înşiruirea legilor romane asupra moştenirilor şi această pildă va sluji aici drept metodă.

N-am luat tocul în mînă ca să predau legile ci felul de a le preda. Iată de ce n-am vorbit de legi, ci de spiritul lor.

Dacă am înfăţişat lămurit şirul legilor romane asupra moştenirilor, se va putea înţelege, după aceeaşi metodă, naşterea legilor celor mai multe popoare.

E firesc să credem că jurisconsulţii, pronunţîndu-se asupra proprietăţii bunurilor, au pornit de la starea de lucruri din constituţia de atunci şi că, prin urmare, romanii, făcînd legi asupra moştenirilor, s-au pronunţat potrivit cu legea politică a cărei prevedere era împărţirea egală a pămînturilor.

*

Folosul pe care-l tragem din cunoaşterea lucrurilor trecute. Trebuie să cunoaştem lucrurile vechi nu pentru ca să le schimbăm pe cele noi, ci pentru ca să le folosim pe cele noi aşa cum se cuvine.

Este un adevăr bine stabilit că opiniile publice ale fiecărui veac sînt întotdeauna exagerate. Ele n-au ajuns publice decît pentru că au izbit puternic minţile. Ori, pentru a le reaşeza în rîndul ideilor raţiunii, trebuie să cercetăm cum se înfăţişau în celelalte veacuri părerile dominante. Astfel le poate face foarte folositoare, pe de o parte întrebuinţînd înflăcărarea pe care o răspîndesc şi acţiunea la care îndeamnă, înspre bine şi, pe

de alta, împiedicîndu-le să împrăştie prejudecăţi spre rău.

*

Citind codurile de legi ale barbarilor, cercetăm ştiinţa dreptului în leagănul ei.

*

Privitor la elaborarea legilor. Abatele de Saint-Pierre, care era cel mai de treabă om din ciţi au fost vreodată, ori de cîte ori dă de o piedică nu ştie decît să spună că trebuie strînşi laolaltă zece inşi cumsecade. S-ar zice că e un plutonier care-şi alege soldaţii şi care spune : „Trebuie să aibe 5 picioare, 8 degete [1]". Legile trebuie să-şi înceapă munca formînd oameni cumsecade înainte de a se gîndi să-i aleagă. Nu trebuie să înceapă cu vorbe multe despre oamenii aceştia. Sînt atît de puţini, că nu face.

*

Soarta celor care se folosesc samavolnic de putere, este că, în curînd, va fi samavolnic întrebuinţată împotriva lor şi dat fiind că nedreptatea trece în alte mîini, va fi totdeauna înţelept din partea oamenilor să fie cumpătaţi şi să fie nepărtinitori.

*

E bine să ştii cînd un abuz se poate preface în lege şi îndreptarea poate deveni abuz.

*

[1] Circa 1,65 m.

Cînd desființăm o libertate firească trebuie c folosul neîndoielnic pe care-l tragem să ne mîn gîie de pierderea acestui drept.

Cînd un lucru bun are un cusur, mai cumint este de obicei să înlăturăm cusurul decît lucrul

*

Se zice despre feluritele neveste ale lui Carol cel Mare că au urmat una alteia. Ar trebui găsit și mijlocul de a dovedi că cele trei regine și ți-itoarele lui Dagobert, care era la fel de evlavios ca și Carol, au trecut din mînă în mînă și-și urmară una alteia. Nu mă îndoiesc de sfințenia lui Carol cel Mare, deoarece nu cunosc marginea îndurării pentru cei ce au călcat poruncile *Evangheliei*, ascultînd de legile țării lor.

*

Aș avea mai multe de spus, dar mă tem să nu cad în pură erudiție. Aș dori să-mi îndrept vorba nu către memoria cititorilor mei, ci către bunul lor simț și mai iute isprăvești cînd ai de-a face cu bunul simț decît cu memoria. Mai mult mi-ar plăcea să îndemn spre cercetarea legilor de la obîrșia lor, decît să întocmesc o carte despre izvorul legilor.

PREFEȚE

Mă aflu în situația cea mai prielnică din lume pentru a scrie istoria. Nu urmăresc dobîndirea nici unui folos. Cu averea pe care o am și cu neamul din care mă trag nu am nici a mă rușina de cea dintîi, nici a pizmui ori a admira la alții pe cel de-al doilea. N-am avut dregătorie și nu sînt silit să vorbesc nici pentru a-mi mulțumi vanitatea, nici pentru a mă dezvinovăți. Am trăit

lume și am avut legături, pînă și de prietenie, oameni care au trăit la curtea regelui a cărui viață o zugrăvesc. Am știut multe istorioare în nea în care mi-am petrecut o parte din viață. sînt nici prea depărtat de vremea în care a trăit acest monarh ca să nu cunosc multe amănunte, nici prea apropiat ca să mă las orbit. Trăsc într-un timp cînd oamenii s-au vindecat în are parte de admirația purtată eroismului. Am călătorit în țări străine, de unde am adunat amintiri vrednice de interes. În sfîrșit, scurgerea timpului a scos din sertare toate memoriile pe care i din țara noastră, unde le place oamenilor să vorbească despre ei înșiși, le-am scris cu toptanul. Din aceste felurite memorii iese adevărul, dacă nu te ții după nici unele și te ții după toate odată. Dacă le confrunți cu documentele mai autentice, cum ar fi scrisorile miniștrilor, generalilor, instrucțiunile ambasadorilor și monumente care sînt asemenea pietrelor de temelie ale clădirii, între care toate celelalte se inserează. În sfîrșit, îndeletnicirea pe care am avut-o mi-a îngăduit să dobîndesc o oarecare cunoaștere a dreptului țării mele și mai ales a dreptului public, dacă se pot astfel numi slabele și bietele rămășițe ale legilor noastre pe care puterea samavolnică le-a putut pînă acum ascunde, dar pe care nu le va putea nimici decît o dată cu dreptul însuși.

Într-un veac în care se pune preț numai pe distracție și de loc pe învățătură, s-au găsit scriitori care s-au străduit să dea cărți de istorie doar plăcute la citire. În acest scop au ales un singur subiect istoric pe care să-l trateze, cum ar fi vreo revoluție și au scris istoria așa cum se scrie o tragedie, cu o unitate de acțiune care-l prinde pe

cititor, pentru că îl plimbă fără a-l osteni şi par
că-l instruieşte fără să fie nevoie nici de ţinere
de minte, nici de putere de judecată. Şi cu aceast
oamenii s-au dezgustat de tot acel şir de fapte
de care e încărcată istoria, care obosesc memoria
şi nu sînt toate vrednice de interes.

CUGETĂRI MORALE

Cîteva bucăţi care n-au putut intra în ale mele
Cugetări morale

Înfăptuirile oamenilor, iată obiectul îndatoriri
rilor noastre. Raţiunea e temelia lor. Ea ne face
vrednici de a ni le îndeplini. Ar însemna să pîn
gărim această raţiune dacă am spune că ne-a fost
hărăzită numai pentru păstrarea fiinţei noastre. Şi
dobitoacele şi-o păstrează pe a lor, întocmai ca
noi. Ba adeseori, o păstrează mai bine. Instinc
tul care lasă neştirbite toate pornirile trebuin
cioase păstrării vieţii lor, le alungă pe mai toate
cele care ar putea-o distruge. În vreme ce raţiu
nea noastră nu numai că ne umple cu patimi ni
micitoare, dar ne şi îndeamnă să folosim în chipu
cel mai greşit şi pe cele menite conservării.

După cum există principii care zdrobesc în no
spiritul cetăţenesc, îndemnîndu-ne spre rău, sîn
şi unele care-l încetinează împiedicîndu-ne s
făptuim binele. Astfel sînt cele ce duc spre u
fel de mistică a liniştii, care smulge omul di
sînul familiei şi al patriei.

Mijlocul de a-ţi însuşi dreptatea desăvîrşit
este ca ea să-ţi devină atît de obişnuită încît s
respecţi în cele mai mici lucruri şi să-i supui pîn
şi felul tău de a gîndi. Iată o singură pildă. Pu
ţin îi pasă societăţii în care trăim dacă un m
care locuieşte la Stockholm sau la Lipsca fa

pigrame bune sau proaste, ori este un bun sau prost fizician. Totuși, dacă am fi chemați să ne dăm părerea, trebuie să ne străduim s-o dăm după dreptate, spre a ne pregăti să procedăm la fel într-o împrejurare mai de seamă.

Avem toți mecanismul care ne supun de-a pururi legilor obișnuinței. Mașinăria noastră ne deprinde sufletul să gîndească într-un anume fel. Îl obișnuiește să cugete într-altul. Aici și-ar putea găsi fizica locul în morală, ajutîndu-ne să vedem cît de mult țin de mecanism înclinările noastre spre viciile și virtuțile umane.

*

Dragostea de patrie este aceea care a dat istoriilor grecești și romane acea noblețe pe care ale noastre nu o au. Ea este imboldul neobosit al tuturor înfăptuirilor și ți-e mai mare dragul să dai de ea pretutindeni. De această virtute scumpă tuturor care n-au inima rece.

Cînd stai și te gîndești la minciuna impulsurilor noastre, la josnicia mijloacelor noastre, la lăcomia cu care umblăm după niște nenorocite de răsplăți, la ambiția aceea într-atîta deosebită de setea de renume, ești mirat de nepotrivirea spectacolelor și se pare că, de cînd aceste două popoare nu mai sînt, oamenii s-au scurtat de un cot.

*

Dacă fizica n-ar avea alte descoperiri decît praful de pușcă și focul grecesc, bine ar fi s-o sorghiunim ca magie.

*

Despre prietenie. Stoicii spuneau că înțeleptul nu iubește pe nimeni. Mergeau prea departe cu judecata. Cred, totuși, a fi adevărat că, dacă oamenii ar fi cu desăvîrșire virtuoși, n-ar avea prieteni.

Nu putem să ne simțim apropiați de toți concetățenii noștri. Alegem un număr mic, la care ne mărginim. Încheiem un fel de contract spre folosul nostru comun, care nu este decît o prescurtare a celui încheiat cu întreaga societate și pare chiar, într-un înțeles anume, a-i fi păgubitor.

Într-adevăr, un om cu desăvîrșire virtuos ar trebui să fie pornit să sară în ajutorul omului celui mai necunoscut ca într-al propriului său prieten. Are, în inima sa, virtuosul, o îndatorire care n-are nevoie să fie întărită prin cuvinte, prin jurăminte, nici prin mărturii în văzul lumii și dacă o mărginește la un anume număr de prieteni, înseamnă că-și întoarce inima de la toți ceilalți oameni.

Prietenia era virtutea proprie romanilor. Îi găsim urma în istoria veacurilor lor cele mai pervertite. Nici cînd n-au fost mai eroi decît atunci cînd au fost prieteni.

Constituția statului era astfel încît fiecare era pornit să-și facă prieteni. Neîncetata nevoie de a te bucura de prietenie îi statorniceau drepturile. Un ins nu era puternic în rîndurile senatului sau ale poporului decît prin prietenii lui. Nu ajungea la dregătorii decît datorită prietenilor și după trecerea timpului pentru care fusese ales, încolțit din toate părțile de învinuiri, avea și mai mare nevoie de prieteni. Cetățenii erau legați între ei prin tot soiul de verigi. Erai prins de prietenii tăi, de liberții tăi, de sclavii tăi, de copiii

tăi. Astăzi, toate sînt desființate. Pînă și puterea părintească. Fiecare om e izolat. S-ar zice că efectul firesc al puterii samavolnice este de a individualiza toate interesele.

Printre noi, cei ce pot face un bine celorlalți sînt tocmai cei ce nu au și nu pot avea prieteni. Mă gîndesc la regi și la o a treia specie de oameni, care stau la jumătatea drumului dintre suveran și supușii săi. Vreau să vorbesc de miniștri, oameni care n-au parte decît de nefericirile soartei regelui și nu se bucură nici de foloasele vieții particulare, nici de cele ale suveranității.

*

Obiceiul femeilor de la curte de a face afaceri, a dus la multe rele. În primul rînd : tot felul de slujbe încap pe mîna unor oameni fără nici o calitate. În al doilea rînd : au fost alungate mărinimia, bunătatea din fire, sinceritatea, noblețea sufletească. În al treilea rînd : au fost distruși toți cei ce nu fac acest rușinos trafic, silindu-i să se rostuiască pe socoteala altora. În al patrulea rînd : femeile fiind mai potrivite pentru acest fel de comerț decît bărbații, se îmbogățesc peste măsură ; ceea ce este, din lumea aceasta toată, lucrul ce duce mai mult decît orice altceva la stricarea moravurilor, la domnia luxului și desfrîului.

O nobilă mîndrie izvorîtă din mulțumirea lăuntrică pe care o prilejuiește virtutea, place. Îi șade bine mărimilor. Împodobește înaltele demnități. Un suflet mare nu poate să nu se arate întreg. Își simte demnitatea ființei. Și cum de nu și-ar recunoaște superioritatea față de alții decăzuți ?

Acești oameni mîndri nu sînt cîtuși de puțin îngîmfați. Nu ei sînt cei ce pot fi văzuți prăvălin-

du-se în fața mai marilor lor, lăsîndu-se călcați în picioare ca iarba, de către egalii lor, înălțîndu-se ca cedrii peste cei mai mici decît ei.

*

Felul de a se îmbrăca și de a-și întocmi locuința sînt două lucruri cărora nu li se potrivește nici prea mult dichis, nici prea multă delăsare.

Nu puțin ne înlesnește un ospăț să dobîndim acea veselie care, dimpreună cu o anume măsurată familiaritate, se numește *politețe*.

Noi ne ferim de cele două capete de care se izbesc popoarele de la miază-zi și de la miază-noapte : mîncăm adeseori laolaltă și nu ne întrecem cu băutura.

*

N-am dus lipsă în Franța de oamenii aceia rari în care romanii s-ar fi regăsit.

*

Despre răsplăți. N-am de gînd să vorbesc despre urmașii celor șase burghezi din Calais care s-au dăruit morții pentru a izbăvi patria și pe care domnul de Saci nu a îngăduit să fie lăsați uitării. Nu știu ce s-a ales de posteritatea femeii aceleia care, în vremea lui Carol al VIII-lea a eliberat Amiensul. Burghezii aceștia sînt toți burghezi. Dar dacă a trăit în Franța noastră vreun pungaș, să nu vă îndoiți că urmașii lui au fost înnobilați.

*

Despre istorie. Bine este ca fiecare să citească istoria. Mai ales cea a țării lui. Sîntem datori s-o facem întru amintirea celor ce și-au slujit patria și au adus astfel drept prinos oamenilor virtuoși

această răsplată care li se cuvine și care adesori i-a îmbărbătat.

Simțămîntul de admirație pe care frumoasele fapte îl trezește în noi este ca o dreptate pe care le-o facem. Groaza de cei răi e alta. Nu-i drept să-i învrednicim pe cei răi cu uitarea numelor și fărădelegilor lor. Nu-i drept să-i lăsăm pe oamenii mari în aceeași uitare pe care răii par s-o fi nădăjduit.

Istoricii sînt cercetători severi ai faptelor celor ce au făcut umbră pămîntului și închipuie pe acei magistrați ai Egiptului în fața cărora se înfățișau la judecată sufletele tuturor morților.

*

Nu numai lecturile serioase sînt folositoare, ci și cele agreabile, venind mereu vremea cînd avem nevoie de o destindere cuviincioasă. Pînă și ostenelile savanților trebuie răsplătite cu plăceri. Științele însele trag folos de pe urma expunerii lor cu pricepere și gust. Bun și nimerit lucru este deci să scriem despre orice și în orice chip. Filozofia nu trebuie îndepărtată de lume. Ea are legături cu toate.

*

Cicero împarte onestitatea în patru părți : dragoste de știință și de căutarea adevărului, păstrarea societății civile, sufletul mare și o anume cuviință și măsură în fapte, *Secundum ordinem et modum*.

El consideră că un bun cetățean trebuie mai de grabă să se străduiască a-și sluji patria decît a-și agonisi învățătură. Dar el nu ia seama că învățații sînt foarte de folos patriei lor și cu atît mai vrednici de cinstire cu cît se pun mai totdeauna în

slujba ei fără interes, nefiind despăgubiți pentru truda lor nici prin răsplăți bănești, nici prin numiri în funcții.

*

Cîteva pilde caracteristice cuceririlor spaniole în Indii. De vreți să știți la ce folosește filozofia, n-aveți decît să citiți istoria cuceririi a două mari împărății : aceea a Mexicului și aceea a Perului.

Dacă un Descartes ar fi sosit în Mexic cu o sută de ani înainte de Cortez ; dacă le-ar fi arătat mexicanilor că oamenii, alcătuiți cum sînt, nu pot fi nemuritori ; dacă i-ar fi ajutat să priceapă că urmările firești ale faptelor sînt consecința legilor și conlucrării mișcărilor ; dacă i-ar fi învățat să deosebească în efectele naturale ciocnirea corpurilor mai degrabă decît puterea nevăzută a dumnezeilor, Cortez, cu un pumn de oameni, n-ar fi apucat să distrugă vreodată împărăția Mexicului, iar Pizzaro, pe cea a Perului.

Atunci cînd pentru întîia oară romanii văzură elefanți care luptau împotriva lor, fură mirați, dar nu-și ieșiră din minți, ca mexicanii la vederea cailor.

Elefanții nu li s-au părut romanilor decît niște dobitoace mai mari decît cele pe care le văzuseră. Aceste dobitoace n-au trezit în mințile lor alte gînduri decît cele cu totul obișnuite : au simțit că le trebuie un mai mare curaj, deoarece inamicul lor avea puteri mai mari. Atacați fiind într-un chip nou, căutară mijloace noi de a se apăra.

Invenția prafului de pușcă în Europa înlesni într-o atît de mică măsură situația acelui popor care o folosi primul, încît încă nu se știe care anume s-a bucurat mai întîi de această născocire.

Descoperirea lunetelor care apropie nu folosi decît o singură dată olandezilor.

Noi nu vedem în toate efectele decît jocul unui mecanism, astfel încît nu există şiretlic pe care să nu fim în stare a-l ocoli prin alt şiretlic.

Efectele acestea pe care necunoaşterea filozofiei le pune pe seama puterilor nevăzute nu sînt vătămătoare pentru că înfricoşează, ci pentru că spulberă nădejdea biruinţei şi nu-i lasă pe cei izbiţi de ele să-şi întrebuinţeze forţele considerîndu-le că nu sînt de nici un ajutor.

•

Rîvnă cetăţenească nu stă în a-ţi vedea patria înghiţind toate patriile. Această dorinţă de a-ţi vedea cetatea acaparînd toate avuţiile naţiunilor, de a-ţi îndestula privirile cu biruinţele căpitanilor de oşti şi vrăjmăşiile regilor, toate acestea nu dovedesc rîvnă cetăţenească. Rîvnă cetăţenească înseamnă dorinţa de a vedea că ordinea e stăpînă în stat, să simţi o voioşie în liniştea obştească, în drămuita împărţire a dreptăţii, în eficienţa magistraţilor, în propăşirea celor care cîrmuiesc, în respectul faţă de legi, în trăinicia monarhiei sau a republicii.

Rîvna cetăţenească înseamnă a iubi legile chiar de cuprind şi prevederi care nu ne sînt prielnice şi a lua seama mai mult la binele obştesc pe care ni-l fac mereu, decît la răul particular pe care ni-l fac vreodată.

Rîvnă cetăţenească înseamnă să-ţi îndeplineşti cu zel, cu bucurie, cu mulţumire acea funcţiune care, în obştea politică, este încredinţată fiecăruia. Fiindcă nu se află ins care să nu ia parte la cîrmuire, fie în slujba sa, fie în familia sa, fie în chiverniseala averii sale.

Unui vrednic cetățean nu-i trece prin gînd să-și agonisească avutul său propriu altfel decît cu aceleași mijloace care asigură bunăstarea tuturor. Pe cel ce merge pe alte căi, îl privește ca pe un laș ticălos, ca pe unul care avînd o cheie falsă la o comoară aparținînd mai multora, șterpelește o parte dintr-însa și se împotrivește la dreapta împărțeală a ceea îi e mai pe plac să-și însușească în întregime.

*

Despre politețe. Noi, cei din Franța, ne-am restrins mult ceremonialul și astăzi politețea toată nu înseamnă decît, pe de o parte, să ceri puțin de la oameni și, pe de alta, să nu dai mai mult decît se cere.

Schimbarea a venit de la femei, care se socoteau victimele unui ceremonial care prevedea să li se poarte multă cinste.

*

Despre zeflemea. Tot omul care zeflemisește ține să pară om de duh ; ba ține să pară că are mai mult decît cel pe seama căruia glumește. Dovadă că, dacă acesta din urmă răspunde, el se pierde.

Așa fiind, tare subțire este ceea ce desparte pe un zeflemist de profesie de un nătărău sau de un obraznic.

Cu toate astea, sînt și reguli pe care le poți respecta cînd zeflemisești și care nu numai că nu fac din zeflemist un personaj odios, dar îl și pot face foarte plăcut.

Nu trebuie să te atingi decît de acele cusururi pe care omul nu e supărat că le are, care îi sînt cumpănite de și mai mari calități.

Trebuie să împrăştii gluma asupra tuturor deopotrivă, pentru a da de înţeles că nu este decît efectul voioşiei de care sîntem cuprinşi şi nu al planului dinainte chibzuit de a lovi pe cineva anume.

Zeflemeaua nu trebuie să fie prea îndelungată şi nici zi de zi, altminteri se presupune că ai un dinte împotriva unui om, de vreme ce pe el singur dintre toţi ceilalţi, l-ai ales ca încontinuu să primească glumele ce-ţi vin.

În sfîrşit, trebuie să ai drept ţintă să-l faci să rîdă pe cel pe care-l batjocoreşti, iar nu pe un al treilea.

Nu e bine să te refuzi glumei, deoarece adeseori înviorează conversaţia. Dar nici nu trebuie să dai dovadă de josnicie acceptînd-o peste măsură şi să fii ca o ţintă în care toată lumea trage.

•

Despre conversaţii. Piedicile pe care adeseori le întîmpinăm în conversaţii sînt ştiute de toată lumea. Voi spune doar că trebuie să ne intre bine în cap trei lucruri :

Cel dintîi, că vorbim în faţa unor oameni care, întocmai ca şi noi, sînt vanitoşi şi că vanitatea lor suferă pe măsură ce a noastră se satură.

Al doilea, că prea sînt puţine adevărurile de dragul cărora face să-l umileşti pe cineva şi să-l dojeneşti că nu le-a cunoscut.

Al treilea : cel care pune stăpînire pe toate conversaţiile este un nătărău sau un om fericit de a fi un nătărău.

•

Despre avere. Pricina pentru care oamenii înzestraţi se îmbogăţesc mai arar decît cei lipsiţi

de calități, este că se sinchisesc mai puțin de avuții. Cei cu însușiri deosebite ajung să fie stimați, fie că sînt bogați sau nu. Lumea îi îndrăgește și-i stimează. Averea nu li se pare deci un lucru atît de însemnat ca acelora care nu se pot învrednici de cinstire decît dacă sînt într-un anumit post și numai dacă au adunat titluri și bunuri.

Despre afaceri. Adevăratul mijloc pe care trebuie să-l folosești pentru a cîștiga în afaceri este de a încerca să asiguri și succesul părților cu care te-ai întovărășit, pentru ca laolaltă să se lucreze în vederea succesului celor întreprinse.

PAGINI DE JURNAL

Se spunea, pe seama contelui de Boulainvilliers, că nu cunoaşte nici prezentul, nici trecutul şi nici viitorul. Era istoric, avea o nevastă tînără şi era astrolog.

*

Dintre toţi oamenii, cei cărora le prinde mai bine să nu fie dezonorati sînt cei ce şi-au făcut un nume bun în lume, datorită ştiinţei, inteligenţei sau vreunei însuşiri. Deoarece, dacă, în ciuda a tot ceea ce îi punea într-o lumină favorabilă, meritele lor au ieşit la iveală, dacă şi-au atras împotriva lor întregul public pe care îl cuceriseră, trebuie ca aceste cusururi să fi fost foarte mari şi dispreţul pe care şi l-au căpătat li se cuvine, pe bună dreptate. Poporul nu s-a grăbit să-i înfiereze.

*

Declamaţia este, dintre toate talentele, cel mai obişnuit. Tinerii care vor să scrie, încep întotdeauna de-aici, fie că maeştrilor lor le-a fost mai

la îndemînă să le predea acest stil, fie că învățăceilor le-a venit mai ușor să și-l însușească. Priviți-l, vă rog, pe Demostene : cum nu fulgeră, e simplu. Aidoma cerului, e aproape întotdeauna senin și nu trăznește decît în răstimpuri.

*

Principele Eugeniu îmi spunea : „N-am dat niciodată ascultare făcătorilor de proiecte financiare. Deoarece, fie că impozitul e pus pe încălțări, fie că e pus pe peruci, e același lucru".

Cîtă dreptate avea : veșnicile reforme stîrnesc nevoia de reformă.

*

Cînd eram la Florența și vedeam obiceiurile simple din acea țară : un senator, ziua cu pălăria de paie, seara cu micul lui felinar, eram încîntat, făceam și eu ca el și ziceam : „Mă port ca marele Cosma de Medici". Și într-adevăr, acolo ești călăuzit de un mare senior care face pe burghezul, în alte părți de burghezi care fac pe marii seniori.

*

Ți-ai pierdut de curînd soțul, nu vei mai iubi.

*

Iartă-mă, domnule, dacă mă îndepărtez de la subiectul meu. Trebuie să renunț la plăcerea de a mai vorbi despre domnia-ta.

*

Mă duc în păduri să caut liniștea și o viață dulce și tihnită, dar inima-mi spune că ești la

Paris sau la Lunéville și pădurile nu-mi mai spun nimic.

*

Fiule, ești îndeajuns de norocos ca să n-ai nici a te ruși na, nici a te mîndri cu neamul tău.

Obîrșia-mi este atît de potrivită cu averea, încît mi-ar părea rău ca una sau alta să fi fost mai mare.

Vei fi magistrat sau ofițer.

Deoarece tu vei fi cel chemat să dai seama de funcția ta, tu s-o alegi. În magistratură vei afla mai multă neatîrnare și libertate. În armată, vei putea nădăjdui mai mult.

Îți este îngăduit să dorești a te înălța în slujbe din ce în ce mai înalte, deoarece este îngăduit oricărui cetățean să dorească a fi în stare să facă servicii mai mari patrici sale. De altfel, o rîvnă însuflețită este un simțămînt folositor societății, cînd e bine îndreptată.

*

Nepotului meu. Nu ne diriguiește mintea noastră, ne conduce sufletul.

Poți avea bogății, dregătorii, inteligență, învățătură, credință, farmec, minte luminată ; de nu vei avea simțăminte înalte, nu vei fi în veci decît un om de rînd.

Să știi, de asemeni, că nimic nu te apropie de simțămintele josnice decît trufia și că nimic nu stă mai aproape de simțămintele înalte decît modestia.

Averea e o stare, nu un bun. Bună nu e decît în măsura în care ne așază la vedere și ne

poate face să fim mai cu băgare de seamă. Ne sileşte să răspundem de ea. Te afli într-o casă ale cărei uşi sînt veşnic deschise ; averea ne bagă în palate de cristal supărătoare, pentru că sînt şubrede şi străvezii.

O dată ce ai tot ceea ce firea şi situaţia ta din acea clipă îţi porunceşte să-ţi doreşti, lasă să-ţi pătrundă în suflet încă o dorinţă : bagă bine de seamă : nu vei fi niciodată fericit. Această dorinţă zămisleşte alta. Dacă, mai ales, doreşti lucruri care se înmulţesc, ca banii, care va fi capătul dorinţelor tale ?

Totul este să stai să te întrebi la ce doreşti atît de aprig să întrebuinţezi banii ăştia. Consulul Paulus s-a vîndut pe o sumă de bani lui Cezar, care s-a retras din Roma. Banii i-a folosit ca să ridice o basilică.

Cînd vei citi istoria, priveşte cu luare aminte strădaniile depuse de principalele personaje, pentru ca să fie mari, fericiţi, vestiţi. Gîndeşte-te la ceea ce au izbutit să aibă din cît doreau şi socoteşte, pe de o parte, mijloacele, pe de alta scopul. Socoteala, totuşi, nu e dreaptă. Marile tablouri ale istoriei înfăţişează pe cei cărora măreţele lor acţiuni le-au izbutit. Vezi cît au găsit din piatra aceea filozofală pe care o căutau : fericirea şi pacea.

*

Ziceam că, pînă la şase sau şapte ani, copiii nu trebuie învăţaţi nimic, aceasta putînd să fie şi primejdios. Nu trebuie să te gîndeşti decît să-i înveseleşti pe copii ceea ce este singura fericire a vîrstei. Copiii dobîndesc pretutindeni ideile pe care le dau simţurile. Sînt foarte atenţi, pentru

că multe sînt lucrurile care-i miră şi de asta sînt cît se poate de curioşi. Nu poate fi deci vorba decît să le împrăştii şi să le uşurezi atenţia cu ajutorul plăcerii. Întocmesc toate gîndurile ce le stau la îndemînă, dovadă uimitoarele lor progrese în vorbire. Aşadar, atunci cînd vreţi să-i siliţi pe copii să cugete ca voi, le împiedicaţi propriile lor gînduri pe care firea îi sileşte să le aibă. Meştegugul vostru tulbură procedeul firii. Îi sustrageţi de la atenţia pe care şi-o impun ei ca să o ia pe cea pe care le-o daţi. Una le place, alta le displace. Îi ameţiţi cu idei abstracte, pentru care n-au înţelegere. Ei au idei concrete şi voi le generalizaţi înainte de vreme. De pildă, ideea de fericire, de dreptate, de cinste, toate acestea nu sînt de nasul lor. Să nu-i lăsaţi să vadă nimica rău ! Altceva să nu faceţi. La o anumită vîrstă, creierul sau mintea se dezvoltă dintr-o dată. Atunci, da, puneţi-vă pe muncă ! Şi veţi face mai mult într-un sfert de ceas decît aţi fi făcut în şase luni pînă în clipa aceea. Lăsaţi firea să le făurească trupul şi mintea !

•

Unul din cele mai mari rele din cîte sînt în regat e instituţia gimnaziilor, care fiinţează în toate oraşe, unde meseriaşii îşi trimit şi ei copiii ca să înveţe cîteva cuvinte latineşti.

Nu numai că asta nu-i de folos ştiinţelor, dar întreţine ignoranţa. Fiindcă pe cît este de folositor să fiinţeze academii bune în oraşele de seamă, unde un anume tineret să se instruiască în literatură, pe atît este de primejdios să îngă-

dui în micile oraşe aceste gimnazii care îndepărtează pe meşteşugari şi pe micii negustori de la starea lor, fără a le da putinţa să împlinească alta.

*

Îmi place să citesc o carte nouă după ce a fost judecată de public. Asta înseamnă că în sinea mea îmi place mai mult să judec publicul decît cartea.

*

Am luat hotărîrea să nu citesc decît cărţi bune. Cel care le citeşte pe cele proaste este asemenea omului care-şi petrece viaţa în tovărăşia netrebnicilor.

*

Cînd te uiţi la cei mai mulţi oameni din naţiunea noastră, eşti totdeauna pornit să admiri atîta inteligenţă şi atît de puţină judecată luminată, îngrădiri atît de strîmte şi atîta forţă ca să le depăşeşti.

*

Există naţiuni în care natura pare să fi făcut totul pentru oameni şi ei par că se dau în lături. Ea pare să-i fi aşezat deasupra celorlalţi, iar ei se aşază mai prejos.

*

Sufăr de boala de-a face cărţi şi de a mă ruşina de ele după ce le-am făcut.

*

Cînd săvîrşesc fapte, sînt cetăţean, dar cînd scriu, sînt om şi privesc toate popoarele Europei cu o aceeaşi nepărtinire ca pe feluritele popoare din insula Madagascar.

*

Gata sînt să mărturisesc întru adevăr, dar să nu fiu jertfit pentru el.

E bine să cauţi aprobarea, niciodată aplauzele.

*

Ziceam despre abatele de Laporte care se apucase să scrie împotriva *Spiritului legilor* ca să-şi facă rost de cîţiva bănuţi de la un editor: „Un om care discută pentru ca să se lumineze, nu se aşază cu un om care discută pentru ca să trăiască".

*

Oricîte vorbe cu şart aş grăi, le las tot în seama celor ce vor voi să le critice.

*

Se poate vedea că dîndu-mi părerea despre diverşi autori, mai mult laud decît critic. Nu mi-am dat părerea decît asupra autorilor pe care îi preţuiam. Necitind, pe cît mi-a fost cu putinţă, decît pe cei pe care i-am socotit cei mai buni.

*

N-am timpul să mă îngrijorez de soarta cărţilor mele. Mă las în seama publicului.

*

Lucrez de douăzeci și cinci de ani la o carte de 18 pagini, care va cuprinde tot ce știm despre metafizică și teologie și ceea ce modernii noștri au uitat în uriașele volume pe care le-au scris asupra acestor științe.

*

Regulile nu sînt făcute decît pentru a-i duce de mînă pe neghiobi. Mamele au mii de reguli pentru a-și călăuzi fetele. Ele scad numărul acestor reguli pe măsură ce fetele cresc, iar pînă la urmă le reduc doar la una.

*

Văd neîncetat oameni care-și distrug sănătatea tot luînd leacuri. Care ajung de ocară tot umblînd după decorații. Care-și pierd avutul de pe urma zgîrceniei. Care-și surpă situația din pricina ambiției.

*

Oamenii nu par niciodată mai excesivi, decît atunci cînd disprețuiesc sau cînd admiră. S-ar zice că nu există cale de mijloc între admirabil și detestabil.

*

Tonul potrivit este ceea ce seamănă în cuvîntări și în purtări cu ceea ce în vorbire se numește *să n-ai accent*.

*

Cuviincios este cel despre care nu se poate spune ce este.

*

Ruşinea şade bine oricui. Trebuie însă să ştii o învingi şi niciodată să n-o pierzi. Tot omul trebuie să fie politicos ; dar trebuie să fie şi liber.

*

Îi ziceam doamnei du Châtelet : „Vă abţineţi de somn pentru ca să învăţaţi filozofia. S-ar cuveni mai curînd să studiaţi filozofia pentru a învăţa să dormiţi".

*

Trebuie să-i plîngem pe oamenii nenorociţi, deşi îşi merită soarta. De-ar fi numai pentru că şi-o merită.

*

Să fii drept în toate, chiar în privinţa patriei tale. Tot cetăţeanul e dator să moară pentru patria lui, nimeni nu-i silit să mintă de dragul ei.

*

Nu mai am decît două treburi : una să ştiu a fi bolnav ; cealaltă, să ştiu a muri.

*

Mare greşeală facem că nu spunem adevărul oricui cînd putem ; fiindcă nu-l spui totdeauna cînd vrei şi cînd îl cauţi.

*

Doamna du Deffard are dreptate cînd spune : „Poţi să fii mincinos, dar să nu fii niciodată fără-de-frică".

*

Voi așeza totdeauna printre porunci aceea de a nu vorbi niciodată în zadar despre sine.

*

Maximă minunată : „Să nu mai vorbești de lucrurile de acum făcute."

*

Se cuvine ca oamenii să nu fie convinși a dispreţui din cale afară de mult moartea, deoarece astfel ar scăpa din mîna legiuitorului.

*

Împotriva autorilor de scrisori anonime (ca părintele Tournemine, care i-a scris cardinalului de Fleury contra mea cînd fusesem numit la Academia franceză) zic : „Tătarii sînt obligaţi să-şi pună numele pe săgeţi pentru ca să se ştie de unde vine lovitura".

La asediul unui oraş, Filip al Macedoniei fu lovit de o săgeată. Pe săgeată stătea scris : „Astei trimite această lovitură de moarte lui Filip".

*

În conversaţii nu trebuie să încrucişaţi săbiile neîncetat. Ar fi obositor. Trebuie să ţineţi pasul. Deşi nu în acelaşi fel, nici pe aceeaşi linie, mergeţi pe acelaşi drum.

*

Conversaţiile sînt un edificiu în curs de construire şi fiecare trebuie să ia parte la această construcţie. Dacă o stînjeneşti, te faci nesuferit.

t inteligenţe care dărîmă fără încetare, pe mă-
ă ce alţii clădesc. Ei nu răspund faptelor. Se
ă de mărunţişuri. Ies mereu din rînd. Împo-
virile lor nu pornesc de la ceea ce se face. Pe
rt, nu ajută cu nimic şi stingherese totul. Se
vine să recunoaştem că ripostele întemeiate
tă la fel ca şi laudele.
Faceţi în aşa fel încît conversaţiile să se poarte
er. Dialogurile să fie purtate curgător.

•

Harul conversaţiei este ceea ce în sînul poporu-
francez se numeşte *spirit*. El nu e altceva
cît un dialog de obicei vesel, în care insul fără
se asculta prea mult, vorbeşte şi răspunde şi
de totul se petrece în replici iuţi şi scurte. Sti-
şi tonul conversaţiei, adică stilul dialogului,
deprinde. Sînt naţiuni la care darul conversa-
este cu desăvîrşire necunoscut. Aşa sînt cele
care oamenii nu vieţuiesc laolaltă şi cele la
gravitatea stă la baza moravurilor.
Ceea ce se numeşte *spirit* la francezi nu este
spiritul, ci un anume fel de spirit. Spiritul
uşi este bunul simţ legat de mintea luminată.
nul simţ este dreapta cumpănire a lucrurilor
deosebirea unor aceloraşi lucruri faţă de cum
şi faţă de cum par a fi.

•

Harul conversaţiei este un anume fel de spirit
tuit din scurte vorbiri socotite şi nechibzuite.

•

Mă împac bine cu acei oameni cărora le place
facă lumea să rîdă şi care iau asupra lor grija
eliei tuturor.

*

Toate sînt luate în glumă, pentru că toate
cîte un revers.

*

Orice cuvîntare ce nu poate fi rostită în fa
femeilor în Franța este grosolană și obscen
Regulă generală.

*

Un om de duh poate spune prostii în fața f
meilor, dar trebuie să le presară pe nesimți
pentru ca a doua oară nimeni să nu se poată s
păra mai mult decît întiia dată. Tot așa cî
vorbești contra lor, ca și cînd vii cu plîngeri. P
spune și face orice, delectînd spiritele.

*

În cursul conversațiilor nu răspund niciod
dovezilor întemeiate pe asemuiri. Ele nu si
bune decît în elocință și în poezie și nu folos
decît la repetarea aceluiași lucru, mai pro

*

De obicei un om care nu grăiește, nu cuge
Mă gîndesc la acel care nu are motive să nu v
bească. Fiecăruia îi face plăcere să scoată la l
mină ceea ce socotește că a gîndit cum trebu
Așa-s făcuți oamenii.

*

În ceea ce privește schimbările modei, cei
scaun la cap trebuie să se supună ultimei. I
nici nu trebuie să se lase așteptați.

*

Cît despre gătcală, se cuvine să faci totdeauna mai puţin decît poţi.

*

Ce rost are să scrii cărţi pentru acest mic Pămînt, care nu-i mai mare decît un punct ?